ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Նվիրվում է
Վանցյանների գերդաստանի
արժանավոր ներկայացուցիչներ,
Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցներ
Գրիգոր Պարույրի Վանցյանի
(ծնվ. 25.12.1922թ., գ. Բեժանո,
մասնագիտությամբ՝ մեխանիկ)
և
Լորենց Պարույրի Վանցյանի
(ծնվ. 28.04.1924թ., գ. Բեժանո,
մասնագիտությամբ՝ պանրագործ
ԽՍՀՄ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանակիր,
ԽՍՀՄ Ժողտնտեսության ցուցահանդեսի
ոսկե և արծաթե բազմակի մեդալակիր)
ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻՆ

Посвящается
ЮБИЛЕЯМ
Достойных представителей семьи Ванцянов,
Участников Великой Отечественной войны
Григора Паруйровича Ванцяна
(родился 25.12.1922г., с. Бежано, механик по профессии)
и
Лоренца Паруйровича Ванцяна
(родился 28.04.1924г., с. Бежано, сыродел по профессии,
Орденоносец Трудового Красного Знамени СССР,
золотой и серебрянный многократный медалист
Выставки достижений народного хозяйства СССР)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ФОНД “ПОДДЕРЖКА ДЖАВАХКУ”

ГРИГОР ВАНЦЯН:

ИССЛЕДОВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

ЕРЕВАН
2016

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«ՋԱՎԱԽՔԻՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
152

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
152

ԵՐԵՎԱՆ
2016

Գիրքը հրատարակվում է
«Ջավախքին աջակցություն» հիմնադրամի
(բարերար՝ Սերգեյ Վանցյան)
նյութական միջոցներով

Книга издается финансовыми средствами
Фонда “Поддержка Джавахку”
(благодейтель Сергей Ванцян)

ՀՏԴ 81:37
ԳՄԴ 81+74
Վ 228

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Книга издается по рекомендации научного совета Института истории НАН РА

Ժողովածուն կազմել և հրատարակության է պատրաստել պ.գ.թ. Վահե Սարգսյանը

Сборник составил и подготовил к изданию к.и.н. Ваге Саркисян

Վանցյան Գրիգոր. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ.-
Վ 228 Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2016.- 421 էջ:

Գրքում ներկայացված են անվանի լեզվաբան, հայագետ, մանկավարժ **Գրիգոր Վանցյանի (1870-1908)** կյանքին և ստեղծագործությանն առնչվող գործերը՝ գրախոսականներ, նամակներ ու հեռագրեր, կենսագրական համառոտ տեղեկություններ, մահախոսականներ, աղբյուրագիտական տեղեկություններ, ուսումնասիրություններ ու այլնայլ նյութեր: Առանձին բաժնով ներկայացված են Գր. Վանցյանի ու Հովհ. Թումանյանի փոխհարաբերություններին վերաբերող նյութերը, որոնցից Հովհ. Թումանյանին ուղղված Գր. Վանցյանի թվով տասնչորս ձեռագիր նամակները հրատարակվում են առաջին անգամ:

В книге представлены работы о жизни и творчестве известного лингвиста, арменоведа, педагога **Григора Ванцяна (1870-1908)** - рецензии, письма и телеграммы, краткие биографические информации, некралоги, источниковедческую информацию, исследования и другие материалы. Отдельным разделом представлены материалы о взаимоотношениях между Гр. Ванцяном и Ов. Туманяном. Четырнадцать рукописных писем Гр. Ванцяна, адресованных Ов. Туманяну публикуются впервые.

ՀՏԴ 81:37
ԳՄԴ 81+74

ISBN 978-9939-860-38-1

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գրիգոր Վանցյանի երկերի ժողովածուի երկու հատորների (հ. I, Երևան, 2015, հ. II, Երևան, 2016) հրատարակմամբ ընթերցողի սեղանին դրվեցին հայագետի գիտական և հրապարակախոսական աշխատանքները, նամակները, թարգմանություններն ու թվով վեց գրքերը: Դրանով փորձ կատարվեց ամբողջացնելու և հասարակության լայն շրջանակներին ներկայացնելու 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ հասարակագետներից մեկի գիտական ժառանգությունը: Նշյալ ժողովածուների նյութերի որոնման, դասակարգման և հրատարակման աշխատանքների, ինչպես նաև Գր. Վանցյանի կյանքին ու գործունեությանն առնչվող գիտական պրպտումների ընթացքում առանձնացրել էինք տարբեր հեղինակների բազմաթիվ գրախոսականներ, նամակներ ու հեռագրեր, կենսագրական կարճառոտ տեղեկություններ, մահախոսականներ, Գր. Վանցյանի ու Հովհ. Թումանյանի փոխհարաբերություններին առնչվող նամակներ, աղբյուրագիտական տեղեկություններ, ուսումնասիրություններ ու այլևայլ նյութեր, որոնք նպատակահարմար համարեցինք հրատարակել առանձին հատորով՝ հուսալով, որ նշյալ նյութերի մեկտեղմամբ առավել ամբողջական կդառնա Գր. Վանցյան հայագետի դիմանկարը: Նման ձեռնարկը նաև էականորեն կդյուրացնի ապագա հետազոտողների աշխատանքը:

Հատորը բաղկացած է երկու խոշոր բաժիններից: Առաջին բաժնում զետեղված են կենսագրական բնույթի փոքրիկ տեղեկությունները, որոնք հիմնականում սփռված են զանազան հանրագիտարաններում, իսկ մեկ ակնարկ էլ տեղ է գտել «Բազմավէպ» հանդեսում: Բաժնի երկրորդ մասը պարունակում է Գր. Վանցյանի գրքերի և այլ գիտական հրապարակումների վերաբերյալ ժամանակի մամուլում, հանդեսներում և առանձին հատորներում տպագրված մատենախոսությունները {«Հանդէս Ամսօրեայ», «Արարատ» (Ս. Էջմիածին), «Բազմավէպ», «Մուրճ», «Երկիր» (Թիֆլիս), «Յոյս» (Թիֆլիս), «Մշակ», «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), «Զարկ» (Թիֆլիս)}: Առաջին բաժնի հաջորդ մասում ներկայացված է հայագետի կյանքին ու գոր-

ծունեության առնչվող երկու նյութ: Բաժնի վերջում զետեղված են Գր. Վանցյանի ինքնասպանության առիթով մամուլում տեղ գտած ցավակցական ակնարկները, որոնք, սակայն, տեղեկություններ չեն հաղորդում հայագետի մահվան պատճառների մասին:

Հատորի երկրորդ բաժինն ամբողջությամբ նվիրված է Գր. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի փոխհարաբերություններին: Գր. Վանցյանի երկերի ժողովածուի առաջին հատորում մենք զետեղել էինք Հովհ. Թումանյանին ուղղված Գր. Վանցյանի չորս նամակները, որոնք տեղ էին գտել «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» հատորաշարի 4-րդ գրքում (Երևան, 1985): Երկու դասընկերներին՝ Գր. Վանցյանին և Հովհ. Թումանյանին վերաբերող բաժինն առավել ամբողջական դարձնելու համար, ի թիվս վերոնշյալ չորս նամակների, այստեղ զետեղեցինք նաև Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ) պահվող թվով տասնչորս ձեռագիր նամակները: Ենթաբաժնում զետեղել ենք նաև Գր. Վանցյանի՝ «Մուրճում» հատվածաբար տպագրվելու բերումով մեզ հասած ևս մեկ նամակ[1]: Տարբեր պատճառներով, ցավոք, Գր. Վանցյանին ուղղված Հովհ. Թումանյանի ոչ մի նամակ չի պահպանվել կամ դրանց գտնվելու վայրերը մեզ հայտնի չեն:

Բաժնի հաջորդ մասերը կամ ենթաբաժիններն ընդգրկում են բոլոր այն նյութերը, որոնցում հիշատակություն կա Գր. Վանցյանի մասին: Այդպիսիք են Հովհ. Թումանյանի նամակներն՝ ընկերներին և հարազատներին, ընկերների նամակներն՝ ուղղված Հովհ. Թումանյանին, Հովհ. Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումները, Ա. Ինճիկյանի, Ս. Հովհաննիսյանի, Զ. Ավետյանի, Ա. Բաղդասարյանի՝ Հովհ. Թումանյանին և նշանավոր «Վերնատանը» նվիրված ուսումնասիրությունները, Ա. Ղլտճյանի, Ա. Առաքելյանի, Հ. Խիզանյանի հուշագրությունները, Հովհ. Թումանյանի ծոցատետրային գրառումները, Հովհ. Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության՝ 1869-1908 թթ. շրջանի տարեգրության՝ Գր. Վանցյանին վերաբերող հատվածները և այլն:

Հովհ. Թումանյանի շատ ստեղծագործութուններ սերտորեն առնչվում են մեծ բանաստեղծի և Գր. Վանցյանի փոխհարաբերություններին:

---

[1] Տե՛ս «Մուրճ», 1893, N 2, «Զանազան լուրեր» բաժին, էջ 346:

Այսպես՝ Հովհ. Թումանյանը 1902 թ. Աբասթուման առողջարանում իր հռչակավոր «Փարվանա» բալլադն ստեղծելիս հենվել է Ջավախքում տարածված համանուն լեգենդի վրա, որի մասին առաջին տեղեկությունները մեծ բանաստեղծին հաղորդել է Գր. Վանցյանը: Այդ մասին Հովհ. Թումանյանը գրառումներ է թողել նաև իր ծոցատետրում[2]: Բանաստեղծի և Գր. Վանցյանի ներսիսյանական և հետագա տարիների ջերմ հարաբերությունների խոսուն վկաներն են նաև «Աղոթք» (1887 թ.) և «Կանչ» (1891 թ.) բանաստեղծությունները: Այս երեք գործերն իրենց տարբերակներով, ներածական հոդվածներով ու ծանոթագրություններով նպատակահարմար համարեցինք զետեղել սույն բաժնի վերջում[3]:

Ինչպես նախորդ հատորում, սույն հատորում ևս նյութերը ներկայացված են բնագրերին հարազատ. որևէ միջամտություն չի կատարված: Եթե նյութը ծանոթագրված է մեր կողմից, ապա այդ մասին հատուկ նշված է «ծանոթություն կազմողի» ձևով, մնացյալ բոլոր դեպքերում ծանոթագրությունները կամ հեղինակներինն են, կամ համապատասխան ժողովածուների ու հատորների խմբագիրներինը: Ելնելով անհրաժեշտությունից՝ մի քանի նյութերի ծանոթագրություններում կատարվել են ինչ-ինչ հավելումներ (օրինակ՝ մեկնվել են որոշ համառոտագրություններ և այլն), կրճատումներ կամ տեխնիկական բնույթի այլ միջամտություններ: Մեծաթիվ համառոտագրություններ պարունակող նյութերի վերջում տրվում են դրանց բացատրությունները: Բաժիններում և ենթաբաժիններում նյութերը դասավորված են ըստ հրատարակությունների ժամանակագրության:

Վահե ՍԱՐԳՍՅԱՆ

[2] Տե՛ս Ծոցատետր N 8 (3), «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 5, Երևան, 1998, էջ 251-255, 396:

[3] «Աղոթք», «Կանչ», «Փարվանա» ստեղծագործություններն ու հարակից նյութերն արտատպվում են Հովհ. Թումանյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի (1988-1999 թթ.) համապատասխան հատորներից:

ԲԱԺԻՆ I

1. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ
1870-1908

Թէպէտեւ քիչ մը ուշ՝ բայց կը ստիպուիմ զիջանիլ արդար փափաքին խմբագրութեանս բարեկամ Ջալալ Տէր-Գրիգորեանի, որ փութաց ղրկել եղերամահ Վանցեանի լուսանկարը, հանդերձ կենսագրական քանի մը ծանօթութիւններով. անշուշտ թոյլ պիտի տայ ինծի որ մեծ մասամբ զանոնք մէջ բերեմ:

Ծնած էր Գրիգոր Վանցեան Ախալքալաքի Ճանճղա գիւղը, չքաւոր ծնողէ. եւ որովհետեւ դեռ Ախալքալաքի Հայոց ուսումնարանին մէջ սորված ժամանակ ընդունակութիւն կը ցուցնէր, բարերար անձինք ձեռք դրին վրան եւ ղրկեցին Ներսիսեան դպրոցը, ուր փայլուն կերպով աւարտեց: Յարեցաւ Վանցեան ուսուցչական ասպարիզին, եւ ծխական դպրոցներու մէջ սկսաւ դասախօսել. միանգամայն կ'աշխատակցէր «Մուրճ»ի ու «Մշակ»ի: 1892-ին արդէն իսկ բաւական նիւթ ամբարած կը տեսնուի Հայ-Բոշաներու վրայ, որ իրեն եզական ու նախընտրած աշխատութիւնն էր. սակայն Իզմիրեան գրական մրցանակին արժանանալով հանդերձ, ինչպէս կը հաւաստէ Տէր-Գրիգորեան, մինչեւ ցարդ անտիպ մնացած է. մաս մը միայն այս գործէն հրատարակուած է «Մուրճ»ի մէջ, ուսկից դիւրին է գնահատել ամբողջ գրուածքը. եւ նոյն այդ կտորը ռուսերէն թարգմանուած է Կովկասու տեղագրական եւ ցեղագրական նիւթերու ժողովածուին մէջ, գուցէ այն առթիւ՝ երբ նշանաւոր բանասէրը Լեւոն Մսերեանց, Վանցեանի այս աշխատութեան նկատմամբ զեկուցում մը կարդաց Մոսկուայի կայսերական ազգագրական ընկերութեան նիստի մը մէջ, ծանօթացնելով հեղինակն ալ, իրմէ առած համառօտ կենսագրութեամբ: Յայտնի չէ մեզ թէ Վանցեան անդամ ընտրուեցա՞ւ վերոյիշեալ ընկերութեան, բայց կրնանք հաստատել թէ իր մասնաճիւղին հմտանալու համար ձեռք առած ըլլայ շատ միջոցներ. թողունք հեռաւորաց հետ թղթակցիլը,- եւ այս առթիւ ունի նամակ մը ուղղած առ անմահն Ալիշան եւ քաջալերուած իրմէ պատասխանով մը[4],- այլ մօտէն մանր քննութեան նիւթ ընելով Բոշաներու կեանքը: Կարելի է ըսել թէ նա Ախալքալաքի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ ցրուած ամէն մէկ Հայ-Բոշա ընտանիքի մէջ մտած է, ուսումնասիրած է անոնց նիստ ու կացը, կենցաղը, սովորութիւն-

---

[4] Տես «Մուրճ», 1894, էջ 1068, ծանօթութիւն:

ները, ընտանեկան կեանքը եւ գլխաւորապէս Բոշաներու լեզուն: «Նոքա խօսում են, կ'ըսէ, մեր գաւառական բարբառներով, թէեւ անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով եւ շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է դիպչում: Եթէ որ եւ է գաղտնի բան է ուզում խօսել Բոշան իւր ընկերոջ հետ, նա գործ է ածում բոշայերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզուի մնացորդն է: Այդ լեզուն արդէն գործածութիւնից դուրս է եկել եւ համարեա' մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ոմանք համարեա չը գիտեն այդ լեզուն»: Եւ սակայն Վանցեան սորվեցաւ այդ լեզուն, բառարան շինեց, ամբողջ երգեր գրի առաւ. եւ որովհետեւ գրաւած էր Հայ-Բոշաներու վստահութիւնն ու սէրը, անոնք իրմէ բան մը չէին ծածկեր. եւ ամբողջ օրեր հայ կամ ուրիշ թափառական գնչուներու յարկին տակ մնալով կը համեմատէր անոնց լեզուները, որ, ինչպէս ինքը կ'եզրակացնէ, գրեթէ իրարմէ չէին տարբերեր: Վանցեանի կարծիքով Հայ-Բոշաներու ծագումը հնդկա-արիական է, հաւանօրէն Է եւ Ը դարերուն Հայաստանի մէջ երեւցած: Քննելով անոնց այժմեան բնակութեան տեղերը եւ թիւը, շուրջ 15 հազարի կը հանէ. քրիստոնէութիւնն ալ ընդունելնին կ'ապացուցանէ՝ Արեւորդիներուն հետ նոյնացնելով: Կը նկարագրէ թէ գնչուն ընդունակ ժողովուրդ մ'է, եւ անոնց մէջէն կը փնտռէ Բոշա ծագումով հայեր, ինչպէս Յարութիւն Վ. Ալամդարեան մը եւ Քերոբէ Պատկանեանը, որ այնչափ հետաքրքրուած էր բոշաներով եւ անոնց լեզուով, եւ զիրենք գիտական աշխարհի առջեւ ճանչցնողներէն մին եղած էր. թէպէտեւ Վանցեան, իբր մասնագէտ, ժամանակին պակաս կէտեր պիտի գտնար յարգելի Ուսուցչապետին գրուածքին մէջ. որու համար ինծի ծանօթ չէ թէ որքան իրաւունք ունի. ինչպէս նաեւ երբ կը քննադատէ[5] նշանաւոր վիպասան Վ. Փափազեանի Հայ-Բոշաներու վրայ «Ազգագրական հանդէս»էն արտատպուած մէկ ուսումնասիրութիւնը, գանգատելով թէ Փափազեան իր վիպասանի վրձինով ու գոյներով կը պճնէ արդէն իսկ իր կատարած ուսումնասիրութիւնքը: Այսքան ստոյգ է որ Փափազեանի «Հայ-Բոշաների վրաններում» հատուածը, զոր վերջերս հրատարակուած հաւաքածոյի մը[6] մէջ կը կարդանք, սքանչելի նկար մ'է: Եւ քանի որ Հայ-Բոշաներու վրայ ըսելիքնիս պիտի փակենք, աւելորդ չենք համարիր յիշեցնել թէ Մ. Մատէնճեան կրնար խնայել իրեն յոգնութիւն մը, ռուսերէնէ

[5] «Մուրճ», 1899, էջ 1079:

[6] «Հայ գրողներ», Թիֆլիս, 1909:

թարգմանելով «Բանասէր»ի մէջ[7] «Հայ-Գնչուներ» յօդուածը, որ արդէն հեղինակին անուամբ հրատարակուած է «Մուրճ»ի մէջ[8]:

Վանցեանի ուսումնական ասպարէզը փոխուած կը տեսնենք հեռանալով մայրենի երկրէն. որովհետեւ չորս տարուան ուսուցչութենէն ետքը կը գտնենք զինքը նախ ի Մոսկուա եւ ապա ի Բեդրպուրկ, ուսկից տարի մը վերջ Արասխանեանի միջնորդութեամբ՝ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը իր հաշուով կը ղրկէ զինքը Գերմանիա, մանկավարժութիւն սորվելու: Չենք գիտեր որ եւրոպական կրթութիւնը ի՛նչ չափով ազդեց Վանցեանի վրայ եւ ի՛նչ օգուտ տեսաւ անկէ հայ դպրոցը, քանի որ եղերական մահուամբ շուտով կտրեց նա իր բարերարներուն յոյսը: Ուսանողութեան ատեն ըրած բանախօսութիւնները եւ «Մուրճ»ի, «Արձագանգ»ի եւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ զետեղած յօդուածները ցոյց կու տան լեզուաբանական եւ բանասիրական նոր ձգտում մը իր մէջ: Չորս տարի մնաց նա արտասահման, Պեռլինու եւ Ենայի մէջ սորվելով մանկավարժութիւն եւ իմաստասիրութիւն. եւ պտըտելով Զուիցերի, Գաղղիա եւ Աւստրիա, 1899-ի յունիսի վերջերը վերադարձաւ հայրենիք՝ Լէմպէրկի վրայէն, ուր կրած տպաւորութիւնները եւ նոյն տեղի հայոց մասին քաղած տեղեկութիւնները ամփոփած է «Արարատ» ամսագրի մէջ:

Երեւանու թեմական դպրոցը նախ օգտուեցաւ տարի մը Վանցեանի ուսուցչութենէն, իր վերադարձին, վասն զի յետոյ հրաւիրուեցաւ Թիֆլիզու առեւտրական դպրոցին մէջ հայերէն դասախօսելու, եւ այդ պաշտօնին մէջ ալ մեռաւ: Ուսանողութենէն վերջ Վանցեան գրեթէ աշխատակցած չէ հայ թերթերուն. «Լումայ»ի քանի մը թիւերու եւ «Մշակ»ի մէջ միայն կը հանդիպինք իր ցանցառ յօդուածներուն. երբեմն ալ գրած է գերմանական թերթերու մէջ: Վերջին երկու երեք տարիներուն մէջ հեռու ապրած է ինչպէս հայ գրական՝ այնպէս ալ հասարակական կեանքէն, ընտանեկան ծախորդ հանգամանքներու եւ կուսակցական կռիւներու պատճառաւ, ու աւելի զբաղած է իր քանի մը դասագրքերը հրատարակելու: Մտադիր էր նա, ինչպէս կը յայտնէ «Պատմական քերականութեան» յառաջաբանին մէջ, աւելի ընդարձակ քերականութիւն մը հրա-

---

[7] 1907, թ. 2:

[8] 1892, թ. 7-8-9:- Նոր քննութիւն մը կու տայ մեզ այս մասին Բրօֆ. Ֆինք, Die Grundzuge des armenisch-zigeunerischen sprachbaues, ի թերթին Journal of the Gypsy Lore Society, uly 1907, Liverpool.- Եւ Die Sprache der armenischen Zigenner, Memoires de l'Acad. des Sciences de St. Petersbourg. VIII serie, vol. VIII, N 5.

տարակել եւ «Մայրենի լեզու»ի երկրորդ եւ երրորդ տարիները պատրաստել, բայց այդ ամէն ծրագիրները իր կեանքին հետ գերեզման տարաւ, ատրճանակի հարուածով մը:

1908-ի մայիսի 5-ը մշտատեւ գիշեր մը եղաւ Վանցեանի համար: Իր դժբաղդ ու բռնի մահուան պատճառները զմեզ չեն հետաքրքրեր, ուստի համառօտ ակնարկ մը տանք մեզ թողած քանի մը գրուածներուն:

Վանցեանի հրատարակած գրքերէն «Դպրոցական քերականութիւն»ը, «Գրպանի ուղղագրութիւն»ը[9], «Հայ լեզու»ի Ա. տարին, «Պատկերազարդ Այբբենարան»ը, «Հայոց պատմութիւն»ը տարրական դասագրքեր են. ասոնցմէ վերջինը խեղճ կերպով պատրաստուած ըլլալուն համար խիստ քննադատականով ողջունուեցաւ Լ. Բաբայեանէ[10]: Դպրոցներու համար պատրաստուած է դարձեալ «Հայ հեղինակներ» անուն կրող ընտիր հատուածներու հաւաքածոյն, որուն վերջերս լոյս տեսած երրորդ տպագրութեան ծանուցումէ մը կ'իմանանք՝ թէ պատրաստ է երկրորդ հատորն ալ. այս երրորդ տպագրութեան մէջ երեւցած ինչ ինչ բարեփոխութիւնք, որոնց համար արժան կը համարի խնդակցիլ «Հանդէս Ամսօրեայ» համառօտ մատենախօսականով մը[11], կը պարտին անշուշտ Արփիարի նոյն գրքին վրայ ըրած սրամիտ եւ երկար մէկ գրադատականին[12], որուն եթէ իրաւացի դիտողութեանց ամբողջութեամբ ուշ դրուէր, արեւելեան ընտիր ծաղկաքաղ մը պիտի ունենայինք, ճոխ պարունակութեամբ եւ խիստ ընտրողութեամբ. այսօր անոր թերին կ'ուզէ լրացնել «Հայ Գրողներ» անուն ծաղկաքաղը, կազմուած սիրելի եւ նշանաւոր դարձած անձնաւորութիւններէ:

Ինչպէս քիչ առաջ յիշեցինք, Վանցեան դեռ Եւրոպայի մէջ ուսանող եղած ատենէն զբաղած է հայ լեզուի քննութեամբ. Պեռլինու եւ Հայտէլպէրկի հայ ուսանողաց առջեւ կարդացած բանախօսութիւնները «Հայերէնի նուագայնութիւնը» (1896-ին) ու «Բարդութիւնների եւ ածանցման օրէնքը» (1897), ինչպէս նաեւ «Մուրճ»ի մէջ դրած քանի մը յօդուածները՝ «Հայերէն դերանունների սեռը»[13], «Նա եւ այն դերանունների կիրառութիւնը», «Հնչմունք եւ գիր», ամէնքն ալ զետեղուած «Հայերէնը մշակելու

---

[9] Գրախօսական, «Զարկ», 1906, թ. 6:
[10] «Երկիր», 1906, թ. 40: Հմմտ. «Զարկ», 1906, թ. 5:
[11] 1909, թ. 12:
[12] «Բազմավէպ», 1905, թ. 5: Հմմտ. նման քննադատութիւն մը նաեւ «Մուրճ»ի մէջ 1905, թ. 4:
[13] «Մուրճ»ի տասնամեակին նուիրուած յօդուածին (թ. 10-11, 1898) հակառակ գրութիւն մը հմմտ. «Արարատ», 1899, թ. 1, որու դէմ տես «Մուրճ», 1899, թ. 6:

նիւթեր» խորագրին տակ, ատաղձներն էին ապագայ հրատարակելիք «Պատմական քերականութեան», որու վրայ խօսելէ առաջ հարկ է յիշեցնել՝ թէ Վանցեան 1899-ին «Հայերէն ուսումնասիրութիւններ» վերնագրով աշխատութիւն մը ներկայացուց Իզմիրեանց մրցանակին, եւ առանց վարձատրութեան մնաց շնորհիւ Հ. Գ. Մէնէվիշեանի աննպաստ տեղեկատուութեան. լսենք քննիչ վարդապետին դիտողութեանց եզրակացութիւնը. «Մինչեւ հիմա մեր գրածներէն դիւրաւ կրնայ հասկցուիլ այս «ուսումնասիրութեանց» արժանիքը: Նիւթը լաւ, նպատակը լաւ, բայց ըստ պահանջելոյ արդի լեզուագիտական սկզբանց, լաւ մշակուած չէ նիւթը:... Տեղեկատուին այս կարծիքը չի կրնար վնասել Պր. Վանցեանի՝ «ուսանողական առաջին տարիների մէջ» գրած «ուսումնասիրութեանց»: Բայց կարելի է եթէ, «ուսանողական վերջին տարիների մէջ» սրբագրիչ ձեռք մ'անցընէ հեղինակն իւր գրուածքին վրայէն, զտէ ու մաքրէ շատ մը տեսութիւններ, աւելի կը փայլին մնացածները»[14]: Ահա այդ սրբագրիչ ձեռքէն անցընելով է որ հրապարակ հանած է Վանցեան 1906-ին իր «Արեւելահայ լեզուի պատմական քերականութիւն»ը, որուն համար «Բազմավէպ»ի ծածկանուն գրախօսող յօդուածագիրը չի վարանիր ըսելու. «Պր. Վանցեանի երկը շահեկան է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ եւ գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ». եւ յետ օրինակներով ապացուցանելու հեղինակին կարծիքը, կը յաւելու՝ թէ «Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ոչ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ եւ խորագոյն հնութեան մէջ: Իր գիրքը կրթութիւն մ'է եւ զբօսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը»[15]:

Վանցեանի յիշատակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր «Պատմական քերականութեան» հետ. ուրեմն մահարձանի չի կարօտիր:

Հ. Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ

«Բազմավէպ», Վենետիկ, 1910, յունուար, թիւ 1, էջ 35-38

* * *

---

[14] «Սուրհանդակ», 1899, թ. 145-8: Հմմտ. նաեւ «Մշակ», 1899, թ. 168: Ասոնց դէմ «Մուրճ», 1899, թ. 9-10:
[15] 1907, թ. 6:

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր [1870, գ. Բեժանո (այժմ՝ Վրաց ՍՍՀ Ախալքալաքի շրջանում) - 1908, Թիֆլիս], հայ լեզվաբան, գրաքննադատ: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90): 1895-ին սովորել է Բեռլինի համալսարանում: Եղել է Հ. Թումանյանի մտերիմներից: Հայոց լեզու է դասավանդել հայրենի Ախալքալաքում, ապա՝ Թիֆլիսի առևտր. դպրոցներից մեկում: Գաղափարապես հակված է եղել դեպի դեմոկրատիզմն ու մարքսիզմը: Գրել է գրաքննադատական հոդվածներ, կազմել այբբենարան, նորմատիվ բնույթի և ուսուցողական նպատակ հետապնդող ժողովածուներ: Առավել ուշագրավ են Վանցյանի գրպանի ուղղագրական բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություն: «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբանական և հայերենագիտական շատ հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրական լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության խնդիրները, գրական լեզվի առաջացման արտաքին հանգամանքները:

Գրկ. Գասպարյան Գ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Ե., 1968:

Վ. Համբարձումյան

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Ե., 1985, էջ 279:

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Խաչատուրի [1870, գ. Բեժանո (ՎՀ Ախալքալաքի շրջան) - 1908, Թիֆլիս], լեզվաբան, գրաքննադատ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90), Բեռլինի համալսարանում (1895): Հայոց լեզու է դասավանդել Ախալքալաքում և Թիֆլիսում: Գրել է գրաքննադատ. հոդվածներ, կազմել այբբենարան: Առավել ուշագրավ են Վ-ի գրպանի ուղղագր. բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատ.: «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբան. և հայերենագիտ. հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրակ. լեզվի և բարբառների փոխհարա-

բերության խնդիրները, գրակ. լեզվի ձևավորման գործընթացը: Վ-ի անունով է կոչվել Բեժանոյի միջնակարգ դպրոցը:

Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Ե., 2003, էջ 591:

* * *

Գ. Վ. = Վանցյան Գրիգոր

Տարազ (Թիֆլիս) 1900 - N 26; 1901 - N 12, 17, 18, 20, 23: Աղբյուր՝ *Տարազ* (Թիֆլիս) 1901, իլյուստրացիոն, N 22:

*

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Քրիստափորի (1868, Ախալքալաքի գվ. Բեժանո գ. - ինքնասպան. 05.05.1908, Թիֆլիս) - գրականագետ:

Ծածկ. 1) Գ. Վ., 2) Վնց. Գ.:

Բ. Մ. Հովակիմյան, Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 111 և 726:

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Խաչատուրի [1870, գ. Բեժանո (այժմ՝ Վրաստանի Ախալքալաքի շրջանում) - 1908, Թիֆլիս], լեզվաբան, գրաքննադատ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90), Բեռլինի համալսարանում (1895): Հայոց լեզու է դասավանդել Ախալքալաքում և Թիֆլիսում: Գրել է գրաքննադատ. հոդվածներ, կազմել այբբենարան: Առավել ուշագրավ են Վ-ի գրպանի ուղղագր. բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություն: «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբան. և հայերենագիտ. հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրակ. լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության խնդիրները, գրակ. լեզվի ձևավորման գործընթացը:

Վ-ի անունով է կոչվել Բեժանոյի միջնակարգ դպրոցը:

***Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. II, Ե., 2007,* էջ 525:**

* * *

Նշանավոր լեզվաբան ու գրաքննադատ *Գրիգոր Վանցյանը* (1870-1908) ևս Ջավախքից է: Ծնվել է Բեժանո գյուղում, 1890-ին ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, այնուհետև 1895-ին ընդունվել է Բեռլինի համալսարանը, որն ավարտելուց հետո վերադարձել է ծննդավայր և Ախալքալաքի, ապա՝ նաև Թիֆլիսի դպրոցներում դասավանդել է մայրենի լեզու, միաժամանակ զբաղվել գրաքննադատությամբ, կազմել է «Այբբենարան», «Գրպանի ուղղագրական բառարան», «Հայոց լեզուի տարրական դասընթաց», «Հայ հեղինակներ» գրքերը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություններ և որպես դասագրքեր ծառայել են ժամանակի հայկական դպրոցներում: Նրա գրչին է պատկանում նաև «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) արժեքավոր աշխատությունը, որը համարվում է հայոց լեզվին նվիրված անցյալի լավագույն ուսումնասիրություններից մեկը: Նա գրել է նույնպես «Հայ բարբառագիտութեան պատմութիւն» և «Գիրք հայ բոշաների մասին» ուսումնասիրությունները: Վախճանվել է Թիֆլիսում:

Վահան Մաղալյան, Էջեր վրացահայ գրատպության պատմությունից (1885-1920 թթ.). Հայոց հյուսիսային դարպասները. Ջավախք, Լոռի (նյութերի ժողովածու), հատոր 7, Երևան, 2012, էջ 476-477

2. ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԵՒՈՐԴԻՈՑ ՄԱՍԻՆ

Ուսումնական թերթիդ Յունուարամսաթւոյն մէջ Արեւորդւոց մասին հետաքրքրական յօդուած մը զետեղուած էր Պր. Գրիգոր Վանցեանի ստորագրութեամբ: Մեծապ. յօդուածագիրը ջանացեր է մեր ազգային մատենագրաց քով յիշուած այն հասարակութեան ազգութիւնը որոնել գտնել եւ հասեր է հետեւեալ եզրակացութեան.

1. Թէ սոքա հայ չեն. 2. թէ քրիստոնեայ աղանդաւոր եւս չեն. 3. թէ իրենց կրօնն զրադաշտական չէ, եւ 4. թէ մեր ունեցած ներկայ նիւթերովն (իմա՝ ազգային աղբիւրներէ) առ այժմ դժուար է պարզել նոցա ծագումն:

Կատարեալ համամիտ եմ պարոնին առաջին երկու կէտերուն. սակայն նկատմամբ երրորդ եւ չորրորդ կէտերուն՝ կարծեմ շատ պիտի դիւրանայ պարզել անոնց ծագումն՝ եթէ մեզ օգնութեան առնունք օտար ազգաց մատենագրութիւնն ու պատմութիւնը. այն ժամանակ կարող պիտի ըլլանք նաեւ պարզել իրենց կրօնն:

Ի Հնդկաստան կայ *Փարսի* ըսուած ցեղ մը, որուն ազգութիւնն է պարսիկ, եւ կրօնն զրադաշտական: Երբ Արաբացիք տիրեցին Պարսկաստանի, գիտենք ի պատմութենէ թէ ջանացին բռնութեամբ մահմետական ընել երկրին հին բնակիչքն, եւ թէ բնակչաց մի մասն չուզելով ուրանալ իրենց հայրենի կրօնն ու դաւանութիւնը, թողուցին իրենց ինչքն ու հայրենիք եւ փախան գաղթեցին այլեւայլ ուղղութեամբ զանազան երկիրներ: Այս փախստական Պարսից մի մասն էր որ նախ ի Խորասան, անկէ ի Օրցն Պարսից եւ անտի ի Հնդիկս ապաւինեցաւ: Այս հնդկական Փարսիներն ցայժմ մեզ ամէնէն աւելի ծանօթ պատմական զրադաշտեան Պարսիկներն են:

Այս ցեղն երբ Ը. դարուն ոտք կոխեց Հնդկաստան՝ իրեն յատուկ խոհրամանկութեամբն ջանաց յամենայնի նմանիլ տեղացւոց. յանձն առաւ ամենայն պատրաստակամութեամբ Ճատօ Ռանա ռաճային առաջարկած պայմաններն, մի միայն կենաց ապահովութիւն եւ կրօնի ազատութիւն վայելելու համար: Այս պայմաններուն համեմատ՝ ի մէջ այլոց՝ պէտք էր որ իրենց կանայք հնդկուհեաց պէս հագնէին, ամուսնութեան արարողութիւնն գիշերը կատարէին եւ ոչ ցերեկը, եւայլն: Տեղացւոց յամենայնի հաւասարելու եւ զանոնք իրենց հետ միշտ հաշտ պահելու ջանքն այնչափ յառաջ գնաց՝ որ սկսան նոյն իսկ ամուսնութեան արարողութիւնը սանսկրիտերէն լեզուաւ կատարել, արք տեղական զգեստ եւ գլխարկ գործա-

ծել. իրենց յատուկ պարսկական լեզուն իսկ բոլորովին տեղի տուաւ տեղացի Կուճրաթի լեզուին եւայլն:

Յայտնի է թէ ի սկզբան ատրուշան չունէին. մինչեւ որ կարող եղան Պարսկաստանէն սուրբ հուրն բերել: Սակայն տարակոյս չկայ թէ կը պաշտէին արեգակն եւ ամբողջ բնութիւնն, հանդերձ ջրով եւ հրով: Ահաւասիկ իրենց առ ռաճայն տուած տեղեկագիրն՝ իրենց կրօնին նկատմամբ. «Լսէ' իշխան հոյակապ, ինչ որ կ'ըսենք նկատմամբ մեր հաւատքին:... Գիտցիր հաստատապէս որ կը պաշտենք զաստուածն Եզտան: Մեր հաւատքին պատճառաւ փախանք յանհաւատից:... Մենք Ճամշիտի խեղճ սերունդն ենք: Կը յարգենք զլուսին եւ զարեգակն: Կը պատուենք զերիս այլս, այսինքն զկով, զջուր, եւ զհուր: Կ'աղօթենք առ ամենայն զոր Աստուած ստեղծեր է աշխարհի վրայ»:

Զերկարենք. արդէն միտք ունիմ այս մասին երկարագոյնս գրելու: Առ այժմ կը շատանամ պարզապէս մատնացոյց ընել հնդկական Փարսիներու եւ հայկական Արեւորդւոց մէջ եղած նմանութիւնն: Արեւորդւոց Հայաստան գալու ժամանակն գրեթէ նոյն է Փարսիներու Հնդկաստան գաղթելուն, ինչպէս կարող ենք հետեւցընել Գր. Մագիստրոսի գրութենէն: Արեւորդւոց ջանքն յամենայնի Հայոց նմանելու (ի լեզու եւ ի կրօն), ճիշդ յար եւ նման է Փարսիներու Հնդկաց նմանիլ ջանալուն: Արեւորդւոց կրօնն (պաշտօն արեգական եւ բնութեան), միեւնոյն է Փարսիներու կրօնին հետ. այն տարբերութեամբ՝ որ անշուշտ Արեւորդիք չէին յաջողած պարսկական սուրբ հուրէն ձեռք անցընել. եւ այս է պատճառ որ չունէին ատրուշան:

Այս նմանութիւնն ակնյայտնի է եւ չկայ տեղի տարակուսելու՝ թէ այս երկու ցեղերն միեւնոյն ազգին կը վերաբերին, որոնց մի մասն դէպ յարեւելս եւ միւսն դէպ յարեւմուտս է գաղթեր: Երկու հասարակութիւնք ալ որչափ որ կը ջանան իրենց կրօնն պահպանել, սակայն կը տեսնեն թէ առանց ինչ ինչ կէտերու մէջ տեղի տալու չէ կարելի իրենց գոյութիւնը պաշտպանել. եւ ինչպէս Փարսիները ջանացեր եւ փոխ են առեր հնդկական կրօնական եւ ընտանեկան շատ սովորութիւններ, այսպէս ալ Արեւորդիք ընդուներ են շատ մը քրիստոնէական եւ հայկական սովորութիւններ: Արեւորդւոց պարսկական սերունդ ըլլալուն ապացոյց է պարսկական անուններն իրենց յատուկ գիւղերուն, զորոնք կործանեց Լենկթիմուր:

Յազա՞ր ափսոս, որ մեր մատենագիրք այնչափ քիչ են գրած ասոնց մասին: Յետաքրքրական է իմանալ ընդարձակագոյնս՝ այժմու արեւապաշտից նկատմամբ, եթէ իրաւ են Texierի եւ Յ. Ղ. Ալիշանի գրածները՝ թէ ցայսօր Միջագետաց եւ Կաղզուանայ կողմերը կը գտնուին Արեւորդիք:

Անշուշտ առիթ կ'ունենանք այս մասին ուրիշ անգամ ընդարձակագոյնս գրելու:

ՊԱՅԼԱՒՈՒՆԻ

«Յանդէս Ամսօրեայ», 1896, թիւ 5, մայիս, էջ 148-150:

ԼԵԶՈՒԻ ՄԻ ՅԱՄԵՍՏ ԴԱՍ

Անցեալ տարուայ «Մուրճ»ի Յոկտեմբեր-Նոյեմբեր համարի մէջ պ. Վանցեանցը ցոյց է տալիս հայոց լեզուի մի թերութիւն եւ իսկոյն դարմանում է նոյնը: Նա իրաւամբ հիացած է, որ օտար լեզուները իգական դերանուններ ունին (она, sie, elle), եւ ափսոսում է, որ հայերէնը այդպիսի շնորհքից զուրկ է: Եւ որովհետեւ այս հանգամանքը օտար լեզուների ճոխութիւն է կազմում, իսկ հայերէնի - աղքատութիւն, ուստի մեր պարոնը աշխատում է գտնել դարմանը եւ... գտնում է: Նա շատ սրամիտ նկատողութիւն է անում, թէ օտար լեզուներում իգական դերանունները աւելի երկար են, քան արականները.

արակ. онъ, er, il,

իգակ. она, sie, elle.

Յետոյ աւելացնում է, թէ որովհետեւ հայերէնը *շռայլաբար* կարճ եւ երկար դերանուններ է գործածում, առանց անոնց մէջ խտրութիւն դնելու, ուստի մեծ խոհեմութիւն կը լինի մեր կողմից, որ կարճը յատկացնենք արականին եւ երկարը՝ իգականին, որով հայերէն լեզուն խիստ կը ճոխանայ: Այսպէս մենք ունինք անխտրաբար գործածած.

կարճ. նրա, նրանից, նրանով.

երկար. նորա, նորանից, նորանով:

Ինչո՞ւ ուրեմն այսուհետեւ կարճը արականի զօրութիւն չունենայ, իսկ երկարը - իգականի: Եւ տեսէք, թէ ինչ գեղեցիկ բան դուրս կուգայ: Եթէ ունենանք այսպիսի նախադասութիւն. «Եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան, ես հաւանեցի *նորան*, կամ ես հաւանեցի *նրան*»,- եւ եթէ երկար ու կարճ դերանունները անխտրաբար գործածենք, ինչպէս

որ հայերէնի մէջ սովորութիւն է դարձել, ո՞վ պէտք է հասկանայ, թէ ի'նչ է նշանակում *նորա* կամ *նրա* դերանունը, արդեօք՝ եղբա՞յր թէ քոյր: Բայց եթէ պ. Վանցեանցի նոր մեթոդով կարճը արական ճանաչուի, իսկ երկարը՝ իգական, այն ժամանակ անշուշտ նախադասութիւնը կը լուսաբանուի եւ մենք անշփոթ կիմանանք իւրաքանչիւր դերանունով միայն իրա համապատասխան անունը. ուրեմն «ես հաւանեցի *նրան»* կը նշանակէ թէ հաւանեցի *եղբօրը*, իսկ «ես հաւանեցի *նորան»* - կը նշանակէ թէ հաւանեցի *քրոջը*:- Այս է պ. Վանցեանցի դարմանը:

Մեր պատասխանը հետեւեալն է. լեզուն *կենդանի* կազմուածք է, լեզուին *քմահաճոյ* պատուէրներ տալ չի կարելի:- Այսքանը հերիք լինի պ. Վանցեանցի առաջարկութեան պիտանութեան մասին:

Բայց մենք կուզենայինք, որ մեր թարգմանիչները մի ուրիշ բան լաւ ըմբռնէին. թէ պակասութիւնը ոչ թէ հայերէնի մէջ պէտք է փնտռել, այլ մեր թարգմանիչների անհմտութեան մէջ: Երբ որ պ. Վանցեանցը *մօտաւորապէս* մի այսպիսի թարգմանութիւն է տալիս. «եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան, *ես հաւանեցի նորան»*.- այստեղ պակասութիւնը ոչ թէ հայերէն լեզուի տկարութիւնն է, այլ, կրկնում ենք, թարգմանչի անհմտութիւնը: Կարդացէք մեր հեքիաթները. եթէ պատմուի, թէ a) *եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան*, ապա շարունակութեան մէջ երբէք էլ չի ասուի, թէ b) *ես հաւանեցի նորան:* Եւ այս այն պատճառով, որ այսպիսի շարունակութիւնը լեզուի հակառակ կապակցութիւն է. a եւ b չեն միաւորուում հայերէնում, ուրեմն իմաստը ուրիշ հազար կերպ պէտք է ձեւացնել, միայն թէ ոչ այդպէս:

Բայց միթէ միայն հայերէնո՞ւմ այդպէս է: Եթէ անտառից դուրս են գալիս ոչ թէ քոյր եւ եղբայր, այլ երկու արականներ կամ երկու իգականներ,- արդեօք գերմանացին դարձուածքը դարձեալ նոյն նախադասութիւններո՞վ կը կազմէ: Եթէ ուրեմն գերմանացին այսպէս սկսէ.

a) «Լոտխէնն ու Լիսխէնը անտառից դուրս եկան». արդեօք դարձեալ մի եւ նոյն կերպո՞վ կը շարունակէ.

b) «ես հաւանեցի *նորան* (sie),-

հարկաւ ոչ: Այս դէպքում գերմանացին ամենայն հմտութեամբ կը խուսափէ a եւ b միաւորութիւնից եւ փոխարէնը ուրիշ հազար ու մէկ կանոնաւոր դարձուածքով կը ձեւացնէ:-

Երկրորդ՝ մեր թարգմանիչները այս եւս լաւ պէտք է տպաւորեն իրանց մտքում, թէ հայերէնն էլ ունի *իրան միայն յատուկ* առաւելութիւն-

ներ: Այս ասում ենք ոչ թէ թթու ազգասիրութիւնից դրդուած, այլ այն պարզ միտքը յայտնելով, թէ երկու ծառի պտուղներից մէկը տանձ է, միւսը՝ խնձոր:

Մի ռուս լեզուաբան այսպիսի օրինակ է յիշատակում. «Неужели изъ за страха передъ волкомъ не строить намъ деревни?»: Եթէ այս նախադասութիւնը *մեր թարգմանիչների* հայերէնով թարգմանենք, մօտաւորապէս կարող էինք այսպէս ասել. *«Միթէ գայլից վախ ունենալով մենք չպէ՞տք է գիւղ կառուցանենք»:* Բայց այս 9 երկար բառերում կարծես թէ պակասում է լեզուի ոյժը, ջիղը, արիւնը, կենդանութիւնը: Մենք զգում ենք, որ խօսքը առակաւոր է. իսկ հայերէնը գէթ առակաւոր խօսք պիտի կարողանայ լաւ արտայայտել:

Բանից դուրս է գալիս, որ ռուս հեղինակը այդ նախադասութիւնը թարգմանել է հայերէնից, այն եւս Թիֆլիսի բարբառից: Թիֆլիսցին աւելի կարճ է ասում.

«Գիլի ահու գեղ չշինի՞նք»

(Գայլի ահից գիւղ չշինե՞նք):

Հիմա տեսնենք, թէ մեր արհեստական թարգմանականի եւ բուն հայերէնի մէջ ինչ տարբերութիւններ կան: Մէկը ճապաղ է (9 բառ), միւսը ազդու եւ հատու է (4). թարգմանութիւնը ծանրաբեռնուած է *միթէ*, *մենք*, *պէտք է*, *ունենալ*, բառերով, որի կարիքը ժողովրդական լեզուն բնաւ չի զգում. մանաւանդ զարմանալի է այն, որ դերանուն չի գործածում *(մենք)*. յետոյ նկատելու արժանի է բառերի ընտրութիւնը - մէկն ասում է *վախ*, *կառուցանել*, իսկ միւսը՝ *ահ*, *շինել*. բայց աւելի նշանաւոր է լեզուի *իդիոտիզմը* (յատկաբանութիւնը) - մէկը *խիստ տրամաբանական* ընթացք բռնելով ասում է՝ «գայլից վախ ունենալով», միւսը իւր յատուկ օրէնքի համեմատ ասում է՝ «գայլի ահու», իսկ այս վերջին ոճը մեր տրամաբանական իմաստակութեամբ պէտք է նշանակէ, իբր թէ ահ ունեցողը *գայլը* պէտք է լինի, եւ ոչ թէ *գիւղ շինողը*. մինչդեռ ժողովրդական լեզուն այդպիսի ջղուտ ոճ գործածելով՝ բնաւ տարակոյս չի յարուցանում, թէ ինչ է իւր ասածի իսկական իմաստը: Մեր լեզուն լիքն է այսպիսի *իդիոտիզմներով*, որ մեր թարգմանութիւնների մէջ (ուրեմն մեր գրականական լեզուի մէջ) բնաւ չեն երեւում կամ շատ *սակաւ* են երեւում, որով մեր լեզուն այլ եւս հայերէն չի հանդիսանում, այլ մի տեսակ չինարէն: Մեր պապերից մնացած գանձը մեր տանը ժանգոտւում է, չենք

գործածում. ուրիշից մուրալով ենք զբաղուած: Մենք ձգտում ենք հայուն եւրոպականացնել. այս գովելի է: Բայց մենք *չուխա* հագնողի գլխից *փափախը* վերցնելով՝ տեղը դնում ենք *շապօ*. այս ծիծաղելի է:-

Ի դէպ. պ. Աբեղեանը շատ հիմնաւոր կերպով ցոյց է տուել, թէ *այս*, *այդ*, *այն* դերանունները մենք *նա* դերանուան պէս հոլովելով, մեծամեծ հոմութիւններ ենք առաջացնում մեր լեզուի մէջ. այժմ պ. Վանցեանցը խոստանում է ապացուցանել, թէ այդ բանով հոմութիւն, երկդիմութիւն չի առաջ գալիս: Եթէ այդ ապացոյցը տայ, նա մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինի: Երանի թէ չմոռանայ խոստումը:

Ս. Մ.

«Արարատ», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, յունուար 1899 թ., համար առաջին, էջ 40-42:

«ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ»

Պ. Գրիգոր Վանցեան Թիֆլիզ գրական հաւաքածոյ մը հրատարակեց, «Հայ հեղինակներ» վերնագրով եւ «ընտիր հատուածներ» միջնակարգ դպրոցների համար: Քառածալ 262 երեսէ բաղկացած հատոր մը, ութ մասի բաժնուած՝ Բանաւոր գրականութիւն, Գրականութիւն, Վերածնունդ, Արեւելեան բաժին, Ազգագրութիւն, Պատմական, Ճամբորդական, Բանաստեղծութիւններ:

«Յառաջաբանի տեղ» ծանօթագրութեամբը հեղինակը մեզի կը զեկուցանէ թէ «իր նպատակն է մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը երկու երեք ամփոփ հատորներու մէջ տալ, հանդերձ՝ հեղինակներու կենսագրականներով եւ անոնց լաւագոյն երկերէն նմուշներով, հնագոյն անցեալէն սկսած մինչեւ նորագոյն ժամանակներս»: Կը խոստովանի, թէ «առաջին փորձի մը առաջին հատորը չէր կրնար ո'չ իբր լիակատար գործ մը ներկայանալ եւ ո'չ ալ թերութիւններէ զերծ մնալ»: Ու, յայտարարութիւնը կը վերջացնէ առաջարկութեամբ թէ «սիրով եւ հաճութեամբ սպասում ենք մեր պաշտօնակիցների դիտողութիւններին եւ ցուցումներին»: Ուրեմն, մեր «դիտողութիւնները եւ ցուցումները» հրատարակելով, կը յուսանք յարգելի հեղինակին թերեւս ծառայութիւն մը մատուցանել, յաջորդական հատորներուն պատրաստութեանց պահուն. եթէ մեր դատումներուն մէջ չենք սխալիր:

*

Առաջին երկու գլուխներուն շուրջը երկարատեւ դեգերման պէտք մը չենք տեսներ: Մեր գրականութեան պատմութիւնը Գողթանի օրերէն մինչեւ Մխիթարին երեւման թուականը, Այտընեան, Ախվերդեան, Մալխասեան, Պալասանեան ստորագրութիւնները կրող յօդուածներով, կարճառօտ մը ամփոփուած է:

Երրորդ բաժինը որ «Վերածնունդ» վերնագիրը կը կրէ, բազմաթիւ ու պէսպէս դիտողութեանց պատեհութիւն կը հայթայթէ:

Մեր գրական «վերածնունդ»ի նոր շրջանը, տասնեւութերորդ դարուն սկիզբները կը բացուի, Մխիթարեան միաբանութեան հաստատմամբը, որուն պատմութիւնը «Հայ հեղինակներ»ուն մէջ, ռուսական հանդէսէ* քաղուածով մը կը հաղորդուի: Բայց, բոլորովին մոռցուած են Արեւմ-

* Չեռնիասօրէ՞ն գրուած... կը պակսէի՞ն հայ հարազատ աղբիւրներ: - Ծ. Բ. Խ.

տեան Հայոց մտաւորական շարժումին միս այն երեւոյթները որոնք Պոլիս եւ Իզմիր տեսնուեցան, տպարաններու հիմնարկութեամբ եւ զանազան հրատարակութեանց ի լոյս ընծայմամբ:

Հատընտիրներու Հաւաքածոյին մէջ առանց հանդիպելու ո՛ եւ է հատուածի մը որ «վերածնունդ»ի գրականութեան վրայ մեզի գաղափար մը տայ, յանկարծ Ալիշանը եւ Պէշիկթաշլեանը կը գտնենք մեր դէմը. այսինքն, գրագէտներ որոնք Մխիթարեանց վանքին հիմնարկէքէն գրեթէ մէկ ու կէս դար վերջը յայտնուած են: Կարդալու արժանի բան մը չե՞նք ունեցած այդ երկարածիգ ժամանակամիջոցին: Ի՞նչ վերածնունդ է այն, որմէն բա'ն մը չի ծնիր: «Ծնունդ» եւ «ամլութիւն» համիմաստ մտքեր չեն բացատրեր: Բայց կ'ենթադրենք, թէ Պ. Վանցեան շուարած ըլլայ գրաբառ հրատարակութեանց հանդէպ. սակայն անոնցմէ քանի մը էջի աշխարհաբառի վերածումը դժուարին աշխատանք մը պիտի չհամարուէր: Քիչ վերջը, Արեւմտականէն Արեւելական աշխարհաբառին շրջուած պիտի գտնենք Ալիշանին եւ Սրուանձտեանցին քանի մը նկարագրականները. թէեւ առանց հարկի, առանց պէտքի:

Մեր նորագոյն գրականութեան այլեւայլ եղանակ-թուականները իրարմէ թերեւս աւելի ճշգրտագին զանազանած կ'ըլլանք, եթէ վերածնունդը տասնեւիններորդ դարուն երկրորդ կէսէն սկզբնաւորենք. տասնեւութերորդ դարէն մինչեւ տասնեւիններորդին առաջին կէսը «Երկունք վերածնունդի» նկատելով:

Պ. Վանցեան վերածնունդը Ալիշանով ու Պէշիկթաշլեանով բանալէ յետոյ, յանկարծ, նորավազ ոստումով մըն ալ դէպի Դուրեան, Սրուանձտեանց, Պարոնեանը կը ցատկէ, միշտ՝ առանց փոխանցումի: Ժամանակագրական դասակարգութեամբ պատրաստուած «Հատընտիր»ի մը մէջ, առընթեր Ալիշանի եւ Պէշիկթաշլեանի պէտք է ներկայ հանդիսանան, Նահապետ Ռուսինեան, Մատթէոս Մամուրեան եւ ուրիշներ, որոնց շարքը կ'երկարածգի դէպի 1870 Դուրեանով, Սրուանձտեանցով, Պարոնեանով:

Կ'անդրադառնանք, թէ Պ. Վանցեան ինքն ալ զգացած է մէթօտի պակասութեան անպատեհութիւնները, ուստի եւ զգուշաւորաբար առաջուց կ'ազդարարէ, թէ հետեւեալ հատորներու մէջ իրենց «արժանաւոր տեղը» պիտի ունենան Արեւելեան եւ Արեւմտեան ուրիշ գրողներ ալ: Մեր միտքը չի զօրեր յետաձգումներու կամ նախապատուութեանց շարժառիթները մեկնել: Արեւելեան գրաբաժնին երկրորդ գլուխ մը վերապահելով, Արեւմ-

տեանին համար առ այժմ կրնանք ենթադրել, թէ Պ. Վանցեան մեր գրական շարժումը բաւական լրջօրէն ուսումնասիրած ըլլալու չէ:

Արեւմտեան հեղինակներէն «իրանց արժանաւոր տեղը կ'ունենան սրա հետեւեալ հատորներում» Խրիմեան, Այվազովսկի, Չօպանեան, եւ ուրիշներ ալ որոնց անուններուն յիշատակման պէտք չի տեսնուիր: Զուտ գեղարուեստական գրականութեան տեսակէտէն դատելով Պ. Վանցեան այդ անունները կրնար ուրիշներով փոխանակել: «Խրիմեան» անունը ընթերցողին աչքերուն առջեւ «Հայրիկը» կը ցոլացնէ, բայց ոչ՝ Արուեստագէտը: Խրիմեան, գրաբառ «Հրաւիրակ»էն զատ, գրած է խրատականներ, յորդորականներ, ամէնքն ալ իր սրտէն հոգեշունչ ներշնչմամբ ժայթքած քարոզներ, ժողովրդին համար հոգեկան կրթարաններ, որոնց մէջ սակայն չի տեսնուիր, եւ չի փնտռուիր ալ, գեղասէր գրագէտը, որպիսին եղաւ, օրինակ, Ռուսինեան մը: Այվազովսկի Գաբրիէլ եպիսկոպոսն ալ Քրիլովին առակները թարգմանած է Լէնկթիմուրեան տաղաչափութեամբ: Ուրի՞շ: Չօպանեանը Պոլսոյ գրականութեան մէջ ուշ երեւցած մըն է, եւ յիշատակութեան արժանի ստեղծագործութիւն մը չէ թողած հոն. եւ ոչ ալ հիմա Եւրոպա Արեւմտեան գրողներուն շարքը առաջնակարգ տեղը կը գրաւէ, արձակի մէջ՝ իբր գեղարուեստագէտ եւ բանաստեղծութեան մէջ իբր բարձրաթռիչ տաղանդ:

Այսպէս, Պ. Վանցեան եւ ոչ իսկ լսած ըլլալ կը թուի մեր արդի գրականութեան ռահվիրայ Օտեաններու, Ռուսինեաններու, Մամուրեաններու, Չիլինկիրեաններու, Տէմիրճիպաշեաններու անունները: Ու անոնց յաջորդող այն բոլոր գրագէտները որոնք մեր մատենագրութեան ամէն ճիւղերուն տուած են եւ կը շարունակեն տալ, եթէ ոչ հաստաբեստ հատորներ, բայց իսկատիպ ոճով էջեր, որոնց մէջ կրնանք հանդիպիլ նաեւ, մինչեւ իսկ եւրոպացի վարպետներու արժանաւորներ:

*

Անցնելով կենսագրականներուն, նախ կը նշմարենք, թէ Պ. Վանցեան մինչեւ իսկ իրարու կը շփոթէ «պատմող»ն ու «պատմուածք»ը: «Մեր նպատակն է,- կը գրէ,- երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների *կենսագիր*ներով»: Ու քիչ մը վարը. «Այս հատորում դեռ հնարաւոր չենք համարել դնելու աւելի երիտասարդ հեղինակների *կենսագիր*ները, որոնց տաղանդը

դեռ զարգացման մէջ է»: «Կենսագիր» բառը կը ստորագծենք: Պ. Վանցեան անշուշտ «կենսագրական» կամ «կենսագրութիւն» ըսել կ'ուզէ: Այսպէս. այդ հատորին մէջ Լէօ «կենսագիրն» է Պէշիկթաշլեանին, որուն «կենսագրականը» գրած է: «Կենսագիր»ը biographe բառին հայերէնն է, իսկ biographieին «կենսագրական» կը թարգմանուի: «Պատմագիր»ն ու «պատմագրութիւն»ը միեւնոյն նշանակութիւնը չունին:

Բառը ճշտելէ յետոյ, ըսենք թէ Արեւմտեան հայ հեղինակները ծանօթացնող կենսագրականներուն մէջ, սպրդած են սխալ ծանօթութիւններ, որոնք քիչ մը հոգածու ուշադրութեամբ, դիւրաւ պիտի սրբագրուէին: Ու ինչ ինչ մոռացումներ կը թեթեւցնեն շահեկանութիւնը տեղեկութեանց, ինքնին արդէն շա՜տ կրճատ ու համառօտ:

Յ. Ալիշանին ծննդեան թուականը ճշտօրէն 1820 արձանագրուած տեսնելէ յետոյ, մեր աչքերուն առջեւ քահանայ սքեմովը կը ներկայանայ պատանի մը որ տասնվեցը դեռ կամ բոլորած է կամ բոլորած չէ: Մեծանուն վարդապետին կեանքը պատմող ընդարձակ հրատարակութեան վրայ ակնարկ մը տալու փութաջանութիւնը պիտի բաւէր՝ 1836-ը 1840-ով փոխանակել, եւ «միջնակարգ ուսանող պատանիները» չապշեցնել: Ու, շնորհիւ այդ ակնարկին, պիտի յիշատակուէին «Նուագներ»ը, որոնց մէջ՝ «Յայրունի»ն եւ «Տխրունի»ն, այսինքն, բանաստեղծ Ալիշանը, որ հնագէտէն աւելի երկարակեաց պիտի ապրի:

Մոռցուած է Պարոնեանին «Խիկար»ն ալ: «Թատրոն»ին աներեւութացումէն տարիներ ետքը հիմնուած զաւեշտաբան ամսաթերթը, մինչ յաջողութեամբ կը բարգաւաճէր, յանկարծ, կառավարական որոշմամբ խափանուեցաւ, այն բոլոր պարբերականներուն հետ որոնց յատուկ արտօնագիր շնորհուած չէր:

Սրուանձտեանցին «Մանանա»ն եւ «Համով-հոտով»ն ալ չեն յիշատակուիր:

Օերենցը (Յովսէփ Շիշմանեան), «պատուաւոր դիրք մը» կը գրաւէ սխալներու շարքը: Պ. Վանցեան իր նորատի ընթերցողներուն կը տեղեկացնէ, թէ հանրածանօթ վիպասանը «ճամբորդեց Հայաստան, մանաւանդ Կիլիկիա, դորա համար էլ գրաւեց կառավարութեան ուշադրութիւնը, ուստի եւ աքսորուեց Կիպրոս կղզին: Այնտեղ էլ, գրեթէ 50ամեայ, սկսեց իր առաջին պատմական վէպը»:

Շիշմանեանին Կիլիկիա ուղեւորմանը եւ Կիպրոս բնակութեանը թուականները իրարմէ մօտաւորապէս տասն տարուան ժամանակամիջոցով

մը կը բաժնուին: Յանրածանօթ ազգասէր բժիշկը, 1870էն առաջ Կիլիկիա այցելեց, Երկրագործական վարժարան մը հիմնելու նպատակաւ, իբր ներկայացուցիչ բարեգործական ընկերութեան: Ազգային պաշտօնատուն մը, Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրելով այս ուղեւորման վրայ, որպէս քաղաքական ծրագիրներու նախաքայլ, ապագայ վիպասանը Պոլիս վերադառնալ, ուր անվրդով կ'ապրէր, երբ իր փափագին համաձայն, կառավարութեան կողմէն Կիպրոսի քաղաքապետական բժշկի թոշակաւոր պաշտօնը յանձնուեցաւ իրեն: Աւելի կամ նուազ հիմնաւոր ամբաստանութեանց երեսէն, Յայերը աքսորի դատապարտելու նորոյթը դեռ քառորդ դար մը առաջ վարչական բարքերու մէջ չէր փայլեր: Ու Ծերենց Պոլիս իսկ տպագրեց այն «Թորոս Լեւոնի»ն, որուն ներկայութիւնը այժմ Պոլիս Յայու մը գրադարանին մէջ, սեփականատէրը Կիպրոսէն շատ անդին, մինչեւ Աքեայի Անյուշը ուղեւորման կը դատապարտէ: Չմոռնանք նաեւ, որ երբ Ծերենց Թիֆլիզէն Յայաստան պտոյտի ելաւ, տարիներ ու տարիներ անցեր էին Կիլիկեան այցելութեան օրերէն ի վեր:

Չենք կասկածիր, թէ սխալները զոր սրբագրեցինք, մոռացումները զոր յիշեցուցինք կրնան ուսանողութեան մտքին վտանգներ սպառնալ: Պզտիկ թերութիւններ են որոնք անհոգութիւն ենթադրել կու տան: Մատնանիշ ընելով այդ թեթեւ պակասները, կը յուսանք, թէ Պ. Վանցեան երբ իր գործին երկրորդ եւ երրորդ հատորները պատրաստել սկսի, մեր այս «ցուցումներից» թերեւս օգտուի, աւելի խղճամիտ խուզարկութեան մը պէտքը ըմբռնելու համար:

*

Արեւմտեան հայ գրականութեան առաջին նմուշը զոր Պ. Վանցեան Միջնակարգ ուսանողներուն կը ներկայացնէ, Ալիշանէն նկարագրական մըն է, Արարատեան քերականութեամբ թեթեւ իմն սրբագրուած: Այդ «Նաւասարդի տօներ»ը պարզունակ պատմուածք մըն է եւ ոչ գեղարուեստական էջ մը: Նաւասարդին տօնահանդէսը երգուած է նաեւ «Յայկ դիւցազն»ին մէջ ալ. եւ որովհետեւ Պ. Վանցեան Ալիշանին լեզուն Արեւելեանի վերածած է, իցէ՜ թէ Բագրատունեան նկարագրականն ալ աշխարհաբառելով, Ալիշանականին հարեւանէր: Երկու համանիւթերու միջեւ բաղդատութիւն մը կրնար ի վեր հանել թէ գեղարուեստական գրուածք մը ինչ է եւ պարզ պատմուածք մը ինչ: «Յուշիկք»ները յաճախ աղուոր գրականութեամբ կը գեղափայլին, ինչո՞ւ Պ. Վանցեան անոնց մտագրաւ էջերէն

մէկ քանին առած չէ: Տեղը չկար նաեւ «Ո՞նց գաս»ին քանի մը տուներուն արտատպմանը. գրեթէ ամէն հայ այդ բանաստեղծութիւնը բերնուց գիտէ. մինչդեռ «Հայրունի»էն ու «Տխրունի»էն խել մը դիւթական տաղեր տակաւին ժողովրդականացած չեն:

Այս միեւնոյն դիտողութիւնը կը ներկայացնենք «Ի բիւր ծայնից»ին եւ «Ոհ ինչ անուշ»ին համար ալ, որոնք ամէն հայու բերանը կը պտըտին քառսուն տարիներէ ի վեր: Պէշիկթաշլեանէն քանի մը արձակ էջ իբր նորութիւն կրնային կարդացուիլ:

Դուրեանէն առնուած է ինչ որ վաղամեռ բանաստեղծը ունի:

Պարոնեանին դէմը քիչ մը կանգ առնենք: Բազմաբեղուն երգիծաբանէն քանի մը խեղճուկ էջեր են որ իբր արեւմտեան սրամտութիւն կը ցուցադրուին: Ներկայացուած տիպարները իրենց ոչ-բնական գծերովը մեզի կը խրտչեցնեն: Պոլիս եկող գաւառացի հարուստները այնքան միամիտ չեն որ իրենց սենեակը մտնող ո' եւ է խեղճ տղու մը ափը ոսկիներ լեցնեն, յօդուածի կամ ոտանաւորի տպագրութեան համար: Ու, շատ նրբամիտ գիւտ մը չէ, երեւակայել երիտասարդ մը որ դրամաշորթական նպատակաւ, սեղանի մը վրայ ցատկէ եւ հռնկէ ճառէ: Սեղանը արդէն կը գլտորի:

Պարոնեան որ բազմառատ արտադրող մը եղաւ, տիպական նկարներ հրապարակ նետած է, մասնաւորապէս «Ազգային ջոջեր»ուն մէջ. սակայն, նուրբ ճաշակներու միշտ հաճելի հեղինակ մը չէ, ընդհանրապէս «չարշըլըներուն» համար գրած ըլլալով. այսինքն, թէ հեգնաբանը ջանացեր է ախորժելի դառնալ շուկայի այն խանութպաններուն որոնց ջիղերը խոշոր կատակաբանութիւններէ կը գրգռուին միայն:

Ուսանող պատանեկութիւնը, որ խանդավառութիւնն ինքն է, չենք գիտեր թէ ինչ համ կրնայ առնել երկու ողորմելիներու հասարակ խօսակցութիւններէն. ենթադրելով իսկ թէ այդ երկու խեղճուկները իրական տիպարներ ներկայացնէին, քիչ մը չափազանցուած, ըստ պահանջման երգիծաբանութեան: Զգենք «բանաստեղծ»ին ու հարուստին միջեւ փոխանակուած անմիտ, անհամ խօսակցութեանց տգեղութիւնը, նոյն իսկ Պարոնեան շատ քայքայուած ոճով մը կը գրէ ինչ որ ինքը իր կողմէն կը պատմէ: Ահա ինչպէս կը նկարագրէ Աբիսողոմ աղային ներկայացնող երիտասարդը. «Հազիւ երեսուն երկու տարեկան կը թուէր: Կապոյտ աչերով, դեղին մազերով, *զարդարուած ըլլալով*, ունէր նաեւ երկու մատ մօրուք, որ մայրաքաղաքիս մէջ կամ սգոյ նշան է, կամ չքաւորութեան»: Ստորագծումը մենէ: Միթէ այսօրինակ տողե՞րն են եւ ասոնց յարակից տգեղ խօ-

սակցութիւննե՞րը - բնական կամ անբնական - որոնք ուսանող պատանեակներու գրական ճաշակին ազնուացմանը պիտի սատարեն:

Սրուանձտեա՛նցն ալ իր համբաւին արժանաւոր էջերով ի հանդէս չի գար: «Առաւօտ»ը մեծ մասամբ զուարճալի բառերու շարոց մըն է որ ընթերցողը քիչ մը կրնայ զբօսցնել, բայց խորհող միտք մը չի կրնար հրապուրել: Բառախաղերու կուտակումը աղուոր գրականութեան դէմ մեղանչում է: «Նրանք (աղջիկները) անցնում գնում են առաջ՝ բանջարներ ժողովելու եւ կանչելու, աղջկերքը՝ «քա՜, քա՜», կաքաւները՝ «գո՜ւ, գո՜ւ»: Ու այսպէս, կռունկը «կռո՜ւ, կռո՜ւ» է կանչում. արագիլը՝ «հօ՜դ, հօ՜դ», բուն՝ «վո՜յ, վո՜յ», ծկնկուլը՝ «ծըկ, ծըկ», յոպոպը՝ «յո՜պ, յո՜պ»: Ասանկ արտատպումները Մանկապարտէզի ընթերցարաններու կը յարմարին: Իսկ «իմաստուն ջուլհակ»ի հէքիաթն ալ, գրական յաւակնոտութեամբ չի պանծար: Պառաւի պատմուածք մը:

Գրական շատ տկար «հատընտիր» մըն ալ Ծերենցէն: Արտագրուած վաթսուն տողերուն մէջ, գեղակերտ պարբերութեան մը չենք հանդիպիր: Ու մինչեւ իսկ քերականական կանոնները անգամ յարգուած չեն: Առնենք հետեւեալ տունը: «Ամեն ամրոց, բերդ կամ դղեակ իշխանի մը ստացուածքն էր, որ միշտ Արծրունի, Բագրատունի, Կամսարական, Սիւնի, Պահլաւունի, Մամիկոնեան եւ ուրիշ ասոնց նման սերնդոց կը վերաբերէին, որք ազնուականաց բնական առաքինութեամբք եւ թերութեամբք առաջ կամ ետ կ'երթային, յօգուտ կամ ի վնաս անձանց եւ Հայութեան»: Արծրունի, Բագրատունի սերունդներու վերաբերողը ո՞վ էր, «ամրոց, բերդ կամ դղեա՞կ»ը, թէ՞ իշխանը: «Որ»ը զո՞վ կը դերանուանէ. եթէ «իշխան»ն է յարաբերեալը, բայն ալ պէտք էր գրուէր եզակի «կը վերաբերէր». իսկ «կը վերաբերէին»ը կ'ուզէ «որք կամ որոնք»:

Այս պզտիկ դիտողութիւնը կ'ընենք, ոչ թէ բծախնդրութեամբ, այլ այն նկատումով որ, Ծերենց եւ իր ժամանակակից ուրիշ մէկ քանի գրողներ, *ալա թուրքա* քերականութեամբ կը գրէին, առանց շատ բարակները փնտռելու, մինչեւ իսկ շատ հաստերն ալ չէին նայեր: Ծերենցին այդ ամբողջ երկայն հատուածը գլուխ-գործոց մըն է քերականական անհոգութեան:

*

Այս մէկ քանի քննադատութիւններով, մեզի նպատակակէտ չենք առաջադրած տկարացնել բազմարդիւն հեղինակներու արժանիքները: Անխնամ ոճով գրուած էջեր հազուադէպ չեն նոյն իսկ մեծ հանճարներու

հեղինակութեանց մէջ: Շէքսբիր մը, Հիւկօ մը, Պօսիւէ մը ո՛րքան տափակ-ցած են տեղ տեղ: Հաւաքածոյի մը հեղինակը, որ պատանեկութեան ճա-շակին զարգացմանը կ'ուզէ նպաստել, պէտք է գրքէ մը զատէ այն էջերը զորս գրագէտը ինքն ալ գուրգուրական խնամքով յաջողած է գլուխ-գոր-ծոցներ ընել: Միթէ կը կարծուի՞ որ Բագրատունիի, Օտեանի, Ռուսինեանի նման արուեստագէտներու բոլոր գրուածները, անխտիր կրնան յանձնա-րարուիլ ուսանողութեան, իբր աւարտուն արուեստի մը մտատիպար օրի-նակներ:

Մեր յօդուածը չերկարելու համար, պիտի չուզենք, գոնէ առ այժմ, կարծիքներ յայտնել թէ ինչ ուղղութեամբ պէտք է առաջնորդուիլ, Արեւմ-տեան Հայոց գրականութեան գործերէն Արեւելեան Հայոց նմուշներ ներ-կայացնելու աշխատութեան մէջ:

Սակայն չենք կրնար ապշութիւն չյայտնել երբ Արարատեան աշխար-հաբառի վերածուած կը տեսնենք, եւ ի՜նչ խառնափնդոր աշխարհաբառ մը, հատուածները այն Արեւմտեան հեղինակներու որոնց գործերը Կովկաս ընդհանրացած են: Չե՞ն հասկցուիր: Րաֆֆիի մէկ վիպակին քանի մը տարի առաջ Արեւմտեան աշխարհաբառով հրատարակմանը առթիւ, «Մշակ» կը հարցնէր, թէ արդեօք այլ եւս իրարու լեզուէ չե՞նք հասկնար: Անշուշտ, կան գրութիւններ որոնք դիւրաւ հասկցուելու համար, պէտք է որ մէկ աշխարհա-բառէն միւսին փոխադրուին. բայց Րաֆֆի, Ալիշան, Սրուանձտեանց զուտ տեղական բարբառով մը գրած չեն, եւ ոչ ալ գրաբառնակ:

Ու այս տեսութիւնը փակենք աշխարհաբառէ աշխարհաբառի վերած-մամբ մը, որ միանգամայն գաղափար մը կու տայ թէ մեր աշխարհաբառը բան մը չի շահիր, այլ բան մը կը կորսնցնէ երբ կ'արեւմտանայ: «Հատըն-տիրներ»էն առնենք, Րաֆֆիի քանի մը տողը, էջ 156, եւ վերածենք մեր բարբառին:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ

Ռշտունեաց պարզ երկնքի նման՝ այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ մռայլ-ւում է, մթնում է, շանթեր է արձակում երբ եղանակը փոխւում է, եւ տեղի է ունենում փոթորիկը... Այդ միջոցին նա չէ խօսում, այլ որոտում է, եւ այդ որոտման ձայնի մէջ դու լսում ես նախկին հայի ուժեղ բարբառը իր բոլոր կոշտ եւ անտաշ ձեւերով: Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քո հոգուդ այնքան ազդու են, քո սրտին այնքան կախարդիչ են որ որքան էլ ընկած լինես դու հոգով՝ յանկարծ ներշնչւում ես մի անբացատրելի ոգեւորութեամբ:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ

Ռշտունեաց պարզ երկնքին նման՝ այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ կը մռայլի, կը մթննայ, շանթեր կ'արձակէ երբ եղանակը կը փոխուի, եւ տեղի կ'ունենայ վերահաս փոթորիկը... Այդ միջոցին ան չի խօսիր, այլ կ'որոտայ, եւ որոտման այդ ձայնին մէջ, դո'ւն նախկին հայու ուժեղ բարբառը կը լսե'ս իր կոշտ եւ անտաշ բոլո'ր ձեւերովը: Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քու հոգիիդ ա'յնքան ազդու են, քու սրտիդ ա'յնքան կախարդիչ, որ դուն, հոգիով ինչքան ալ ինկած ըլլաս, անբացատրելի ոգեւորութեամբ մը յանկարծ կը ներշնչուիս:

Ու այս առթիւ այս նմուշ-վերածումը կը յանձնարարենք ուշադրութեա-նը անոնց որոնք երկու աշխարհաբառներուն ի մի ձուլման փափագը յայտնեցին Կովկասէն:

***

Գաhիրէ, 10 Ապրիլ
«Բազմավէպ», Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1905, Մայիս, թիւ 5, էջ 233-238:

ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ «ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ» ԳՐՔԻ ԱՌԻԹՈՎ

Միջնակարգ դպրոցների համար յօրինուած այս դասագիրքը գալիս է մեր քառորդ դար առաջ նորաբողբոջ, իսկ այժմ վաղաքառամ մանկավարժական գրականութեան մէջ՝ իբրեւ մի նոր երեւոյթ՝ երկու զգալի պահանջ լեցնելու համար. աւելի բարձր նիւթեր տալու հասունացած աշակերտների ընթերցանութեան համար եւ կենսագրական տեղեկութիւններ՝ այդ իսկ նիւթերն արտադրող հեղինակների մասին*: Սկսեալ այն օրից, երբ մեր մանկավարժական աշխարհի հորիզոնը խաւարեց, մենք տարաբախտաբար ձեռնաթափ եղանք եւ լքուած դրութեան մէջ թողինք նաեւ հրատապ հարցերը: Բայց մինչեւ ե՞րբ... Ուստի թող ինձ թոյլ տրուի գէթ այսօր՝ այս ձեռնարկի առիթով՝ դուրս գալ սովորական մատենախօսական ակնարկների նեղ սահմանից եւ աւելի ընդարձակ հորիզոն բանալ ընթերցողի առջեւ:

Ընթերցանութեան դասագրքերի պատմութիւնը մի տեսակ բնորոշ պատմութիւն է պատմական որոշ շրջաններում տիրող իդէալների, այն սիրելի իդէալների, որոնցով այս կամ այն դարի առաջաւոր մարդիկ ձգտել են տոգորել նաեւ դեռահաս սերունդը եւ՝ այն մտցնել իրանց փայփայած իդէալների աշխարհը: Երբ որ նոր արեւ ծագի մեր մանկավարժական հորիզոնի վրայ, այն ժամանակ կը ներկայացնեմ մեր հարգասէր ընթերցողների համար պատրաստածս օտար եւ հայերէն ընթերցարանների համառօտ պատմութիւնը, իսկ հիմա՝ այդ արեւի նշոյլներին ի տես՝ բաւականանում եմ մի քանի թռուցիկ ակնարկներով:

Թերթելով քաղաքակիրթ ու կիսաքաղաքակիրթ ազգերի մանկավարժական պատմութեան էջերը՝ տեսնում ենք, որ ինչպէս նրանց անցեալում, նոյնպէս եւ ժամանակակից յետամնաց ժողովրդների մէջ, սկզբները վարժապետներին բացառապէս կամ աւելի հետաքրքիր են ընթերցանելիք նիւթերի ձեւը՝ քան բովանդակութիւնը: Թէ այս գաղափարը որպիսի խոր արմատներ էր գցել հազարաւոր տարիների ընթացքում, այդ ցոյց են տալիս գերմանական երեւելի մանկավարժներից մէկի՝ Դիստէրվէգի՝ հետեւեալ խօսքերը. «Որովհետեւ ընթերցման մօտաւոր նպատակը նոյնիսկ ընթերցումն է, եւ ո՛չ թէ նախադասութեանց մէջ պարունակուած է ճշմարտութիւնը, ուստի ընթերցարանն այնպէս պէտք է կազմն-

* Գոնէ ես այդպէս եմ հասկանում այս գրքի կոչումը: - Ծ. Յ.

ւած լինի, որ աշակերտի ուշադրութիւնը նախադասութիւնների բովանդակութիւնից նրանց ձեւերին դառնայ»: Այս անհաւատալի էր այնպէս չէ՞, ընթերցող. այո', բայց եւ այնպէս իրողութիւն է եւ առհաւութեան (ատաւիզմի) մի ուշագրաւ օրինակ:

Նաեւ մանկավարժական աշխարհի ապագայ բարօրութեան համար բարեբաղդաբար գոյութիւն է ունեցել հին, լուսաւոր Յունաստանը իր պանծալի Աթէնքով, որի գրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական ու քաղաքական բարձրագոյն կատարելութեան հրուանդանից ջերմ ու պայծառ շողեր են սփռուել կրթական աշխարհի վրայ: Առաջին անգամ յունական խորաթափանց ոգին էր, որ հասկացաւ թանձրացեալից վերացականին անցնելու բնական պահանջը. ժողովրդի եւ ազգի վեհագոյն զգացմունքների, մեծ մտքերի արտայայտիչ բանաստեղծներն ու իմաստասէրներն է, որ ըմբռնեցին թէ պէտք է դեռահաս սերունդի միտքն ու սիրտը զբաղեցնել ու արգասաւորել: Հռովմայեցիք՝ մինչեւ Յունաստանին տիրելը, ժողովրդական կրթութիւնը գրել կարդալու մէջ էին տեսնում, իսկ յետոյ միայն՝ յոյն մանկավարժների հետեւողութեամբ՝ Հոմերոս ու Վիրգիլիոս տուին դեռահաս սերունդի ձեռքը եւ նրանց պարապեցրին պատմաբաններով ու ճարտասաններով: Եւ որովհետեւ յոյնի իդէալը բարձրագոյն, բազմակողմանի կատարելութեան հասած մարդն էր, նա այդպիսի' մարդեր պատրաստելու հետամուտ եղաւ. իսկ հռովմայեցին՝ համաձայն իր իդէալների՝ պետական, ճարտասան մարդիկ պատրաստեց: Այլ հին ազգերից պարսկականը աւելի ուշադրութիւն է դարձրել ֆիզիքական կրթութեանը. սեմական ազգութիւններից մանկավարժական տեսակէտով իսրայէլացոց կեանքում գերակշռել է կրօնական տարրը, իսկ արաբական իդէալը գիտութիւնն է եղել: Հին Հայաստանի կրթական ուղղութեան վրայ ամենից շատ ազդած պիտի լինէին, նայելով յարաբերութիւնների սերտութեանը՝ նախ պարսկականը, ապա քրիստոնեայ Յունաստանի կրօնական իդէալները եւ այնուհետեւ միջնադարեան սքոլաստիքական շկոլան ու մեր վերածնութեան շրջանում էլ՝ եւրոպական եւ գլխաւորապէս գերմանական մանկավարժական հայեացքները, անմիջական կերպով, կամ ռուսականի միջոցով:

Գերմանական նախկին քրիստոնէական ուսումնարաններն էլ կրօնական ուսմունք էին տալիս, իսկ աշխարհիկ ուսմունքը վերապահուած

էր ծնողներին[*]: Ընթերցարանների իսկական շրջանը՝ նոյնիսկ Գերմանիայում, մէկ դարից շատ առաջ չէ սկսուել: Ժամանակակից գաղափարով ընթերցարաններ կարող էին երեւան գալ ժողովրդական բանաստեղծութեան, տրուբատուրների շնորհով, որոնք ասպետական շրջանից յետոյ մի առանձին ազդեցութիւն ունեցան գերման ժողովրդի կրթական գործի վրայ: Ռէալական ուղղութեան կարապետներ հանդիսացան Բակոնը Անգլիայում, Ռատկէն Գերմանիայում, Կոմենսկին Բոհեմիայում 16 եւ 17 դարերում. եւ ապա, 18-րդ դարում, Ռուսսօն Ֆրանսիայում Ռոբինզոնի պատմութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ջատագովեց՝ իբրեւ լաւագոյն ընթերցարան, որովհետեւ այս գրքում նա տեսաւ իր սիրելի իդէալները ներկայացրած, քաղաքակրթական պատմական աստիճանները վիպական ձեւով այնպէս գրաւիչ կերպով պատկերացրած: Ապա Ռուսսոյին այս տեսակէտով ջերմաջերմ հետեւորդ հանդիսացաւ Գերմանիայում Հերբարտ-Ցիլլէրեան շկոլան 19-րդ դարի առաջին կիսից մինչեւ մեր օրերը: Այս մանկավարժական սիստեմով ուսուցման առարկաները դասաւորւում են *քաղաքակրթական պատմական աստիճաններին* համապատասխան. իւրաքանչիւր տարեշրջանի դասագիրքը *կենտրոնական* դիրք է բռնում դասընթացի մէջ եւ, որքան որ հնարաւոր է, կապակցութեան, առնչութեան մէջ է դրւում վեր առած տարրուայ գիտելիքների հետ: Գրական բաժինը պէտք է ժողովրդի գլխի ու սրտի, մտածածի ու բանաստեղծածի լաւագոյն եւ հաւատարիմ պատկերը ներկայացնէ: Բանաստեղծութիւնները պէտք է արձակ գրուածքների հետ *կապակցուեն* իրար լրացնելու եւ պարզաբանելու համար: Փոխանակ շինծու, մտացածին յօդուածների՝ պէտք է տալ ժողովրդական կեանքից նկարագրութիւններ, պատմական հատուածներ ականատեսների կենսալի աղբիւրներից, որ առաջին հրապոյր ունին, հայրենագիտական ու աշխարհագրական նիւթեր, գործնական գիտելիքներից արհեստի, գիւղատնտեսութեան, քաղաքատնտեսութեան վերաբերեալ նիւթեր: Ընթերցարանը այսքան տարրեր ամփոփելով սակայն, չպէտք է ոչ հանրագիտական դառնայ եւ ոչ էլ ստրկական դեր կատարէ այլ եւ այլ գիտութեան վերաբերմամբ: Այս դասագիրքը պէտք է որոշ քաղաքակրթական շրջանի բազմակողմանի արտայայտիչը հանդիսանայ, ընթերցանութեան այնպիսի սիրելի գիրք դառնայ, որ ապագա-

[*] Ճիշտ հակապատկերը Ամերիկայում եւ այլ մի քանի երկրներում այժմ տիրող ձգտումների:

յում էլ, երբ այս օրուայ աշակերտը ընտանիքի հայր դառնայ, սիրով ձեռք առնէ այն:

Մարդիկ երկար ու ձիգ դարերէ ի վեր ուսուցման ինչպէս այլ, նոյնպէս էլ ընթերցարանների նիւթեր ընտրելիս ու դասաւորելիս՝ առհասարակ, ղեկավարուել են նրանց դիւրութեան ու դժուարութեան աստիճաններն ի նկատի ունենալով, որ, ինքն ըստ ինքեան, ուղեցոյց սկզբունքներ չէր կարող տալ մեր ձեռքը: Իսկ երբ որ անցեալ 19-րդ դարում մարդկային իմացականութեանը յաջողուեց վերջապէս խելամտիլ, աւելի խորը թափանցել տիեզերական գաղտնիքների մէջ, երբ նա տեսաւ որ բոլոր մարմինները՝ շնչաւոր թէ անշունչ՝ ենթակայ են եղել *կազմակերպման* (էվոլիւցիա) կամ *կազմալուծման* (դիսսոլիւցիա) անսասան օրէնքին, երբ բնագէտ ու հոգեբան իրանց կողմից մանրակրկիտ զննողութեան ենթարկեցին բուսական ու կենդանական կեանքը, այն ժամանակ նաեւ մանկավարժական աշխարհի վրայ նոր լոյս ծագեց: Կենդանաբանը տեսաւ, որ մարդը՝ կենդանական աշխարհում բարձրագոյն կատարելութեան հասած այս էակը՝ ինքն ըստ ինքեան մի *կարճատեւ կրկնութիւն է կենդանական կեանքի պատմութեան:* Այս կենդանու սաղմը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկեանին մեզ ներկայացնում է այն կենդանական վիճակը, որ թագաւորել սկսեց հողագնդի վրայ, հէնց որ հնարաւոր եղաւ այդ: Մարդկային սաղմի հետագայ օրերի եւ ամիսների կազմուածքն ու կեանքը հետզհետէ բարդուելով ներկայացնում են անցեալում ու ներկայումս գոյութիւն ունեցող կենդանիների հիմնական յատկութիւնները, ամենաստոր դասակարգից մինչեւ ամենաբարձրը: Եւ ահա, երբ գիտութիւնը այստեղ հասաւ, այն ժամանակ արդէն դժուար չէր հոգեբաններին հետամուտ լինել կենդանիների հոգեկան կեանքի համընթաց ուղղութեանը ֆիզիքականի հետ: Այնուհետեւ մանկավարժութեանն էլ մնում էր միայն մի քայլ յառաջ երթալ եւ ասել. բա'ւ է որքան որ այսքան դարեր խարխափեցինք խաւարի մէջ. դեռահաս մարդու մէջ բուռն ձգտում կայ նաեւ հոգւով մի առ մի ապրիլ այն քաղաքակրթական-պատմական կեանքը, որ անցել է մարդկութիւնը չնայելով ահաւոր քայքայումների, մեծամեծ յետաշրջումների:

Այս փրկարար խօսքը լսուեց Գերմանիայում Հերբարտ-Ցիլլէրեան շկոլայից, որի յառաջադիմական իդէաները սակայն սկզբում իբրեւ աղանդ ընդունուեցին պահպանողական մանկավարժական աշխարհից: Բայց այդ երկու մեծ մանկավարժների եռանդուն աշակերտները ոչ միայն չվհատուեցին, այլ գիտութեանց նորանոր յայտնութիւններով զինուած անյողդողդ

յառաջ մղեցին այս մանկավարժական սիստեմը, որ ապագայի սիստեմն է: Ցիլլէրականները ի նկատի ունենալով իրանց ժողովրդական ուսումնարանների 8 ամեայ դասընթացը քաղաքակրթական-պատմական նիւթերը 8 շրջանի վերածեցին եւ այնպէս դուրս եկաւ, որ կարծես թէ չափուած ու ձեւուած էր: Համառօտ ուրուագծենք այդ աստիճանները, որոնք իսկապէս 7 տիպիքական շրջաններ են ներկայացնում:

Ա. *Առասպելական դարաշրջան:* 5-6 տարեկան մանկական մտքին համապատասխան է (կոնգէնեալ) նախադպրոցական շրջանում կենդանական կեանքից վեր առած առակները (ֆաբլ), ապա հէքիաթները, որոնք շարունակում են նրա ուշք ու միտքը գրաւել նաեւ ուսումնարանական կեանքի առաջին շրջանում 6-7 տարեկան հասակում: Նա սիրում է դեռ մնալ իր վառ երեւակայութեամբ փայփայած առասպելական այդ հմայիչ աշխարհում, որ մարդկութիւնն էլ ստեղծել էր իր մանկական հասակում: Այս բանաստեղծութեանց մէջ դեռ սաղմնային դրութեամբ նիրհում է ազգային բանաստեղծութիւնը իր բազմազան ճիւղաւորութիւններով, այս հէքիաթների մէջ են ամփոփուած ժողովրդական կենդանի լեզուն, նրա պատմութիւնը, հաւատալիքը եւ օրէնքը, որ հետագայ դարաշրջաններում հետզհետէ իրանց արգասաւոր ծիլերն արձակում են բանահիւսութեանց մէջ: Այնուհետեւ մարդկութիւնը մտնում է՝

Բ. *Որսորդական կամ Ռոբինզոնեան շրջանը*, երբ նա՝ պատանի մարդկութիւնը՝ արդէն սկսում է կասկածանքով վերաբերուիլ երեւակայական երեւոյթներին եւ ձգտում է ոտք կոխել բնական երեւոյթների *պատճառաբանութեանց* աշխարհը: Ռոբինզոնի պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ մարդու մղած ահաւոր ու տեւողական կռիւը բնական ոյժերի դէմ եւ վերջնական յաղթանակը՝ շնորհիւ հնարագիտութեանց ու արհեստների: Ռոբինզոնին իսկապէս պէտք էր զրկել կուլտուրական բոլոր միջոցներից, նոյնիսկ յիշողութիւններից եւ ապա թոյլ տալ որ նա ինքնուրոյն կերպով, սեփական ոյժերով իր գլխի ճարը տեսնէր: Ի հարկէ, այդպիսի մի անհատ շատ առաջ չէր գնալ այդպիսի պայմաններում, այս պատճառով էլ երեւի հեղինակը տուել է նրա ձեռքը այդ թէեւ աննշան պատրաստի միջոցները: Որսորդական շրջանին յաջորդում է՝

Գ. *Դիւցազնականը*, որ նախընթացի ու յետագայ պատմական շրջանի միացուցիչ օղակն է կազմում: «Քաղել առանց ցանելու», ահա' այս կեանքի նկարագիրը: Հետեւաբար պէտք է լինէին ցանողներ՝ երկրագործ-

ներ ու *երկրագործութիւն:* Բնական (վայրենի) կեանքին հետեւեց դիւցազնականը. վայրի գիշատիչ կենդանիների ոյժը երբեմն հիացման առարկայ դարձած լինելով՝ այժմ այդ զգացմունքը փոխանցուեց անսովոր ֆիզիքական ոյժով օժտուած հսկաներին ու տիտաններին:

Դ. *Նահապետական դարով* բացւում է մարդկութեան պատմական կեանքի դուռը: Հրէաների տիպար նահապետական կեանքը իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ ի բնէ հմայել է ժողովուրդները, այդ կեանքին վերադառնալը սիրելի իղձ է դառել նրանց համար: Ժամանակի եւ տարածութեան հեռաւորութեան, բանաստեղծական գրաւիչ նկարագրութեանց շնորհիւ՝ նահապետական այդքան իդէալականացրած կեանքի բնորոշ յատկանիշն է սակայն ընտանիքի անդամների *անպայման հնազանդութիւնը* մեծին՝ ընտանիքի հօրը եւ մօրը: Այս դարի գլխաւոր պարապմունքն է եղել խաշնարածութիւնը, որի հետ սերտ առնչութիւն ունեն նահապետական կեանքի պայմանները: Բայց հասաւ ժամանակ, երբ հրէական ժողովուրդի անդամները՝ ճակատագրի բերմամբ՝ արդէն Եգիպտոսում սկսեցին միմեանց ընդհանուր շահերով սերտ կապուած զգալ: Այս համայնակեցութիւնը նոր պայմաններ յառաջ բերեց եւ նոր շրջանի՝

Ե. *Դատաւորների դարի* սկիզբը դրեց: Մովսէսը այլեւս հնար չունենալով ամբողջ ժողովրդի մէջ ծագած վէճերը քննելու, դատելու՝ զանազան աստիճանի օգնական դատաւորներ նշանակեց, իրան միայն գլխաւոր գործերի դատավարութիւնը վերապահելով: Եւ ահա' այսպէս հիմք է դրւում *պետական կազմակերպութեանը*, որ պահանջում էր հաստատուն բնակութիւն, որ իր հետ բերեց *հողագործութիւնը:* Ազգերի պատմական կեանքում դատաւորներին յաջորդում են դատաւորների դեր կատարող թագաւորները, որոնցից յետոյ բացւում է իսկական՝

Զ. *Թագաւորի դարաշրջանը:* Ժողովուրդը իր զարգացման այս շրջանում բարձր է լինում ոչ միայն կոյր հնազանդութիւնից, այլ եւ նա գիտակցական հնազանդութիւնից անցնում է լիակատար *ինքնագիտակցութեան* աստիճանին: Նրա համար օրէնքը ճնշում չէ, այլ ներքին ազատութեան աղբիւր: Նա խելամուտ է լինում, հասնում է այն գիտակցութեանը, որ կատարեալ ազատութիւն վայելելու համար պէտք է որ մարդս ինքն էլ մերձաւորի ազատութիւնը, իրաւունքը յարգէ: Սակայն այդ ներքին ազատութիւնը տարաբախտաբար դեռ իդէալ է համարւում իրական կեանքի

մէջ նաեւ մեր լուսաւոր օրերում. տնտեսական արդարութիւնը, որ լցնելու է հարուստի եւ աղքատի մէջ գոյութիւն ունեցող անդունդը, կարծես դեռ անիրագործելի փափաքներ պիտի մնան մեր ժամանակակից կուլտուրական աստիճանում: Թագաւորների դարաշրջանում ծաղկած արհեստին ու արուեստին յաջորդեց՝

է. *Գործարանական կեանքը.* ազգերը *քաղաքական ազատութեան* հետամուտ եղան: Այս վերջին դարաշրջանը իր հետ բերեց տնտեսական, քաղաքական, քաղաքատնտեսական նորանոր, բազմակողմանի, բարդ պայմաններ, որոնց շնորհով պետական կազմակերպութիւնը նորանոր աւելի արագ էվոլիւցիայի ենթարկուեց: Մենք՝ այս մեծ ու խորհրդաւոր երեւոյթների վկաներս՝ պարտական ենք դեռահաս սերունդը հասցնելով ժամանակակից կուլտուրական աստիճանին՝ մտցնել այդ ձգտումների աշխարհը եւ, որքան որ հնարաւորութիւն ունենք, ուղեցոյց հանդիսանալ ապագայ կուլտուրական փրկաւէտ յոյսերին հասնելու մեծ գործում:

Քաղաքակրթութեան պատմական ընթացքը այսպէս ուրուագծելուց յետոյ, պէտք է դիտել որ, իհարկէ ոչ մի ժողովուրդ եւ ոչ մի ազգ անցած չէր կարող լինել այդ աստիճանները առանց մեծամեծ քայքայման, զգալի յետադիմական յեղաշրջումների: Այս ուրուագիծը ներկայացնում է մեզ միջին իդէալական դրութիւններ. որքան որ մի ազգ աւելի է մօտեցել այս բնական զարգացման աստիճաններին, այնքան աւելի հիմնաւոր ու բարձր կուլտուրայի է հասել:

* * *

Մի ազգ, ինչպէս օրինակ հայոցն է, որքան էլ որ կուլտուրական բուռն ձգտումներ ունեցած լինէր, իր պատմական կեանքի երկար ու ձիգ շրջաններում ահաւոր ցնցումների ենթարկուելու դատապարտուած լինելով՝ կուլտուրական աստիճանները անսայթաք բարձրանալու հնարաւորութիւնից զուրկ պիտի եղած լինէր: Մեր ազգը՝ ի սէր կուլտուրայի՝ իր չարաբաստիկ անցեալով կարող է մարդկութեան անդամների մէջ քաղաքակրթական զգալի կորուստների, մեծամեծ անկումների ենթակայ եղած տիպար ազգ հանդիսանալ:

Մի երջանիկ օր սկսած, եւ մի անբախտ օր փոշիների մէջ թաղած մանկավարժութեան ընդարձակ ձեռնարկիս ուսուցման նիւթերի բնական հիմունքները գտնելու համար՝ սրանից տասներկու տարի առաջ դիմեցի Paedagogische Studien մանկավարժական հանդէսի միջոցով այն մեզ

պէս կիսակուլտուրական ազգերի մանկավարժներին, որոնք ինձ պէս աշակերտել էին նոյն Հերբարտ-Ցիլլերեան շկոլային: Խնդրել էի լուսաբանել, եթէ նրանք երբէք զբաղուել են այն խնդրով, թէ արդեօք ի՞նչպէս պէտք է որոշուէին մեզ պէս ազգերի կուլտուրական աստիճանները, երբ նրանք պատմական անցեալում ահագին ելեւէջների են ենթարկուել. խնդրել էի պարզել, թէ ի՞նչպէս պէտք է այս կիսաքաղաքակիրթ ազգերի պատմական շրջանները առնչութեան մէջ դնել համամարդկային շրջանների հետ: Բաւական ժամանակ սպասելուց յետոյ սակայն, վերոյիշեալ հանդէսի խմբագիրը պատասխանեց, որ իմ առաջարկը ոչ մի արձագանք չգտաւ, եւ որ, քանի որ այս խնդրի սկզբնաւորութիւնը չէ արուած, նախ ես հանդէսին ուղարկեմ իմ խորհրդածութիւնները: Եւ ես հարկադրուեցի վարանմունքս յաղթահարելով՝ ձեռքիս տակ գտնուած պատմական սուղ միջոցներից օգուտ քաղելով՝ մի այդպիսի փորձ անել նախ «Մուրճի» 1895 թ. 1-4 համարներում: Որքան որ ինձ հնարաւոր եղաւ, քաշեցի մեր քաղաքակրթական պատմական կեանքի ուրուագիծը ընդհանրականին համընթաց, շատ անգամ լոկ նմանողութեան (անալոժիայի) վրայ հիմնուելով: Նոյն գրուածքով դիմեցի մեր բանասէրներին աջակցութիւն հայցելով եւ բանը տարաբաղդաբար հէնց այստեղ էլ կանգ առաւ:

Ուշագրաւ երեւոյթ է, որ այս մեծ խնդիրը չէ վրիպել հայ մանկավարժներիս* հայեացքից: Այս սկզբունքին գործնականապէս հետեւել են մեզանում Բահաթրեանցը, Աղայեանցն ու Մանդինեանցը իրանց ընթերցարաններով: Առաջինը ներկայացրեց հէքիաթական աշխարհը, վերջինը դիւցազնական ու նահապետական աշխարհները, իսկ Աղայեանցը իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ա. եւ բ. ընթերցարաններում հէքիաթների հետ խառն տալիս է դիւցազներգութեան ու նահապետական կեանքի վերաբերեալ նիւթեր: Այնուհետեւ այս տեսակէտից ուշադրութեան արժանի են Յ. Նազարեանցի «Ընտիր հատուածները». մեր հայրենիքի անցեալի ու ներկայի կուլտուրայից խառն նիւթեր, զետեղուած մի գրքում՝ աւելի հասունացած աշակերտների համար: Տէր Ղեւոնդեանցի ընթերցարանները, որ սկզբներում, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ միջազգային բնաւորութիւն էին կրում, հետզհետէ մօտեցան այն աղբիւրներին, որոնցից որ նիւթերը

* Թող ներեն յանդգնութեանս այն հրապարակախօսները, որոնք հայ ազգի մէջ մի «միակ մանկավարժ» տեսան: Մեծ կուրիօզ էր. գերմանական մանկավարժական հանրագիտարանը մի քանի հայ մանկավարժների անուններ էր տալիս, իսկ մերոնք այնքան խստապահանջ դուրս եկան, որ մեզ չընդունեցին: - Ō. Յ.

պէտք է քաղուէին: Նոյն շաւղով ընթացել է նաեւ Յ. Արաբաջեանցը: Աղայեանցը շարունակում է չորրորդ տպագրութեամբ իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ձեռնարկում երրորդ ու յաջորդ տարիների համար տալ զանազան արձակ ու չափածոյ ընտիր նիւթերի հետ նաեւ մեր ժողովրդի կեանքից նկարագրութիւններ, դիւցազներգութիւններ ու հէքիաթներ: Կ. Կուսիկեանցի եւ Լ. Սարգսեանցի «Մայրենի խօսքը»՝ երրորդ եւ չորրորդ տարիների համար կազմուած՝ հմտօրէն ընտրուած այդպիսի նիւթերից զատ պարունակում է իբրեւ կուլտուրայի արտայայտիչ նիւթեր մեր առաջին վերածնութեան շրջանից՝ հինգերորդ դարից՝ եւ նահապետական կեանքից վեր առած հատուածներ եւ հայրենի աշխարհից ու կեանքից նկարագրութիւններ:

Արդ՝ այս ասպարէզում գործողներիս առջեւ դրւում է հետեւեալ խնդիրը. արդեօք ժամանակը չէ՞ հասել մեր ցրուած ոյժերը կենտրոնացնելու մեր ցիր ու ցան եղած կուլտուրական նիւթերը հաւաքելու, ընտրելու, դասաւորելու, իրար հետ բնական առնչութեան մէջ դնելու, որպէսզի մեր դեռահաս սերունդը միջոց ունենար աւելի խորը թափանցելու իր ազգի պատմական անցեալի մէջ, ճանաչել եւ գիտակցօրէն գնահատել սովորէր նրա կեանքի կուլտուրական անընկճելի ձգտումները, յուսալի, խրախուսական, հատու երեւոյթները: Բանասէրների ու մանկավարժների մի ձեռնհաս ընկերակցութիւն, բաղկացած այս մեծ պահանջի կարեւորութեանը խելամուտ եւ այս մտքով ոգեւորուած մարդկանցից* կը կազմէր մի մանրամասն ուղեցոյց ծրագիր, աշխատանքը կը բաժանէր մասնագիտական տեսակէտներով եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կ'ունենար մի արգասաւոր, գեղեցիկ գործ առաջացնելու: Եւ այն ժամանակ՝ այսպիսի լուրջ եւ միահամուռ աշխատութեան ընթացքում՝ երեւան կը գային այն նիւթերի զգալի պակասութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին այս կամ այն կուլտուրական պատմական դարաշրջանի արտայայտիչ պատկերը լրացնելու, ամբողջացնելու համար: Կը զգացուէր պահանջ այս կարեւոր պակասորդները անալոգիայի հիման վրայ, այլ ազգերի անցեալից վեր առած նիւթերով լրացնելու: Ինչ դրութեան մէջ էլ որ այսուհետեւ մնան այն ուսումնարանները, ուր հազարաւոր հայ մանուկներ են սովորում, մենք

* Անհաւանական չէ, որ արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների յօրինողներից մի քանիսը այս առաջարկութեան համակրէին եւ միացնէին իրանց աշխատութեան արդիւնքները ընդհանուր գործին, որոշ պայմաններով:

չենք կարող այլեւս անտես առնել կամ յետաձգել այս կարեւոր աշխատութիւնը: Ահա', իմ համոզմունքը:

* * *

Այժմ դառնալով այս խորհրդածութեանցը առիթ ներկայացնող «Հայ հեղինակներ» ձեռնարկին՝ մեզ առաջնորդող սկզբունքները պարզելուց յետոյ՝ հիմա հեշտ կը լինի որոշել նրա նշանակութիւնն ու դիրքը արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների շարքում եւ ուրուագծածս ծրագրի մէջ: Պ. Վանցեանի գիրքը հետեւեալ հատուածներիցն է բաղկացած. 1. Բանաւոր գրականութիւն, 2. Գրականութիւն, 3. Վերածնունդ, 4. Արեւելեան բաժին, 5. Ազգագրութիւն, 6. Պատմական, 7. Ճամբորդական եւ 8. Բանաստեղծութիւններ: Յօրինողը յառաջաբանը այս տողերով է սկսում. «Մեր նպատակն է երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով եւ նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչեւ նորագոյն ժամանակները»: Ուրեմն պ. Վանցեանը խոստանում է մեզ՝ այս եւ հետեւեալ գրքերում, ներկայացնել հայ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւնը: Բայց խնդիրն այն է թէ՝ նա ի՞նչ սկզբունքներով պիտի ղեկավարուի իր ծրագիրը իրագործելու համար: Եթէ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւն է այս, ապա ուրեմն հետեւեալ հատորներում պէտք է զետեղուած լինին գրականութեան աւելի' բարձր արտադրութիւններ, թէ' բովանդակութեան եւ թէ' ոճի տեսակէտներով: Եւ յօրինողը հետեւեալ հատորներին վերապահել է Խրիմեանի, Այվազովսկու, Սաղաթեանի, Չօպանեանի, Մասեհեանի, Նար-Դոսի եւ այլոց երկերից հանուելիք նմուշները: Ալիշանից, Պէշիկթաշլեանից, Դուրեանից, Ռ. Պատկանեանից, Շահազիզից, Ահարոնեանից... յետոյ վերոյիշեալ հեղինակները տալով՝ արդեօք պ. Վանցեանը հետեւողականութեա՞մբ վարուած կը լինէր: Այս դասաւորութիւնը ինձ համոզիչ չէ թւում: Եւ եթէ վեր առած նմուշները արեւելեան ու արեւմտեան հայաբարբառների զարգացումը ներկայացնելու համար են, հապա ինչո՞ւ, օրինակ՝ Պարոնեանից վեր առած նմուշները իսկական բարբառով են, իսկ Ալիշանինը, Սրուանձտեանինը՝ արեւելեանի վերածուած:

Գալով այս առաջին հատորի նիւթերի դասաւորութեանը՝ «Բանաւոր գրականութիւնից»[*] յետոյ, ըստ իս՝ պէտք է դրուէին «Գրականութիւն» հատուածի տակ՝ ա.) Առաջին վերածնունդ Ե. դարում, բ.) Անկում, գ.) Նորագոյն վերածնունդ արեւմտեան եւ արեւելեան հայերիս մէջ առանձին-առանձին: Պ. Վանցեանի ստորաբաժանմունքները պարզ ու հետեւողական չեն: 5-րդ «Ազգագրութիւն», 7-րդ «Ճամբորդական» հատուածները թէեւ հետաքրքրական նիւթերից կազմուած, բայց իր սիստեմական նիւթերի հետ անմիջական առնչութիւն չունին. 6-րդ «Պատմական» հատուածը՝ հնից ու նորից պատմական հատուածներ ու երկու պատմական տեսութիւններ է պարունակում, իսկ 8-րդ եւ վերջին հատուածը մի ժողովածու է մեր նորագոյն կովկասեան բանաստեղծներից՝ բացի Շանթից, Չարըքից («կիսակովկասցիներից») ու մի քանի՝ օտարազգի գրականութիւնից վեր առած՝ նիւթերից:

Պ. Վանցեանի ձեռնարկի նիւթերի ընտրութեան ու դասաւորութեան վերաբերեալ զուտ գրական խնդիրները վերապահելով աւելի ձեռնհաս բանասէրների քննադատութեանը, ես իբրեւ մանկավարժ՝ այս գրքի մէջ չեմ տեսնում հայ լեզուի ու գրականութեան զարգացման պատմութիւն, այլ միջնակարգ դպրոցների չորրորդ կամ հինգերորդ դասարանների տակաւին տհաս աշակերտների մէջ դէպի ազգային գրականութիւնն եւ հեղինակները հարցասիրութիւն առաջացնող մի ուշադրութեան արժանի աշխատութիւն: Գրականութեան պատմութիւնից մենք կը սպասէինք որ նկարագրուէր հեղինակների ու նրանց երկերի զարգացման ուղին, այն ազդակները հայ եւ օտար գրականութիւնից, որոնց շնորհով նրանց երկերը այս կամ այն արտայայտութիւնն են ստացել: Մենք չենք տեսնում համեմատութիւններ, բնորոշումներ եւայլն: Այս՝ իր տեսակում մեր դասագրքերի մէջ միակը՝ ապագայում աւել էլ կը գնահատուէր, եթէ իւրաքանչիւր հատուած աւելի ճոխ ու բազմակողմանի լինէր («Բանաւոր գրականութիւն» եւ «Գրականութիւն» հատուածները, ըստ իս՝ աւելի' կարօտ են կատարելագործման:) Յետոյ՝ մեր հեղինակների կենսագիրները շատ անհաւասար արժէք ունին. մէկինը բաւականին հետաքրքրական, իսկ միւսինը՝ որ պակաս արժէք չունի, չոր ու ցամաք: Այս հեղինակներին դեռ

[*] Արեւելեան հացս մէջ գործածուող «Բանաւոր գրականութիւն» կամ «Անգիր գրականութիւն» դարձուածները աւելի լաւ չէ՞ր լինի «անգիր բանահիւսութիւն»-ով փոխարինել: - Ծ. Յ.

անտեղեակ աշակերտների մէջ մնայուն, տեւողական հարցասիրութիւն առաջացնելու համար պէտք էր աւելի պարզ բնորոշել իւրաքանչիւրի գործունէութեան նկարագիրը, բարձրակէտը եւ այս շրջանի արգասիքները. ինչ որ անհնարին է, երբ մի երկու նմուշներ են առաջարկւում, ինչպէս, շատ անգամ, այս ձեռնարկի մէջ:

Գիտեմ որ այս ամենը մի մարդու ոյժերից վեր է, կամ պահանջում է մի անհատից երկար ու ձիգ տարիների ծանր եւ անխոնջ աշխատութիւն: Բոլոր ասածներիցս կարծեմ ակներեւ է, որ հաւաքական ու բազմակողմանի ոյժերը՝ այս ասպարէզում, աւելի կարճ ժամանակի ընթացքում, անհամեմատ աւելի կատարեալ գործ կ'առաջացնէին*: Իսկ եթէ այս նիւթերը լրացնելով դասաւորէինք քաղաքակրթական պատմական աստիճաններով՝ մի՞թէ աւելի ազդու չէին լինի նրանց տպաւորութիւնները: Օրինակ՝ «Ոսկեդարի վերածնութիւն» հատուածը կազմէինք «Հայ հեղինակներ», «Գրականութիւն» հատուածից վեր առնելով «Հայոց գրերի գիւտը», «Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբն ու բարգաւաճումը», պատմական հատուածից «Վասակի վերջին օրերը», աւելացնէինք սրանց վրայ Ռ. Պատկանեանից «Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը», «Եղիշէն» եւ այլն ու այսպէս շարունակէինք *առնչունակ նիւթերը խտացնելով ու կենտրոնացնելով որոշ իդէաների, որոշ զգացմունքների աշխարհի շուրջը:*

Այստեղ վերջ եմ տալիս խօսքիս այլեւս հնարաւորութիւն չունենալով մտնել մանր գրախօսական դիտողութեանց մէջ եւ շեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի եւ դասատուներին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թո'ղ յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները եւ տեսնեն, թէ այս գիրքը ո՞րքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը:

Յ. Տէր Միրաքեանց

«Մուրճ», գրական, հասարակական եւ քաղաքական ամսագիր, 1905, ապրիլ, N 4, էջ 174-185:

---

* Վերջերս Թիֆլիսում այս բանի վրայ մտածողներ եղել են. մի անգամ էլ խորհրդակցել են մի քանի անձեր:

Գ. Վանցեան. Հայոց պատմութիւն. Թիֆլիս, 1906 թ., 80 եր., գինը 40 կոպ.

Հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ դպրոցների արշալոյսը ծագելուց յետոյ, այդ դպրոցներում աւանդուելիք գրեթէ բոլոր առարկաների համար նպատակայարմար դասագրքերի կարիքը ներկայումս աւելի քան զգալի է դարձել: Մեր ծխական, միդասեան եւ նոյն իսկ թեմական դպրոցներում աւանդւում են մի շարք առարկաներ, որոնց մեծ մասի համար բոլորովին դասագրքեր չունինք: Եղած դասագրքերը մեծ մասամբ վերաբերում են կրօնին, նրա զանազան ճիւղերին, Հայոց լեզուին, թուաբանութեան եւ այլն: Մեր դպրոցներում աւանդուող այն առարկաները, որոնց համար դասագրքերի կարիքը ներկայումս խիստ զգալի է, հետեւեալներն են. Հայոց պատմութիւն, բնական գիտութիւններ (մարդակազմութիւն, բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, բնախօսութիւն, ֆիզիկա եւ աստղաբաշխութիւն) եւ մաթեմատիքական գիտութիւններ (հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն եւ այլն):

Հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ վերոյիշեալ դպրոցները բացուելուց յետոյ մեր դպրոցական ասպարիզում սկսել են երեւան գալ զանազան դասագրքեր, որոնց մի մասը, դժբախտաբար, աւելի շուտ մեր գրավաճառներին եւ հեղինակներին պէտք է օգուտ տայ, քան դպրոցներում կրթուող մատաղ սերնդին: Մեր խօսքը վերաբերում է այն դասագրքերին, որոնք նոյն իսկ *ամենատարրական* չափով չեն համապատասխանում թէ իրենց կոչման եւ թէ մանկավարժութեան ամենահամեստ պահանջներին, այլ գրուել են միմիայն փող աշխատելու համար:

Այդ օրինակ դասագրքերի գլուխ գործոցը կարելի է համարել պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան դասագիրքը: Ինչպէս յայտնի է, Հայոց պատմութիւնը թէ հին եւ թէ նոր (կեդրոնական ժողովի է հաստատած) ծրագրով մեր դպրոցներում անցնում են երկու անգամ: Ծխական դպրոցներում համառօտ, իսկ միջնակարգ դպրոցներում մանրամասն կերպով: Պ. Գ. Վանցեանի դասագիրքը որոշուած է ծխական դպրոցների համար: Բայց ի՞նչ է ներկայացնում նա: Փոքրադիր դիրքով 80 երեսանոց մի խղճուկ գրքոյկ՝ աշխարհագրական, տեղագրական եւ մարդկանց չոր ու ցամաք անունների մի կոյտ: Կրճատեցէք Ս. Պալասանեանի Հայոց պատմութեան հանրածանօթ ձեռնարկը բոլորովին անշնորհք կերպով 10 անգամ եւ դուք կը ստանաք պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան կմախք

դասագիրքը, որի գլխաւոր արժանիքը կազմում է հետեւեալ խոշոր թերութիւնների շարքը:

Այն հասարակ փաստը, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հայերի պատմական անցեալ կեանքի վրայ, հեղինակի աչքից բոլորովին խուսափել է: Պ. Վանցեանի պատմութեան չոր ու ցամաք բովանդակութիւնը ծխական դպրոցի աշակերտը գոնէ բաւարար չափով ըմբռնելու համար դասագրքի առաջին գլխում համառօտ կերպով պէտք է ծանօթանայ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի եւ նրա պատմական բաժանումների ու տեղերի հետ, որոնք նրա դասագրքի գրեթէ ամեն երեսում երեւան են գալիս: Պատմական գիտութեան մէջ արդէն վաղուց ընդունուած է, որ իւրաքանչիւր երկրի կամ ազգի պատմութիւն գրողը մի համառօտ հայեացք է ձգում այդ երկրի աշխարհագրական դիրքի եւ նրա պատմական բաժանումների վրայ: Դրա մասին եւ ոչ մի խօսք կարելի է գտնել պ. Վանցեանի դասագրքում: Նրա պատմութիւնը ուղղակի սկսւում է Բաբելոնի սովորական աշտարակաշինութիւնից եւ Հայկ նահապետից:

Պ. Գ. Վանցեանը Հայոց պատմութիւնը չէ բաժանել շրջանների եւ չէ շեշտել հայերի պատմական կեանքի գլխաւոր՝ դարագլուխ կազմող երեւոյթների վրայ, մի բան, որ զգալի կերպով հեշտացնում եւ դիւրըմբռնելի է դարձնում Հայոց պատմութեան ամբողջ դասընթացքի ուսուցումը: Նրա quasi դասագրքում աշակերտը չէ կարող պատմական գլխաւոր փաստերը տարբերել երկրորդական փաստերից: Բայց ամենագլխաւոր պակասութիւնը, որ աչքի է ընկնում, դա հեղինակի խորին լռութիւնը կամ գուցէ տգիտութիւնն է նախահայերի պատմութեան վերաբերմամբ: Եւրոպայի մի քանի գիտնականների, մանաւանդ գերմանացի Կ. Լեմանի եւ Վ. Բելքի պատմական եւ հնագիտական ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ արդէն մեզ համար բաւական պարզուել եւ լուսաբանուել է նախահայերի - ուրարտիացիների կամ խալդիացիների պատմութիւնը, որոնց մասին եւ ոչ մի խօսք չէ յիշում պ. Գ. Վանցեանը:

Այն ինչ վերոյիշեալ գիտնականների շնորհիւ մենք արդէն գիտենք, թէ մինչեւ հնդկա-գերմանական հայերի Հայաստան գաղթելը, ո՞վքեր էին ապրում պատմական Հայաստանում, ի՞նչպիսի տէրութիւն եւ քաղաքակրթութիւն ունէին նախահայերը, որոնց քաղաքական գլխաւոր կենտրոնը Տօսպ-Վանն էր կազմում: Հեղինակը կարող էր դրանց գոնէ մի երես նուիրել իր աննախանձելի դասագրքում:

Բացի դրանից հեղինակը գրեթէ բոլորովին ուշադրութիւն չէ դարձրել հայոց կուլտուրական պատմութեան վրայ, այլ բաւականացել է միմիայն քաղաքական պատմութեան չոր ու ցամաք փաստերը յիշելով՝ ժամանակագրական կարգով:

Հեղինակը, որ պատմութեան մասնագէտ չէ, եւ եթէ չեմ սխալւում, Հայոց դպրոցներից եւ ոչ մէկում պատմութեան դասատու չէ եղել, բնական է, որ պատմական փաստային սխալներ էլ է զետեղել իր դասագրքում, որ նոյն իսկ ոչ մասնագէտին ներելի չէ, որովհետեւ նա դրանով պղտորում է աշակերտների միտքն ու հասկացողութիւնը: Օր. նրա կարծիքով արաբները իրենց տիրապետութեան ժամանակ հայերին աշխատել են կրօնափոխ անել եւ նրանց մահմեդական դարձնել, այն ինչ այդպէս են վարուել հայերի հետ միմիայն պարսիկները, իսկ արաբները ընդհակառակը, յարգել են հայերի կրօնական եւ ազգային մի քանի արտօնութիւնները եւ աշխատել են նրանցից միմիայն նիւթական օգուտներ ստանալ: Հեղինակը, չը գիտենք ինչո՞ւ, Անահիտին համարում է Արամազդի դուստրը. այն ինչ, աւելի հաւանական է ենթադրել, որ նա Արամազդի կինն է եղել: Բացի դրանից տառերի գիւտը պ. Գ. Վանցեանի կարծիքով եղել է 406 թուին, այն ինչ սրանից երկու տարի առաջ՝ 1904 թուին ամբողջ հայութիւնը տօնեց հայոց տառերի գիւտի 1500 ամեակը եւ այլն:

Ինչ վերաբերում է դասագրքի լեզուին, կատարեալ ծանծրալի եւ ճապաղ է, իսկ սրբագրութիւնը կատարեալ *խայտառակութիւն:* Գրեթէ իւրաքանչիւր երեսի վրայ մի քանի տառասխալներ կան, որովհետեւ գիրքը սրբագրուած չէ:

Պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան դասագիրքը մի անբարեխիղճ, անպէտք եւ վնասակար ձեռնարկ է եւ չարժէ մտցնել մեր դպրոցները:

Ահա մեր եզրակացութիւնը:

Լ. Բաբայեան

«Երկիր», Թիֆլիս, 16 նոյեմբերի 1906 թ., N 40

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Հայ հեղինակներ». Գրիգոր Վանցեան, երկրորդ տպագրութիւն

Մեր առաջն է դրած պ. Վանցեանի այս quasi դասագրքի երկրորդ տպագրութիւնը. առաջինի մասին խօսել են իր ժամանակին «Բազմավէպը», «Հանդէս Ամսօրեան» և «Մուրճը»: Ես այն համոզման էի թէ հետագայ տպագրութիւնները **լիակատար** դարձնելու համար պ. Վանցեանը լուրջ ուշադրութեան կառնէ քննադատականներում շեշտուած էական թերութիւններն ու սխալները, կուղղէ նրանց և աւելի մշակուած ձևով դուրս կըբերէ. սակայն ակնկալածին բոլորովին հակառակ եղաւ: Դիմենք փաստերին և ցոյց տանք թէ ո'րքան անճաշակ, ո՞րքան անպէտք և անհետևողական դասագիրք է դա: Դժւար է երևակայել մի այսպիսի կուսակցամոլ ախտերով մկրտուած դասագիրք, աշակերտները հնարաւորութիւն չը պէտք է ունենան որոշ գաղափար կազմելու որևէ հեղինակի մասին ճիշտ տեղեկութիւններով, որովհետև յարգելի կազմողը մէկին արել է **աւար**, միւսին **խաւար**. սիրած մարդկանց դուրս է բերել ուռցրած իսկ ատած մարդկանց՝ անգոյն, խղճալի. առաջիններից դրել է շատ հատուածներ ու ծաղրող նմուշներ, այն ինչ վերջիններից՝ շատ քիչ, աննշան - այն էլ յայտնի դիտաւորութեամբ թոյլ, անյաջող կտորներից: Շատերն էլ դուրս են շպրտուած հեղինակների շարքից: Երևի, մեր դժւարահաճ Բելինսկի-Վանցեանները չեն ուզում հեղինակ ճանաչած լինել Վ. Փափազեանին, Ատրպետին, Լ. Մանուէլեանին, Նար-Դոսին, Բ. Այվազեանին, Մոճոռեանին և այլն: Ինչքան քրքրեցի, ման եկայ, չը գտայ նրանց ոտով, գլխով դասագրքի մէջ: Շանթի ա'յնքան բանաստեղծական խանդով և աւիւնով, ա'յնքան անկեղծ զգացմանց զեղմունքներով գողտրիկ սէր և բնութիւն երգող «Լեռան Աղջիկը» պօէմայից ոչ մի տող. դրա փոխարէն երկու յօդուած կայ, որից աշակերտը կարծելու է թէ Շանթը - Լևոն Սեղբոսեանը միայն պրօզաիկ-արձակ գրող է, այն ինչ նա միևնոյն ժամանակ ոտանաւոր գրող է, և լիրիկական բանաստեղծ: Մեր շնորհալի վիպագրող Նար-Դոսին էլ խորին մոռացութեան և զանցառութեանն է տւել պ. Վանցեանը: Ալ. Ծատուրեանի միայն թարգմանական մի քանի ոտանաւորներ կան, ինքնուրոյններից ոչ մի նմուշ. այս վարմունքը ինձ աւելի է զարմացնում. դուրս է գալիս, որ Վանցեանի կարծիքով պէտք է ճանաչել Ծատուրեանին միայն ոտանաւոր-թարգմանիչ. այն ինչ նա շնորհալի բանաստեղծ է:

Կարդացէք նրա 2 հատոր բանաստեղծութիւնները և «Գրչի հանաքներ»-ը, կարդացէք նոյն բանաստեղծի մասին պ. Լէօի «Ռուսահայոց գրականութիւնը մինչև մեր օրերը» և իմ «Ռուսահայոց նորագոյն բանաստեղծական դէմքեր» («Գեղունի», 1902, ապրիլ) քննադատականներում և դուք կըգաք այն համոզման, որ նորագոյն ինքնուրոյն բանաստեղծների շարքում առաջնակարգ տեղերից մէկը բռնում է Ծատուրեանը: Բաղդաւոր է դուրս եկել բանաստեղծների մէջ այդ դասագրքի էջերում միայն Յովհ. Թումանեանը, որ Վանցեանի անբաժան ընկերը, մտերիմը, բարեկամն է: Եւ դժւար չէ կարծեմ լուծել այս հանելուկը, թէ ինչո՞ւ անհամեմատ նրանից շատ կտորներ է առաջ բերած, իսկ Յար. Թումանեանից միայն մէկը*: Եթէ նկատի ունենանք այն տխուր հանգամանքը, որ մեր **անտէր** ու **անտիրական** գրականութեան խաւերում աւելի դեր կատարողը և բան տեսնողը սրանք են՝ **պրոտեկցիան, թայֆայութիւնը, խաթրապահութիւնը և երեսպաշտութիւնը,** քան իսկական քննադատութիւնը, անկողմնապահ կարծիքը և գնահատութիւնն ըստ արժանւոյն: Կազմի վերայ հեղինակների անւան ցանկում, յիշւած է Թումանեան, ինչպէս իմանալ ո՞ր Թումանեան, Յարութիւն, Արշակ (Կայծունի), թէ՞ Յովհաննէս, երեքն էլ Թումանեան են, չըշփոթելու համար հարկաւոր է որ դրւէին լիակատար անունները: «Մշակում» առաջին անգամ իր մասին այդ պահանջը դրեց դափնիները հանգիստ չտւող մեր մեծամիտ Յով. Թումանեանը, բայց հիմա լռել է Վանցեանի նոյն վարմունքի դէմ...

Նիւթերի դասաւորութիւնը կատարւած է շատ անփոյթ և անխնամ կերպով, աւելորդ նիւթեր որքան կուզէք, տպագրական և տարեգրական սխալներով լի, որ երբէք թոյլատրելի չէ դասագրքերի մէջ:

---

* Առաջին տպագրութեան մէջ երկուսն է եղել, նրանցից մէկը երկրորդում դուրս է ձգել Վանցեանը, ինչո՞ւ: Այժմ հարց, աշակերտը մի հատիկ ոտանաւորով ի՞նչպէս ճանաչէ այդ սիրոյ երգիչ և դիւցազներգու բանաստեղծին: Նա ունի ամբողջական պօէմներ՝ «Դալի Մահրասա», «Մէլիք-Իւսուփ», «Մելիք Բէկլար», «Մուսա» (2 հատոր), ունի Ֆիէրիաներ «Հազարան բլբիւլ» և «Արտաւազդ», ունի «Նւագներ» և բանաստեղծութիւններ, այսքան առատ նիւթերից ջոկել միայն մի հատ ոտանաւոր, ի՞նչ է նշանակում և ինչով բացատրել այս: Լաւ կը լինէր, եթէ այդ ոտանաւորն էլ սկի չերևար դասագրքում, այլ դասագիրքը **կատարեալ դարձնելու համար՝** նրա տեղ էլի իր բարեկամ Յովհ. Թումանեանի ոտանաւորներից դնէր, որ աջ ու ձախ փռւած են Վանցեանի առաջ այնքան դիւրահաճ հիւրընկալութեամբ...:

Դասագրքերի միակողմանիութիւնը իսկոյն աչքի է զարնում և նորանով, որ ինքը պ. Վանցեանը լինելով ռուսահայ, աւելի տեղ է տուել ռուսահայ գրողներին, իսկ տաճկահայերին մոռացութեան է տուել, բացի չորսից:

Երևում է, դասագիրքը **շտապով** է կազմւած: Կենսագրականները քաշքշուկ, խղճալի բաներ են, համառօտ, էական լինելուց այնքան հեռու, որքան երկինքը երկրից, և այնքան անփորձ, որ թւում է աշակերտների ձեռքով կազմւած լինէին նրանք: Մի հեղինակի կենսագրականը կայ, միւսինը՝ ոչ: Չգիտեմ և ի՞նչ հարկ կայ նրանց մեկի տակ դնել ստորագրութիւնը, իսկ միւսի տակ ընդհակառակ, քանի որ գրքի ճակատին արդէն տպած է «Կազմեց Գրիգոր Վանցեան», պարզ է ուրեմն, որ ստորագրութիւն չըկրող յօդւածների գրողը կամ հեղինակը դասագրքի կազմողն է լինելու և ոչ ուրիշը: Թողնենք այս, անցնենք գլխաւոր կէտերին:

Յառաջաբանում պ. Վանցեանը խոստանում է տալ «լեզւի զարգացման պատմութիւնը սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Չէնց առաջին քայլից իսկ նա դաւաճանում է իր խոստմանը, սկսելով Աբովեանից, որը ինչպէս յայտնի է, ծնւել է 1805 և վախճանւել է 1848 թւին: Մի՞թէ այս թւերն են կազմում սկիզբը «լեզւի զարգացման պատմութեան հնագոյն անցեալի»: Ո՞ւր է այստեղ ժամանակագրական կարգը, սիստեմի վերածումը, հետևողական լինելը: Մովսէս Խորենացուն, Փաւստոս Բիւզանդացուն, Մխիթար Սեբաստացուն, նրանց ժամանակակից ու նախորդ մատենագիրներին պ. Վանցեանը տեղ է տուել Աբովեանից շատ յետոյ:

Մի խօսքով դասագիրքն ամբողջապէս քաօս է ներկայացնում:

«Անհնարին է, ասում է պ. Վանցեանը, այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրը զանազան բարբառներով գրւած՝ առանց թարգմանութեան կամ փոխադրութեան»: Դրան ի պատասխան՝ «Նոր-Դարի» N 35-ում պ. Յարութիւն Թումանեանը նկատում է, որ Աբովեանի լեզուն և ոճը փոփոխելու կարիք չը կայ. այլ պէտք է դրա փոխարէն տալ փոքրիկ ծանօթութիւններ և բացատրել դժւար հասկանալի բառերը, ինչպէս այդ արել է Մարտինովսկին իր «Русскіе писат.»ի մէջ: Ես իրաւացի եմ համարում այդ նկատողութիւնը, որովհետև Աբովեանի լեզուն, ոճը, որ մեր ժողովրդի հարազատ զգացմունքների և ճոխացած բառամթերքների մի գեղեցիկ ծով շտեմարան-աշխարհ է ներկայացնում, վերածել գրականի՝ միտք չունի, և դա ասում եմ նրա համար, որ այն համը, այն հոտը, այն շունչ ու ոգին չի ունենայ, ինչ որ իսկական բնագիրն է Քանաքեռի Արա-

րատեան բարբառում: Միթէ աշակերտներին չը պէտք է աշխարհիկ լեզւի քնքուշիկ նրբութիւնների հետ միասին ժողովրդական գաւառաբարբառներին ծանօթացնել, չէ՞ որ ժողովուրդն է լեզւի ստեղծիչը դարերի ընթացքում. լեզուն լաւ ուսումնասիրելու համար պէտք է ժողովրդին դիմել և նրա հանճարի մօտ գնալ աշակերտելու: «Տունը հիմքով է տուն, ծառը արմատով է ծառ», ասում է Ղևոնդ Ալիշանը: Այո, լեզւի հիմքն էլ, հիմնաքարն էլ, արմատն էլ կազմում է ժողովուրդը, կարելի՞ է ծաղրել, կարելի՞ է արհամարհել, կարելի՞ է քմահաճոյքի առարկայ շինել և փոփոխել այդ ժողովրդի բարբառը - Աբովեանի լեզուն: Կարծեմ առաջին փորձ անողը եղաւ Արշակ Չօպանեանը իր «Անահիտ» ամսագրում: Նա Աբովեանի «Զանգին» վերածեց տաճկահայկական բարբառի: Նրանից վարակւեց «Ծաղիկ» շաբաթաթերթը: Նա էլ փոխադրութիւններ արաւ Ա. Ահարոնեանի և Ալ. Ծատուրեանի գրուածքներից: Փորձ անողներից առաջինը՝ «Մշակից», երկրորդը «Մուրճից» յանդիմանւելով, շուտով գիտակցեցին և զգացին իրանց սխալը ու յետ քաշւեցին այդ անմիտ վնասակար փորձից: Գանք մի րոպէ իր ասածին, համաձայնւելով, որ չի կարելի աշակերտների ձեռը տալ Աբովեանի լեզուն առանց փոխադրութեան, հապա ինչո՞ւ իր սկզբունքին և սովորութեան հաւատարիմ չի գտնւել այլ գրողների և այլ բարբառների վերաբերութեամբ: Օրինակ՝ ինչո՞ւ նոյն փոփոխութեան չի ենթարկել և Գ. Սունդուկեանի «Պէպօն», որ Թիֆլիզի բարբառով է գրուած և համեմուած օտար բառերով: Եթէ Վանցեանին նայենք, դասագրքում մտցրած չորս տաճկահայ գրողների լեզուն էլ, ոճն էլ, ըստ իր վարմունքի, լոգիկայի և հետևողականութեան, պէտք է մեր բարբառի վերածել, չէ՞ որ ռուսահայ դպրոցական աշակերտները դժւարութեամբ են ըմբռնելու այն: Թէ սա ի՞նչ տարօրինակ, հակասական վարմունք է, թողնում ենք միայն հնարագէտ պ. Վանցեանին հասկանալու: Բայց լսեցէք մի այլ **կուրիօզ,** աւելի **մազալու**, որ գալիս է աւելի տարօրինակ հակասականութեան չափն աւելի լրացնելու: Կարդացէք «Նոր-Դարի» N 43-ում պ. Վ. Խանամիրեանի հետևեալ խորհուրդաւոր նամակը: «Նոր-Դարի» N 35-ում կարդացի պ. Յարութիւն Թումանեանի քննադատութիւնը պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» գրքի մասին: Գիտենալով որ պ. Վանցեանը փոփոխութիւն մտցնող չէ՝ (այդ գիւտն ի՞նչպէս արիք) Աբովեանի գրւածքների վերաբերմամբ՝ շատ հաւանական է, որ ես եմ սխալները թողել, որովհետև ես եմ արտագրողը եղել»: Զառանցո՞ւմ էք, ի՞նչ է, պարոն պաշտպան արտագրող (գուցէ գրաշար), եթէ պ. Վանցեանը Աբովեանի

գուածքների վերաբերմամբ փոփոխութիւն մտցնող չէ, ապա ի՞նչն էր ստիպում նրան դուրս գալ «Նոր-Դարի» քննադատի դէմ անհիմն գոռոզութեամբ ու մեծամտութեամբ իր գրած անփաստ և անտեղի պատասխանով*, որի մէջ, ինչպէս և գրքի յառաջաբանում, պնդեց նորից, որ ինքն է դիտմամբ փոփոխութեան ենթարկել Աբովեանի լեզուն: Երևում է դասագրքի սխալները պ. Յար. Թումանեանի բռնելուց յետոյ Վանցեանը զգացել է պաշտպանութեան կարիքը, ապա թէ ոչ` ինչը դրդեց և ձեզ պ. անկոչ պաշտպան հանդէս գալ, և այդ տեսակ արջի ծառայութիւն մատուցանել: Ընթերցողին ի'նչ փոյթն է, թէ ո'վ է եղել արտագրողը կամ սրբագրողը, պատասխանատուն միայն ինքը կազմողն է: Երբ Վանցեանը ուզում է իմանալ թէ որքան իրաւունք ունի Աբովեանի լեզուն շտկելու, թող հարցնէ նոյն իսկ իր բարեկամ Յով. Թումանեանին, որը «Մշակում» ահագին վիճաբանութեան մէջ մտաւ Ն. Տէր-Ղևոնդեանի հետ, երբ վերջինս թոյլ էր տուել իր «մայրենի լեզու»ի դասագրքում նրա «Շուն և կատու» Լոռւայ բարբառով գրած ոտանաւորը փոփոխելու: Թումանեանը սաստիկ բողոքեց և պատուիրեց իր գուածքների հետ այլ ևս այդպէս չը վարւեն: Այդ հիման վրայ եթէ Աբովեանը վերակենդանացած լինէր գերեզմանից և իր աչքով տեսնէր թէ ինչպէս են իր գուածքները աղաւաղում, որքան նախատինք կը թափէր պ. Վանցեանի գլխին: Մենք խորհուրդ կը տայինք Վանցեանին միշտ սրբութեամբ ու զգուշաւորութեամբ մօտենալ Աբովեանի պէս պատկառելի գրողների գուածքներին և նրանց լեզւին:

Անցնենք այժմ «Հայ հեղինակների» բանաւոր գրականութեան բաժնին: Այդ բաժինն էլ շատ թերի է և ճապաղ: Այդտեղ էլ դաւաճանութիւն կայ: Ահա թէ ինչպէս. թոյլ տանք «Նոր-Դարի» քննադատին խօսելու. «կամենալով ծանօթացնել «Սասունցի Դաւիթ» ժողովրդական վէպի հետ, պ. Վանցեանը տալիս է նրա փոխադրութեան միմիայն մի մասը, այն էլ անյաջող փոխադրութեամբ, իսկ այդ վէպի լիակատար և աւելի յաջող փոխադրութիւնը, որ գրել է պ. Բալասանեանը, անյայտ է մնացել պ. Վանցեանին: Ինչ վերաբերում է միւս նմուշներին, պէտք է նկատենք, որ պ. Վանցեանը չը գիտէ լաւ ընտրութիւն անել» (N 46): Պ. Վանցեանը, բողոքելով այս տողերի դէմ, իր պատասխանի մէջ աշխատում է իր հաւանած

---

* Տե'ս «Նոր-Դարի» N 41: Նոյն լրագրի N 46-ում պատասխանի պատասխանը գրեց Յար. Թումանեանը աւելի համոզացուցիչ փաստերով, որին և մնաց յաղթական վերջին խօսքը:

Յով. Թումանեանի «Սասունցի Դաւթի» արժանիքը մի կերպ բարձրացնել: Պարոնը «հազիւ մի երկտող չոր ու ցամաք ու ոչ մի բան չը ներկայացնող» ծանուցման մէջ առանց ապացոյցի, առածգական խօսքով պ. Յովի. Թումանեանի պօէմը «իրաշալի» է համարել և միևնոյն ժամանակ մոռացութեան է տուել Մ. Աբեղեանին, Գարեգին սարկաւագին, Ա. Աբեղեանին, Բ. Խալաթեանին, Ս. Հայկունուն, Ս. Մանդինեանին, Յ. Ճաղարբէկեանին, Ն. Տէր-Ղևոնդեանին, Լ. Մանուէլեանին, և նրանց գրած Սասմայ փահլիւանների պատմութեան բոլոր վարիանտները: Հետաքրքիր է կարդալ պ. Վանցեանի հաւանած «Սասունցի Դաւիթ» գուածքի մասին աւելի հեղինակաւոր մարդկանց յայտնած կարծիքները:

Յայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեանը 1904 թ. «Տարազ» N 7-ում գրում է. «վերջապէս նա (իմա' Յովի. Թում.) փորձեց իր արուեստի տակ դնել ժողովրդական ամենագեղեցիկ և անմշակ հանքը՝ «Սասունցի Դաւիթ»... Բայց շատ **անյաջող** կերպով... ճշմարիտ է, որ «Սասունցի Դաւթի» խոշոր խոշոր թերութիւնները զարմանք են պատճառում: Ահա զորօր. մի կռւի նկարագրութիւնը, որ անհաւատալի է թւում, թէ Յով. Թումանեանի գրչի արտադրութիւն է: Կարծես թէ խցի մէջ նստած մի աբեղայ չոր ու ցամաք տարեգրութիւններ է արձանագրում: Ո՞չ ապաքէն պէտք է ենթադրել, թէ բանաստեղծի երևակայութիւնը շատ աղքատ է եղել, որ չէ կարողացել կենդանացնել բուն եղելութիւնը բանաստեղծական ազատութեամբ, այլ շատացել է աբեղայի սուղ բառերը տաղտկալի կերպով կրկնելու: Մեր կարծիքով անյաջողութիւնը ծագել է նախ՝ ստեղծագործութեան համար անյարմար տրամադրութիւնից, տարաժամութիւնից... Մի՞թէ հարկաւոր է ծածկել, նրան պակասում են ոչ թէ երևակայութիւնը, ոչ թէ բանաստեղծական աշխուժի թարմութիւնը, այլ լաւ դպրութիւնը, ճաշակի զարգացումը: Այդ թերութեամբ պէտք է բացատրի, որ նա շատ անգամ չի կարողանում ոսկի շրջանով ճարտարել իր անթրաշ ալմաստների համար և այլն...:

Ահա' և Լէօի կարծիքը նոյն պօէմի մասին 1904 «Մշակ» N 1-ում... «Նոր բան չի յաջողում պ. Յովի. Թումանեանին: Նոյն իսկ ժողովրդական աւանդութիւններից մի բան ստեղծելու վաղեմի ընդունակութիւնը այժմ դաւաճանել է նրան: Ապացոյց է «Սասունցի Դաւիթը», որի մէջ պ. Թումանեանը ստեղծագործական ինքնուրոյնութեան նշոյլ անգամ չի ցոյց տուել: Նա միայն տնատողի դեր է կատարել, արձակը ոտանաւորով պատմող է, որ չի ըմբռնում ժողովրդական հիւսւածքի ներքին միտքը, բովանդակութիւնը: «Սասունցի Դաւթի» բազմաթիւ վարիանտների մէջ ընտրութիւն

անել չի կարողացել պ. Թումանեանը, և այդ պատճառով այս պօէմի մէջ կան արտաքին հանգամանքների, դէպքերի կոյտեր, բայց վայրիվերոյ, քաօսական, առանց ներքին կապի և ընդհանուր, ղեկավարող մտքի: Աւելացնենք և այն, որ պօէմը չի վերջացած: Չըգտնելով այդտեղ հեղինակական ոչ մի ինքնուրոյնութիւն, մենք այդ պօէմը, որ բռնում է 40 երես, չենք դնում պ. Թումանեանի ինքնուրոյն գործերի շարքում և այլն և այլն...»[16]: Ուրեմն խոստովանեցէք, պ. Վանցեան, որ ինչքան ցանկալի, նոյնքան էլ անկարելի և անհնարին է աշակերտներին յանձնարարել ոչ թէ Աբովեանի չնաշխարհիկ, մեղրածորան լեզուն և ոճը, այլ «անյաջող խոշոր խոշոր թերութիւններով զարմանք պատճառող» (Կ. Մանդինեան) և «հեղինակական ոչ մի ինքնուրոյնութիւն չունեցող, չը վերջացած» (Լէօ) այդ պօէմը, որի մէջ բացակայում են Դաւթի կեանքի գլխաւոր արկածները, նրա մանկութիւնը Մուսուլ աշխարհում, այնտեղից վերադարձը Սասուն, հետաքրքիր կռիւները և արած քաջագործութիւնները զանազան անւանի հերոսների դէմ, Խանդութ Խաթէնի սէրը, Դաւթի մահը և այլն: Աշակերտները ի՞նչպէս կարող են գաղափար կազմել թէ իսկապէս ի՞նչ տիպ, ի՞նչ ոյժ է ներկայացնում Դաւիթը, ով է եղել նրա նախնիքը, ինչ հունարի տէր է եղել նրա հայր Առիւծաձև Միհերը և ինչո՞ւ է նա Առիւծաձև կոչւում, ի՞նչպէս են նրա պապ Սանասարը և վերջինիս եղբայր Աւլի Մէլիքը Սասունի հիմնադիրներ հանդիսացել և այլն և այլն[17]:

Գրիգոր ԲԱԼԱՍԱՆԵԱՆ
Գ. Բ.

«Յոյս», պատկերազարդ շաբաթաթերթ, 1906, N 14 և N 16

[16] Տե՛ս նաև անանպաստ կարծիքներ «Գեղունում» (Լէօ) և «Բազմավէպում» (Պոտուրեան):
[17] Այդ բոլոր հերոսների կեանքի արտայայտութիւնները ես հրատարակած ունիմ առանձին առանձին գրքոյկներով, այն է՝ Ռոստոմ և Սալման, Առիւծաձև Միհեր, Երկու պահլաւան, Աւլի Մելիք և Սանասար, արտատպւած «Լումայից». Սասունցի Դաւիթ (երկու հատոր) և պստիկ Միհեր:

Գ. Վանցեան. Գրպանի ուղղագրութիւն: Հրատարակութիւն Ս. Ս.-ի. Թիֆլիս, տպարան Մ. Վարդանեանցի. 1906. գինն է 5 կօպ.

Այս փոքրիկ, 25 փոքրադիր երեսներից կազմուած գրքոյկով պ. Գ. Վանցեանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագէտ գրականագէտներին փոքր ի շատէ ուղիղ հայերէն գրելու դիւրութիւններ տալու: Ո՞վ չը գիտէ, որ մեր գրականագէտներից, նամանաւանդ պարբերական մամուլի մէջ գրողներից մեծ մասը հայերէն գրելու մէջ սաստիկ բոբիկ է եւ մեր սրբագրիչներն ու խմբագիրները ուղղակի տաժանակիր աշխատանքի են դատապարտուած: Նրանք ստիպուած են ոչ միայն գրաշարների սխալ շարուածքները ուղղելու, այլ եւ բնագրի անչափ սխալները եւ նոյն իսկ գրուածքի ոճը:

Շնորհիւ այն պարզ հանգամանքի, որ պետական միջնակարգ ուսումնարաններից մեր մայրենի լեզուն կամ բոլորովին դուրս էր վանուած եւ կամ աւանդւում էր միմիայն անուանական կերպով. մեր ինտելիգենցիայի մեծագոյն մասը, որ նախ այդ ուսումնարանները եւ ապա համալսարաններ է աւարտում, երկար տարիների ընթացքում համարեա թէ բոլորովին հայ գրականութեամբ չէր զբաղվում ու նրա մէջ չէր մասնակցում, վախենալով ծաղրի առարկայ դառնալ՝ հայերէնի մէջ իր բոբիկութիւնը ցոյց տալով: Ճիշտ այդ պատճառով մեր գրականութիւնը ամբողջապէս, շատ չնչին բացառութեամբ, մեր թեմական դպրոցներում եւ ճեմարաններում (Լազարեան եւ Գէորգեան) աւարտածների բաժինն էր դառել: Դրանք էին գլխաւորաբար մեր հայագէտները եւ դրանք միայն համարձակութիւն ունէին հայ գրականութեամբ զբաղուելու եւ մայրենի լեզուով սերունդներ կրթելու:

Ես կարծում եմ, բոլորովին սխալված չենք լինի, եթէ ասենք, որ հէնց այդ հանգամանքի շնորհիւ էր եւ է, որ մեր գրականութիւնը մի ընդհանուր տիրացուական եւ տափակութեան կնիք է կրում եւ նրանից չափազանց խիստ շօվինիզմ է բուրում:

Թէեւ մեր այդ գրականագէտների մէջ բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ էլ կային, բայց դրանք էլ, դարձեալ իրանց միջնակարգ կրթութիւնը թեմական դպրոցներում եւ ճեմարաններում ստացած լինելով, այնչափ շաղախուած էին լինում տիրացուական ու թթու ազգասիրական ոգով, որ համալսարանը նրանց վրայ ոչ մի բարերար ազդեցութիւն չէր

կարողանում ունենալ: Այդ մարդիկը բարձրագոյն ուսումնարան էին գնում ոչ թէ իրանց մտաւոր հորիզոնը ընդլայնելու եւ մտածողութեան նոր ձեւեր ու եղանակներ սովորելու համար, այլ ընդհակառակը, նրանք Ռուսաստանի եւ արտասահմանեան համալսարաններում գիտական յատուկ զէնքեր էին որոնում իրանց միջնադարեան ու փտած գաղափարները աւելի լաւ կերպով պաշտպանելու համար: Եւ այդ էր պատճառը, որ հանգուցեալ Գ. Արծրունին շատ իրաւամբ ասում էր, որ մեր ուսանողները Գերմանիայում աւելի թունդ պահպանողականներ եւ Բիսմարկի կողմնակիցներ են դառնում, քան իրանք գերմանական պահպանողականները եւ քան հէնց ինքը Բիսմարկը:

Սակայն ժամանակները հետզհետէ փոխուեցին. մեր ազգային վերածնութեան հոսանքը մի կողմից եւ կառավարութեան փոքր ազգերին կլանելու, ռուսացնելու բացարձակ քաղաքականութիւնը միւս կողմից այն ազդեցութիւնը ունեցան, որ պետական դպրոցներում աւարտած մեր երիտասարդութիւնն էլ սկսեց ինքնուրոյն կերպով իր մայրենի լեզուով պարապել, մեր գրականութեամբ հետաքրքրուել եւ նոյն իսկ նրա մէջ մասնակցութիւն ցոյց տալ: Այժմ այս վերջինների թիւը բաւականին մեծ % է կազմում եւ նրանց բարերար ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ բաւականին զգալի է:

Սակայն, չը պէտք է ուրանալ, որ այդ կարգի, մեծ մասամբ համալսարանական նստարանների վրայ եղած ժամանակ մայրենի լեզուն սովորած գրականագէտները, ինչպէս վերեւում ասացինք, միշտ շատ տկար են լինում հայերէնի ուղղագրութեան մէջ եւ յաճախ բառարանների օգնութեամբ են կատարում իրանց գրական աշխատութիւնները: Եւ հէնց այդ կարգի գրողներին պ. Վանցեանի «Գրպանի ուղղագրութիւնը» բաւական մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել ու դիւրութիւն տալ փոքր ի շատէ անսխալ գրելու:

«Գրպանի ուղղագրութիւնը» քերականական կանոններ չէ պարունակում իր մէջ, այլ նա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մէջ ամփոփուած են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրութիւնը ամենից շատ դժուարութիւններ է ներկայացնում մեր գրողների համար:

«Հայերէնի սխալները,- շատ իրաւամբ ասում է պ. Վանցեանը,- առաջ են գալիս գլխաւորապէս *է* եւ *ե*, *ո* եւ *օ*, *յ* եւ *հ*, *վ* եւ *ւ* տառերի մէջ: Ներկայ գրքոյկը պարունակում է գրեթէ բոլոր արմատական բառերը, ո-

րոնք պահանջում են *է*, *օ*, կամ *յ:* Այն բառը, որ այստեղ չը կայ, կը նշանակէ այս տառերով գրելը սխալ է»:

Եւ այդ բառերը շատ հեշտութեամբ գտնւում են պ. Վանցեանի գրքոյկի մէջ: Իսկ գրողը, մի քանի անգամ միեւնոյն բառը փնտռելուց ու գրելուց յետոյ, շատ աւելի շուտ կարող է նրա ուղղագրութեան հետ ընտելանալ, քան եթէ նա վերցնի եւ երկար ու ձիգ քերականական կանոնները անգիր սովորի: Նաեւ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տարիքաւոր մարդիկ համարեա թէ երբէք յանձն չեն առնում քերականական կանոններ սովորելու վրայ ժամանակ կորցնել, ուստի պէտք է ենթադրել, որ պ. Վանցեանի «Ուղղագրութիւն» գրքոյկը մեծ յաջողութիւն պիտի գտնի:

Խ.
«Մշակ», 1906, N 193

Գր. Վանցեան՝ Պատմական քերականութիւն արեւելեան հայոց լեզուի, Թիֆլիս, 1906, գ. 75 կ.

Մեր այն ուսուցիչները, որոնք ուզում են հայոց քերականութիւն աւանդելիս ունենալ պատմական-փիլիսոփայական որոշ նախապատրաստութիւն մեր նոր լեզուի մասին, մեծ օգուտ կը ստանան պ. Գր. Վանցեանի այս աշխատութիւնից, որի մասնագիտական քննադատութիւնը մեր նպատակներից դուրս է: Մենք միայն յանձնարարում ենք մեր ուսուցիչների ուշադրութեան այդ գիրքը, որի մէջ ի մի են ամփոփուած շատ նիւթեր արեւելահայ լեզուի մասին, եւ որոշ սիստեմի են վերածուած: Այս գրքոյկը կարող է լրացնել անցեալ համարում մատնանիշ արած պ. Մ. Աբեղեանի քերականութիւնը:

N.
«Մուրճ», 1906, N 9

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Հայ հեղինակներ» Գ. Վանցեանի, երկրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1906 թ.

Պ. Վանցեանի նպատակն է, ինչպէս ինքը յայտնում է գրքի առաջին տպագրութեան յառաջաբանում, «տալ մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով և նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Երկրորդ տպագրութեան յառաջաբանումն էլ պարոնը յայտնում է, որ այդ գրքում պահում է մի անգամ արդէն բռնած ուղղութիւնն ու ընթացքը: Առաջին տպագրութիւնը կովկասեան ուսումնական շրջանի հոգաբարձական խորհրդի կողմից թոյլատրուած է գործ ածելու դպրոցներում, ուր վաղուց զգացւում է հայոց գրականութեան ձեռնարկի պակասը: Իսկ երկրորդ տպագրութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Գրքի առաջին տպագրութիւնը, չնայելով իւր մի քանի թերութիւններին, կարող էր ծառայել յօրինողի նախագծած նպատակին: Իսկ նոր հրատարակութիւնը, որ պիտի աւելի կատարելագործուած լինէր, ընդհակառակը հարստացել է նոր թերութիւններով:

Նախ նկատենք, որ պ. Վանցեանը, հակառակ իւր խոստումին, մի կողմ է թողնում «մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնն ու հնագոյն անցեալը» և սկսում է իւր գիրքն ուղղակի Աբովեանով, որին յաջորդում են մեր նոր ու նորագոյն գրողները: Ապա գալիս են պատմական, ճամբորդական և ազգագրական բաժինները, իսկ այդ բոլորից յետոյ է յօրինողը ծանօթացնում մեզ մեր բանաւոր գրականութեան հետ, սկսած Գողթան մեր հին երգերից: Գրականութիւն սովորելու համար սովորաբար սկսում են բանաւոր գրականութիւնից և ժամանակագրական կարգով անցնում են գրաւորին: Իսկ պ. Վանցեանը որ ուզում էր «հնագոյն անցեալից սկսել» և հասնել «մինչև նորագոյն ժամանակները», ընդհակառակն է արել:

Բացի դրանից, պ. Վանցեանը ոչ միայն չի տալիս մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնը, այլ և փոփոխութեան է ենթարկել Խ. Աբովեանի լեզուն: Մի՞թէ կարելի է փոփոխել այն լեզուն, որն իբրև հիմք մեր աշխարհաբար գրականութեան, կարևոր նշանակութիւն ունի և առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ամեն մի հայ գրականութիւն սովորողի համար: Աբովեանի լեզւում օժանդակ բայի 3 դէմքի **ա**-ն փոխել է **է**-ի, իսկ

«խիստ անհասկանալի թուրքերէն» բառերը փոխարինել է հայերէն բառերով: Վերցնենք մի նմուշ. 9 երեսում **հլայ** բառը նա շինել է **դեռ**, ենթադրելով որ **հլայ**-ն «խիստ անհասկանալի» թուրքերէն բառ է: Ո՞ր հային ասես **հլա** կամ **հալա**, որ չհասկանայ: Եթէ «աշակերտների դիւրութեան և նիւթի հեշտ իւրացման» համար է մտածել պ. Վանցեանը, այն ժամանակ ինչո՞ւ նա չի փոխարինել հայերէնով **փանջարա, թօփխանա, թամարզլու** և այլ սրանց նման բառերը, որոնք աւելի «խիստ անհասկանալի» են, քան թէ **հլայ**-ն: Մի կողմը թողած այն, որ պ. Վանցեանն իրաւունք չունէր փոփոխելու Աբովեանի լեզուն, բառերը փոփոխելիս՝ նա չի զանազանել հասկանալին անհասկանալիից, ինչպէս տեսանք այդ վերև: Բացի դրանից պ. Վանցեանը մինչև անգամ կրճատել ու խեղաթիւրել է Աբովեանի նախադասութիւնները: Օրինակ, Աբովեանը գրում է.

«Թող ինձ այսուհետև տգէտ կոչեն. **լեզուս բաց ա էլել, իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ:** Թող տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համքեարի համար գրի, ես, **քո կորած, շվարած որդին** քեզ համար»:

Այս կտորը պ. Վանցեանն այսպէս է փոխել.

«Հայե'ր, թո'ղ ինձ այսուհետև տգէտ կանչեն... Թո'ղ տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համքեարի համար գրի, ես՝ ձեզ համար»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Աբովեանի գրածից պ. Վանցեանը դէն է գցել վերևի ընդգծած բառերը և աւելացրել է **հայեր** բառը, որ չգիտենք՝ թէ որտեղից դուրս պրծաւ: Այդ բառի խաթրու էլ **քեզ համար**-ը **ձեզ համար** է շինել:

Շատ տարօրինակ է թւում, թէ ինչո՞ւ պ. Վանցեանը փոփոխել է Աբովեանի լեզուն, իսկ Սունդուկեանի «Պէպօ»-ի հատուածը, որ գրուած է Թիֆլիսի բարբառով ու համեմուած օտար բառերով, թողել է անփոփոխ: Աւելի լաւ կանէր պարոնը, եթէ մեր գրողների երկերի նմուշների տակ դնէր փոքրիկ ծանօթութիւններ ու բացատրէր անհասկանալի բառերն ու ժողովրդական ոճերը, ինչպէս այդ արել է Մարտինովսկին իւր «Русскіе писатели» (Ռուս գրողներ) գրքում: Բացի բառերի ու ոճերի բացատրութիւններից, անհրաժեշտ է և իւրաքանչիւր յօդուածի կամ ոտանաւորի համար տալ տեղեկութիւններ նրա իմաստի, բնաւորութեան ու գրուելու շարժառիթի մասին: Այն ինչ «Հայ հեղինակներում» մենք միայն գտնում ենք չոր ու ցամաք գրական նմուշներ, որոնք յաջորդում են իրար առանց սիստեմի ու, սակաւ բացառութեամբ, առանց կարևոր բացատրութիւնների:

Պ. Վանցեանի տուած կենսագրականներից կան այնպիսիները, որոնք գրուած են ոչ թէ յօրինողի, այլ ուրիշների ձեռքով: Օրինակ, Սմբատ Շահազիզի մասին զետեղուած է Լէօի գրածը, իսկ Գ. Բարխուդարեանցի մասին՝ Ի. Յարութիւնեանի գրածը: Բայց գրականութեան դասագիրք յօրինողներն առհասարակ իրենք են կազմում գրողների կենսագրականները, ոչ թէ օգտւում են ուրիշի պատրաստածից: «Հայ հեղինակներում» կան և այնպիսի կենսագրականներ, որոնց տակ մենք տեսնում ենք պ. Վանցեանի ստորագրութիւնը: Իսկ մի քանիսն էլ զետեղուած են առանց ստորագրութեան:

Եթէ ենթադրենք, որ այս վերջինները կազմել է ինքը՝ պ. Վանցեանը, այն ժամանակ էլ ինչո՞ւ է նա մէկի տակին ստորագրում իր անունը, իսկ միւսը թողնում առանց ստորագրութեան: Իսկ եթէ ուրիշներն են գրել, ո՞ւր է նրանց ստորագրութիւնը: Ինչո՞ւ Լէօի և Յարութիւնեանի կազմած կենսագրականների տակ կայ ստորագրութիւն, իսկ միւսների կազմածը մնացել է առանց ստորագրութեան: Մեզ թւում է, որ բոլոր կենսագրականները պիտի կազմէր ինքը պ. Վանցեանը և թողնէր նրանց առանց ստորագրութեան, որովհետև առանց այն էլ գրքի ճակատին մի անգամ արդէն գրուած է «Գ. Վանցեան»: Տարօրինակն այն է, որ պ. Վանցեանը, զետեղելով իր գրքում մեր նոր ու նորագոյն գրողների երկերից նմուշներ, բոլորովին մոռացութեան է մատնել պ. պ. Նար-Դոսին, Լևոն Մանուէլեանին և այլոց, որոնք պատուաւոր տեղ են բռնում գրականութեան մէջ և որոնց երկերի նմուշները վաղուց ընդունելութիւն են գտել ուրիշ դասագրքերի մէջ: Կենսագրութիւնների և արևելահայ գրական շարժման էութիւնն ու ամբողջութիւնը լաւ հասկանալու համար, պ. Վանցեանը իր գրքի յառաջաբանում խորհուրդ է տալիս ուսուցիչներին իր տպագրուող «Պատմաքննական քերականութիւնը»: Գուցէ պ. պ. Նար-Դոսը, Լ. Մանուէլեանը և միւսները մտել են այդ նոր լոյս տեսնող գրքի մէջ. բայց աշակերտներին ի՞նչ... Չէ՞ որ պ. Վանցեանը միայն **ուսուցիչներին** է խորհուրդ տալիս այդ գրքին դիմելու: Աշակերտներն ի՞նչ մեղք են գործել, որ պ. Վանցեանը զրկում է նրանց և չի ծանօթացնում մեր տաղանդաւոր գրողների հետ:

Զետեղելով իր գրքում պ. Ա. Ծատուրեանի թարգմանած ոտանաւորները, պ. Վանցեանը ոչ մի նմուշ չի տալիս նրա ինքնուրոյն բանաստեղծութիւններից: «Հայ հեղինակների» յօրինողը երևի Ա. Ծատուրեանին բանաստեղծ չէ համարում, այլ սոսկ թարգմանիչ: Կամենալով ծանօ-

թացնել «Սասունցի Դաւիթ» ժողովրդական վէպի հետ, պ. Վանցեանը տալիս է նրա փոխադրութեան միմիայն մի մասը, այն էլ անյաջող փոխադրութեամբ: Իսկ այդ վէպի լիակատար և աւելի յաջող փոխադրութիւնը, որ գրել է պ. Գ. Բալասանեանը, անյայտ է մնացել պ. Վանցեանին: Ինչ վերաբերում է միւս նմուշներին, պէտք է նկատենք, որ պ. Վանցեանը չգիտէ լաւ ընտրութիւն անել: Պ. Պռօշեանից միայն տալիս է տարուայ չորս եղանակների փոքրիկ նկարագրութիւնները, իսկ նրա «Սօս և Վարդիթերից», «Հացի խնդրից» և այլ նշանաւոր երկերից ոչինչ չի տալիս: Րաֆֆուց տալիս է միայն չորս փոքրիկ հատուածներ, որոնք բռնում են 7 1/2 երես: Եւ այդ 7 և կէս երեսով է ուզում պ. Վանցեանը գաղափար տալ Րաֆֆու մասին: Այն ինչ Մուրացանից տալիս է նա ամբողջ 17 երես: Պ. Ղ. Աղայեանից էլ շատ քիչ բան է տալիս: Ցանկալի էր զետեղել «Հայ հեղինակների» մէջ նրա «Անահիտ», «Տորք Անգեղ» և այլ նշանաւոր երկերից:

Որպէսզի իւր գրքում լինի ամեն չէշուդից, պ. Վանցեանը վերջում զցել է մի առանձին բաժին «Ռուս գրականութիւնից» վերնագրով: Այստեղ մտնում են միայն 4 կտոր փոքրիկ թարգմանութիւններ, ընդամենը 8 երես: Այդ թարգմանութիւններից երեքի տակին ստորագրուած է հեղինակի անունը, իսկ մէկի տակին ստորագրուած է միայն «Թարգ. ռուս.»: Չգիտենք՝ թէ ինչո՞ւ է պարոնն այդպէս խնամքով թաքցնում հեղինակի անունը, կամ ի՞նչ հարկ կար տակին ստորագրելու «Թարգմ. ռուսերէնից», քանի որ ընդհանուր վերնագրից («Ռուս գրականութիւնից») այդ արդէն յայտնի է: Եթէ գրքի վերջում պ. Վանցեանը պիտի դնէր առանձին ռուսական բաժին, էլ ինչո՞ւ է նա Պուշկինի «Թէ շրջում եմ», «Մարգարէ», Լերմոնտովի «Հրեշտակ» և «Երբ մեղմ ծփում է» ոտանաւորների թարգմանութիւնները զցել պատմական, ճամբորդական, ազգագրական, ժողովրդական բանահիւսութեան և այլ բաժիններից առաջ: Այդ ի՞նչ սիստեմ է: Կարելի էր մի փոքր աւելի երկար խօսել «Հայ հեղինակների» մասին, բայց շատանանք միայն այսքանով:

Յարութիւն ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ
«Նոր-Դար», 1906 թ., 24 փետրուարի, N 35

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի ներկայ տարուայ 35 N լոյս տեսաւ մի ընդարձակ քննադատութիւն իմ յօրինած «Հայ հեղինակներ» գրքի մասին, ուր յօդուածագիր պ. Թումանեանը հետևեալ նկատողութիւնն է անում. գրքի «նոր հրատարակութիւնը որ պիտի **աւելի կատարելագործուած** լինէր, ընդհակառակը հարստացել է նոր **թերութիւններով**» (ընդգծումը մերն է): Պատասխանում ենք թուերով. առաջին հրատարակութիւնը բաղկացած էր 262 երեսից, երկրորդը 320. ուրեմն պլիւս 58 երես. հին գրականութեան բաժինը, որ կար առաջինում, հանուած է երկրորդ հրատարակութիւնից, հետևեալ դեռ լոյս չտեսած հատորների մէջ զետեղուելու համար 42 երես. 58 + 42 = 100: Աւելացած նիւթեր են.- Ալիշանի, Ծերենցի, Դուրեանի, Նալբանդեանի, Շահազիզի, Մուրացանի, Սիպիլի, Արփիարեանի, Ծատուրեանի, Յովհ. Թումանեանի, Շանթի, Տմբլաչի Խաչանի գործերից. նախկին նիւթը մնալով հանդերձ, աւելացել է հարիւր երես նոր նիւթ մեր լաւագոյն հեղինակներից...

Կարո՞ղ է ուրեմն խօսք լինել թերութեան մասին:

Մի անբարեխիղճ մանեօվր է բանեցրել պր. Թումանեանը՝ քննելով երկու հրատարակութիւնը միաժամանակ. գրական մի տարրական օրէնք է, որ վերջին հրատարակութիւնը նշում է առաջինին, ուստի ես կպատասխանեմ այն կէտերին, որ վերաբերում են վերջինին.- նա գտնում է, որ նիւթը պէտք է դասաւորուէր ժամանակագրական կարգով, ինչպէս առաջին հրատարակութեան մէջ: Դա կարդալու գիրք չէ', այլ դասագիրք է. ուսուցիչներին է թողնւում նիւթերից օգտուելու յարմարութիւնը. ի՞նչ մի դժուար բան է սկսել օրինակ 50 երեսից և ապա վերադառնալ 10, 20, կամ 100 երեսներին: Ես այդ արել եմ մի քանի ուսուցիչների խնդիրքով և այն հաստատ գիտակցութեամբ, որ նախ պէտք է մեր արևելահայ ուրեմն մայրենի լեզուի հետ ծանօթանալ և ապա արևմտեան ու գրաբար: Մի՞թէ մանկավարժական այս տարրական օրէնքը հասկացնելու հարկ կայ: Խնդիրն այն է, որ ձեր ուզած նիւթը կայ. առաջին երեսումն է նա թէ վերջին՝ այդ կարծեմ կարևոր չէ: Ինչպէս որ մի քաշքշուկ է այն հարցը, թէ ինչո՞ւ յօդուածներից մի քանիսի տակը Վանցեանի ստորագիրը կայ, իսկ միւսներին ոչ: Բոլոր յօդուածներն առհասարակ ստորագրուած են, շատ կրկնութեամբ աշակերտների մէջ տպաւորելու հեղինակի անունը: Իմ գրածներից մանրերը չե'մ ստորագրել ձանձրալի չդառնալու համար,

իսկ մեծ և պատասխանատու կենսագրականները չէի կարող առանց ստորագրութեան թողնել, ուր մանաւանդ գնահատումն և բնորոշումն կայ և այն էլ գրեթէ առաջին անգամ մեր գրականութեան մէջ:

Թէ ինչու այս կամ այն հեղինակից նիւթն աւելի է և ինչո՞ւ ոմանք մեր հեղինակներից չեն մտած այստեղ, առ այժմ անկարող եմ ասել, միայն սրա միւս հատորները լրիւ դուրս գալուց յետոյ կարող է պարզուել: Րաֆֆին յատկապէս մեծ մասամբ պահուած է երկրորդ հատորի համար: Այլ հեղինակներ կարող են մտնել III հատորի մէջ: Մեր ծրագիրը շատ լայն է և ընդարձակ, հրաւիրուած են մասնագէտ անձեր աջակցութեան. մինչև բոլոր հատորները լրիւ լոյս չտեսնեն, մենք չենք կարող գոհացում տալ բոլոր պահանջներին:

Գանք հիմա լեզուի փոփոխութեան հարցին. ես կազմում եմ մանուկների համար դասագիրք և հետևելով այդ սխալ հասկացած սկզբունքին՝ վերցնում եմ հէնց այս սոյն հեղինակները.- Եղիշէ և Փարպեցի - գրաբար, Քուչակ - միջնադարեան ռամկօրէն, Աբովեան - Քանաքեռի բարբառ, Ալիշան - գրաբար և արևմտեան հայերէն, Պատկանեան - Նոր Նախիջևանի բարբառ, Սունդուկեան և Սայաթ-Նովա - հին ու նոր Թիֆլիսի բարբառ, Սրուանձտեան - Սասունի, Մուշի, Վանի և Արաբկիրի բարբառներ (Սասունցի Դաւիթ, Հալւորի թուրը և այլն), Տմբլաչի Խաչան - Ղարաբաղի բարբառ, Գաբր. եպ. Այվազեան - Խրիմի բարբառ, ապա միւս հատորներում նաև միջնադարեան մեր աշուղներն ու գրողները իրենց բազմատեսակ բարբառներով, մեր ժողովրդական երգերն ու լէլէները ամեն բարբառով, և ստորին դարի գրաբարը: Ասացէք խնդրեմ, կա՞յ մի որևէ ուսուցիչ կամ նոյն իսկ մասնագէտ լեզուաբան, որ կամենայ տիրապետել այդ ամենին և կամք ու համբերութիւն ունենայ՝ չե՛մ ասում աւանդելու, այլ կարդալու և հասկանալու այդ ամենը:- Ո՛չ, պր. Թումանեան, եթէ դուք Ալիշանի պարզ ու գեղեցիկ «Աւարայրի բլբուլը» հասկանալու համար կարիք զգացիք դիմելու պ. Աղայեանին կամ նուաստիս աջակցութեանը, եթէ դուք առաջարկում էք «Սասունցի Դաւիթը» տալ ձեր հաւանած պ. Բալասանեանի թարգմանութեամբ, խոստովանեցէք ուրեմն, որ ինչքան ցանկալի, նոյնքան անկարելի և անհնարին է այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրները զանազան բարբառներով գրուած, առանց թարգմանութեան կամ փոփոխութեան: Չը կայ մեզ համար մի աւելի դիւրին բան անփոփոխ արտատպել տալ պատրաստի նիւթերը. եթէ մենք յանձն ենք առել մի ծանրալի և պատասխանատու գործ, մատչելի

դարձնել հայ հեղինակներին հայ կամ օտար դպրոցներում, դա արդիւնք է մեր երկարամեայ փորձի: Նախ պէտք է մենք ընտիր նիւթով պատուաստենք և **մայրենի լեզու** դարձնենք մեր գրական՝ ամեն արատներից մաքրած ու զտած լեզուն, ապա դրա միջոցով անցնենք բնագիրներին, որ արդէն ամեն ուսուցիչ պարտաւոր է առաջարկել ու ծանօթացնել դասարանին, որովհետև մի դասագիրք չի կարող փոխարինել մի ամբողջ գրականութեան: Յետնեալ հատորներում, երբ աշակերտն աւելի հասունացած կը լինի, հնարաւոր է անփոփոխ բնագիրը տալ:- Աբովեանից թողնուած մի քանի բառերի մասին այն պիտի ասենք, որ արտագրուած բնագիրը՝ գնացած լինելով ցենզուրայի մօտ՝ չկարացի ստուգել. արտագրողի՞ մեղն է դա թէ՞ սրբագրողի. հետնեալ հրատարակութեան մէջ դա կուղղուի: Պ. Թումանեանը սակայն պիտի նկատի ունենար, որ առաջաբանում ես յիշել և դիտմամբ շեշտել եմ այն փոփոխութիւնները, որոնք կատարուած են գիտակցօրէն, և որևէ այլ թերութիւն նա իրաւունք չունէր անուանելու «կրճատում կամ խեղաթիւրում»:

Իսկ թէ ինչո՞ւ մի քանի հեղինակներ, և առաւել մի քանի կարևոր նիւթեր չեն մտել դասագրքի մէջ, այդ շատ լաւ յայտնի պիտի լինէր պ. քննադատին, քանի որ այս գիրքը մի քանի տարի դեգերուել է այստեղ, Պետերբուրգ և Մոսկուա ցենզուրաների ձեռին. այլև հազիւ հնարաւոր է եղել ստանալու դպրոցական վարչութեան թոյլտուութիւնը:- Յիմա, փառք Աստուծոյ, համեմատաբար ազատ ենք այդ արգելքներից և պակասը հետզհետէ կը լրացուի:

Ամփոփենք մեր ասելիքը.- այս հրատարակութիւնն աւելի է առաջինից 100 երես. կենսագրականները վերստին մշակուած և ստուգուած են. գինը 1 ր. 35-ից ճամբու ծախսով՝ իջել է 1 րուբլու. հետևաբար՝ եթէ պր. Թումանեանն ընդունում էր առաջինի լաւութիւնը, որ նա վկայել է պաշտօնական զեկուցմամբ առևտրական դպրոցի տեսչին, պիտի խոստովանի, որ նա կամ անցեալ տարի էր ճշմարտութեան դէմ մեղանչել և կամ այս տարի:

Եւ ի՞նչ է դրա պատճառը,- մի փոքրիկ և աննշան ոտանաւոր պր. Յարութիւն Թումանեանի գրածներից, որ այս անգամ բաց ենք թողել, նրա տեղը տալով 100 երես աւելի նիւթ մեր լաւագոյն հեղինակներից:

Բայց կայ մի հանգամանք, որի համար մենք բառ չե'նք գտնում պախարակելու, այլ յանձնում ենք հասարակաց դատաստանին.- Յիշելով որ առաջին տպագրութիւնը թոյլ է տրուած կովկասեան հոգաբարձուի կող-

մից գործադրելու դպրոցներում, պր. Թումանեանը պոլիցիականի աչալրջութեամբ շեշտում է, որ «Երկրորդ տպագրութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ»: Նա գիտէր, որ առաջին տպագրութիւնն սպառուած է լիովին, և որպէսզի երկրորդի տարածմանը հարուած հասցնի, իսկոյն կոչում է. **Караулъ, թոյլատրուած չէ:-** Ո՞վ ասաց, ո՞րտեղից գիտէք, թէ թոյլատրուած չէ': Մի բան որ դեռ ինձ, և աշխարհիս երեսին դեռ ո'չ մի մարդու յայտնի չէ', քանի որ դեռ մերժում չի եկած, ժողով չի եղած: Դուք ո՞րտեղից գիտէք, պր. Թումանեան. այդ շատ բնորոշ և վերին աստիճանի կարևոր մի հարց է. Ի՞նչ է ձեր մտադրութիւնը... զգուշացնել պետութիւնը վտանգի՞ դէմ, թէ՞ գիրքը պահել միայն նախկին, ձեր պոլիցիական հաւանութեան արժանացած սահմաններում, երբ երեք վարչութիւններ կոկորդիս նստած խեղդում էին և թոյլ չէին տալիս մի հայ խրեստոմաթիա հրատարակելու չնայելով նրա բացարձակ լոյալ բնաւորութեանը...

Փառք Աստուծոյ հայ դպրոցներ կան և Ներսիսեան, Յովնանեան և այլ դպրոցների ընդունելութիւնն ու վեց ամսուայ ընթացքում առաջին հրատարակման սպառումը լաւագոյն պատասխանն է ձեր վարմունքին, որին անուն տալը թողնում ենք ընթերցող հասարակութեանը:

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ
«Նոր-Դար», 1906, 5 մարտի, N 41

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈւԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի N 35-ում կարդացի պ. Յ. Թումանեանի քննադատութիւնը պ. Վանցեանի՝ «Հայ հեղինակներ» գրքի մասին: Գիտենալով, որ պ. Վանցեանը փոփոխութիւն մտցնող չէ իւր գրքի մեջ՝ Աբովեանի գրուածների վերաբերմամբ, շատ հաւանական է, որ ես եմ սխալները թողել, որովհետև ես եմ արտագրողը եղել:

Վ. Խանամիրեան
«Նոր-Դար», 9 մարտի, 1906, N 43

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի N 35-ում ցոյց տալով պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» կոչուած դասագրքի անպէտքութիւնը, ի միջի այլոց յայտնել էի, որ այդ գրքի երկրորդ տպագրութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս հաստատուած չէ ուսումնական վարչութեան կողմից: Պ. Վանցեանը «Նոր-Դար»-ի N 41-ում կամենալով բարձրացնել իւր գրքի արժանիքը, զանազան բառախաղութիւններով աշխատում է մոլորեցնել ընթերցողներին և դիմում է ինձ անուանարկելու միջոցին:

Ես գրել էի, որ պ. Վանցեանը, խոստանալով ծանօթացնել մեզ «մեր լեզուի զարգացման պատմութեան» և մեր գրողների հետ, «սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները», դաւաճանել է իւր խոստումին և գիրքն սկսել է Աբովեանով, իսկ «հնագոյն անցեալը» դեռ շատ յետոյ է գցել: Պարոնը պատասխանում է, որ իւր գիրքը «**կարդալու գիրք** չէ, այլ **դասագիրք** է... Ի՞նչ դժուար բան է սկսել օրինակ 50 երեսից և ապա վերադառնալ 10, 20 կամ 100 երեսներին»: Պ. Վանցեանի ասածից երևում է, որ նիւթերը միայն «կարդալու գրքում» պիտի սիստեմաբար դասաւորեն, իսկ «դասագրքում» կարող են նրանք յաջորդել իրար անկանոն և վայրի վերոյ: Այս այնպիսի մի նոր տեսակի մանկավարժութիւն է, որին կըռնախանձէր մինչև անգամ ինքը Պեստալոցցին, մանաւանդ եթէ տեսնէր՝ թէ ինչպիսի հեղինակաւորութեամբ է պնդում իւր ասածը պ. Վանցեանը: Պարոնը համ խոստանում է սիստեմաբար դասաւորելու իւր նիւթերը, համ չի կատարում իւր խոստումը, համ էլ պնդում է, որ կարիք չկայ սիստեմաբար դասաւորելու, որովհետև իւր գիրքը դասագիրք է: Յետոյ: Ես գրել էի, որ պ. Վանցեանը՝ զետեղելով իւր գրքում մեր նոր ու նորագոյն գրողներից նմուշներ, բոլորովին մոռացութեան է մատնել պ. պ. Նար-Դոսին, Լևոն Մանուէլեանին և այլ մեր տաղանդաւոր գրողներին: Պարոնը պատասխանում է. «թէ ինչո՞ւ ոմանք մեր հեղինակներից չեն մտած այստեղ, **առ այժմ անկարող եմ ասել**...»: Այդ ի՞նչ տարօրինակ գաղտնիք է, որ պ. Վանցեանը «առ այժմ անկարող է ասել»: Աբովեանի լեզուն փոփոխելու ու նախադասութիւնները խեղաթիւրելու համար էլ, որի մասին ես նկատողութիւն էի արել իմ յօդուածում, պ. Վանցեանը պնդում է, որ «անհնարին է այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրը զանազան բարբառներով գրուած՝ առանց թարգմանութեան կամ փոփոխութեան»: Եթէ այդպէս է, կրկնում ենք, պարոնն ինչո՞ւ չէ փո-

փոխել Սունդուկեանի «Պէպօ»ի հատուածը, որ գրուած է Թիֆլիսի բարբառով ու համեմուած օտար բառերով: Ինչո՞ւ մի հեղինակի գաւառաբարբառը փոփոխում է, իսկ միւսինը թողնում է անփոփոխ: Իսկ ես պնդում եմ, որ աշակերտների ձեռը տալ բնագիրները զանազան բարբառներով ոչ թէ «անհնարին է», այլ անհրաժեշտ է, քանի որ պ. Վանցեանը նպատակ է դրել ծանօթացնել «մեր լեզուի զարգացման պատմութեան» և մեր գրողների հետ: Եթէ այդպիսի նպատակ էլ չունենար, դարձեալ նա իրաւունք չունէր փոփոխութեան ենթարկելու մեր հեղինակների լեզուն: Այլ դրա փոխարէն նա պիտի, ինչպէս ասել էի, յօդուածների և ոտանաւորների տակ ծանօթութիւններ դնէր ու բացատրէր ժողովրդական ոճերն ու անհասկանալի բառերը: Պ. Վանցեանը գրում է. «Աբովեանից թողնուած մի քանի բառերի մասին այն պիտի ասենք, որ արտագրուած բնագիրը՝ գնացած լինելով ցենզուրայի մօտ՝ **չկարացի ստուգել.** արտագրողի՞ մեղն է դա թէ՞ սրբագրողի...»: Ոչ, պ. Վանցեան, ձեր մեղն է, ոչ թէ արտագրողի կամ սրբագրողի: Դասագրքի պատասխանատուն յօրինողն է: Եթէ պ. Վանցեանը «չի կարացել ստուգել», ո՞վ ինչ անի: Ապա պ. Վանցեանը շեղուելով հարցից, աւելացնում է. «յառաջաբանում ես յիշել և դիտմամբ շեշտել եմ այն փոփոխութիւնները, որոնք կատարուած են գիտակցօրէն»: Կարծես, թէ ես ասել եմ, որ պ. Վանցեանը «դիտմամբ ու գիտակցօրէն» չէ կատարել փոփոխութիւնները: Հէնց բանն էլ այն է, պ. Վանցեան, որ դուք իրաւունք չունէիք «դիտմամբ ու գիտակցօրէն» փոփոխելու մեր հեղինակների լեզուն:

Պարոն Վանցեանը պարծենկոտութեամբ ասում է, որ ես Ալիշանի «պարզ ու գեղեցիկ» ոտանաւորը (Բլբուլն Աւարայրի) հասկանալու համար կարիք եմ զգացել դիմելու իւր և Ղ. Աղայեանի աջակցութեան: Ճիշտ է: Պ. Վանցեանն իւր գրքի առաջին հրատարակութեան մէջ այսպէս էր խեղաթիւրել Ալիշանի ոտանաւորը.

Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
Չըգեցի հայոց սրտից արձագանք:

Այս տողերը, որոնք՝ շնորհիւ պ. Վանցեանի խեղաթիւրումին՝ կարող են մրցել Եգիպտոսի յերօգլիֆների հետ, ես չկարողացայ հասկանալ և դիմեցի հայերէնագէտ պ. Ղ. Աղայեանի օգնութեան: Պ. Աղայեանն էլ բերաւ Ալիշանի բնագիրը և սկսեցինք միասին համեմատել: Յօրինուեց որ բնագրում ասուած է.

Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
Զգել ի հայոց սրտից արծագանք:

Եթէ պ. Վանցեանն այս «պարզ ու գեղեցիկ» տողերը չդարձնէր պղտոր ու տգեղ, ես կարիք չէի ունենալ դիմելու ուրիշի աջակցութեան: Կարիք եղած ժամանակ էլ ես մի բան հասկանալու համար բնաւ չէի քաշուիլ դիմելու ուրիշի աջակցութեան:

Ապա պարոնը նկատում է, որ ես՝ ընդունելով նրա գրքի առաջին տպագրութեան լաւութիւնը, այդ վկայել եմ պաշտօնական զեկուցմամբ առեւտրական դպրոցի տեսչին: Իմ պաշտօնական զեկուցման մէջ պ. Վանցեանի գրքի համար մի առանձին հռճուանք ու հիացմունք չեմ յայտնել, այլ միայն ասել եմ, որ գոյութիւն ունեցող հայ խրիստոմաթիաների մէջ «Հայ հեղինակները» կարելի է համարել լաւագոյն: Հէնց իմ նախկին յօդուածումն էլ վատ կարծիք չեմ յայտնել առաջին հրատարակութեան մասին: Ի՞նչ արած. քանի որ աւելի լաւը չունէինք, պէտք էր եղածով եօլա գնայինք: Մենք յոյս ունէինք, որ պ. Վանցեանի գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը աւելի կատարելագործուած կըլինէր, բայց մեր յոյսերը զուր անցան, երբ տեսանք նոր տպագրութիւնը: Առաջինի մէջ, մի կողմը թողած միւս պակասութիւնները, գոնէ նիւթերը դասաւորած էին սիստեմաբար և ուղղագրութեան մէջ ընդունուած էր Աղայեանի Է-ը*: Իսկ երկրորդ տպագրութեան մէջ ոչ միայն բաբելոնեան խառնակութիւն է տիրում, այլ փոփոխուած է ուղղագրութիւնը: Այն դպրոցներում, ուր գործ են ածւում Ղ. Աղայեանի դասագրքերը, պ. Վանցեանի այս նոր հրատարակութիւնը՝ շնորհիւ իւր տարբեր ուղղագրութեան, չի կարող ուղղագրական ներքին կապ ունենալ Աղայեանի գրքերի հետ և սրանց շարունակութիւնը կազմել: Զո՞ւր է պ. Վանցեանը գովում իւր երկրորդ հրատարակութիւնը և պարծանքով երկու տեղ յիշում, որ այս անգամ աւելացրել է 100 երես: Բանը քանակում չէ, այլ որակում:

Այս բոլորից յետո՞յ էլ պ. Վանցեանը կըպնդի, որ ես իմ ոտանաւորներից մէկը «Հայ հեղինակներից» հանուելու պատճառով եմ վատ կարծիք յայտնել նրա գրքի մասին: Եթէ իմ ոտանաւորներից մի հինգ հատ էլ աւելացնէր պարոնն իւր երկրորդ հրատարակութեան մէջ, դարձեալ այդ գրքի մասին կըգրէի այն, ինչ որ գրել եմ:

Ես յայտնել էի ի միջի այլոց, որ «Հայ հեղինակների» երկրորդ հրատարակութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Պ.

Վանցեանը՝ իմ արածն անուանում է «պօլիցիականի աչալրջութիւն» և հարցնում. «ո՞վ ասաց, ո՞րտեղից գիտէք՝ թէ թոյլատրուած չէ... Ի՞նչ է ձեր մտադրութիւնը. զգուշացնել պետութիւնը վտանգի՞ դէմ, թէ գիրքը պահել միայն նախկին ձեր պօլիցիական հաւանութեան արժանացած սահմաններում...»: Պ. Վանցեանը շատ լաւ գիտէ, որ պետական դպրոցներում գործ ածուող բոլոր դասագրքերն անպայման պիտի թոյլատրուած լինեն վարչութեան կողմից: Իսկ մի որևիցէ դասագրքի թոյլատրուած լինելն ու չըլինելն իմանալու համար իմաստութիւն չէ պահանջւում: Բաւական է միայն մտնել Կովկասեան դպրոցների պ. հոգաբարձուի գրասենեակը և հարցնել: Այդպէս էլ ես եմ արել իմ տեսչի հրամանով ու իմացել. թո'ղ պ. Վանցեանն երկմիտ չմնայ, թէ ո՞րտեղից եմ իմացել և ո՞վ ասաց: Պ. Վանցեանն ինքն է վկայում, որ իւր գրքի երկրորդ հրատարակութեան գործածութեան համար դեռ մերժում չի եկել վարչութեան կողմից և դեռ ժողով չի եղել: Եթէ մերժում չի եկել և դեռ ժողով չի եղել, էլ ինչո՞ւ է նեղանում պարոնը, երբ ես, իմ քննադատած գրքի մասին աւելի բազմակողմանի տեղեկութիւններ տալու նպատակով ասում եմ, որ նա դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Ճիշտ է, մերժում չի եկել, պ. Վանցեան, բայց չէ՞ որ հաւանութիւն էլ չի եկել: Ինչո՞վ ենք երաշխաւոր, որ երկրորդ հրատարակութիւնը հաւանութիւն կըգտնի, քանի որ նա նորանոր փոփոխութիւնների է ենթարկուած: Ուրիշ բան է, եթէ առաջին հրատարակութիւնը, որ արդէն թոյլատրուած է, նոյնութեամբ հրատարակուէր և երկրորդ անգամ: Այն ժամանակ էլ չէինք կասկածիլ գրքի երկրորդ թոյլտուութեան համար: Վերջացնելով խօսքս, ընթերցողի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այն տգեղ բանաձևի վրայ, որ գործ է դնում պ. Վանցեանը, իւր գրքի պաշտպանութիւնը որոնելով ուրիշին անուանարկելու մէջ**:

Յարութիւն ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

* Այդ ւ-ը ուղղագրութիւնն աղաւաղում է և արտասանութիւնը փչացնում: - Խմբ.

** Առ հասարակ մատենախօսութեան դէմ հերքումն չենք հրատարակում, բայց որովհետև պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» դասագրքի մատենախօսութիւնը խմբագրական չէ և պատասխանատուն ինքը քննադատն է, պարտաւորւեցանք տեղ տալու և հեղինակի պատասխանին: Այսպիսով բացւեց ոչ ցանկալի բանակռիւ և մենք վերջին անգամ տեղ ենք տալիս պ. Յ. Թումանեանի պատասխանին և աւելացնում, որ քննադատութիւնն միայն այն ժամանակ քննադատութիւն է և գրական արժէք ունի, երբ նա անձնական միտումներով չէ թելադրուած և չէ դուրս գալիս լուրջ և քննադատութեան առարկայի շրջանից: - Խմբ.

«Նոր-Դար», 1906, 12 մարտի, N 46

Գրպանի ուղղագրութիւն Գ. Վանցեանի, 1906, Թիֆլիս, գինն է 5 կոպ.

«Մի սխալ մեթօդի շնորհիւ, ցարդ տանջւել են թէ ուսուցիչները եւ թէ աշակերտները, ստիպւած լինելով *անգիր* իմանալու բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնը», գրում է պ. Վանցեանն իր գրքոյկի յառաջաբանում: Մենք առաջին անգամն ենք լսում, որ ուղիղ գրելու համար մինչեւ այժմ ստիպւած ենք եղել *անգիր* իմանալու բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնը, ինչպէս այդ հաւատացնում է մեզ «Գրպանի ուղղագրութիւն» կազմողը: Որքան յայտնի է, ուղիղ գրելու համար մենք միշտ ղեկավարւել ենք քերականական որոշ կանոններով. իսկ քերականական կանոններին չենթարկւող բառերի ուղղագրութիւնը սովորել ենք գործնականապէս:

Չը գիտենք՝ թէ պ. Վանցեանն ո՞րտեղից գտաւ այն «սխալ մեթօդը», որի շնորհիւ «ցարդ տանջւել են թէ ուսուցիչները եւ թէ աշակերտները»: Զւարճալին այն է, որ մեր նոր ուղղագրագէտը, կամենալով «բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնն անգիր» անողներին փրկել տանջանքից, առաջարկում է իր գրքոյկը: Այդպիսով հարցն արդէն լուծւած համարելով, պ. Վանցեանն ինքնավստահ կերպով իր «ուղղագրութեան համար գրում է, որ «ամեն աշակերտ կարող է եւ պէտք է ձեռին ունենայ»: Որ ամեն մի աշակերտ «կարող է» ձեռին ունենալ պարոնի գրքոյկը, այդ հասկանալի

է. իսկ հարկադրել ու ասել, որ ամեն մի աշակերտ *«պէտք է»* այն ձեռին ունենայ, շատ տարօրինակ է թւում, մանաւանդ որ այդ հարկադրանքը, ոչ թէ քննադատի կամ ուրիշների կողմից է, այլ գրքոյկ յօրինողի: Բացի այդ հարկադրանքից, պ. Վանցեանը պնդում է, որ նրա գրքոյկը գործ ածող «թէ մեծը եւ թէ փոքրը ապահով է սխալներից»... Այդ դեռ հարց է, պ. Վանցեան:

«Գրպանի ուղղագրութիւն» կազմողի բուն նպատակն է, ինչպէս ինքն է յայտնում յառաջաբանում, տալ մեզ այն փոքրաթիւ բառերը, որոնք սխալ են պատճառում եւ որոնց շնորհիւ մենք կ'ընտելանանք բոլոր բառերի ուղղագրութեան: Սակայն պարոնը մոռանալով իր ասածը, շեղւում է իր բուն նպատակից ու մի շարք բառերի հետ միասին՝ տալիս է մեզ նաեւ ուղղագրական «կանոններ»: Յիշելով մեծատառի գործածութեան դէպքերը, պ. Վանցեանը յանկարծ, չը գիտենք ինչից դրդուած, բացատրում է չակերտի գործածութեան կանոնները. իսկ կէտադրութեան բոլոր միւս նշանների մասին խորին լռութիւն է պահպանում: Իսկ թէ ինչո՞ւ պարոնը՝ բացատրելով միմիայն չակերտի կանոնները, լռում է միւս նշանների մասին - այդ մեզ համար մի հանելուկ է մնում: Չակերտի մասին էլ ասում է. «լրագիրների կամ մանաւանդ գրքերի անունները որեւիցէ յօդուածի մէջ յիշելիս, չակերտների մէջ են առնում»: Պ. Վանցեանը կամ մոռանում է, կամ չը գիտէ, որ լրագիրների ու գրքերի անունները յօդուածների մէջ յաճախ ընդգծուելով կամ տպագրուելով շղատառով՝ գործ են ածւում նաեւ առանց չակերտների: Ապա պարոնը 7 երեսում գրում է. «Է-ի կանոն. 1) *է* գործ է ածւում երեք անգամ քիչ, քան *ե:* Կասկածելի դէպքում, ուրեմն, պէտք է գրել *ե»:* Եւ այս անորոշութիւնը պ. Վանցեանն անւանում է *«կանոն»:* Այդ «կանոնների» հիման վերայ, աշակերտը կասկածելի դէպքում իրաւունք ունի *է*-ի տեղ գրել *ե.* հո՞գ չէ թէ սխալ կը լինի... Ահա այսպիսի անհեթեթութիւններով է ուզում պ. Վանցեանը փրկել մեզ ուղղագրական տանջանքներից: Ապա պարոնը բերում է մի շարք բառեր, որոնց վերջին պէտք է գրել *է*, օրինակ *եթէ*, *երէ*, *ի սկզբանէ*, *իբրեւ թէ*, *իցէ թէ*, *արժէ*, *Սերովբէ*, *րոպէ*, եւ այլն: Եւ այս փոքրաթիւ բառերը նա այն պատճառով է տալիս մեզ, որ այլ եւս «կարիք չունենանք բոլոր բառերի ուղղագրութիւնն անգիր իմանալու», ինչպէս ինքն է գրում իր գրքոյկի յառաջաբանում: Լեզւագիտական տափակութիւն շատ էինք տեսել, բայց ոչ այս աստիճանի: Պ. Վանցեանը, իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ, պարտաւոր էր իմանալ, որ բառերի վերջին *ե* չի գրւում, այլ միշտ գրւում է *է:* Աւելի լաւ

չէ՞ր լինիլ, եթէ պարոնը, մի շարք բառերի փոխարէն, ուղղակի յիշէր այդ կանոնը:

8 երեսում նա ասում է. *«է* երբէք չի գրւում... *ց*, *փ* տառերից առաջ»: Յետաքրքիր է թէ մեր *ուղղագրագէտը* «օրէցօր» եւ «Յովսէփ» բառերի մէջ *ց* եւ *փ* տառերից առաջ ի՞նչ տառ կը դնէր:

Պ. Վանցեանը, կամենալով մեզ փրկել ուղղագրական տանջանքներից, իր գրպանային ուղղագրութեան մէջ տալիս է մեզ նաեւ հետեւեալ անգործածական բառերը. *նէ*, *նէրա*, *սէ*, *սէրա:* Պարոնը մոռանում է, որ այս ձեւերը գոյութիւն չունեն մեր ներկայ գրական լեզւի մէջ: Ճիշտ է, տաճկահայ լեզւում փորձեցին տարածել *նէ*, *նէրա*... սակայն այդ ձեւերը բոլորովին ընդունելութիւն չը գտան եւ չը տարածւելով՝ մնացին անգործածելի: Եւ քանի որ այդ բառերը չեն գործ ածւում, պ. Վանցեանն էլ ինչո՞ւ է տալիս նրանց ուղղագրութիւնը:

14 երեսում պարոնը բացատրում է «*օ*-ի կանոնը» այսպէս.

«օ հայերէնում երեք անգամ քիչ է գործ ածւում *ո*-ից. կասկածելի դէպքերում ուրեմն լաւ է գրել *ո*, քան *օ»:* Պարզեա՜լ կասկածելի դէպքեր ու անորոշութիւններ: Եւ մեր *ուղղագրագէտի* կարծիքով՝ սա «*օ*-ի կանոն» է: «Միայն 70 արմատական բառ *օ*-ով են գրւում,- շարունակում է նա,- այն էլ մեծ մասամբ *լեզւաշրթնային* տառերից առաջ. օր. *տ*, *թ*, *ր*, *ն*, *ս*, *շ»:* Տարօրինակն այն է, որ պ. Վանցեանի յիշած այս տառերից ոչ մէկն էլ *լեզւաշրթնային* չէ: Ո՞վ գիտէ, գուցէ պ. Վանցեանն այնպիսի սովորութիւն ունի, որ այդ տառերը հնչելիս՝ ամեն անգամ, լեզուն կպցնում է շրթունքին:

20 երեսում ասւած է.

«Բազմավանկ բառերի վերջը *յ* չի հնչւում»: Վա՜հ, ղո՞րթ... եթէ այդպէս է, հապա պ. Վանցեանն ի՞նչպէս կը հնչէր՝ *Արփաչայ*, *Գեօկչայ*, *տաճկահայ*, *մակբայ*, *դերբայ*... Ճիշտ է, կան բառեր (օր. *քահանայ*, *երեխայ* եւ այլն), որոնց վերջին *յ* չի հնչւում, բայց այս հանգամանքը իրաւունք չի տալիս բացարձակապէս ասելու՝ թէ բազմավանկ բառերի վերջին *յ* չի հնչւում:

«Ա եւ *ո*-ից յետոյ, բառերի վերջը, միշտ գրւում է *յ»*, ասում է պ. Վանցեանն ու յետոյ աւելացնում. «դերանունների եւ հրամայականի վերջը *յ* չի գրւում. օր. *սա*, *դա*, *նա*, *սրա*, *դրա*, *նրա*, *ասա'*, *գնա'*, *թո'ղ մնա*, *թո'ղ բանա»:* Պ. Վանցեանը, որ յաւակնութիւն ունի ուրիշներին ուղղագրութիւն սովորացնել, նախ ինքը պիտի սովորէր հայերէն ուղիղ գրել: Պարո-

նը մինչեւ այժմ չը գիտէ, որ *թո՛ղ մնայ*, *թո՛ղ բանայ* բառերի վերջին անպատճառ *յ* պիտի լինի: Բացի դրանից նա չը գիտէ, որ յատուկ անունների եւ օտար բառերի վերջին *ա*-ից յետոյ *յ* չի գրւում. օրինակ. *Աննա*, *Մոսկւա*, *Յուդա*, *բօշա*, *փաշա*, *լուլա* եւ այլն:

Փոքրաթիւ բառերի միջոցով բոլոր բառերի ուղղագրութեան ծանօթացնելու համար բաւական է միայն վերցնել արմատական բառերը: Այն ինչ պ. Վանցեանն իր բառարանում շատ տեղ զետեղել է աւելորդ բառեր: Օրինակ, 22 երեսում զետեղւած *յետ* (ետեւ), *յետին*, *յետնորդ*, *յետոյ* բառերից կարեւոր է միայն առաջինը *(յետ)*, որ կազմում է միւսների արմատը: Նոյնը պիտի ասենք եւ 23 երեսում զետեղւած *յօդ*, *յօդացաւ*, *յօդակապ* բառերի մասին, որոնցից վերջին երկուսը միանգամայն աւելորդ են:

Տալով մի շարք *յ*-ով սկսւող բառեր, պ. Վանցեանը նրանց մէջ գցել է նաեւ *Յակովբ*, *Յարութիւն* եւ *Յիսուս* յատուկ անունները. բայց յետոյ մոռանալով, որ այդ բառերն արդէն յիշւած են, գլխի վերջում նորից գրում է. «Յատուկ անուններից *յ*-ով սկսւում են. *Յակոբ*, *Յարութիւն*, *Յիսուս*...»: Եթէ պ. Վանցեանի յիշողութիւնն այդպէս չարաչար կերպով դաւաճանում է իրան, էլ ինչո՞ւ է նա յանձն առնում մեզ համար «գրպանի ուղղագրութիւն» կազմելու: Աւելի լաւ չէ՞ր լինիլ, եթէ նա իր ուղղագրութիւնը մինչեւ վերջ գրպանումը պահէր ու բնաւ լոյս աշխարհ չը հանէր...

Պարոնը յիշելով ընդամէնը *յ*-ով սկսւող 9 յատուկ անուն (Յակոբ, Յարութիւն, Յիսուս, Յովսէփ, Յովհաննէս, Յուդա, Յուլիանոս, Յասմիկ, Յաբէթ), վերջակէտ է դնում, կարծելով, որ փոքրաթիւ բառերի միջոցով, ինչպէս ինքն է յայտնել գրքոյկի յառաջաբանում, ծանօթացնում է բոլոր բառերի ուղղագրութեան: Հետաքրքիր է թէ *Հայկ*, *Հայրապետ*, *Համբարձում*, *Հմայեակ*, *Հրանտ*, *Հրայր*, *Հրաչեայ*... ի՞նչպէս կը գրէր պ. Վանցեանը Յ-ով թէ՞ Հ-ով: Ինչո՞ւ պարոնը Յ-ով սկսւող յատուկ անունների մէջ չի յիշել *Յուսիկ*, *Յուդիթ*, *Յուստիանոս* բառերը: Չը լինի՞ թէ սրանք Հ-ով են գրւում: Պ. Վանցեանն իր բառարանի մէջ զետեղելով *յուռութ*, *յանգէտս* ու սրանց նման սակաւ գործ ածւող *յ*-ով սկսւող բառեր, բոլորովին մոռացութեան է տւել յաճախ գործ ածւող *յունւար*, *յունիս*, *յուլիս* բառերը: Իսկ 24 երեսում մեր գրպանային ուղղագրագէտը, բացատրելով «ւ, վ, ու-ի կանոնը», ասում է.

«Ա, ի, ե տառերից յետոյ, եթէ լսենք *վ*, պիտի գրենք *ւ»:*

Մեզ յայտնի է, որ *վ* եւ *ւ* հնչւում են միատեսակ: Ուրեմն ի՞նչ է նշանակում. «եթէ լսենք *վ*, պիտի գրենք *ւ*»: Իսկ եթէ լսենք *ւ*, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի գրենք, պ. Վանցեան:

«Բաղաձայններից յետոյ, ձայնաւորից առաջ գրւում է *ու*, կարդացւում է *վ*», շարունակում է պ. ուղղագրագէտը:

Նախ եւ առաջ շատ տարօրինակ է թւում, թէ ինչո՞ւ *ու* հնչւում է ինչպէս *վ* եւ ոչ թէ ինչպէս *ւ:* Մի՞թէ *վ* հնչմունքով տարբերւում է *ւ*-ից: Ո՞վ գիտէ պ. Վանցեանը *ւ* ուրիշ տեսակ է հնչում: Ինչպէս որ նա *տ*, *թ*, *ր*, *ն*, *ս*, *շ* հնչելիս՝ լեզուն դուրս է զցում բերանից, կպցնում շրթունքին ու այդ տառերը *լեզւաշրթնային* դարձնում, այնպէս էլ գուցէ *ւ* տառն է ուրիշ տեսակ հնչում ու գլխին մի օյին բերում: Ապա եթէ *ու*-ն ձայնաւորի առաջ հնչւում է *վ*, ինչպէս հաւատացնում է պ. Վանցեանը, էլ ինչո՞ւ չէ նա ուղղակի *վ* գրում: Իսկ եթէ պարոնը ուզում է մեր գրաբարի ուղղագրութիւնը պահպանել, այն ժամանակ *ու*-ի գլխին պիտի դնէր *թաւ* նշանը, որպէս զի *ու*-ն ձայնաւորից առաջ հնչենք в (v): Աշխարհաբարում *ու*-ի գլխից դէն ձգելով *թաւ* նշանը, մենք պիտի դէն գցենք եւ *ո* տառը, որպէս զի իրաւունք ունենանք հնչելու *ւ*, որովհետեւ *ու* առանց *թաւի ու* է, ոչ թէ *ւ* կամ, ըստ Վանցեանի, *վ:* Բայց այս խմորը ջուր շատ կը տանի: Այս մասին մանրամասն կը խօսենք մի այլ անգամ:

Վերջացնելով մեր խօսքը «Գրպանի ուղղագրութեան» մասին, չենք կարող կանգ չառնել մի տգեղ երեւոյթի վրայ: Պ. Վանցեանն իր գրքոյկի վերջում բոլորովին անտեղի՝ զետեղելով իր «Հայ հեղինակներ» կոչւած գրքի մասին հայ եւ ռուս թերթերի մէջ տպագրւած մի քանի կցկտուր ու անփաստ նպաստաւոր կարծիքներ, խորամանկութեամբ լռութիւն է պահպանում այն բոլոր աննպաստ ու փաստերի վերայ հիմնւած կարծիքների մասին, որոնք յայտնւել են այս տարւայ «Նոր-Դարի» NN 35-46-ում եւ «Յոյսի» NN 14-16-ում: Եթէ պարոնն ուզում է գաղափար տալ իր «Հայ հեղինակների» մասին, անխտիր պիտի ընթերցողների դատաստանի առաջ դնէր բոլոր թերթերի մէջ յայտնւած թէ նպաստաւոր ու թէ աննպաստ կարծիքները: Իսկ երբ պ. Վանցեանն իր ապրանքը գովելու համար՝ միմիայն նրա մասին եղած նպաստաւոր «կարծիքներն» է զետեղում, այդ շատ անախորժ տպաւորութիւն է թողնում: Ի՞նչ հարկ կար «Գրպանի ուղղագրութեան» մէջ զետեղել մի այլ գրքի մասին *ռեկլամներ:* Շատ պարզ է, որ պ. Վանցեանն իր գրպանային ուղղագրութիւնն կազմելիս՝ առաջնորդւել է միմիայն գրպանային յետին մտքերով:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

«Զարկ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 3 դեկտեմբերի 1906, N 5, 10 դեկտեմբերի, N 6

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ* գրեց ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆ

Մինչդեռ արեւմտեան հայերէնը՝ իբրեւ յղկուող ադամանդ մը՝ հետզհետէ նոր ճաճանչներ կը փողփողէ, եւ մատաղ տունկի մը նման կ'աճի գրաբարի ճեցուկին խաղապատուած, հեռուն՝ կովկասեան բարձունքներու մէջ՝ իրեն ախոյեան կանգնած է ուրիշ մատենագրութիւն մը, ուրիշ հայերէն մը որ հազիւ ԺԹ դարուն սկիզբները՝ կովկասեան գաւառաբարբառներով կազմուած, եւ հաստատուած հոն՝ լեռներու մէջ,- հետեւաբար հեռու շփման եւ զարգացման պայմաններէն,- արդէն իսկ՝ շուտով հսկայացած մանուկի մը նման՝ կը ներկայանայ հզօր կուսակցութիւն մը՝ հակակշիռ արեւմտեանին:

Ո՞վ եղաւ Կովկասեան հայերէնի հիմնադիրը.- Անանուն ամբոխէն զատ՝ որ լեզուի մ'առաջին հեղինակն է միշտ՝ Ներսէս Աշտարակեցին:

«Արեւելեան լեզուն,- կ'ըսէ Վանցեան,- Ներսիսեան դպրոցին շնորհիւ հաստատուեցաւ»:

Ուրիշ տեղ մը. մեր «լեզուն ուրեմն, լաւ թէ վատ, ստեղծուեց Ներսիսեան դպրոցում»:

Արդ՝ իբրեւ յուշարար անցեալ դարու արեւելահայ գրական պատմութեան՝ Գր. Վանցեանի «Պատմական քերականութիւնը» յետ խօսելու ընդհանրապէս լեզուի ծագման վրայ, եւ գլխաւորապէս մի քանի գաւառաբարբառներու (արարատեանի, զօկերէնի, Ղարաբաղի), յետ երբեմն թեւածելու գրաբարին շուրջը,- դարաւոր բունը՝ ուսկից կը ճիւղաւորին գաւառաբարբառները,- կը ճոխանայ իննեւտասներորդ դարու Կովկասահայ մատենագրութեան եւ անոր ներկայացուցիչներուն վրայ, որ դիւցազներն են իր պատմութեան. եւ ասոնց ոճին եւ լեզուին վրայ գաղափար մը տալու համար՝ այլեւայլ նմոյշներ ի մէջ կը բերէ:

---

* Տպագրուած ի Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի Գան. Փ. N 3, 1906: Այս իր երկը կը բաժնուի քսանուերկու երկայն գլուխներու եւ 242 էջերէ կը բաղկանայ:

Կը խօսի մանրամասն Ներսիսեան դպրոցի, Լազարեան ճեմարանի, Դորպատի վրայ. անոնց կրկնել տալով, ընթերցողին աչքին առաջ, իրենց՝ պատմութեան մէջ կատարած դերը:

Լեզուաբանականին հաւասար տեղ կը բռնէ՝ Վանցեանի երկին մէջ՝ պատմական բաժինը, ըլլալով նոյնքան խնամուած եւ օգտաշահ:

Այս իր երկը, հայրենասիրական զգացումով ոգեվառ, ոչ միայն իբրեւ շարժանկարի (սինէմաթոկրաֆ) տեսարաններ կ'անցընէ ընթերցողի առջեւէն Կովկասահայ մտքի յաղթանակները՝ այլ Պ. Վանցեան միանգամայն իբրեւ անաչառ դատաւոր՝ համեմատութեան դնելով Պոլսահայ եւ Կովկասահայ մատենագրութիւնը, չի վարանիր յափշտակուած նայուածք մ'ուղղել առաջնոյն եւ վերջնոյն ստորնութիւնը խոստովանիլ,- եթէ ոչ ամէն մասի՝ գէթ ճաշակի մէջ.

«Մանաւանդ,- կ'ըսէ,- եթէ մեր բանաստեղծները մի քիչ փոխ առնեն արեւմտեան Հայերի հմտութիւնն ու ճաշակը՝ լեզուի մէջ»:

Այս յայտնի է, իրաւցնէ, որ Կովկասահայք չունեցան մինչեւ մեր օրերը՝ գրեթէ՝ լեզուին այն անոյշ ձեւերը, դարձուածքները, փափկութիւնները եւ նրբութիւնները, որով պոլսահայ բարբառը այնքան հրապոյր ու շնորհք կը զգենու:

«Մի ուրիշ տարօրինակութիւն արեւելեան բարբառների այն է որ ձեւափոխուելու եւ զարգանալու յայտնի ձգտումների հետ՝ զուրկ է նրբութեան եւ կոկութեան զգացումներից»:

Որոշ է դարձեալ որ գրաբարի ցանկապատէն դուրս ոստողները առաջին անգամ Տաճկահայք եղան, որոնք անմիջապէս շփուելով լատին ազգերու հետ, առին անոնցմէ գրական ճաշակը, գաղափարներու շնորհաձեւ արդուզարդեր, վերջապէս ձեւեցին աշխարհաբարը անոնց կաղապարին վրայ:

Ընդհակառակն Կովկասահայք, աւելի ուշ իմացան «որ ժամանակ է թօթափելու գրաբարի ծանր ու կաշկանդիչ կապերը» եւ ապա շփուելով գերման ցեղին հետ, ինչպէս դիտուած է յաճախ, ստացան անոնցմէ աշխատանքի տոկունութիւնը: Բայց գերման լեզուն նշանաւոր չէ փափկութեամբ, ինչպէս իր գրագէտները՝ ճաշակով: Ռուսահայք ալ զրկուեցան անոնցմէ շատ տարիներ.

«Ի նկատի ունենալով նուազմնութեան օրէնքը, մեր արեւմտեան լեզուն մի փափուկ ցածր եւ համեմատաբար արագ խօսելու, հետեւաբար

սալօնի լեզու է: Մինչ արեւելեանը բարձր եւ կոպիտ խօսելու, ուրեմն լեռնային լեզու է»:

Բայց Ռուսահայք ծանօթանալով արեւմտեան հայերէնի, ու նաեւ ուղղակի, ֆրանսական ձգիչ մատենագրութեան հետ, սկսան նրբանալ նաեւ ճաշակի մէջ: Այսպէս ուրեմն հայութեան երկու մեծ զանգուածները տարբեր ճամբաներու հետեւելով, յարեցան լատին եւ սլաւ կամ գերման ցեղերու, բնականաբար առանց զերծ մնալու կլիմային անխուսափելի ազդեցութենէն:

Արեւմտեան հայք, նախ եւ առաջ, դեռ բուն գրական գործին ձեռք չի զարկած, սկսան լեզուական օրէնքներ աւանդել եւ անոնց համեմատ հայացնել օտարազգի գլուխ գործոցներ:

Կովկասահայք, ընդհակառակն, անմիջապէս եւ բուռն եռանդեամբ գործնականին մէջ մտան, գրաբարի կաշկանդիչ կապերէն ազատուելու համար, ինչպէս կ'ըսէ Վանցեան: Բարեբախտաբար շնորհիւ տաղանդաւոր անձինքներու չկասեցան ծանր գործը առաջ տանելէ, եւ յաջողեցան հաստատուն ուղղութիւն մը տալու լեզուին եւ մատենագրութեան:

Պր. Վանցեանի երկը շահեկան է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ եւ գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ: Այս խնդիրը կարեւոր է յոյժ եւ կ'արժէ իր փաստերը մէջ բերել.

Ի՞նչ էր արդեօք Հայերէնի վիճակը հնումը. ունէ՞ր նա արդեօք որ եւ է բարբառ, հաստատ վկայութիւն չ'ունինք:- Թէպէտ ընդհանուր լեզուաբանական օրէնքով եւ ներկայի դեդուկցիայով դա անկասկածելի է թւում եւ Կորիւնի խօսքերը գրեթէ հաստատում են այդ եզրակացութիւնը. «Յրաման առեալ ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք... վասն խեցբեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին դժուարամատոյցք էին... առեալ պարզախօսս, հռետորաբանս կրթեալս... կացուցանէին...»:

Այդպիսի բարբառների գոյութիւնը որքան անկասկած, նոյնքան էլ ցաւալի է, որ ոչինչ չէ հասած հնութիւնից մեր ձեռը գրական լեզուից դուրս, որ մի գաղափար տար ժամանակակից որ եւ է բարբառի մասին: Ներկայ բարբառներումն էլ ինչպէս հմտօրէն ցոյց է տուել Այտընեանն իր քերականութեան մէջ չկայ մի ձեւ, որ իր սկիզբը չունենար գրաբարում:

Հայ բարբառների նորա գոյն ուսոյթները սակայն ցոյց տուին, որ այդ կարծիքը լիովին ճիշտ չէ: Առաջին անգամ մենք մատնանիշ արինք մի այդպիսի երեւոյթ զօկերէնում, որ չէր կարող գրաբարից ելած լինել[18]*:*

Այսպէս՝ յայտնի է, որ գրաբարի այ *երկբարբառը կենդանի բարբառներում երեւան է գալիս* ա, է, *կամ* ի *ձեւով*. այս - աս, էս, էսիկ, իսիկ. գայլ - գալ, գէլ, (գիլու). այլ - ալ, էլ. սայլ - սալ. հայր - հար, հէր, *եւ այլն:*

Զօկերէն այդ կանոնին չի՛ ենթարկուել եւ այ *պահել է գրաբարի անարատութեամբ. ինչպէս օր. մայր, հայր, եւ այլն... իսկ մի շարք այլ բառերում նոյն իսկ գրաբարի կարճ եւ ամփոփ ձեւը նրանում լայնացել, երկարացել է*. տէր - *զօկերէն* տայր, միս - մայս, սպիտակ - սպայտակ, սիրել - սայրիլ, *եւ այլն:*

Ենթադրել թէ զօկերէնը միւս բարբառներին հակառակ զար գացման ընթացք է ունեցել՝ անկարելի է, որովհետեւ նրա մնացեալ տարրերում ամփոփման կանոնը կատարելապէս պահպանել է իր զօրութիւնը, այն էլ շատ ազդու կերպով. գնալ - *դարձել է* նօլ *լեզուի զար գացման ընթացքի համեմատ, այն ինչ* քիթ *- դարձել է* քայնթ, *նոյն ընթացքին հակառակ:*

Ո՞րն է սրանցից հինը. քիթ *հին ձեւից չէր կարող դուրս գալ* քայնթ. *ընդհակառակը* քայնթ *ձեւից - քանթ, քէնթ-քէթ, քինթ*[19] *եւ* քիթ *ամենայն դիւրութեամբ: Ուրեմն զօկերէնն աւելի հին է քան գրաբարը:*

Որպէս զի մեր ասածն առանց տարակոյսի հաստատել կարենանք, հարկաւոր է նաեւ գրաբարի վկայութիւնը: Տէր *բառը գրաբարում զարտուղի հոլովում ունի:* Տե-առն, ի տե-առնէ, տե-արք *եւ այլն: Այս հոլովներից երեւում է, որ սա մի պարզ բառ չէ, այլ կազմուած է* տե *կամ* տի *մասնիկից եւ* այր *(առն - արք) բառից, ինչպէս* տի-կին, տի-եզերք *բառերը*[20]*: Արդ՝ այս հոլովներից պարզ է եզրակացնել, որ* տէր*-ի նախնական ձեւը պիտի լինէր* տիայր *կամ* տայր: *Զօկերէնում հէնց այսօր էլ պահուած է այս*

[18] «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, N 5. 1901 թ., N 5, 6. «Նախահայերէնի հետքեր զօկերէնում»:

[19] *Քէթ* պահուած է Ղարաբաղի բարբառում, *քինթ* - Թիֆլիզի բարբառում:

[20] *Տի* մասնիկն ինչպէս երեւում է, նշանակում էր *մեծ*, *զօրաւոր*. *տի*-կին = մեծ կին, իշխանուհի, թագուհի. *տի*-այր = մեծ մարդ, իշխան, տէր. *տի*-եզերք = մեծ եզերք, անեզերք:

վերջինն անարատ, որից ամփոփուելով ծագել է նորա գոյն գրաբար ձե-ւը՝ տայր - տար - տէր: *Այս ձեւի հնութիւնը զօկերէնում ենթադրութիւն չէ, այլ հէնց գրաբարից վկայուած մի իրողութիւն: Այդ վկայութիւնն աւելի ամրանում է նրանով, որ Ղարաբաղի եւ Թիֆլիզի բարբառներն էլ, պահել են այդ ձեւերի միջին աստիճանը, օրինակ.*

1) Զօկ. 2) Ղարաբաղ 3) Գրաբար

տայկ տէկ տիկ
մայս մէս միս
(սայրտ) սարտ սէրտ սիրտ
մայտք մէտք միտք
ծայծ ծէծ ծիծ
*կնայկ կնէ գ կնիկ**
*կծայկ կծէկ կծիկ**
քայնթ, քինթ (Թիֆլ.) քէթ քիթ

Այսպէս հին են. մայրուք - միրուք (Էրզրում) – մօրուք. մաջին - միջին, (ուրեմն մէջ = մայջ). հայնգ - հինգ. մտայկ - մտիկ, կռայւ - կռիւ. պղայնձ – պղինձ. պայտք - պէտք. սպայտակ - սպիտակ. թայն – թի. հայն - հին, *եւ այլն:*

Այստեղից ծա գող եզրակացութիւնները խիստ հարցասիրական են. մենք տեսնում ենք, որ □րաբար *եւ մեր մնացեալ բարբառների* է եւ ի *հա-մապատասխանում են նախահայերէն* այ *երկբարբառին. օր. գաւառա-կան* խէթ - խիթել, *ենթադրում է մի նախորդ որ* է, ի *ինչիւնների տեղ* այ *պիտի ունենար*, խայթխայթել. *իրօք, այդ բառերը պահուած են գրաբա-րում իրանց նախնի նշանակութեամբ:*

Գրաբարի տէրը - *տեսանք ծագում է* տայր *բառից*, *իսկ* տիրել, *ան-տարակոյս ենթադրում է մի* տայրել *նախորդ, որն աւելի ամփոփ գտնում ենք գաւառական* տարել (տարեցի, gagner-gewinnen *Էրզրումի բարբառ)*

---

* Այս երկու բառերից էլ երեւում է, որ *իկ* եւ *ակ* փաղաքշական մասնիկը մի եւ նոյն ծագումն ունին եւ նախնի *այկ* մասնիկի ամփոփումն են:

բայի մէջ: Զօկերէնի սարը *հարկաւ ենթադրում է մի* սայր *գոյական, որից ելած է «սէր»*, ծայծ-ծիծ-ծծել, *ենթադրում է եւ մի նախորդ* «ծայծել»:

Գրաբ. կին - *պէտք է լինէր* կայն, *որ երեւում է յո զնակի* - կանայք *ձեւից:*

Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ո'չ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ եւ խորագոյն հնութեան մէջ: Իր գիրքը կրթութիւն մ'է եւ զբօսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը:

* * *

«Բազմավէպ», 1907 թ. յունիս, թիւ 6, էջ 273-276

Գ. Վանցեան.- Հայ հեղինակներ. Գ, տպ. Տփղ. 1909. էջ 382: Գինը՝ 1 րբ.:

Հանգուցեալ Գ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ»ու երրորդ տպագրութիւնս անշուշտ առհաւատչեայ մըն է բարձրաքարոզ անոր մեծ գնահատման հասարակութենէ: 1905-ին ընդունած իւր ծնունդն՝ այսօր Գ. տպագրութեան կ'արժանանայ, «բարեփոխած եւ հարստացրած», ինքնին հաւաքչի ձեռօք: Առաջին երկու տպագրութեանց մէջ հաւաքչին նպատակն եղած էր պարզապէս ծանօթացընել հայ ուսանողութիւնն իւր ազգային թէ' Արեւելեան եւ թէ' Արեւմտեան նշանաւոր հեղինակներուն հետ, նախ անոնց կենսագրութիւնը համառօտիւ գծելով, եւ ապա միտքն ու գաղափարը փոքր ի շատէ ցոլացընելով անոնց գրութիւններէն քաղուածոյ հատուածներով: Գ. տպագրութեանս «բարեփոխած եւ հարստացրած» ըլլալու առաւելութիւնը առաջնոյն վրայ յայնմ է որ աւելի նպատակայարմար եղանակաւ ճոխացուած է՝ հատուածներուն ստորեւ նիւթին վերաբերմամբ աշակերտ պատանեաց ուղղուելով հարցումներ հրահանգի համար. մերթ համեմատել կը տրուի հեղինակի մը այս ինչ արձակ կամ ոտանաւոր գրուածքը ուրիշ հեղինակի մը նման գրուածքին հետ, մերթ յառաջ բերուած հատուածներուն վրայէն շարադրութեան նիւթեր կը մատակարարուի անոնց: Բաց աստի, թէպէտ «Հայ հեղինակներ» անունը կը կրէ, սակայն արդեամբք ըլլալու էր յարակից նա եւ «Հայ թարգմանիչներ», ինչպէս ինքն իսկ աշխատասիրողը դիտել կու տայ յառաջաբանին մէջ. որով պատանեաց թարմ մտքին ճաշակ կը կտրուի ո'չ միայն իւր հարազատ ազգակիցներուն հետ մտածելու, այլ նաեւ օտար կիրթ մտքերն

ալ հայացնելու, եւ այս ահա՝ երկրորդ առաւելութիւնն է: Գովելի է եւ երրորդը. բաց ի նորագոյն հեղինակներէն կան թարգմանաբար յառաջ բերուած կտորներ - թէ եւ սակաւաթիւ - մեր հնագոյն պատմական մատենագրութիւններէն ալ «աւելի հասկանալի լինելու... աշակերտների դիւրութեան եւ նիւթի հեշտ իւրացման համար» (էջ 4): Ըստ այսմ, «Հայ հեղինակներ»ը այս վերջին տպագրութեամբ աւելի բարձրագոյն դասընթացքներու յարմարելու կը ձգտի: Կը մաղթենք ազնիւ հրատարակչին՝ այրի Մ. Վանցեանի գործոյն չորրորդ եւ աւելի տպագրութիւններ ալ, եւ մանաւանդ պայծառ լոյս «Հայ հեղինակներ»ու Բ. հատորին, որ «տպագրութեան պատրաստ» կը յայտարարուի:

Ի. Ա.

«Հանդէս Ամսօրեայ», 1909, դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 383

Գ. Կ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Հայ բառարանագրության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում ուղղագրական բառարանները, որոնց նպատակն է սովորեցնել թե' հայերեն և թե' փոխառյալ օտար բառերի ճիշտ ու անսխալ գրելը:

Ուղղագրության հարցը ուսման ընթացքի ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է հանդիսանում: Ամեն մի աշակերտից, ուսանողից, գրողից ու աշխատողից պահանջվում է լավ իմանալ ուղղագրությունը: Մեր ուսումնական հաստատությունները միշտ էլ հատուկ ուշադրության առարկա են դարձրել ուղղագրությունը ընդհանուրի սեփականությունը դարձնելու հարցը:

Ուղղագրություն ուսուցանելու, ճիշտ գրված բառի տեսողական-ճանաչողական ամենակարևոր օժանդակ միջոցը բառարանի օգտագործումն է:

Հայերեն լեզվի ուղղագրական բառարանի ակունքները գալիս են միջնադարից, հայտնի է Արիստակես գրիչի բառարանը, որի բազմաթիվ օրինակները տարածված են միջնադարյան շատ ձեռագրերում:

Բոլոր բառարաններն էլ անկախ իրենց բնույթից, լինեն բացատրական թե թարգմանական, հատուկ ուշադրություն են դարձրել նաև ուղղագրության, հաճախ նաև ուղղախոսության խնդիրների վրա, իսկ առանձին դպրոցական-ուսուցողական ուղղագրական նպատակներ հե-

տապնդող բառարանային աշխատանքներ հրապարակ եկան 1900-ական թվականներից հետո և այդ բնական էր, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում դպրոցական ցանցը, կրթությունը ավելի լայն տարածում էր ստացել:

Հայերեն աշխարհաբար գրական լեզվի ուղղագրական առաջին բառարանը՝ «Գրպանի ուղղագրությունը» կազմել է Գրիգոր Վանցյանը: «Գրպանի ուղղագրությունը» սահմանափակ բառաքանակով աշխատություն է, բաժանված 4 հիմնական մասի, առանձին-առանձին տրված է Է, Օ, Յ և Ռ տառերի ուղղագրությունը: Յուրաքանչյուր բաժնից առաջ տրված է համառոտ կանոն՝ բնորոշում և ապա Է-ով գրվող բառեր՝ ալէխառն, ալէկոծ, աղէտ - 178 բառ, Օ-ով գրվող բառեր՝ ակօս, աղօթք, աղօթասէր, աղօն... - 186 բառ, Յ-ով գրվող բառեր՝ յագենալ, յագուրդ, յախճապակի, յախուռն... - 107 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ագռաւ, աթոռ, աթոռակալ, ախոռ, ականակուռ, ամառ - 230 բառ, ընդամենը 701 բառ: Գր. Վանցյանը գրում է. «Որքան ավելի աչքը դիտե և ձեռքը կրկնե այս փոքրիկ բառարանը, այնքան թե մեծը և թե փոքրը ապահով է սխալներից»[21]:

Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» լավ ընդունելություն գտավ և ունեցավ մի քանի հրատարակություն:

«Գրպանի ուղղագրության» մասին «Մշակ» թերթը գրում է.

«Գրիգոր Վանցյանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագետ գրականագետներին մի փոքր ի շատե ուղիղ հայերեն գրելու դյուրություններ տալու:

«Գրպանի ուղղագրությունը» բավական մեծ ծառայություն կարող է մատուցանել ու դյուրություն տալ փոքր ի շատե անսխալ գրելու: Դա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մեջ ամփոփված են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրությունը ամենից շատ դժվարություն է ներկայացնում մեր գրողների համար: Եվ այդ բառերը շատ հեշտությամբ գտնվում են պ. Վանցյանի գրքույկի մեջ»[22]:

Գ. Վանցյանի համառոտ աշխատանքը չէր կարող բավարարել ժամանակի աճող պահանջները:

Արտաշես Աբեղյանը 1909 թ. հրատարակում է «Ուղղագրական բառգրքույկը» շուրջ 10000 բառաքանակով, որն ունեցավ մի քանի հրատարակություն: Ա. Աբեղյանի բառգրքույկը հայերենի հին ուղղագրության

---

[21] *Գ. Վանցյան*, Գրպանի ուղղագրություն, Թիֆլիս, 1906, էջ 2:

[22] «Մշակ», 1906, N 193:

համար ընդունված, հաջող ուղղագրական բառարանն էր և օգտագործվում էր արևելահայ գրական լեզվում մինչ 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմը, իսկ արտասահմանում՝ առայսօր: Բառարանի IV հրատարակությունը լույս է տեսել 1948 թ. Շտուտգարդում:

1922 թ. երբ տեղի ունեցավ հայերենի ուղղագրական ռեֆորմը, պահանջ զգացվեց ուղղագրական նոր բառարանի, այդ աշխատանքին լծվեց Գևորգյան ճեմարանի նախկին սան Նշան Ալավերդյանը: Բառարանագրին աջակցում էին Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը:

Նշան Ալավերդյանի «Նոր ուղղագրական բառագրքույկը» պարունակում է 4400 բառ, նոր ուղղագրության բոլոր անհրաժեշտ կանոններով և դժվար ըմբռնելի բառերի հակիրճ բացատրությամբ:

Նշան Ալավերդյանի բառարանին զուգընթաց շրջանառության մեջ էր Գիսակ Հովհաննիսյանի «Ռ» տառի ուղղագրությունը, այսպես կոչված ուղղագրական մասնակի բառարանը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այդ ժամանակներում, ռուսական բառարանագրության մեջ նույնպես կազմվում էին ուղղագրական նեղ բնույթի բառարաններ, ինչպես՝ «Употребление буквы ё» (Составители К. И. Белинский, С. Е. Крючков, Н. В. Светлаев).

1940 թ. արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը մասնակի բարեփոխման ենթարկվեց, այբուբենի մեջ իրենց ավանդական տեղը գրավեցին է, Օ տառերը, վերականգնվեցին այդ տառերի գործածության որոշ իրավունքները և ահա այդ պատճառով պահանջ զգացվեց ուղղագրություն ուսուցանող բառարանային նոր աշխատության:

Արարատ Ղարիբյանը 1940 թ. հրատարակեց «Ուղղագրական համառոտ բառարանը» չափազանց սահմանափակ բառապաշարով: Հետագայում՝ հեղինակը, հաշվի առնելով հայերենի զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև բառարանի մասին եղած քննադատությունները, մշակեց, ընդարձակեց իր բառարանը և երբեմն առանձին (1945, 1947), երբեմն հեղինակակցությամբ (1956, 1959 թթ. Գ. Պարիսի, 1965 - Գ. Շեկյանի) հրատարակեց «Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ներ 12-17 հազար բառերով:

Ա. Ղարիբյանի ուղղագրական բառարանները պարունակում են ուղղագրական մանրամասն կանոններ՝ հաստատված տերմինաբանական կոմիտեի կողմից:

Ա. Ղարիբյանը, իր բառարաններում, ուղղագրական խնդիրներին զուգընթաց փորձ կատարեց ուղղախոսական նորմաներ սահմանելու: 1956 թ. հրատարակված «Դպրոցական ուղղագրական բառարանին» հավելվածային կարգով կցեց «Ուղղախոսական համառոտ բառարան» (616 բառ): Նշենք, որ ուղղախոսական բառարան կազմելն անհամեմատ ավելի դժվար գործ է, քան ուղղագրական բառարան կազմելը:

Հայերենի ուղղագրական բոլոր բառարաններն էլ ունեցած փոքր թերություններով հանդերձ մեծ օժանդակություն են ցույց տվել հայերեն անսխալ ու ճիշտ գրելու գործին:

Ա. Ղարիբյանի ուղղագրական բառարանները քառորդ դար է, ինչ կատարում են իրենց շնորհակալ դերը:

Ղարիբյանը ուղղագրական բառարանից դուրս կազմել է «Краткий курс армянского языка» աշխատությունը, ուր, հատկապես վերջին հրատարակության մեջ, մեծ տեղ են գրավում գործնական բնույթ կրող ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները:

*

Վանցյան Գրիգոր
ԳՐՊԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
I հրատ., Թիֆլիս. 1906:
II հրատ., Թիֆլիս:
III հրատ., Թիֆլիս, 1914, էջ 32, պարունակում է 700 բառ:

Գ. Կ. Գասպարյան, «Հայ բառարանագրության պատմություն», Երևան, 1968, էջ 463-466 և 522

3. ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ: Ջայնակցելով մեր հրաւէրին՝ ուսանողների մասին ստատիստիկական տեղեկութիւններ տալ՝ մեր աշխատակից պ. Գրիգոր Վանցեան ուղարկել է մեզ ցուցակներ ձմեռուայ կիսամեակի հայ ուսանողների Բերլինի, Հալլէի, Ստրասբուրգի եւ Մարբուրգի համալսարաններում եւ Դարմշտատի պոլիտեխնիկումի՝ նոցա վերաբերեալ եօթ հարցերի պատասխաններով: Թողնելով այդ ցուցակների հրատարակումը գալ անգամին՝ առայժմ տալիս ենք հետեւեալ թուանշանները. Հայ իսկական ուսանողների թիւն է Բերլինում 26, Հալլէում 3, Ստրասբուրգում 1, Մարբուրգում 1, Դարմշտատում 3: Իսկ Լայպցիգում, որպէս տեղեկացնում է մեզ մեր աշխատակից պ. Ատոմ Շահէն, հայ ուսանողների թիւը այժմ 7-ն է, որից 6-ը իսկական ուսանող: Սոցա մասին մանրամասնութիւնները յուսով ենք թէ կուղարկուեն:

«Մուրճ», 1898, N 4, էջ 583

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԱՆՀԻՇԱՉԱՐ ՄԱՐԴԸ

Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողությունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև Էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբեք աղոտացնել չի կարող ժամանակը:

Պետք է ասեմ, որ ճեմարանի ամբողջ աշակերտությունը սրտանց սիրում էր պարզ ու կենսուրախ Կոմիտասին և լիովին վայելում էր նրա ջերմ սերն ու ընկերական վերաբերմունքը, գիշերօթիկ սաների հատուկ խանդավառությամբ համախմբվելով նրա շուրջը և լսելով նրա մտերմական կատակներն ու սրախոսությունները:

Այդպիսի սիրաշող շրջանակների մեջ դնելով իր փոխհարաբերությունները ճեմարանի աշակերտության հետ ընդհանրապես, Կոմիտասն առանձնապես գուրգուրում էր ձայնեղ և երաժշտասեր տղաներին: Վերջիններիս թվին էր պատկանում նաև տողերիս գրողը: Եվ ամեն անգամ, երբ նա գրի էր առնում և մշակում ժողովրդական որևէ երգ կամ եկեղեցական մոտիվ, գալիս էր ճեմարանի հանդիսարանը կամ կանչում էր մեզ իր մոտ, երգել էր տալիս մեզ և տեղն ու տեղը ուղղումներ անում:

Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց անցել էր 6-7 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում նրա ցուցաբերած աշխատանքն արդեն որոշակի հմայք ու համբավ էր ստեղծել նրա շուրջը. նրա համեստ խուցը դարձել էր հայ երաժշտական արվեստի ուխտատեղի բոլոր նրանց համար, որոնք այցելության էին գալիս Էջմիածին: Նրա ոգևորությունը և ստեղծագործական թափը խփում էր զորեղ շատրվանի պես: Սակայն, Էջմիածնի սևագլուխ կղերն այնքան էլ հաշտ աչքով չէր նայում «յար» և «սեր» երգող «վանականին», որի քառաձայն պատարագից «լութերականության հոտ էր փչում»:

Մինչ այդ, մեր մամուլի մեջ լույս տեսավ մի հոդված, որտեղ խոսելով Կոմիտասի մասին, կեղծ-անվանի հոդվածագիրը եզրակացնում էր. «Երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»:

Էջմիածնի վեղարավոր ագռավների վայրահաչությունը Կոմիտասը չլսելու էր տալիս, բայց արտառոց հիշյալ հոդվածը լուրջ վիշտ պատճա-

ռեց նրան, թեև նա ծևացնում էր, իբր հաշվի չի առնում հոդվածագրի խոսքերի պարունակած թույնը:

Անցան օրեր, շաբաթներ: Ապրիլ ամսին, մի կիրակի, պատարագից հետո Կոմիտասն ինձ ու Մ. Քրիշչյանին կանչեց իր մոտ՝ լսելու «Ծիրանի ծառ, բար մի տար» ժողովրդական մեներգը, որ նա պատրաստել էր խմբի երգակցությամբ:

Տաճկական սև սուրճով մեզ հյուրասիրելուց հետո մենք գործի անցանք, երբ դուռը ծեծեցին:

- Herin (մտեք),- հնչեց նրա դուրալի տենորը:

Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափազյանը, ձեռքին ջութակի ֆուտլյար և կարճահասակ գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափազյանը Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո, ասելով.

- Հայ բոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան:

Վերջինս կարմրեց և իր մազոտ աջով ամուր սեղմեց մեր ձեռքը, մնալով կանգնած՝ մի տեսակ շփոթված դրությամբ:

Կոմիտասը եկվորներին նս սուրճ հրամցնելուց հետո՝ նրանց խնդրանոք նստեց ֆիզհարմոնիայի* դիմաց, սկսեց նվագել և երգել իր ներդաշնակած ժողովրդական «Լե-լե»-ներից ու եկեղեցական երգերից զանազան կտորներ, մեծ հիացմունք պատճառելով նրանց:

Ընդհատելով երգն ու նվագը, Կոմիտասը դարձավ Փափազյանին.

- Վրթանես ջան, մի բան էլ դու չալիր, ես լսեմ:

- Ուրախությամբ: Հենց այդ նպատակով էլ ես ջութակս բերի հետս, որ նվագեմ քեզ համար քրդական «Լուր-դա-լուր»-ը: Դա Տաճկաստանում ապրող քրդերի մեջ չափազանց տարածված ու սիրված մի լեգենդ է, որը ես մշակել եմ և շուտով հրատարակելու եմ:

Նստած մեր տեղերում, մենք դարձանք լարված ուշադրություն:

Կոմիտասը կանգնեց իր բարձր գրասեղանի դիմաց, հյուրերից աննկատելի կերպով վերցրեց մի թերթ սպիտակ թուղթ, մատիտ և ծնոտը հենած ձախ ձեռքի բռունցքին ու աչքերը հառած Փափազյանին, լսում էր

---

* Կոմիտասը դաշնամուր չուներ և իր աշխատությունները գրելուց հետո գալիս էր ճեմարանի հանդիսարանը, որտեղ դրված էր մի փոքրիկ դաշնամուր, ու ձմեռ ժամանակ ծնկները փաթաթած պլեդի մեջ (հանդիսարանի վառարանները չէին վառվում)՝ նա նվագում, ջնջում և ուղղում էր տանը կատարած իր ներդաշնակությունները:
Այս դեպքից երեք թե չորս տարի հետո Ա. Մանթաշյանը նրան նվիրեց համերգային մի լավ դաշնամուր:

նրա նվագը և միաժամանակ՝ հայկական ձայնանիշներով գրի էր առնում «Լուր-դա-լուր»-ը:

Նա աչքը գցում էր թղթին միայն այն մոմենտներին, երբ պետք էր որոշել նոր տողի սկիզբը:

Փափազյանը նվագում էր սրտախտիտ ջերմ զգացումով: Քրդական մեղեդին, օդի մեջ փողփողող երկար ժապավենի պես, մե'կ շեշտակի ձգվում էր դեպի վեր, մե'կ գլխապտույտ արագությամբ իջնում էր վար, թավահնչյուն մրմնջում, քքքթում և ապա նորից սահիկ ոլորտով տարածվում էր դեպի բարձրերը: Այստեղ «Լուր-դա-լուր»-ը իրար հետևից վազող թեթև ալիքների շարժումով մղկտաց և հուսակտուր ճիչով մեկից ընդհատվեց, համակելով մեզ թախծի ու անձկության խորին հույզով:

- Ինչպե՞ս է, Կոմիտաս, հավանեցի՞ր,- հարցրեց Փափազյանը, ջութակը վերցնելով կրծքից:

- Չիանալի է: Չավանեցի ու սիրեցի: Այժմ ես նվագեմ, դու լսիր:

Այս ասելով, Կոմիտասը վերցրեց իր գրասեղանից թերթը, մոտեցավ ֆիզհարմոնիային, նստեց ու սկսեց նվագել և երգել «Լուր-դա-լուր»-ը, որ նա նոր ձայնագրել էր տեղն ու տեղը:

Ֆիզհարմոնիայի ծորուն հնչյունները դժվարությամբ էին արտահայտում քրդական մեղեդու արագընթաց տեմպն ու ճկուն ոլորտները, սակայն աներկբա էր, որ եղանակի վերարտադրությունը լիովին ճիշտ էր և հարազատ:

Մենք ամենքս զարմանքով նայում էինք այդ հմայիչ մարդուն, չիմանալով ինչպես արտահայտել մեր հիացմունքը: Փափազյանն ուղղակի ապշել, քարացել էր:

- Կոմիտաս, «Լուր-դա-լուր»-ը դու առաջուց ձայնագրա՞ծ ունեիր:

- Ո'չ, ձայնագրեցի, երբ դու նվագում էիր:

- Չէ՞ որ դուք կանգնած լսում էիք Վրթանեսի նվագը,- բացականչեց Վանցյանը մի տեսակ արտասովոր տարակուսանքով:

- Ի՞նչ կա որ, ականջս լսում էր, ձեռքս գրում: Ահա. տեսեք:

Նա վերցրեց ֆիզհարմոնիայի վրա դրված թերթը և ցույց տվեց ծուռումուռ տողերով գրի առնված «Լուր-դա-լուր»-ը:

- Չէ', ջանըս, այստեղ մի օյին կա, կամ...

- Կամ՝ ի՞նչ, Փափազ:

- Կամ կախարդ ես դու:

- Բոշ բաներ մի խոսիր, կախարդս ո՞րն է:

- Բայց չէ՞ որ չափազանց դժվար է ձայնագրել քրդական եղանակնե-րը, որոնք լեցուն են կոտորակային ձայնամիջոցներով:

- Մի՞թե դու կդժվարանայիր ճշտությամբ գրել քեզ արած հայերեն թելադրությունը, որքան էլ բարդ լիներ այն:

- Հարկավ ոչ: Սակայն մեծ տարբերություն կա թելադրության միջև, Կոմիտաս:

- Ինձ համար ոչ մի տարբերություն չկա, այ վարժապետ Փափազ,- «հանգաբանեց» Կոմիտասը զվարթ քրքիջով:

Փափազյանը շեղակի, բայց շեշտակի հայացք նետելով Վանցյանի կողմը, ձայնեց.

- Մի՞թե անբարեխիղճ, անամոթ չէ այն մարդը, որ առանց ծանոթա-նալու Կոմիտասի հետ, առանց գաղափար ունենալու նրա շնորհքի ու ըն-դունակությունների մասին, հրապարակով քննադատում է նրան և գրում. «Երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշ-տություն»...

- Այդ անամոթ մարդը ես եմ, Կոմիտաս, և ներողություն եմ խնդրում իմ անբարեխղճության համար,- թոթովեց Վանցյանը խեցգետնի պես կարմրելով և ձեռները մեկնելով Կոմիտասին:

Հանկարծակիի եկած Կոմիտասի դեմքը մթագնեց անհաճո զգացու-մից, բայց վայրկենական այդ մութ ստվերին հաջորդեց լայն ու պայծառ ժպիտը, և նա սեղմելով իրեն պարզած ձեռները, մանկական անհիշաչա-րությամբ ասաց.

- Երկու կոպեկ տուր, հոդվածի դառնությունը տանք քամուն:

- Հայր սուրբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ կտամ, միայն ներեք ինձ:

- Ո'չ, ճիշտ երկու կոպեկ:

Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքած երկու կոպեկներով Կոմիտասը Պարիզում հրատարակեց «Հայ քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն:

«Կոմիտաս», ժողովածու՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին, Երևան, 1930, էջ 96-101:

4. ՄԱՅԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

Այս կորովի ոյժը պարտուած կեանքի դառնութեան անյայտ հոսանքէ մը, Մայիս 5-ին իւր եւ կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնը կը խզէ 40 տարեկան հասուն հասակին մէջ:

Գ. Վանցեան ազգային կրթուած դէմքերէն էր. Ներսիսեան վարժարանը աւարտելով յաջողած էր Եւրոպա իւր ուսումը կատարելագործելու անցնիլ, ուսկից դառնալով` Տփղիսի առեւտրական դպրոցի մէջ հայերէն լեզուի դասատուութիւն կ'ընէր: Հայ ուսուցչութեան յառաջադիմութեան բարեխիղճ մարդիկներէն էր, որուն կորուստը նոր կազմակերպիլ սկսած միութեան զգալի վնաս մըն էր:

Գ. Վանցեան հայ գրականութեան մէջ ալ ձեռնհաս ոյժ մըն էր. ահա իւր գրուածոց ցանկը.

1. Դպրոցական քերականութիւն. Ալեքսանդրապոլ, 1906, Բ. տպ. Տփղիս, 1907.

2. Հայ հեղինակներ. Տփղիս, 1905. Բ. տպ. անդ 1906.

3. Հայոց պատմութիւն. Տփղիս, 1906. Բ. տպ. 1908.

4. Պատմական քերականութիւն. Տփղիս, 1906.

5. Գրպանի ուղղագրութիւն. Տփղիս, 1906.

6. Հայ լեզու (պատկերազարդ այբբենարան), Տփղիս, 1907.

7. Армянскіе цыганы. Тифлисъ, 1901.

Բաց ի իւր այս գրութիւններէն աշխատակցած է նաեւ այլեւայլ թերթերու` ինչպէս եւ «Հանդ. Ամսօրեայ»ին: «Մշակ»ի մէջ իւր կենաց վերջի օրերուն տուած յօդուածը առանձին համակրանքի արժանի է, ուր թերեւս կարելի ըլլայ իւր կեանքի հրատապ պատկերը նշմարել:

Հ. Ա. ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

«Հանդէս Ամսօրեայ», բարոյական, ուսումնական, արուեստգիտական, ԻԲ. տարի, 1908, թիւ 7, յուլիս, էջ 224:

* * *

Մայիսի 5-ին Թիֆլիսում ինքնասպանութեամբ վերջ դրեց իւր կեանքին եւ 9-ին խուռն բազմութեամբ ու պսակներով թաղուեցաւ Խոջիվանքի գերեզմանատանը հայ երիտասարդ գրագէտներից մէկը - Գրիգոր Վանցեանը:- Ներսիսեան դպրոցն աւարտելով հանգուցեալը ուսել էր Գերմա-

նիայում 4 տարի եւ վերադառնալով Թիֆլիս անձնատուր եղել մանկավարժական ասպարէզին, ստանձնելով հայերէնի դասեր Թիֆլիսի Առեւտրական դպրոցում: Նա յայտնի էր եւ պարբերական մամուլի մէջ իր գլխաւորապէս հայերէնի վերաբերեալ լուրջ յօդուածներով ու հայկական կեանքի ուսումնասիրութիւններով, որոնց գլուխ գործոցն է նորա «Հայ բօշաներ» աշխատութիւնը:

Հանգուցեալը կազմել է նաեւ մի շարք դասագրքեր մեր դպրոցների համար, որպէս` «Հայ հեղինակներ», «Համառօտ հայոց պատմութիւն», «Պատմական քերականութիւն», «Դպրոցական քերականութիւն», «Գրպանի ուղղագրութիւն» եւ այլն:

Հանգուցեալի եղերական մահը ամէնքին ցաւ է պատճառել. նա թողել է մի նամակ, որով խնդրում է իր մահուան համար ոչ ոքի չմեղադրել:

«Արարատ», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. էջմիածնի, 1908-ՌՅԾԷ, մայիս-յունիս, համար Ե.-Զ., էջ 600-601:

* * *

Սրտի կսկիծով մի անսպասելի եւ ցաւալի լուր ենք հաղորդում: Մայիսի լոյս 5-ի գիշերը ինքնասպանութիւն գործեց գրագէտ եւ Թիֆլիսի առեւտրական դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Վանցեանը: Հանգուցեալը մի նամակ է թողել, որով խնդրում է ոչ ոքի չը մեղադրել:

«Մշակ», 1908 թ. մայիսի 6, N 97

* * *

Ց. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1908, 4-8 մայիսի, Թիֆլիս>

Սիրելի Ցոլակ

Այսօր գնացել էի Հովի. Թումանյանի մոտ «Իլիա Մուրոմեց»-ի թարգմանությունը վերցնելու և մի բան հարցնելու: Որովհետև պատահմամբ ընկա նրա մոտ, ուստի ոտանավորներս էլ հետս էին: Նա հետաքրքրվեց, և կարծում եմ նրա կարծիքները քեզ համար անհետաքրքիր չեն լինի,

ուստի ուզում եմ համառոտ կերպով քեզ հայտնել մեր խոսակցության բովանդակությունը: Նախ և առաջ ընդհանուր տպավորությունը. մտնում ես մի շքեղ կաբինետ, ուր երեք շկաֆ կա և մի գրքակալ լիքը գրքերով և ընտիր գրքերով: Կաբինետը ճաշակավոր է և տպավորիչ, մանավանդ որ չես սպասում մի այդպիսի բանի հանդիպելու հայ գրողի-բանաստեղծի մոտ:

Գնացել էինք Սաթենիկի հետ:

Ընդունեց շատ սիրալիր: Մոտս էր Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծությունները», որի մասին խոսեցինք: Ես հայտնեցի այն միտքը, որ ես ավելի լավ կարծիքի էի այդ բանաստեղծի մասին նախքան այդ ժողովածուն կարդալս: Նա համաձայնեց:

Ապա տեսնելով ոտանավորներիս տետրը՝ ասաց, որ իրան ավելի է հետաքրքրում այդ «նոր բանաստեղծի տետրը»:

Պետք է նկատեմ, որ ես քաշվում էի, մանավանդ որ, չնայած իր պարզության, նա իմ վերա տպավորություն գործեց: Ինչ-որ գյոթեական բան կա նրա մեջ: Գուցե հասա՞կը, կամ հենց այն հանդարտ պարզությո՞ւնը - չգիտեմ:

Նա սկսեց թերթել տետրս: Սաթենիկը շուտով գնաց, որովհետև ասացին, որ Օնիկը եկել է (իսկ նա ինչ-որ խաղ է սկսել վերջինիս հետ): Մնացինք ես ու Թումանյանը:

«Մի բան, որ իմ առաջին պահանջն է ամեն մի սկսնակ գրողից,- ասաց նա,- դա այն է, թե արդյոք մի *ինքնուրույն* - նոր բան բերո՞ւմ է այդ մարդը կամ ցույց տալի՞ս է նշաններ այդ ունենալու: Ձեր վերաբերմամբ պետք է պատասխանել դրականապես: *Դուք բանաստեղծ եք:* Դա ամենագլխավորն է: Դուք խոսքերի հետ չեք խաղում: (Օրինակ է բերում Ահարոնյանին, որը խոսքերի հետ խաղում է և դրանով կորցնում է երեք քառորդը իր ունեցածի): Հետո խոսում է արվեստի վերա ունեցած իր կարծիքների մասին և վերջացնում է նրանով, որ ասում է. «Ես ուրախությամբ ողջունում եմ Ձեր մուտքը գրական ասպարեզ - բարո'վ եկաք»:

Ապա խորհուրդ է տալիս նշանակություն չտալ զանազան թերթերի խոսքերին՝ գովասանական, թե վատաբանական լինեն նոքա - միևնույն է:

Դուք, ասում է նա, ավելի լավ եք սկսում, քան մենք: Ես նկատում եմ, որ այստեղ մեղավորը ժամանակն ու պայմաններն են: Ընթերցողի համար դա նշանակություն չունի, նկատում է նա, երբ ես իբր ընթերցող վերցնում եմ մի գիրք, ուզում եմ, որ նա բավարարություն տա իմ պա-

հանջներին, ես պարտավոր չեմ հաշվի առնելու նրա ստեղծագործության պայմանները: Հետո խոսեցինք այլ խնդիրների մասին, որ կիաղորդեմ բերանացի: Մի քանի տեղին և նուրբ նկատողություններ արեց, որ ես աչքի առաջ կունենամ, իհարկե:

Համենայն դեպս երևում է, որ խելացի և տաղանդավոր մարդ է:

Ի միջի այլոց խոսեցի մեր Ալմանախի մասին, և երևակայիր, ասում է, որ իրանց մեջ էլ միտք է հղացել մի այդպիսի գործ սկսելու և արդեն կազմել են պոլսեցի և ռուսահայ գրողների ցուցակը, որ պիտի մասնակցեն: Արդյոք սա չի՞ խանգարի մեր գործին: Համենայն դեպս այստեղ կոնկուրենցիայի խնդիր է ծագում:

Հա, ասում է, որ նա (Թումանյանը) իր գրքից մի օրինակ հանձնել է մեկին՝ Ծատուրին ուղարկելու և մեկը՝ Յարճանյանին, սակայն նորերս մեկ ուրիշից լսել է, իբր թե նա, ում հանձնված է եղել գիրքը, առաջին թերթը պատռել է (ուր մակագրություն է եղել) և ծախել՝ այնպես որ հիմա չգիտե՝ արդյոք Ծատուրը ստացե՞լ է գիրքը, թե՞ ոչ. այսինքն արդյոք ուղի՞ղ է իրան հասած այդ լուրը, թե՞ ոչ: Հարցրեց Կուսիկյանի մասին: Հյուրասիրեց թեյով:

Շտապում էի, այնպես որ շատ չնստեցի, թեև առանց այդ էլ արդեն 1 1/2 [ժամ] տևեց մեր խոսակցությունը:

Աիավասիկ իմ доклад-ը: «Доволен ли ты, мой господин?».

Փողը դեռ չեմ ստացել, այնուամենայնիվ վաղը գիրքս հանձնում եմ տպագրության:

Բարևիր Կուսիկյանին, Ծատուրին և բոլոր ընկերներին:

Քո Վահան

Հա', Օնիկը այսօր եկավ Ալլահվերդիից մի օրով՝ գործով, վաղը կգնա: Գուցե հետը ես էլ գնամ, կոռեկտուրան այնտեղ կուղարկվի - մի օրվա ճամփա է, ամեն օր փոստ կա:

Ավետիքը այստեղ չէ:

Երեկ ինքնասպանություն է գործել Գրիգոր Վանցյանը: Այսօր այստեղի վայրենի գիմնազիստները *Կազան* ազգանունով մի ուսուցչի սպանել կամենալով սպանել են մի 8-րդ դասարանի գիմնազուհիի: Գնդակը վրիպել է ուսուցչից և դիպել օրիորդին: Սպանությունը կատարվել է 3-րդ իգական գիմնազիայում, ուր Կազանը գնացել է դասի:

Վրաս շատ վատ ազդեց այդ դեպքը, որին գրեթե ականատես էի՝ թեև շատ հեռվից, այնպես որ միայն մարդկանց վազվզելը տեսա և լսեցի երեք անգամ արձակված ատրճանակի ձայնը:

Սոսկալի երկիր է, ամեն ինչ այստեղ այլանդակ կերպարանք է ընդունում, ամեն ինչ վայրենի ձևով արտահայտվում և այլասերվում: Եվ մենք պետք է աշխատենք այստեղ, մտածիր՝ ինչքա՞ն ուժ է պետք, ինչքա՞ն տոկունություն:

Քո Վահան

Գրիր հին հասցեով:

[Ողջույն Վարյա - Սոնյա - Հայկո K°-ին]

Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու երեք հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 206-209
Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1975, էջ 256-258

ԲԱԺԻՆ
II

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ
ԵՎ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

1. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ*

* Սույն բաժնի բոլոր այն նամակները, որոնց տակ բացակայում են նախկինում հրատարակման մասին տեղեկությունները, տպագրվում են առաջին անգամ: Այդպիսիք թվով տասնչորսն են: Բաժնում տեղ գտած մնացած թվով հինգ նամակները նախկինում հրատարակվել են և այժմ դրանք վերահրատարակվում են համապատասխան հրատարակություններից: < > - սուրանկյուն փակագծերի մեջ դրվում են հեղինակի բաց թողած, վնասված կամ անընթեռնելի մասերը, ինչպես նաև մեր կողմից վերականգնած և ըստ տրամաբանության ավելացրած տառերը, բառերը, թվերը (ծանոթություն կազմողի):

ՆԱՄԱԿ – 1

16 դեկտեմբերի 1890, Նուխի

Սիրելի Յովհաննես,

Արդյոք գիրքդ տպագրվե՞ց, մի հատ ուղարկեիր ինձ: Իմ բաժանորդաթերթիս վճարը ստացե՞լ ես, թե ոչ, Արամից: Եթե չես ստացել, գրիր, ես կուղարկեմ վճարը: Տպած գրքերը կուղարկես Ախալքալաք բաժանորդների անվանց ցանկի հետ, այս հասցեով՝ Ахалкалаки. учит. Джалалу Тер-Григорянц և կխնդրես, որ նա ցրվե ըստ պատկանելույն: Դավթից տեղեկություն տուր, արդյոք նա Պետերբուրգ գնա՞ց, թե ոչ: Քո գործերդ ինչպե՞ս են: Բանաստեղծություններդ շարունակո՞ւմ ես: Ընդունիր բարևս՝

քո *Գրիգոր Վանցյան*

Հասցես՝ Нуха. Армянское правление, преслать в Вардашен, Ванцяну.

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 291

***

ՆԱՄԱԿ - 2[23]

Въ Тифлисъ
Его благородію Оганесу Туманянцъ
Въ контору Общества Изданія Армянск. книгъ

9Ն հոկտ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Զարմանում եմ, որ այսքան ժամանակ անցնելուց յետոյ նամակիս չես պատասխանում: Ախր ես քեզանից մի քանի անձանց հասցէներն էի

[23] Նամակի բացիկի վրա գտնվող փոստային կնիքի թվականն անընթեռնելի է, նամակը գրվել է 1890-1892 թվականներին (ծանոթություն կազմողի):

ուզել, որ ինձ շատ հարկաւոր էին. խնդրեմ չ'մոռանաս շուտով այդ հասցէներն ուղարկելու: Խմբագրութիւնից յետ ստացիր և ուղարկիր նաև Ձալալի յօդուածը: Չ'մոռանա'ս, շուտ պատասխանի'ր:

Ողջոյն:

Գր. Վանցեան

ԳԱԹ, Յովհաննես Թումանյանի ֆոնդ (ԹՖ), 2020

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 3</u>

Въ Тифлисъ
Въ Армянскую Консисторию
Его благородію
Ованесу Туманянцъ

Վարդաշէն, 1891 թ.
8ն փետրուարի

Սիրելի Յովհաննէս!

Նամակիդ պատասխանելու համար հարկաւոր էր Արամի հետ մի երկար գրագրութիւն բանալ, որն յիրաւի տեղի ունեցաւ: Նամակիցդ շատ առաջ ես Արամին գրեցի թէ` ուղարկիր բաժանորդաթերթը և փողերը Յովհաննէսին: Նա էլ ուղարկել է քեզ նոյեմբերի 16-ին (փոստի ստացականը մօտս է): Ուրեմն դու քո գրած նամակից շատ առաջ ստացած պիտի լինէիր պահանջածդ: Բացի դորանից իմ նամակիս ինչո՞ւ չես պատասխանում ցարդ: Գրքերդ ծախւո՞ւմ են կամ Ախալքալաք ուղարկեցի՞ր ինչքան հարկաւոր էր: Ղլտճեանի հասցէն կարո՞ղ ես ինձ յայտնել: Ի՞նչ է շինում, կամ որտե՞ղ է Դաւիթը: Ինչո՞ւ համար չէ գրում: Յակոբին (Զարգարեան) բարևիր: Մի հատ ուղարկիր քո գրքերից իմ հասցէով: Այդ տեղիդ ընկերներիս վերաբերեալ նորութիւններ յայտնիր: Իհարկէ, որոնց ճանաչում ես: Դու ի՞նչ ես շինում, շարունակում ես գրե՞լ թէ դադարել ես: Ընդունիր բարևս: Քո Գրիգոր Վ.

ԳԱԹ, ԹՖ, 2017

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 4</u>

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա նամակդ, ուրախ եմ, որ սաղ-սալամաթ ես մնացել տիրահալած կամրջի խորտակումից[24]: Տո', ողորմած հոգի Շալամյանը սա՞ղ է, թե մեռավ, ի՞նչ է շինում նա:

Շնորհավորելուդ համար շնորհակալություն: Ես կասկածել էի, թե խմբագրությունը ստացած չի լինի հոդվածը[25], այդ պատճառով վաղորոք ուզում էի տեղեկանալ, ուստի և քեզ նեղություն տվի: Հոդվածս ինքն ըստ ինքյան մի առանձին բան չէր, եթե ոչ մի խիստ սակավ անծանոթ բոշա ցեղի հարևանցի ուսումնասիրությունը:

Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է: Հույս ունե՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՞ր...

Մի խոսքով ցանկամ լիուլի հաջողություն:

Բաժանորդաթերթդ շատ անժամանակ հասավ. թատրոններով, հանգանակություններով, բաժանորդագրություններով ժողովրդին կատարյալ ձանձրացրել էինք, ուստի քո թերթիդ բանը մի քիչ դժվար էր, երես չէր մնացել: Ուղարկում եմ, ահա, ութ հոգու բաժանորդագինը՝ չորս ռուբլի: Երբ գիրքը դուրս գա, կուղարկես հետևյալ հասցեով, խնդրելով, որ հասցնի բաժանորդներին, որոնց ազգանունները կգրես՝ Дербенд. Александру Шакиджанянц:

Այն դեպքում իհարկե, եթե ես հեռացած լինիմ Դերբենդից:

Ես էլ մի կերպ ապրում եմ: Մինչև հիմա զբաղված էինք թատրոններով, հիմա մի քիչ ազատ ենք:

Դերբենդի կյանքը, ինչ ասեմ, կա էլի, յոլա կտանի:

Ընդունիր ջերմագին բարև, հաղորդիր Շալամյանին և ծանոթներիս:

---

[24] Խոսքը 1892 թ. հունվարի 6-ի ջրօրհնեքի ծիսակատարության համար պատրաստած ժամանակավոր կամուրջի խորտակման մասին է:

[25] Խոսքը Գրիգոր Վանցյանի «Հայ բոշաներ» հոդվածի մասին է, որը տպագրվել է «Մուրճի» 1892, N 7-8 (հուլիս-օգոստոս), էջ 1047-1064 և N 9 (սեպտեմբեր), էջ 1310-1321:

Քո *Գրիգոր Վանցյան*

Դերբենդ, 92 թ.,
18-ն փետրվ.

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 304-305, 334:

* * *

ՆԱՄԱԿ – 5

1892 թ., 25 սեպտ., Ախալքալաք

Սիրելի Հովհաննես,

Կարդացի «Իմ եղբայրները օտարության մեջ ինձ ասում էին»[26]... և շատ հավանեցա, որովհետև կարծես իմ սրտիցս էին բխել այդ խոսքերը: Կրկնում եմ՝ չմոռանաս նախկին ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է, երգիր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը, սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես:

Տո, մեռած, մի քիչ երկար նամակ գրես կամ թե չէ կարգին նորություններ հայտնես, որ մենք գավառների անկյուններում նստածներս էլ ուրախանանք: Օրինակ՝ Հայրիկի հաստատվելը կամ որևէ նշանավոր դեպք, ինչո՞ւ իսկույն չես հայտնում, թեկուզ բաց նամակով:

Այսուհետև նորություններ քեզանից եմ սպասում: Գիրքդ էլ, եթե դուրս է ելել, ուղարկիր մի 15 հատ, եթե ավելի ծախելը հնարավոր լինի, նորից բերել կտամ:

Ինչպե՞ս եղավ Ջալալի հոդվածն, եթե չի տպագրվում հետ ուղարկիր:

Արդյոք օրիորդ Աննա Սահակյանը Թիֆլի՞ս է, կարող ես նորանից իմանալ Իսուֆյանի հասցեն և ինձ գրել: Ինձ հարկավոր է նաև Վրթանես Փափազյանի հասցեն, որ պետք է իմանաս և գրես: Օրիորդ Սահակյա-

---

[26] Խոսքը «Օտարության մեջ» բանաստեղծության մասին է, որն առաջին անգամ, առանց վերնագրի տպագրվել է «Մուրճի» 1892 թ. 7-8-րդ (հուլիս-օգոստոս) համարում, էջ 1045:

նին իմ կողմից ողջունիր, եթե այդտեղ է և եթե այդտեղ չէ, նորա հասցեն ևս գրիր:

Ի՞նչ են շինում ուսուցիչները, չկարողացա՞ն Գեղամյանին տապալել: Ուրիշ ի՞նչ նորություններ կան տեղդ, ի՞նչ եղավ հայոց թատրոնի բանը, պիտի կայանա՞ թե ոչ:

Ողջույն ինձանից և Զալալից[27]:

Քո *Գրիգոր Վանցյան*

Ներփակյալ նամակս հանձնիր «Մուրճի» խմբագրին:

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 311, 334:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 6</u>

Սիրելի Յովհաննէս,

Ստացայ նամակդ, միայն գրքերդ չեմ ստացել, ոչ էլ «Տարերքը» որ ինձ շատ հարկաւոր է: «Տարերքի» համար ուղարկում եմ մի րուբլի.- գինը հաստատ չ'գիտեմ:

Գրում ես թէ «Մուրճի» այս համարում բան չունիս.- ո՞ր համարում յունուարի՞ թէ դեկտեմբերի.- վերջինը տեսել եմ բայց առաջինի մասին ոչինչ չ'գիտեմ:

Տեղեկացի'ր գոնէ թէ յօդուածներս կը տպագրուե՞ն:

Գրքերդ ուղարկի'ր, նոյնպէս և ուզած միւս բաներս:

Եղբայր, գոնէ նորութիւններ գրե՞ս, «Մշակի», բանտարկուածների և այլոց մասին. ախր մենք գաւառում փտում, մեռնում ենք. այդ մասին դուք մտածել էլ չէք ուզում:

Գալով թարգմանութեանս պիտի ասեմ, որ ցանկալի է նորա տպագրութիւնը և այն Հրատ. ընկ. ձեռքով: Ես վարձատրութիւն չեմ ուզի եթէ տպագրութիւնը լինի մաքուր և հաստ թղթի վերայ, խոշոր և լաւ տառե-

[27] Զալալ Տեր-Գրիգորյան (1866-1939) - մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

րով, և պատկերներով: Եթէ Ընկ. չ'տպագրի, «Աղբիւրին» յանձնիր, ի սէր Աստծոյ, մոռացութեան չ'տաս. թէ չէ ձեռքիցս փրկութիւն չես ունենայ:

Շալամին ողջունիր, որտե՞ղ է նա, ի՞նչ է շինում:

Յ'ուղարկես ուրեմն տեղեկութիւն յօդուածներիս և թարգմանութեանս մասին. նաև «Տարերքն» ու «Հայրենիքը», նոյնպէս քո գրքերդ: Մալխասեանի հայերէնի քերականութիւնն էլ որ ուղարկես խիստ լաւ կ'լինի:

Ջալալը գրքի մասին շնորհակալութիւն և ողջոյն է յայտնում, նոյնը ստացիր և ինձնից. քո <Գր. Վանցեան>[28]

«Մուրճին» յայտնիր, որ բաժանորդագիրը շուտով կ'ուղարկեմ:
Յունուարի 26, 1893

ԳԱԹ, ԹՖ, 2021

* * *

ՆԱՄԱԿ – 7[29]

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ պ. Գ. Վանցեանի մի նամակից քաղում ենք այս կտորը «Մուրճ»-ի մասին: «Մուրճ»-ը կարդալու և հասկանալու համար հարկաւոր է մի որոշ աստիճանի կրթութիւն և զարգացումն ունենալ, որից ըստ մեծի մասին զուրկ է մեր տնտեսապէս ապահով դասակարգը. այդ պատճառով էլ «Մուրճ»-ը նոցա մէջ դժւար է տարածւում, որոնք իրանց

---

[28] Նամակի ավարտին «Գր. Վանցյան» – ի փոխարեն դրված է հեղինակի ստորագրությունը (ծանոթություն կազմողի):

[29] Սույն նամակի մասին, ինչպես տեսանք, Գ. Վանցյանը հիշատակում է 1893 թ. ապրիլի 8-ին Ախալքալաքից Հովհ. Թումանյանին ուղարկված իր մեկ նամակում (ամբողջական նամակը տե՛ս ստորև (ՆԱՄԱԿ-8), ինչպես նաև «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 313-314, 334, Վանցյան Գ., Երկերի ժող., հ. 1, Երևան, 2015, էջ 289-290): Մեզ չհասած խնդրո առարկա նամակից մեկ հատված «Մուրճի» խմբագրությունը զետեղում է պարբերականի «Զանազան լուրեր» բաժնում («Մուրճ», 1893, N 2, «Զանազան լուրեր» բաժին, էջ 346): Նամակի նույն հատվածը հետագայում բերված է նաև Գ. Վանցյանի վերոնշյալ՝ 1893 թ. ապրիլի 8-ի նամակի ծանոթագրության մեջ (տե՛ս «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 334): Քանի որ, ինչպես նշեցինք, չի պահպանվել նամակի ամբողջական տեքստը, նպատակահարմար համարեցինք «Մուրճում» տպագրված նշյալ հատվածը, որպես առանձին նամակ, հերթական համարակալմամբ և անփոփոխ ուղղագրությամբ զետեղել Գ. Վանցյանի նամակների շարքում (ծանոթություն կազմողի):

ամբողջ մտաւոր պաշարը լրագրական թեթև լուրերով են միայն հարստացնում:

Սակայն, ըստ իս, «Մուրճ»-ի ապագան լիովին ապահով պէտք է համարել, քանի որ նորա կողմն են մեր բոլոր հասկացող և բանիբուն երիտասարդները, որոնց յոյսն ու հաւատը օրաւուր աւելանում է «Մուրճ»-ի վերաբերութեամբ»:

«Մուրճ», 1893, N 2, «Զանազան լուրեր» բաժին, էջ 346:

* * *

<u>*ՆԱՄԱԿ – 8*</u>

8-ն ապրիլի 1893 թ., Ախալքալաք

Սիրելի Հովհաննես,

Ինչպես երևում է նամակս չստացած ուղարկել ես գրքերդ ու նամակդ, այժմ երևի ստացած կլինիս: Որովհետև Մովսես Կաղնկատվացի ուրիշ տեղից հույս ունիմ ստանալու, այդ պատճառով հարկավոր չէ այլևս քո ուղարկելը, եթե չես առել պրծել: Մնացած հանձնարարությունս աշխատիր կատարել: Անցյալ նամակիս հարցերին մանրամասն պատասխան տուր: Ետ ուղարկիր նաև թշվառ «Սենյակս», զարմանում եմ դորա անհաջողության վերա, մի՞թե թարգմանության լեզուն է վատ, բովանդակությունը գեթ անպայման գովելի է: Ինչի ես հարցնում «Մուրճում» տպված նամակիս մասին[30], նա ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց: Գրիր հարցմանդ պատճառը: Զատիկի տոներին Ախալցխա էի, որ Արամը ստացավ նամակդ ու գրքերդ: Տոներին գնացել էի այս ճնշող

---

[30] «Մուրճի» 1893 թ. N 2-ում, էջ 346, «Զանազան լուրեր» բաժնում տպված է Գ. Վանցյանի հիշյալ նամակից մի հատված, որ բերում ենք ստորև. «Մուրճը» կարդալու և հասկանալու համար հարկավոր է մի որոշ աստիճանի կրթություն և զարգացումն ունենալ, որ ըստ մեծի մասին զուրկ է մեր տնտեսապես ապահով դասակարգը, այդ պատճառով էլ «Մուրճը» նոցա մեջ դժվար է տարածվում, որոնք իրանց ամբողջ մտավոր պաշարը լրագրական թեթև լուրերով են միայն հարստացնում: Սակայն, ըստ իս, «Մուրճի» ապագան լիովին ապահով պետք է համարել, քանի որ նորա կողմն են մեր բոլոր հասկացող և բանիբուն երիտասարդները, որոնց հույսն ու հավատը օրավուր ավելանում է «Մուրճի» վերաբերությամբ»:

մթնոլորտն մի քիչ փոխարինելու: Սիմոնին, եթե այդտեղ է, բարևիր և ասա, որ սպասում եմ մի կարգին նամակի:

Ստացանք գրքերդ: Շնորհակալություն նվերներիդ համար: Աղասին միայն տասը հատ վերցրեց ծախելու, մնացածից հրաժարվեց: Դժվար թե բոլորը կարողանանք ծախել, մանավանդ գրքերից մի քանիսի թղթերը ներկոտ են և շատ է խանգարում 35-ի վերա թույլ կպցրած 60 կոպեկը, որ շուտով պոկ է գալիս:

Ուզում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ «Կանչի» վերա, սակայն Աղայանցը կանխեց[31] և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա:

«Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. Это действительно высокохудожественное произведение. Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց *«Կանչը»,* դա գլուխ գործոցդ է, դա մի *գոհար է:* Այդպես եմ անվանում ես «Կանչդ»՝ *գոհար:*

Զուտ բանաստեղծական-գրական-գեղարվեստական բաժնում անցյալի հետ համեմատած անտարակույս մեծ առաջադիմություն ես արել, ես քեզանից այդ չէի սպասում, ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն գեղարվեստական արվեստով արտաբերված, այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամենահաջողակը «Ախթամարն» է, մնացածներում, ինձ թվում է, թե ոչ թե չես առաջադիմում, այլ մասամբ կանգնած ես մնացել նույն աստիճանի վրա: «Անուշիդ» առաջին մասը շատ է ձգձգված և ըստ իս, շատ էլ աջողակ չէ: «Մերժած օրենքը» գեղեցիկ է: Լիրիկականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են, թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում: Թարգմանություններից մի քիչ ձեռը քաշի: Ի վերջո «Գիշերային մտածմունքը», «Խորհրդածությունը» և այլք, ընտիր բաներ են: Եթե առիթ եղավ, գիրքս քեզ կտամ և կկարդաս մանրամասն նկատողություններս:

---

[31] Նկատի ունի Ղ. Աղայանի «Անուշից» մի ճաշակ» վերնագրով մատենախոսությունը, որը լույս է տեսել «Մուրճի» 1893 թ. N 3-ում, էջ 457-460:

Անուշավան Աբովյանին, եթե դա իմ ճանաչածն է, ուրիշ բան պետք էր նվիրած[32], համաձա՞յն ես:

Ի վերջո ընդունիր անկեղծ համբույրս: Ջալալը ողջունում է:

Միակ խնդիրս, խորհուրդս և պահանջս քեզանից այն է, որ *կարդաս, կարդաս և կարդաս,* մի ծուլանար[*]:

Քո *Գրիգոր*

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 313-314, 334:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 9</u>

Въ Тифлисъ
Его б. Оганесу Туманянцъ
Въ контору Общ. Изданія Армянск. книгъ
17 АПР. 1893
Ахалкалак

Սիրելի Յովհաննէս!

Ստացայ այցետոմսս - լաւն էր: Իմացայ որ ուզած գրքերս Թիֆլիզում չ'կան զարմացայ.- Թիֆլիզում որ չ'կան, բա մենք գաւառներում ի՞նչ գտնենք:- Գոնէ Մակար Վարդապետի «Աղուանից աշխարհը» ուղարկիր: Խմբագրութիւնը չ'ուղարկեց: Ուղարկիր նաև «Սենեակս» - աշխատիր նամակներիս բոլոր հարցերին մանրամասն պատասխանել. քո զահլէն էլ տարել եմ. ների'ր: Գրիգոր

Ողջոյն ինձանից և Ջալալից:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2023

---

[32] Թումանյանը Ան. Աբովյանին է նվիրել «Անուշ» պոեմը:

[*] Վերին լուսանցքում՝ «Նորություններ գրիր «Մշակի», Հայրիկի և այլ գործերի մասին»:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 10</u>

30 մայիսի 1893 թ. Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Ի՞նչ ասեմ քեզ. գրում ես, սպասեցնել ես տալիս շարունակ և վերջն էլ մեղաւոր ես դուրս բերում ուրիշին թէ ի՞նչու նամակ չեն գրում:

Առաջին բաց նամակով գրում ես, որ սպասեմ աւելի մանրամասն նամակիդ.- մանաւանդ ես քեզանից շատ ու շատ բաներ էի հարցրել - մինչև այսօր էլ սպասում եմ առանց հետևանքի: Շնորհակալութիւն երկրորդ բաց նամակիդ համար, որով Հայրիկի գալուստն ու «Մշակի» հրատարակուելն ես աւետում կարճառօտ.- Վերջինով գովելի ես, իսկ անհոգութիւնդ, մոռացկոտութիւնդ, անըներելի են.- Որպէսզի չ'նեղանաս, իհարկէ իմ հաշւով կ'գնաս, Քռի պաղ ջրում կ'նստես, որ զովանաս, և Վետցելի պիվօյից կ'խմես, որ մի քիչ հովանաս, բայց և չ'մոռանաս, նախընթաց երկար նամակիս հարցերին պատասխանել, և ի սէր Աստծոյ մի քիչ կարգին-ակկուրատնի լինել:- **Փողերդ ե՞րբ ուղարկեմ:**

Ներփակեալ ուղարկում եմ մի նամակ, որ պիտի տպել տաս տեղիդ լրագիրներից մինում, («Տարազը» ինձ ճանաչում է կ'տպէ) որն որ ամենից շուտ կարող կ'լինի տպագրել, Հայրիկի Թիֆլիզ գալու լուրն առնելուց յետոյ: Երբ պաշտօնապէս հրատարակուի թէ Հայրիկը գալիս է Թիֆլիզ, աշխատիր նամակս տեղաւորել այն լրագրում, որը այդ լուրի յաջորդ օրը պիտի դուրս գայ, որպէսզի օր առաջ Ալեքսանդրապոլն էլ աշխատի Հայրիկից խնդրել ճանապարհը մեր կողմով անելու:

Նամակը իհարկէ կ'ստանաս և կ'պահես յարմար րոպէին, չ'մոռանաս իւր ժամանակին տպագրել տալ - թէ չէ ամեն բան կորած է: Յուսով եմ, որ սորա վերաբերմամբ անհոգութիւնդ կ'մոռանաս:- Եթէ աշխատես թէ «Նոր-դար**դ**»ում և թէ «Տարազում» տպագրել տալ, այդ աւելի լաւ կ'լինի:- Եթէ մեր կողմով գայ, ես հաւատացած եմ, չ'տեսնուած ցոյցերով պիտի ընդունուի:

Ամառս ո՞րտեղ կ'լինիս. չգիտեմ ես ամառուայ վերջերին կարո՞ղ կ'լինիմ Թիֆլիզ գալ,- լաւ կ'լինէր, կ'տեսնուէինք էլ: Շատ բաներ ունիմ խօսելու:

Ընդունիր ողջոյնս - համբոյրս. նոյնը հաղորդիր Շալամօ-ին:

Քո **Գրիգոր Վանցեան**

Նամակ գրիր և պատասխանիր առաջին նամակիս հարցերին: Նոյն

Ջալալը անցեալ փոշտին նամակ ուղարկեց. ստացած կ'լինես. նա ևս ողջունում է:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2024

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 11</u>

Սիրելի Յովհաննէս!

Դարձեալ դիմում եմ քեզ ձանձրոյթ տալու - կատարեալ ձանձրոյթ. երևի կ'ասես. «Մի նամակ չ'ստացայ սորանից, որ առանց յանձնարարութեան լինէր»: Ճարէն ինչ, այս մի վերջին յանձնարարութիւնս էլ կատարի'ր, այնուհետև ինչ որ էլ խնդրելու լինիմ կատարիր, հալբաթ մի օր կ'հատուցանեմ: Բանն այն է, որ մարդ էլ չ'կայ այդտեղ որ ուրիշին յանձնարարեմ. քեզանից յարմար ու պիտանի՞. եթէ միայն անպիտանութիւն ու ծուլութիւն չ'անես:- Ախալքալաքում նստիր և մեր խմբագրութիւնների հետ գործ ունեցիր. է՞հ մի խօսքով զահլէս գնացել է համա ուրիշ ճար էլ չ'ունեմ. այս տարի ուղիղ մտադիր չէի տպագրութեան ուղարկել մինչև յունուար, երբ ինքս ուզում էի Թիֆլիզ գալ, բայց հնար չ'եղաւ:

Ուսուցիչների ապահովութեան նուիրուած մի քանի ժողովները, ինձ ստիպեցին մի քանի տարուայ դիտողութիւններս գրի անցնել մեր ուսումնարանների և ուսուցիչների մասին, որ ահա ուղարկում եմ: Ուսումնարանական հարցը կարծեմ առաջինը պիտի լինի, որ պիտի գրաւէ Յայրիկի ուշադրութիւնը, ուստի յօդուածիս տպագրութիւնը անհրաժեշտ է անպատճառ «Մուրճ»ի այս սեպտեմբեր N-ին հասցնել[33]. եթէ պ. Արասխանեանը չ'ուզեցաւ տպագրել, անմիջապէս յանձնիր «Տարազ»ին. նա կ'տպագրէ: Միայն չ'մոռանաս պայման դնել Արասխանեանի հետ, որ մի շաբաթից յետոյ այո', կամ ոչ պատասխանէ:

---

[33] Ուսումնարանների և ուսուցիչների մասին Գ. Վանցյանի ընդարձակ հոդվածը, որի մասին հիշատակվում է նամակում, տպագրվել է «Մուրճում» (տե՛ս «Մուրճ», 1894, N 1, էջ 133-141), որտեղից էլ արտատպվել է երկերի ժողովածուի մեջ (տե՛ս Գ. Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 2015, էջ 36-45) (ծանոթություն կազմողի):

Չմոռանամ ասելու, որ յօդուածս կարդացուած է Ախալքալաքի ուսուցչաց և հոգաբարձուաց խառն ժողովում (13 հոգուց բաղկացած) և հաւանութիւն գտած: Սորանով իհարկէ չեմ ուզում գլուխս գովել, այլ ասել, որ այս յօդուածը արտայայտում է մի ամբողջ խմբի կարծիք, ուրեմն և արժանի է ուշադրութեան:

Ուրիշ մի քանի բաներ էլ պիտի խնդրէի, բայց չեմ խնդրում, որ չ'խրտնիս և գէթ այս յանձնարարութիւնս շուտով կատարես. Յետևանքի մասին իհարկէ շուտով կ'գրես:

Ընդունիր ողջոյնս, համբոյրս. նոյնը և ծանօթներիցդ. քո Գրիգոր Վանցեան

1893 թ. 24ն սեպտ.
Ախալքալաք

ԳԱԹ, ԹՖ, 2025

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 12</u>

Սիրելի Յովհաննէս!

Ներկայ հանգամանքներում, Հայրիկի բռնած ներկայ ուղղութեամբ յօդուածիս տպագրութիւնը մեզ վնասից աւելի ոչինչ չի բերի, ուստի և հարկաւոր չէ դորան տպագրել: Այդ յօդուածը միտք կ'ունենար միայն լաւ ռէժիմի ժամանակ: Յօդուածը վերցրու և պահիր մօտդ:

Վարդապետը՝ Արսէնը այստեղ է. գնաց գիւղերը թափառելու և եկեղեցիներ օծելու: Նորանից տասը րուբլի ստացայ. շնորհակալութիւն, նեղ ժամանակս էր, լաւ պէտք եկաւ:

Օհաննէս, էլ քեզանից մարդ չի դուրս գալ, ուստի և քեզ <չեմ> դիմում, գէթ նամակս Շալամօ-<ին յանձ>նիր գուցէ նա կատարէ: Էլ գ<ու>ցէ չի ուզում նա անպատճ<առ> կ'կատարէ, հաւատացած եմ:

Ախպէ՛ր, կատարեալ մեռայ էս քանդուած տեղում, գոնէ ուզած բաներս ուղարկեցէք, որ աշխատելով ժամանակ անցկացնենք:

Հա', էն էի ասում. ի՞նչ էի ասո՞ւմ,- իմացայ. էն էի ասում, որ շատ բէդովլէթն ես, իսկ Շալամօն շատ լաւն է. գլուխը եղենք, որ խնդիրս կատարէ. էս նամակս էլ տուր նրան թող կարդայ:- Մէ խօսքով. աշխատութիւնս -

բոշաները. վերջացրի. բաւական մեծ և կարծեմ մի քանի գրօշ արժող աշխատութիւն դուրս եկաւ:

Շարունակութիւնը կարդայ Դաւիթի նամակում:

Տօ էն անաստուած կալօշի թղթերից մինը գտել <...> նամակիդ պատասխանէի, բայց չեղաւ ու չեղաւ, <...> չ'գտայ. բաղդիցդ էր. մի ուրիշ անգամ:

1893 թ. կարծեմ 6ն նոյեմբերի. օրը կիրակի է. մտածիր որ գտնես:-
Մայրաքաղաքն Ախալքալաք

ԳԱԹ, ԹՖ, 2026

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 13</u>

Սիրելի Յովհաննէս.

Ահա ուղարկում եմ մի կապոց թուղթ և նամակ.

Ա. ***Լեռնային Ոգի.*** իմ փոխադրությունս, որ յանձնում եմ ***Ձեր*** ընկերութեանը տպագրելու: Երաշխաւոր եմ, որ դա կ'ծախուի, որովհետև մանկական պիեսայի մեծ կարիք կայ, իսկ դա պատուական պիեսա է: Այդ իմ կարծիքը չէ, այլ այն ամենի, որոնք տեսել են դորա ներկայացումը:- Քեզ կաշառում եմ խնդրելով, որ դու ձայն տաս դորա տպագրութեան, նոյնպիսի կաշառք խոստանում եմ և պ. Ֆիլիպպին:

Ներփակեալ կ'ստանաս հինգ րուբլի գրքերիդ փողը. իսկ մնացեալ հինգ րուբլին կ'պահանջես Արամից, որովհետև 100 օր. նորան եմ տուել, համաձայն քո պատուական կարգադրութեան:

Բ. Երկրորդ կապոցը նամակի հետ կ'տաս օր. Աննա Սահակեանին, օր. Դարիայի միջոցով, որ «Մշակի» խմբագրատանն է:

Գ. Երրորդ կապոցը Ուտիացոց մասին Քարամեանի նամակի հետ կ'տաս մեր պատուական Շալամօ-ին իր նամակի հետ, իսկ նա գիտէ թէ դա ինչ պիտի անէ, այսինքն պիտի յանձնէ պատուական պ. Քարամեանին:

Գալով մեր գործին, Յովհաննէս ջան, պիտի ասեմ, որ էդ օրիորդների թարկը տաս - ձեռք քաշես նորանցից և պարապես.- հա', ինչպէս խոստա-

ցել ես, նոր-թարմ-լաւ ոտանաւորներիցդ երբեմն ինձ գրիր: **Արտաւազդ**դ չ'մոռանաս գլուխ բերել:

Յետ այնորիկ, աշխատիր. չ'մոռանաս այն ես ու դու որ գիտենք. **պատմական** գիշերը անմահացնել մի պերճ ստեղծագործութիւնով:

Սիմոնը էջմիածնից շատ տխրալի բաներ է գրում... Այդտեղ ի՞նչ են խօսում, ի՞նչ են շինում. գրի'ր, մի ծուլանար: Փաթեթս ստանալուդ մասին շուտով տեղեկութիւն տուր:

Զաւակներիդ համբո՜յր, Տիկնոջը և Տէր-տէրին ողջոյն. սիրալիր ողջոյնս հաղորդիր և պ. Ֆիլիպպին. նոյնը և քեզ.

Քո Գրիգոր

Ախալք. 1894 թ.
10ն փետր.

Յ. Գ. Թարգմանութեանս տպագրութեան մասին անպատճառ շուտով հաղորդես:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2027

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 14</u>

Въ Тифлисъ

Міщанская улица, дом Игитханянца. Господину Давиду Шаламянъ.

Խնդրեմ տալ Туманянинъ

13 МАЙ 1894

Ахалкалак

13ն մայիսի

Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Բաց նամակդ ստացայ շնորհակալութեամբ. անհամբեր սպասում եմ խոստացած մանրամասնութիւններիդ և բոլոր այն հարցերիս պատասխանին, որ գրել եմ նախընթաց նամակով: Ընդունիր յատուկ ողջոյնս և հաղորդիր Զերայնոց և այլ ծանօթներիս:

Քո Գրիգոր

Դաթօ-ին բարև:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2028

* * *

ՆԱՄԱԿ - 15[34]

Սիրելի Յովհաննէս!

Ուղարկում եմ ահա 10 ր. Խնդրեմ նեղութիւն քաշիր և տուր Սառաջևի քարվանսարան N... կարծեմ 1<9>-ը Միջին փողոցում և յանձնիր ուսուցիչ Թադէոս Խզմալեանին. այն տղային, որի հետ քեզ ծանօթացրել եմ: Եթէ այնտեղ չէ', կ'տեղեկանաս թէ ո՞ւր է գնացել. եթէ Թիֆլիզում լինի, Շալամեանը կ'իմանայ նորա տեղը. աշխատիր անպատճառ գտնել և փողը յանձնել: Եթէ չ'գտար, կամ նա գնացած եղաւ Թիֆլիզից, այդ փողը կ'ուղարկես Թելաւ Արամ Առաքելեանին: Այդ նեղութիւնը յանձդ առ շուտով կատարելու. փող ստանալուցդ յետոյ՝ առանց յապաղելու աշխատիր գտնես Խզմալեանին:

Նամակիդ միւս կէսը, որ գրած է Խզմալեանի անունով, յանձնի'ր նորան: Շտապում եմ, աւելի չեմ կարող գրել. դասերը սկսւում են: Ընդունի'ր բարևս և համբոյրս: Նոյնը հաղորդիր Շալամօւին եթէ այդտեղ է, եթէ ո'չ գրի'ր ինձ նորա հասցէն:

Քո Գրիգոր Վանցեան

Հասցէս՝ Дербентъ, Даг. обл., учителю Армянскаго училища
Григорію Ванцянъ

ԳԱԹ, ԹՖ, 2030

* * *

ՆԱՄԱԿ - 16[35]

Սիրելի Յովհաննէս և Շալամօ

Այս օրերս ինձ համար մի անսպասելի նորութիւն առիթ տուեց առանց առաջին նամակիս պատասխանին սպասելու, նամակս երկրորդել: Չ'զարմանաք, այդ նորութիւնը ձեզ համար առանձին կարևորութիւն և հետաքրքրութիւն չի կարող ունենալ, բայց ինձ համար գիտ է:

---

[34] Նամակն անթվակիր է, գրվել է 1894 թվականին (ծանոթություն կազմողի):
[35] Նամակն անթվակիր է, գրվել է 1894 թվականին (ծանոթություն կազմողի):

Ինձ յայտնի էր, որ երբեմն Թիֆլիզում եղել են բոշաներ, բայց չէի կարծում թէ հիմա էլ կան: Զարմանալով տեղեկացայ, որ այժմս էլ նոցանից Թիֆլիզում կան և կարծեմ ապրում են Խօջի-վանքի մօտերքը.- Բարոյական պարտք եմ դնում ճշտել-ստուգել այս լուրը և ինձ շտապով տեղեկութիւն տալ: Յովհաննէս, այդ մասին դու պիտի տեղեկութիւն ունենաս Կոնսիստորից և կամ տէրտէրից:

Իմացէք ինչո՞վ են պարապում, մօտաւորապէս ինչքան են, և իսկական **հայ-բոշաներ** են, թէ մի այլ զատ, - «էլի զահլա տարաւ» - կ'ասէ հիմա Օհաննէսը. բայց որ հոգիդ էլ դուրս գայ, պիտի զահլէդ տանեմ, քանի որ դու Թիֆլիզումն ես և յարմարութիւն ունիս խնդիրքս կատարելու: Շալամօն էլ hо չորս ոտով և ութը ձեռով ու 16 աչքերով քեզ օգնական եմ տալիս. դէ աւելի ի՞նչ ես ուզում:

Ընդունեցէք բարևս:

Շնորհալին էլ չ'մոռնաք շուտով հասցնելու. ձեզ եմ սպասում, որ աշխատութիւնս արտագրել տամ, որ մինչև ամսիս վերջը պատրաստ լինի:

Ճիշտը խոստովանեմ, տղերք, իմ էլ զահլէս գնաց ուրիշի զահլէն տանելուց, այնքան որ բոշի նման սրան նրան դիմեցի: Կորչեն այդ անպիտանները. ոնց որ իրանց կեանքը, նոյնպէս էլ նոցա ուսումնասիրութիւնը բոշայութիւնով պիտի լինի:

Ահա հաղորդեմ մի քանի նորութիւններ, որ կարծեմ շատ կ'հետաքրքրի ձեզ. առաւօտեան թէյ եմ խմել. դասերին դաս պարապել. ճաշին ճաշել, ճաշից յետոյ էլ, նամակ գրելիս նամակ եմ գրում Ձերդ արժանապատուութեանցը:

Ախալքալաքում առաւօտից մինչև երեկոյ լոյս է լինում, իսկ երեկոյից մինչև առաւօտ մութ-գիշեր, երբ որ լուսին չի լինում: Իմ տրամադրութիւնս շատ վատ է:

Մնամ Ձեր Գրիգոր

Այս անգամ Օհաննէսին ներում եմ, սխալուեցայ, ներելու եմ, եթէ խնդիրս շուտ կատարէ: Շալամօ, բզի' էս անպիտանին, որ մարդ դառնայ, հերիք ինչ որ…. այդպէս մնայ:

Նոյն

Այսօր ամսաթիւը հաստատ գիտեմ. նոյեմբերի 15ն է և կարծեմ Ախալքալաք եմ:

Սիրելի Յովհաննէս!

Ընդունի՛ր բարեւ: Ների՛ր, որ այսքան ժամանակ նամակ չեմ գրում:

Ջալալ[36]

ԳԱԹ, ԹԾ, 2031

* * *

<u>*ՆԱՄԱԿ - 17*</u>[37]

Սիրելի Յովհաննէս!

Ստացայ նամակդ. նորութիւններիդ համար շնորհակալութիւն:

Ստացել եմ և «Տարերքը»: Ի՞նչու Մալխասեանցի քերականութիւնն էլ չ’ուղարկեցիր:

Թարգմանութեանս մասին մի պայման մոռացել էի, որ կարծեմ Ընկ. պիտի չ’զլանայ ընդունել. այն է՝ տպագրելուց յետոյ 100 օրինակ ինձ տայ. յիսունը կարծեմ սովորաբար տալիս է, իսկ 50ն էլ թող զիջողութիւն անի. հարկաւոր է. ասա' եթէ կ'ընդունեն, լա'ւ, եթէ չէ', չարժէ խօսել:

Տօ գոնէ «Մուրճ»ի այս տարուայ բաժանորդագնի մի մասն էլ է տա- յիր աշխատավարձիցս. նախքան քո նամակդ ստանալը խմբագրութեա- նը գրել եմ, որ իմ բաժանորդագինս վերցնեն վարձիցս. կէսը նախօրօք տուր, մնացածը կ’տեսնենք:

Թէև դրա մասին չարժէր գրել, բայց ֆինանսական նեղ դրութիւնս թոյլ չի տալիս ազատ շարժուելու. անցեալ ամսին եղբայրս վախճանե- ցաւ թողնելով չորս որբ և 300 ր. պարտք. ահա դրութիւնս. միևնոյն ժա- մանակ վրաս է ծանրացած խօլերային զոհ գնացած հօրաքրոջս որդու վեց որբերի խնամքը, որոնք ապրուստի ո'չ մի միջոց չ’ունին: Տարուայ սկզբին մտածում էի փող հաւաքել ուսումս շարունակելու համար, իսկ այժմ փող չեմ գտնում այս անտէր-անտիրական որբերուն կերակրելու համար: Է'հ Յովհաննէս ջան, ո՞ր մէկն ասեմ, այսքան էլ ես շնորհակալ եմ Աստծուց, որ խելքս չեմ կորցրել այս տարի և կարողանում եմ նոյնիսկ մասնաւոր բաներով զբաղուելու, որպիսին է յօդուածներ գրելը: Եղբօրս

---

[36] Ջալալի այս տողերն ավելացված են Գ. Վանցյանի նամակի առաջին էջի վերևի մասի ձախ անկյունում (ծանոթություն կազմողի):

[37] Նամակն անթվակիր է, գրվել է 1894 թվականին (ծանոթություն կազմողի):

մաիը իմ բոլոր պլաններս տակն ու վրայ արին. այս ամսից աւելի է համարեա' ոչինչ չեմ կարողանում շինել:

Այսպէս թէ այնպէս, կերած յաղլիներդ անուշ լինին. մենք այստեղ պասից կոտորւում ենք:

Մի բան որ ինձ շատ նեղացնում է, այդ քո ծուլութիւնն է. քեզանից հազար բան եմ խնդրել և ո'չ մինը չես կատարել իր ժամանակին. ո՞ւր է ուղարկած հասցէներդ. չէ՞ որ խնդրել էի Վ. Փափազեանի և այլոց հասցէները. ախր դոքա ինձ հարկաւոր են, իսկ ժամանակը անցնում է:

Երկրորդ և ամենակարևոր խնդիրս է Մակար վ. Բարխուդարեանի գիրքը. «Աղուանից երկիր և դրացիք» - որ հէնց առաջին փոշտով պիտի ուղարկես. Մալխասեանի քերականութեան հետ:

Առաջինը շատ հարկաւոր է, որովհետև Աղուանից մասին ես էլ ունիմ գրած, որ երկու երեք ամիս է փտում է «Մուրճ»ի մօտ, և գուցէ քննադատեմ այդ գիրքը. Մալխասեանի գիրքը հարկաւոր է իբրև դասագիրք, որ անհրաժեշտ է:

Եթէ փող չ'ունես, «Մուրճ»ի բաժանորդագինը թող մնայ, միայն այդ գրքերը անպատճառ և շուտով ուղարկիր, որ կարևոր են. «Մուրճ»ին կ'գրեմ, որ փողերը յետոյ կ'ստանան: Այս փոշտով «Մուրճ»ին մի թարգմանութիւն եմ ուղարկում. տեղեկացի'ր թէ պիտի տպագրուի՞:

Յայրիկի, «Մշակ»ի և այլոց մասին կրկին նորութիւններ գրի'ր - անչափ կ'պարտաւորես. ախր մենք այստեղ մեռնում ենք միօրինակ ձանձրալի կեանքից առանց որևէ նորութեան: Ընդունիր սիրալի'ր ողջոյնս, հաղորդի'ր Դաթիկոյին, ուղարկի'ր գրքերիցդ:

Քո Գրիգոր

ԳԱԹ, ԹՖ, 2032

* * *

ՆԱՄԱԿ - 18[38]

Սիրելի Յովհաննէս,

Խոստումդ վաղուց կատարել ես, շնորհակալութիւն, ստացայ քո ուղարկած հասցէներդ իմ ուզած անձերի:

[38] Նամակն անթվակիր է, գրվել է 1894 թվականին (ծանոթություն կազմողի):

Ուղարկում եմ թարգմանութիւնս «Ի՞նչ է խօսում Սենեակը» Հրատ. Ընկ. բայց նորա սնանկութիւնը ինձ կասկածել է տալիս, որ շուտով չ'պիտի կարողանայ հրատարակել:

Եթէ Ընկ. կարողանայ հրատարակել, քեզ եմ յանձնում նորա հետ պայմանախօսել. ա. պէտք է տպագրել ամենախոշոր տառերով և մի պատկերով «Քնած <Հայկը>», որպիսին կայ ռուսերէնի մէջ. տպագրելուց յետոյ չ'հրատարակել նախքան իմ համաձայնութիւնս յայտնելը գրքի տեսնելուց յետոյ: Թուղթը պիտի լինի ամենալաւը:- Դորա փոխարէն ես ո'չ մի վարձատրութիւն չեմ ուզի:

Իսկ եթէ պատկեր չի լինի և ոչ էլ ամենաընտիր թուղթ, այն ժամանակ վարձատրութիւն կ'ուզեմ երեսուն րուբլի:

Եթէ Հրատ. Ընկ. չի կարող տպագրել, ուզում եմ յանձնել Աղբիւրի խմբագրութեան:

Ընդունի'ր ողջոյնս:

Քո Գրիգոր

Յ.Գ. Աշխատիր անպատճառ ճարել «Հայրենիք»ի այն համարները, ուր արտատպուած է յօդուածս - «Բոշաները» - թէկուզ այն պայմանով, որ յետ դարձնեմ շուտով. գուցէ «Մուրճ»ի խմբագրատանը կամ մի այլ տեղ ճարես:

Նոյն

ԳԱԹ, ԹՖ, 2033

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 19</u>

18-ն դեկտ., Բեռլին, 1895 թ.

Սիրելի Յովհաննէս!

Արամի նամակի հետ ստացայ մեծափայլ տեառնդ գրած ողորմած երկտողը. չ'գիտեմ քո ծուլութեանդ համար քեզ հայհոյեմ թէ անիծեմ, սակայն, ըստ առածի՝ խևին խրատն ինչ անի սևին սապոնն: «Օղորմած հոգի» թուրքն ասում է. էքսի դօստ դիւշմէն օլմազ. սամի'մն-ինամմա', էլի շարունակենք մերը: Երկար ժամ<անա>ակ չ'գրելուց յետոյ մարդ չ'գիտէ

ո՞րտեղից սկսի և ո՞ւր վերջացնի, ուստի անշնորհք աշըղի նման նէյնիմ-ներից պիտի սկսի: Այդպէս էլ ես:

Սկսեմ ինձանով, վերջացնեմ քեզանով. լսում եմ համալսարանում իբրև իսկական ուսանող. փիլիսոփայական բաժնում.- բայց իհարկէ ա-ռաւելապէս մանկավարժական բովանդակութիւն, որը ես պարտաւոր եմ ուսումնասիրելու, թէև անպարտ բաներ ևս թոյլ եմ տալիս ինձ ուսանելու: Կարծեմ ներելի է վարմունքս: Թէ որքան առաւելութիւններ ունի Բերլինը ռուսական կրկնակի մայրաքաղաքներից, այդ միայն երկար ապրելով և ո'չ առաջին անգամ մարդ կարող է զգալ. սա մի ծով է. ուզում ես զուար-ճացի'ր եթէ դրամ ու ժամանակ ունիս, և դարձեալ մի ծով ուսանելու ա-ռաջ գնալու, եթէ շնորհք և ընդունակութիւն ունիս աշխատելու և հե-տաքրքրուելու:

Եվ որովհետև չափահաս խելքդ աւելի ևս խելահաս գրպանդ կատա-րեալ կօնտրօլ են գործողութեանդ, ուստի դու սկսում ես պարապել գեր-մանական բարեխղճութեամբ:

Չ'մոռանամ ասել, անդուրեկան ժողովուրդ են այս գերմանացիք, պրուսացիք նա՛մանաւանդ. գծուծ, ժլա'տ, սառն, անտարբեր, մի խօսքով այն չեն, ինչ որ մարդ հեռուից կարծում է: Սոցա քաղաքակրթութիւնը եթէ մեզ մօտ լինի, հաւատացած եմ, իդէալական ազգ կարող ենք համարուել: Հայոց խնդրի օրական դառնալու պատճառով բոլոր լրագիրները անխտիր ահագին յօդուածներ են նուիրում հայերին, ուր մի սովորական երևոյթ է դարձել հայերի բոլոր առաւելութիւնները յիշելուց յետոյ միշտ աւելացնել որ «հայերը արևելքի հրէաներն են» (իսկ հրէա անունը այստեղ ամենաան-պիտան և իւր ամենախայտառակ նշանակութեամբ է հասկացւում):

Բայց երանի մի տեսնես թէ իրանք գերմանացի տանտիկինները ինչ անաստուած կերպով են կողոպտում մեզ ուսանողներիս, ինչպիսի լիրբ և անամօթ հաշիւներ են ներկայացնում մեզ ամսի վերջին, ինչպէս մէկը հինգ են հաշւում, և այն ժամանակ կ'ասես. թո՜ւ, այս լրբերն է՞լ են մեզ դատապարտում: Հապա սոցա բարոյականութիւնը. տէր Ալլա'հ, ինչե՞ր չի կարելի անել այստեղ փողով, չ'գիտեմ կա՞յ արդեօք մի այլ ազգութիւն, որ աւելի երկրպագու լինի մամոնային, պատուանշանի, պաշտօնի, ազ-նուական ծագման և այլն քան այս գերմանացիք:- Բայց քեզ չ'նախապա-շարեմ, ինչ որ մինչև օրս լսել ես սոցա մասին, դա սոցա լաւ կողմերն է, ես գրում եմ միայն վատ կողմերը. լաւերը շատերից լսած կ'լինես:

Սոցա հիմնարկութիւնները, մամուլի ազատութիւնը, ամեն տեսակ ժողովները, թատրոնները, թանգարանները, փոստը, երկաթուղիները, քաղաքների և տների մաքրութիւնը, իդէալ կարող են համարուել:- Ըստ իս սոցա ամենակրթուած դասակարգը (բացի իհարկէ գիտնականներից) բանւոր դասակարգն է. Տէր-Աստուած, պէտք է լինել դոցա ժողովներում և զարմանալ ու հիանալ, թէ մրոտ բանւորը ի՞նչպէս և ինչերից է ճառում. միջին դասակարգը, ինչքան ես գիտեմ, բացարձակ տգէտ և պահպանողական է. բարձր դասակարգի էլ շահերին հակառակ է համաձայնել բանւորների պահանջի հետ:-

Յովհաննէս, պ. Վարդազարեանից իմ կողմից յատուկ ներողութիւն կ'խնդրես, որ մինչև օրս նոր «Յորիզոն»ի վճարը չ'կարողացայ ուղարկել. դորա պատմութիւնն այս է. Պետերբուրգ ես յանձնել էի, որ մնացած համարները ծախելուց յետոյ փողը ուղարկեն պ. Վարդ. հասցէին. մէկ օր Պետերբ. ընկերոջիցս 9-ը րուբլի եմ ստանում, այն առարկութեամբ թէ պ. Վարդ.-ի հասցէն կորցրել եմ, դու այդտեղից ուղարկիր: Գնում եմ այստեղի փոստը փողը ուղարկելու, բայց նոքա նամակը չ'կորչելու ապահովութիւն տալիս են, իսկ փողինը ոչ, որովհետև փողը այստեղ չեն ուղարկում, այլ փոխադրում, իսկ Ռուսաստանը այդ չ'ունի: Վերջապէս այնպէս էլ մնաց պարոնի փողը ինձ մօտ. եթէ եկող եղաւ, եկող ամառ կ'ուղարկեմ մարդու հետ, իսկ եթէ ո'չ, կ'մնայ մինչև գալուստս: Իմ կողմից յատուկ ներողութիւն կ'խնդրես այդ մասին:

Չ'գիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես. «Յորիզոն» մի՞թէ այլևս չ'պիտի հրատարակէ'ք: Բաց արա քնարիդ ձայնը լսենք և ուրախանանք. գէթ նամակ գրի'ր, երկա'ր մանրամասն. Թիֆլիզից չենք ստանում համարեա ո'չ լրագիր և ո'չ նամակ. ուստի երւակայի'ր որ քու նամակդ եթէ բազմաբովանդակ լինի **ամեն տեսակ** մեր ներքին և արտաքին կեանքին վերաբերեալ լուրերով, Բերլինի ամբողջ հայ ուսանողութեան շնորհակալութեանը պիտի արժանանաս (մօտ 12 հոգի ենք): Ուրեմն, երկար և բազմաբովանդակ. որակն էլ քանակն էլ հարուստ: Բայց որ ծուլանաս ու չ'պատասխանես, քեզ չեմների: Գրի'ր ամեն բան. հին և նոր, չ'կարծես թէ մենք իմացած կ'լինինք. Կովկասից մեզ լուր համարեա' չի հասնում:-

Ընդունի'ր համբոյրս: Շէկ գերմանուհիք քեզ համբոյր են ուղարկում:

Քո Գրիգոր Վանցեան

Յասցէս՝ Berlin, Elsasser str. 36. IV. Herrn Vancian

ԳԱԹ, ԹՖ, 2029

2. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈւՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

<u>ՆԱՄԱԿ – 1</u>

ՕԼԳԱ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս-Շուլավեր

1890, 7 հոկտեմբերի, Թիֆլիս

Օլա ջան,

Հենց այս րոպեիս ստացա քո նամակդ(1) և նրա տպավորության տակ եմ գրում. թե ինչպես է ազդել, այդ կտեսնես: Ես անհամբեր սպասում էի քո նամակին, որ տեսնեմ` ինչ սրտով ես ընդունել իմ զինվորագրությանս լուրը, չնայելով, որ արդեն համոզված էի, թե կտխրեցնե, սրան ապացույց այն քանի օրվան լռությունս. բայց գլխավորը, ես սպասում էի, թե ինչ կասես ազատվելու հնարքի մասին, արդյոք կշի՞ռ կունենան քո առաջ իմ պատճառաբանություններն և իմ «և այլն»երն: Բանից երևաց, որ ես խաբված էի, կարծելով, թե դու հավատացած կլինես, որ ես չարիքներից փոքրագույնն եմ ընտրում: Այո', ես, գոնե իմ կարծիքով, որ հիմնվում է իրականությանց վերա, չեմ ուզում փորձանքից ազատվելու համար պատուհասի մեջ ընկնել.- այսինքն, պարզ ասեմ, զինվորագրությունից խուսափելու համար, որ ո՞վ գիտե կընկնի թե չէ, ընկնեմ... այս ընկնեմը ամեն բան պարունակում է յուր մեջ, և սա զինվորագրության նման «կլինի, թե չէ լինիլ» չէ, այլ ուղղակի «կլինի» և ակներև է. գործին այս կողմից երևի դու շատ թեթև աչքով ես նայում, կամ բոլորովին չես կարողանում գուշակել, այդ պատճառով ես գրում, թե «ինչով որ լինի, միայն թե ազատվես, ուսուցչությամբ չլինի, թեկուզ մշակությամբ լինի...»: Դու չկարծես, թե ես վրդովվել եմ նրա համար, որ դու, իբրև միջոց, մշակությունն էլ ես առաջարկում. հազար անգամ ոչ. ընդհակառակը, մշակությունը շատ բարձր է, եթե նա ազատ և ապահով է հոգեմաշ շշունջներից(2): Այո', ինձ այսօր էլ տեսուչն առաջարկեց երեք տեղ. Փիբ, Գանձակ և Դիլիջան, բայց ես մերժեցի: Այստեղ քեզ պարզ չեմ կարող գրել, կամ գուցե թե որ գրեմ շատ երկարի, թե ինչու մերժեցի, սակայն այսքանն իմանաս, որ ես չեմ կարող աչքերս բաց, հանգստության համար, դագաղի մեջ պառկել, թեկուզ նա ոսկուց լիներ շինած: Դուն երևի խորամուխ չես եղել մինչև հետևանքը իմ ուսուցիչ լինելուս. և միանգամայն քո ցաված սիրտդ ինձ ազատելու համար զինվորագրությունից` թելադրել է քեզ գրելու` ընդունել ուսուցչությունը (հեռանալ այստեղից, թեկուզ հինգ օրով): Ես էլ առա-

ջին անգամ այս միջոցը փրկարար համարեցի, բայց շուտով հիասթափ-վեցա: Իսկ այժմ քո պատասխանը դրեց ինձ մի այնպիսի դրության մեջ, որ ես ստիպված եմ անբախտ Համլետի նման բացականչել. «Լինե՞լ, թե՞ չլինել...»:

Բավական էր. այժմ գանք գործի դրությանը. ես ուզում եմ հանձնել հորս, որ նա իմ տեղը վիճակ հանի: Անցյալ երեկո մտածեցի գնալ Գուլոշ-յանցի մոտ և նրանից տեղեկանալ զինվորագրության կարգերի մասին, մանավանդ, նա ինձ վաղուց էր ասել, թե կարող է միջոց գտնել. իրան տղին էլ ազատել էր նույն միջոցով. և երեկոյան մի խնդիր պատրաստեց. պետք է ուղարկեմ զինվորագրական ատյանին, որ ինձ, ինչպես դեռ աշ-խատանքի ընդունակ հոր աշխատանքի ընդունակ առաջին որդի, որի փոքր եղբայրներն անընդունակ են աշխատելու, տան արտոնություն՝ ազատ լինելու 3 ամյա զինվորական ծառայությունից. տեսնենք ինչ կդառ-նա:

Ես կարծում էի, թե այսօր դուք կգաք: Գնացի հարցրի, որ չեք եկել, իսկ նամակումդ էլ չես որոշում, թե երբ եք գալու: Երևի շուտով կգաք: Ես մի այնպիսի անմխիթար և տխուր տրամադրության տակ եմ, որ պատ-րաստ եմ ամեն րոպե առանց խղճալու ինձ և ուրիշների հետ վերջացնել կյանքի հաշիվը, այն կյանքի, որ չժպտաց իմ դիմաց, որի տմարդի և ստոր խաղերն ու միջոցները նպատակին հասնելու ինձ այնքան են զզվեցրել, որ ես ստիպված եմ բացականչել - մեռնել-քնել, հանգստա-նալ(3): Բայց...

Ես կատարյալ մելամաղձոտ եմ դառնում մի խոսքով:

Երեկ 40 ռուբլի ուղարկեցի Մոսկվա, որով դարձավ 110: Երեկ առա-վոտյան ես սովորականի պես գնացի տեսա կոնսիստորում սեղանիս վրա չորս նամակ: Նրանց մեկի մեջ Ղլտճյանը 5 ռուբլի էր ուղարկել բա-ժանորդաթերթի հետ: Առաքելյանը, Աղաբալյանն ու Վանցյանն էլ խոս-տացել են շուտով ուղարկել:

Այսօր էլ ստացել եմ վեց նամակ, որոնց<ից> մեկը քոնն է(4):

Ես նկատում եմ՝ ֆիզիկապես բավականին ընկել եմ, մանավանդ այս վերջին օրերս, իսկ բարոյապես դեռ ընդդիմադրում եմ շրջապատող հան-գամանքներին, և քեզանից է կախված հաղթանակը...

- Վերջապես, չեմ ուզում ասել, բայց համբերությունս հատավ, շու-տով արի. եթե ուշանաս, ես գրքերի բանը մի խումբ տղերանց կհանձնեմ և գյուղը կերթամ: Շատ ուրախ եմ, որ ձեզ այդքան հյուրասիրում են ձեր

բարեկամները, բայց թող այդ խնջույքները չլինեն ձեր ուշանալու պատճառը, եթե իրավունք կտաք այսքանն ասել...

Ինչպես երևում է, Շաքարը բաղերը քաղել, գինին քամել է, պրծել և այժմ ուրիշ բան չունենալով խաղ է անում: Նշանել էր պրծել, հետ ուղարկեց նշանը, այժմ ուզում է կրկին ընդունել: Ինչո՞ւ հետ տվեց և նրանից հետո ինչո՞ւ է ընդունում:

Մեխակի աղջիկը մեռավ: Երեկ մի ծիծաղ բան պատահեց. մի բացանողի պատահեցինք մի տեղ, ինձ համար բաց արավ և ասաց, որ քո կինը հղի է և մի շատ սիրուն (էլ չեմ հիշում ինչ) տղա կծնի: Զարմանալի բան է, ես իսկի չգիտեմ, թե ինչ կա, նա ինձ հավատացնում է, որ տղա է:

Վերջ ամենայնի, մի խոսքով՝ գալի՞ս ես, թե չէ:

Քո ***Հովհաննես Թումանյան***

<Հ. Գ.>

Ուրիշ բան չկարծես: Նրա համար եմ ասում՝ արի, որ շատ տխուր եմ և անհանգիստ:

Արդեն ժամի 12-ն է գիշերվան, միայն ես ու տատդ ենք տանը և շատ տաք-տաք խոսակցության մեջ ենք:

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՖ, ց. 3, N 24:

1. Օլգա Թումանյանի նամակը, որը գրված պետք է լինի հոկտեմբերի 5-6-ին (՞), առայժմ անհայտ է:

2. Այս և հաջորդ ակնարկները վերաբերում են կնոջ հարազատների դժգոհությանը՝ Թումանյանի կայուն աշխատավարձ չունենալու, բանաստեղծ լինելու պատճառով:

3. «Լինե՞լ, թե՞ չլինել» մենախոսության մեջ Համլետը երկու անգամ տարբեր ձևով է արտասանում այս խոսքերը. «Մեռնել, քնել ոչինչ ավելի» և ապա՝ «Մեռնել-քնել-քնե՞լ» (**Համլետ,** Ողբերգություն հինգ արարվածով, հեղինակություն Վիլիամ Շեքսպիրի, թարգմ. Սենեքերիմ Արծրունու, 1889, Թիֆլիս, III արարված, առաջին տեսարան, էջ 59):

4. Պահպանվում են հոկտեմբերի 3-4-ին գրված Արամ Առաքելյանի (ԳԱԹ, ԹՖ, N 516. այստեղ այդ անթվակիր նամակը թյուրիմացաբար համարվում է նոյեմբերի 16-ի նամակի չորրորդ էջ), Բագրատ Թումանյանի՝ հոկտեմ-

բերի 3-ի (ԳԱԹ, ԹՖ, N 643), Դավիթ Շալամյանի՝ հոկտեմբերի 1-ի, Սիմեոն Ղլտճյանի՝ հոկտեմբերի 1-ի (ԳԱԹ, ԹՖ, ց. 2, N 381 (11) նամակները:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 2</u>

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս-Էջմիածին

1892 թ. 27/I, Թիֆլիս

Սիրելի Սիմեոն,

Բաց նամակդ ստացա(1): Գրադարանի համար առայժմ չորս գիրք ունեմ մոտս, կուղարկեմ: Տեր-Դավթյանին հասցրի պատգամդ:

Երեկ կատարեցինք կաթողիկոսական ընտրության համար եկեղեցական պատգամավորների ընտրությունը, «մշակիստները» և առհասարակ երիտասարդությունը հաղթող է երևում առայժմ(2): Ես թեև, որպես խոխա, այսինքն անչափահաս (ոչ 25 տարեկան) զրկվում էի իրավունքից ձայն տալու, մանավանդ արգելած էր կոնսիստորը, այսուամենայնիվ խառնվեցի:

Վանցյանը «Մուրճին» ուղարկել է մի հոդ<ված> «Բոշաներ» վերնագրով. կտպվի մոտերքում(3):

Լրագիրներում կարդացած կլինես այստեղի ջրօրհնեքի կամրջի խորտակման մասին. այդ սարսափելի աղետը կատարվեցավ իմ աչքի առջև: Եթե կամենաս մի ժամանակ կնկարագրեմ. դեմոնստրացիաներ եղան առաջնորդարանի առջև: Սինոդն այս գործի համար ուղարկել է առանձին քննիչ հանձնաժողով. մեզ արդեն քննել են(4):

Արդեն որոշված է գրքիս երկրորդ հատորի տպագրությունը և նամակիս հետ ուղարկում եմ բաժանորդաթերթը. այս երկրորդ գիրքը առավել մեծ է և հարուստ, առայժմ այսքանը կասեմ, հենց գնիցը կարող ես եզրակացնել: Բաժանորդաթերթն ու բաժանորդագինը աշխատիր մինչև մի ամիսն ինձ հասցնել. գիրքն ինձ նստելու է 300-350 ռուբլի(5):

Ախպեր, դու էլ օրը մի հասցե ես փոխում, մարդ շշկլում է: Գրելիք նամակի մեջ մի հաստատ բան գրիր հասցեիդ մասին:

Ընդունիր մաղթանքներս:

Քո ***Հովհաննես Թումանյան***

Շրջիր(6):

Հ. Գ. Եթե Ալեքսանդրապոլ կամ այլուր ծանոթ - մոտիկ ծանոթ և հուսալի անձնավորություն ունես, գրիր, որ բաժանորդաթերթ ուղարկեմ:

Նույն

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, Թֆ, N 376:
Տպագրվել է ԵԺ V, 62-63:

1. 1892 թ. հունվարին Ա. Ղլտճյանի գրած բացիկը չի պահպանվել:

2. Խոսքը վերաբերում է Մակար կաթողիկոսին հաջորդող նոր կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցող ծխական պատգամավորների առաջադրմանը. անցել էր Գր. Արծրունու թեկնածությունը և դա համարվում էր «մշակական» երիտասարդության հաղթանակը: Վանքի մայր եկեղեցում նույնպես ընտրվել են Արծրունին, Ալեքսանդր Մանթաշյանը, Իսահակ Բուղդանյանը:

3. Հիշատակված հոդվածը տպագրվել է՝ Մճ, 1892, N 7-8, 9:

4. Դեպքը տեղի է ունեցել հունվարի 6-ին: Կամուրջը կառուցվել էր հատկապես ջրօրհնեքի այդ օրվա ծիսակատարության համար:

Այդ օրերին «Մշակի» խմբագրությունը Արծրունու նախաձեռնությամբ կազմակերպում է հանգանակություն զոհվածների ընտանիքներին օգնելու նպատակով:

Ուշագրավ է, որ այդ հանգանակությանը մասնակցել է նաև Թումանյանը, մուծելով 10 ռուբլի (ՄՇ, 1892, N 6), երբ ամիսը ստանում էր ընդամենը 16 ռ. 60 կ. աշխատավարձ:

Նամակի «մեզ արդեն քննել են» խոսքերը վերաբերում են կոնսիստորիայի աշխատակիցների հարցաքննությանը: Հոգևոր կոնսիստորիան էր մեղադրվում, քանի որ նա էր կառուցել ժամանակավոր կամուրջը, նա էլ պատասխանատու էր քանդվելու համար (**Լեո,** Գր. Արծրունի, 1902, հտ. III, էջ 407): Բացի դրանից, Թումանյանը նույնպես եղել էր դեպքի վայրում ոչ միայն որպես ականատես, այլև ենթակա այդ աղետին:

5. Բանաստեղծը նախապես բանակցություններ է վարել իր երկերի ժողովածուն Պետերբուրգում տպագրելու համար, բայց Բագրատ Թումանյանի խորհրդով դիմել է Մ. Բարխուդարյանին՝ Մոսկվայում հրատարակելու: Պատճառը Պետերբուրգում հայերեն տառերի պակասն էր և տպագրության այլ դժվարություններ (տե'ս Բ. Թումանյանի՝ 1890 թ. մարտի 29-ի նամակը, որից

երևում է, թե բանաստեղծը նրան դիմել է մարտի կեսերին գրած անհայտ նամակով (ԳԱԹ, ԹՖ, N 647):

6. Ստորագրությունից հետո **Շրջիր** գրված է «Հ.Գ.»-ն նամակի չորրորդ էջում կարդալու համար:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 3</u>

ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

Ջալալօղլի - Թիֆլիս

1892, օգոստոսի 12, Ջալալօղլի

Հարգելի պ. Արասխանյան,

Ես մինչև օրս մեր գյուղումն էի: Մայրս սաստիկ հիվանդ էր, գնացել էի տեսնելու: Այնտեղից վերադարձա և ստացա նամակ պ. Վանցյանից(1), որ ուղարկելով նամակիս հետի թերթը, խնդրում է ուշադրություն դարձնել «Մուրճում» տպագրելի յուր «Բոշաներ» հոդվածի մեջ եղած օտարազգի բառերի ճշտության վերա(2): Այս թերթը պարունակում է նույն բառերը պարզ և մեկին գրած, որ Դուք աչքի առաջ ունենաք տպագրության ժամանակ, եթե կպատահեն դժվար ընթեռնելի օտարազգի բառեր:

Այստեղի մի քանի գյուղերում խոլերան ճարակում է: Ցուրտ է:

Խնդրեմ բարևեցեք տիկնոջը և Բարխուդարյաններին(3):

Ձեզ հարգող`

Հ. Թումանյան

*

Ինքնագիրը (3 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՖ, N 303:

Տպագրվել է ԵԺ V, 68-69:

1. Գր. Վանցյանի այդ նամակը չի պահպանվել:

2. Տպագրվել է Մճ, 1892, N 7-8, 9:

3. Նկատի ունի «Մուրճի» աշխատակից Արշակ Բարխուդարյանին և նրա եղբորը` Անդրեասին:

* * *

ՆԱՄԱԿ – 4

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս - Էջմիածին

1892, սեպտեմբերի 12, թիֆլիս

Սիրելիդ իմ Սիմեոն,

Ուրեմն՝ հոգով ու մարմնով կորար. այսպես է ասում ժողովրդական առածը կուսակրոն հոգևորականի համար:

Սակայն, սիրելի ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու. մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրած է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություններ ես հանձն առնում: Դու, անշուշտ, քաջ զգում ես այս բոլորը, և ես սրտումս հույս տածելով քո ապագա ազգանվեր և լուսամիտ գործունեության նկատմամբ, համբուրվելով՝ շնորհավորում եմ սրբազան պաշտոնդ և խորասիրտ մաղթում եմ հաջողություն...(1)

Սիրելի Սիմեոն, ես նոր եմ վերադարձել գյուղից, ամառանոց էինք գնացել: Խուլերայից պրծա, այնպես, ինչպես դու թեմական տեսուչներից և հոգաբարձուներից:

Գրքերս արդեն տպագրված են և ճանապարհ են ընկել Մոսկվայից(2):

Հենց փողն ստանալու օրը ես գնել եմ քեզ համար մի «Լուսադեմին»(3), իսկ մյուս գրքերից այն (ինչ-որ) «Պալատի գաղտնիքները» չկար(4), երրորդը՝ «Человек как» и т. д. նույնպես գտա, երկու հատորը 4 ռուբլի(5), յուր ժամանակին քեզ գրել եմ և դեռ պատասխան չեմ ստացել: Գրիր ինչ առնեմ: Դու աշխատիր գրքեր շատ ունենալ, «Մուրճի» փողը երբ որ լինի կարելի է: Առաքելյանը պսակվել է: Վանցյանը գրականության մշակ է դարձել. դու ինչո՞ւ չես բան գրում:

Արդյոք ե՞րբ ես պոպոզ դնելու գլխիդ:

Այստեղ մեծ աղմուկ է հանել և անախորժ տպավորություն արել «Արձագանքում» տպվող «Աստառը» Գամառ Քաթիպայի. Արծրունուն է ներկայացնում(6):

Գրիր տեսնեմ ոնց ես:

Քո ***Հովհաննես***

«Մուրճերը» կուղարկեմ:

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՖ, N 377:

Տպագրվել է ԵԺ V, 71-72:

1. Նկատի ունի Սիմեոն Ղլտճյանի աբեղա ձեռնադրվելը Արսեն անունով:

2. Խոսքը վերաբերում է Բանաստեղծությունների II հատորի տպագրությանը, որը ձգձգվում է մինչև նոյեմբեր (մանրամասնությունները տե՛ս հաջորդ նամակների ծանոթագրություններում):

3. Խոսքը վերաբերում է լեհ գրող Թոմաս Էժի (1824-1915) «Լուսադեմին» վեպի՝ Մ. Բարխուդարյանի ռուսերենից կատարած հայերեն թարգմանությանը (1891, Մ.):

4. Նկատի ունի գերմանացի գրող Գ. Բոռնի «Մադրիդի պալատի գաղտնիքները» վեպը:

5. «Человек как...» գրքի լրիվ վերնագիրը և հեղինակը չպարզվեց:

6. «Աստառը» չորս արարով դրամատիկական գործ է, պարսավագիր, որը ծաղրում է Գր. Արծրունուն և նրա կնոջը՝ Մարիամ Մելիք-Աղամալյանին: Գրելով ուրիշների դրդմամբ և տալով Աբգար Հովհաննիսյանին կարդալու, Պատկանյանը նպատակ չի ունեցել պարսավագիրը հրապարակելու, ընդհակառակը, ժամանակ անց, զղջալով գրածի համար, հետ է պահանջել Հովհաննիսյանից և ինքնագիրը ոչնչացրել: Տպագրության փաստը ինքնին ապացույց է, որ վերջինս, ինքնագիրը հանձնելով հեղինակին, իր մոտ պահել է կրկնօրինակը և սպասել համապատասխան առիթի տպագրելու և հակառակորդից՝ Արծրունուց, վրեժխնդիր լինելու համար: Առիթը ստեղծում է հեղինակի մահը (1892 թ. օգոստոսի 26), որից անմիջապես հետո «Արձագանքի» 1892 թ. N 102-ից սկսվում է «Աստառի» տպագրությունը, որը և, Թումանյանի խոսքերով, «մեծ աղմուկ է հանում» և «անախորժ տպավորություն» գործում ինչպես Թիֆլիսի, այնպես էլ Նոր Նախիջևանի ընթերցողների շրջաններում. ամենուրեք դատապարտվում էր Աբգ. Հովհաննիսյանի արարքը. բողոքում է նաև հեղինակի այրին և որբերի խնամակալը՝ Գր. Չալխուշյանը (Լեո, Գր. Արծրունի, հտ. III, էջ 441-444):

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 5</u>

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս - Երնջակ

1894, IV/17, Թիֆլիս

Սիրելի Արսեն,

Շնորհավորում եմ զատիկդ: Թող աքսորանքիդ մեջ ի մեռելոց հարյալ Քրիստոսի հավիտենական գաղափարները քեզ մխիթարեն: Թող ոչ թե աքսորավայրերն ու բնակատեղիքը լինեն քո տխրության և ուրախության պատճառները, ոչ թե բնակարաններիդ ու խցերիդ փոփոխությունը լինի վշտերիդ ու հոգսերիդ առարկան, այլ գաղափարներիդ և սկզբունքներիդ հաստատությունն ու պաշտպանությունը: Եվ ես քո զվարթ նամակից նկատում եմ, որ այսպես է: Քրիստոնեավարի տար քո լուծը և քրիստոնեավարի կռվիր թշնամիներիդ դեմ: Ահա մի անխորտակելի միջոց:

Էջմիածնից եկած լուրերը մեկը մյուսին գերազանցում են: Տեր Հովհաննեսի գործն էլ շատ աղմկալի եղավ. մի խնդիր (ժողովրդի կողմից) գնացել է վերև, մյուսը տված է սրբազան Պարայանցին(1):

Սպասում եմ, թե ինչ նյութ ես տալու վարդապետների կյանքից. հետաքրքիր է(2):

«Դաշնակներից» քեզ կուղարկեմ 50-60 հատ, վերջին «Դաշնակներն» են սրանք. այս էլ պահած էր Լոռու համար: Հետո կուղարկեմ գրքերը:

Քեզ մի լավ պաշտոն եմ հանձնում: Իմ «Արտավազդի» բանը լավ է երևում: Դու այժմ մի երկրում ես, որտեղ շատ բան կլինի մնացած հին ժամանակներից: Քո գիտեցած և լսած ժողովրդական երգերդ կգրես ու կուղարկես ինձ, քեզանից հիշատակ քո աքսորանքի օրերից: Անհասկանալի բառերը բացատրիր, մեկ էլ գրիր ինձ, թե այդտեղ մեկին մյուսի վրա սիրահարեցնելու համար ինչ միջոց են գործ դնում կամ ինչ ծաղիկ և ինչպես. հետո ասել տալու համար(3):

Տերտերն, Օլեն և բոլոր տանըցիք, և օրիորդները շնորհավորում են զատիկդ և շատ են բարևում:

Արիստակեսի հոդվածի ղալմաղալը երևի կարդում ես(4): Պատկերներդ գրքերի հետ կուղարկեմ. Արամին ու Գրիգորին էլ կուղարկեմ:

Քո ***Հովհաննես***

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՖ, 383:

Տպագրվել է ԵԺ V, 92-93:

1. Սրբազան Պարապյանցը եպիսկոպոս Գևորգ Սուրենյանցն է:

2. Հին Նախիջևանից (Երնջակից) մինչև ապրիլ Ղլտճյանի ուղարկած նամակներն անհայտ են, ուստի և հայտնի չէ, թե նա ինչ նյութեր է խոստացել վարդապետների (էջմիածնի կամ Երնջակի) մասին:

3. Խոսքը «Արտավազդ» դրամատիկական երկի մասին է, որից պահպանվում է միայն սևագիր մեկ պատառիկ (ԳԱԹ, ԹՖ, N 242: Այլ մանրամասնություններ տե'ս Ա. Ինճիկյան, 532-537): Այդ մասին տեղեկություններ տալիս են Դերենիկ Դեմիրճյանը, Վրեն Տաշրացին, Սերգեյ Գորոդեցկին (ԹԺՀ, 26, 298, 894): Անհայտ է, թե Ղլտճյանը կատարե՞լ է արդյոք Թումանյանի խնդրանքը:

4. Խոսքը վերաբերում է ապրիլի 9-ին «Մշակում» (N 41) տպագրված Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանի «Ո՞վ հավատաց» հոդվածին՝ գրված ի պատասխան «Արշեն երեց» կեղծանուն ստորագրությամբ Խրիմյան Հայրիկի «Քահանայական խնդիր» հոդվածի: «Արշեն երեցը» խիստ քննադատում էր տգետ, աղքատիմաց քահանաներին, նրանց ձեռնադրող բարձրաստիճան հոգևորականությանը և հետամնաց ժողովրդին, որը, չկարողանալով զատել գիտունին անգետից, շատ հաճախ ինքն է խնդրում մի տգետ տիրացուի քահանա ձեռնադրել (ԱՐ, 1894, N 3): Հիմնականում համամիտ լինելով «Արշեն երեցի» դրույթներին, Արիստակես եպիսկոպոսը իր հոդվածում բողոքում էր ժողովրդի հասցեին արված մեղադրանքի դեմ և իր քննադատությունն ուղղելով քահանա ձեռնադրող բարձրաստիճան հոգևորականությանը, անհրաժեշտ համարում սովորեցնել ժողովրդին՝ ջոկելու լավը վատից, գնահատելու գրագիտությունը, իմացությունը:

Հոդվածը մեծ աղմուկ է առաջացնում, և պատճառը պահպանողական հոսանքն էր. անմիջապես բացելով գաղտնիքը, որ «Արշեն երեց» ստորագրության տակ թաքնված է Խրիմյան Հայրիկը, «Արձագանքը» և «Նոր դարը» հայտարարեցին, թե Սեդրակյան եպիսկոպոսը դեմ է դուրս եկել հայոց կաթողիկոսին (մանրամասնությունները՝ ՄԵ, 1894, N 3, 4, ՄՇ, 1894, N 43-45 և այլն):

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 6</u>

ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1895, III/21, Թիֆլիս

Մեծ<արգո> պ. Արասխանյան,

Այս տարվա «Մուրճի» N 2-ի Ձեր «Վեցամսյա գրական հանդեսների առիթով» հոդվածի մեջ իմ «Մուրճից» հեռանալը և «Հորիզոնում» երևալը բացատրել եք իմ փողասիրությամբ(1):

Եթե Դուք չեք մոռացել, ես կարծում եմ շատ կծանրանա այս մեղադրանքը Ձեր խղճի վերա, եթե մեզ անջատող օրերն ու դեպքերը չեք մոռացել, պետք է որ Ձեզ տանջի այն գիտակցությունը, որ այսպիսի սուտ եք գրել և այդպիսի ծգտում հատկացրել եք ինձ: Դուք Ձեզ անմեղ ցույց տալու համար անվանարկում եք ուրիշին, բայց այդպիսով ավելի եք տուժում, ընկնելով զրախոսության և անիրավության մեջ:

Սակայն գուցե Դուք մոռացել եք և' ինձ, և' այն օրերն ու դեպքերը, որ մեզ բաժանեցին. ես կհիշեցնեմ:

Ես միառմի, երկար ու բարակ չեմ պատմիլ այն բոլոր բարոյական պատճառները, որոնք ինձ հեռացրին «Մուրճից»: Հիշեցնում եմ միայն մի քանիսը, որ վերջին օրերում պատահեցին և ես իմ տպավորությունը հենց այն ժամանակ հայտնեցի, օր<ինակ>, «Մուրճի» խմբագրությունը վեհափառ կաթողիկոսի մոտ» հոդվածի փոփոխության գիշերը(2), Հակոբ Հակոբյանի առաջին ոտանավորի դեպքը(3), մեր վերջին երկու օրվան վեճերը: Առաջին օրը, երբ Դուք ինձ առաջուց մեղադրում էիք, թե ես «Մուրճը» կթողնեմ Վարդազարյանցի խաթեր, ապացույց էլ այն էիք բերում, թե այն ամսին ես նյութ չեմ տվել, ես Ձեզ ասացի, որ Վարդազարյանցին արդեն ասել եմ մարդոց ներկայությամբ, իրանց ընտանիքի շրջանում, որ ինքը հեռանալով, զգույշ լինի, ինձ չասի, թե դու էլ հեռացիր, որովհետև դրանով վիրավորած կլինի ինձ և կխզվի մեր բարեկամությունը և նա էլ հայտնեց, որ ինքն այդպիսի պահանջ չի անիլ երբեք: Ես Ձեզ ասացի, որ շատ զրկանքներ ես զանց եմ առել և զանց կառնեմ գրականության համար, թե «Մուրճի» նեղ վիճակն ինձ ավելի կմոտեցնի իրան և նույն ամսի համար առաջարկեցի «Բորչալվում» հոդվածը: Դուք ինձ պատասխանեցիք. «Դուք իբրև հոդվածագիր հայտնի չեք, «Շիլլիոնի կալանավորը»

տվեք(4). վեճն ավելի տաքացավ, և ես այնքան վրդովվեցի, որ վերջը, երբ Դուք ինձ իբրև նվեր «Արսեն Դիմաքսյանը» դրիք սեղանի վրա, թողեցի դուրս եկա(5):

Ես այդ միևնույն օրը նույնպիսի տաք վիճաբանություն ունեցա Վարդազարյանցի հետ, թե նա մի կերպ հաշտվի հանգամանքների հետ և չթողնի «Մուրճը», նա զայրացավ և նեղացած հեռացանք իրարից:

Երկրորդ օրը Դուք ինձ հանդիպեցիք պրոսպեկտի վրա, տարաք խմբագրատուն և ցավակցություն հայտնեցիք, թե ժողովուրդն իմ մասին ասում է, թե ես արդեն բարոյապես ընկել եմ, որ «Մուրճից» հեռանում եմ Վարդազարյանցի խաթեր, և այդ ժողովուրդը դուրս եկավ մի օրիորդ (օր. Ե. Բ.), որը սակայն, մինչև անգամ այդպիսի բան չէր ասել: Դուք ինձ առաջարկեցիք հարաբերություններս կտրել Վարդազարյանցի հետ (մինչդեռ գիտեիք, թե նրան ինչպես էի զգուշացրել, որ այդպիսի բան չասի Ձեր վերաբերությամբ): Դուք ինձ Ձեզ երախտապարտ հայտարարեցիք «Մուրճում» արած հառաջադիմությանս համար, իմ ունեցած (շատ ու քիչ) ժողովրդականության համար, և այլն, և այլն: Կհիշեք և իմ պատասխանները, որոնց դառնության պատճառը Ձեր խոսքերի մեջ պետք է որոնեիք: Կհիշեք և' խմբագրական ժողովի, և' «Մուրճի» խմբագրության մասին արած վիճաբանությունները, և' նրանից մի քանի օր հետո Գրիգոր Վանցյանի հոդվածի պատմությունը(6): Սրանք և շատ ուրիշ դեպքեր, որ չեմ հիշատակում, Ձեզանից սառեցնելու և հեռացնելու զորություն ունեցան ինձ համար: Եվ ես հեռացա լուռ, առանց թշնամանքի, չնայելով Դուք շարունակ գրգռում էիք, մեկին ասելով, թե Դուք ինձ վռնդեցիք, որովհետև ես անտանելի էի, մյուսին հավատացնելով, թե ես լիրբ եմ, և այլն:

Սակայն դարձյալ վերադառնանք վերջին հարվածին՝ փողասիրությանը. հիշո՞ւմ եք, երբ Դուք ինձ հրավիրեցիք «Մուրճին» աշխատակցելու (Ա. գիրքս հրատարակելուց հետո)(7): Յայտնեցիք ինձ արդեն հայտնի «Մուրճի» ֆինանսական դրությունը և հետն էլ խոստացաք վարձատրել: Ես մերժեցի, թեև այն ժամանակ ընտանիքի տեր <էի> և ստանում էի ամսական 16 ռ. 66 կոպեկ կոնսիստորից: Նրանից հետո Դուք ինձ մի չեկ տվիք, ես դարձյալ հայտնեցի, թե Ձեզ և թե հրատարակչին, որ վարձատրություն չեմ ուզում և հրաժարվեցի: Վերջին օրերում ուզում էիք ինձ վարձատրել երեք տարվան աշխատակցությանս համար, չեկ գրել, որ հրատարակիչը վճարի. ես դարձյալ մերժեցի, գլխավորապես ձևը պատճառաբանելով: Դուք վկա էիք իմ այն վարմունքին, որ ես թողեցի Վարդա-

զարյանցի առաջարկած 80 ռուբլիանոց պաշտոնը և ընտրեցի Հրատարակչական ընկերության գրասենյակը 20 ռ. ռոճիկով, իբրև գրական շրջան(8): Էլ ուրիշ փաստեր չեմ բերում, ոչ էլ նրա վրա եմ գնում, թե Դուք երեք տարվան ընթացքում, որ այնքան մոտիկ ենք եղել, ի՞նչ փողասիրություն, ի՞նչ կասկածելի հատկություն եք տեսել կամ ի՞նչպես եք ճանաչել ինձ:

Միայն այսքանը Ձեզ գրելով, ես խնդրում եմ և հուսով եմ, որ Դուք «Մուրճի» առաջիկա N-ում հետ կառնեք Ձեր այն խոսքերը, իբրև թե Վարդազարյանն ինձ այն ժամանակ ապահովում էր փողով կամ թեկուզ մտադիր էր ապահովելու և ես նրա համար հեռացա «Մուրճից»: Խնդրում եմ հանուն այն բարեկամության, որ ունեցել ենք երբևիցե, ինձ չհարկադրեք անախորժ բացատրություններ տալու(9):

Ձեր նախկին աշխատակից և բարեկամ՝

Հովհաննես Թումանյան

Հասցեն. Норашенская ул. д<о>м Гевондянца

*

Ինքնագիրը (8 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, Թֆ, N 304: Նույն տեղում է նաև նամակի սևագիրը՝ լեզվաոճական տարբերություններով:

Տպագրվել է ԵԺ V, 100-102:

1. Արասխանյանի հիշատակված հոդվածը պատասխան է «Մշակի» «Մեր ուժերը ջլատում ենք» թղթակցությանը (ստորագրված է Բ. Մատ.): Վերջինս այն կարծիքին էր, որ հայերեն հրատարակվող բոլոր հանդեսները պետք է միանան և հրատարակեն ամենաշատը երկուսը, մեկը՝ Պետերբուրգում, մյուսը՝ Թիֆլիսում. հակառակ դեպքում կատարվում է ուժերի ջլատում: Թղթակիցը նկատի ուներ «Մուրճը», «Թատրոնը», «Հորիզոնը»՝ Թիֆլիսում, «Արաքսը»՝ Պետերբուրգում, «Հանդես գրականական և պատմականը»՝ Մոսկվայում, որտեղ Ս. Մամիկոնյանը մտադիր էր հրատարակել ևս մի հանդես «Խոսքը» վերնագրով (ՄՇ, 1895, N 15, փետրվարի 7):

Համոզված, որ «Մշակն» ակնարկում է «Հորիզոն» հանդեսի հրատարակչի (Փիլ. Վարդազարյանի) և աշխատակիցների մի մասի «Մուրճից» հեռանալը, Արասխանյանն իր հոդվածում հերքում է «ուժերի ջլատման» մասին վերոհիշյալ կարծիքը, հայտնելով, թե «Հորիզոնի» միակ կարող ուժը Հովհ. Թումանյանն էր, որի «Մուրճից» հեռանալը ոչ թե բողոք է ամսագրի խմբագ-

րի դեմ, այլ հետևանք, իբրև թե Փիլ. Վարդազարյանից ունեցած նյութական ակնկալության: Չնայած Արասխանյանի բացահայտ միտումնավորության, նրա ափսոսանքը Թումանյանի նման մի աշխատակցից զրկվելու համար ակնհայտ է (Մճ, 1895, N 2, էջ 316, 317): Արասխանյանի հիշյալ հոդվածի պատասխանը` «Պոլեմիկան հայոց մամուլի մեջ» վերնագրով, տե՛ս ՄՇ, 1895, N 50:

2. «Մուրճի» խմբագրությունը վեհափառ կաթողիկոսի մոտ» հոդվածը վերաբերում է Խրիմյան Հայրիկի 1893 թ. օգոստոսի 31-ի ընդունելությանը: Խմբագրից (Արասխանյան) ու հրատարակչից (Փ. Վարդազարյան) բացի, այդ ընդունելությանը մասնակցել են ամսագրի բոլոր աշխատակիցները, այդ թվում և Թումանյանը: Ընդունելությունը տևել է կես ժամ, որի ընթացքում Խորեն վարդապետ Ստեփանեն բոլորին մեկ առ մեկ ներկայացրել է կաթողիկոսին: Նույն օրը «Մուրճի» խմբագրության աշխատակիցները այցելել են Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին (Մճ, 1893, N 7-8):

Ինչպես երևում է Արասխանյանի պատասխան նամակից, այդ այցելությունների մասին վերջինիս գրած հաղորդումը, նախքան տպագրությունը, քննության առարկա է դարձել, և, ինչպես Թումանյանի, այնպես էլ «Մուրճի» մյուս աշխատակիցների դրդմամբ Արասխանյանը ինչ-որ փոփոխություններ է արել հակառակ իր ցանկության (ԳԱԹ, Թֆ, ց. 2, N 262):

3. Խոսքը վերաբերում է Հ. Հակոբյանի «Ուխտ բարեկամության» ոտանավորին. հաշվի չառնելով Թումանյանի բացասական կարծիքը` Արասխանյանը տպագրել է այն (Մճ, 1893, N 10. Հ. Հակոբյանի առաջին տպագիր գործն է): «Մուրճի» խմբագրությունը վեհափառ կաթողիկոսի մոտ» հոդվածի (տե՛ս N 2 ծանոթագրությունը) և Հակոբյանի ոտանավորի տպագրության առիթով եղած վիճաբանությունների միջոցին Թումանյանի արած դիտողությունները յուրովի ընկալելով, Արասխանյանը նկատել է դիտավորություն, որը, ըստ վերջինիս, եղել է Վարդազարյանի դրդմամբ կամ նրանից նյութապես կախման մեջ լինելու պատճառով (ԳԱԹ, Թֆ, ց. 2, N 262):

Չնայած Վարդազարյանին գործակցելը որոշ չափով նյութապես ապահովում էր բանաստեղծին, այնուամենայնիվ, Թումանյանի հեռանալը «Մուրճից» ուներ ավելի շուտ բարոյական պատճառ, քան նյութական:

4. Ինչպես երևում է այս փաստերից, 1893 թ. աշնանն ավարտված էին և' «Բորչալվում» ճանապարհորդական ակնարկը, և' «Շիլիոնի կալանավորը» պոեմի թարգմանությունը: Ճամփորդական ակնարկի փաստերից մեկը վերաբերում է 1894 թվականին (ԵԺ VI, 55). ուրեմն, 1894 թ. «Հորիզոն» հանդեսի

առաջին գրքում տպագրելուց առաջ հեղինակը «Բորչալվում» ակնարկը վերանայել է:

«Շիլիոնի կալանավորը» պոեմի թարգմանության թվականը համարվել է 1895-ը (ԵԺ II, 435): Հենվելով այս նամակի վրա, Ա. Ինճիկյանը թվականը ճշտել է 1893 (տե'ս էջ 503):

5. «Մուրճի» 1893 թ. 1-6 համարներում տպագրվել է «Արսեն Դիմաքսյան» վեպը, որից հետո, արտատպվելով ամսագրից, հրատարակվել առանձին գրքով: Թերևս այդ հրատարակության հետ առնչվող ինչ-որ դեպք զայրացրել, վիրավորել է Թումանյանին:

6. Խոսքը վերաբերում է Գր. Վանցյանի «Մեր ուսումնարանների և ուսուցիչների ապահովության մասին» հոդվածի տպագրությանը: 1893 թ. սեպտեմբերի վերջերին Թումանյանն Ախալքալաքից ստանում է Վանցյանի հիշյալ հոդվածը և հանձնարարական նամակ, որով հեղինակը խնդրում էր շտապ իմանալ Արասխանյանի կարծիքը հոդվածի տպագրության մասին, մերժման դեպքում՝ անմիջապես հետ վերցնել և տրամադրել «Տարազին» (ԳԱԹ, ԹՖ, N 994): Արասխանյանը պատասխանն ուշացնում է և հոդվածը չի վերադարձնում: Նոյեմբերին, կրկին նամակ ուղարկելով Թումանյանին, Վանցյանը խնդրում է հոդվածը հետ վերցնել և պահել, տպագրությունն այլևս անժամանակ համարելով (ԳԱԹ, ԹՖ, N 994): Չնայած դրան, Արասխանյանը հոդվածը տպագրում է (ՄԾ, 1894, N 1):

7. «Մուրճին» աշխատակցելու հրավերը Թումանյանը ստացել է 1891-ի հունվարին. նույն թվի «Մուրճի» N 2-ում տպագրվել է «Երգչին» բանաստեղծությունը:

8. Թումանյանի ծոցատետրերից մեկում պահպանվում է Փիլ. Վարդազարյանի 1891 թ. դեկտ. 15-ի երկտողը, որով, դիմելով Հակոբ Անագչյանին, նա հիշեցնում է իրենց բանավոր պայմանավորվածությունը՝ գրությունը հանձնող երիտասարդին (Թումանյանին) «կրկնակի հաշվապահություն» սովորեցնելու մասին (տե'ս ԹԹ, ՄՄ, N 10, 37, ծոցատետր N 11): Միջնորդագրի՝ ծոցատետրում մնալն ապացույց է, որ դա չի հասել հասցեատիրոջը և որ հաշվապահությունը որպես ապրուստի միջոց բանաստեղծին չի գայթակղել:

Այս նամակում հիշվող Փ. Վարդազարյանի առաջարկած «80 ռուբլիանոց պաշտոնը», հավանաբար, Թումանյանը պետք է ստանար «կրկնակի հաշվապահություն» սովորելուց հետո, այնինչ, գերադասելով գրական միջավայրը, պակաս աշխատավարձով, 1892 թ. մարտից նա աշխատանքի է անցել հրատարակչական ընկերության գրասենյակում:

9. Արասխանյանը նկատի է ունեցել, որ Փիլ. Վարդազարյանի հրատարակությամբ արդեն լույս էր տեսել Դ (1893) գրքույկը:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 7</u>

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս - Հին Նախիջևան

1895, IV/14, Թիֆլիս

Սիրելի Արսեն,

Երևի առաջին նամակս քեզ վրա տխուր տպավորություն է թողել. բայց ինչու չես պատասխանում, մանավանդ, այդպիսի նամակները չի կարելի անպատասխան թողնել(1): Հիվանդության անկողնից նոր վեր կացած, վրդովված գրեցի այդ նամակը - այնքան մութը, որ պետք է մի քանի բացատրող նամակներ էլ գրեմ: Հարկավ, հետաքրքիր կլինի քեզ համար, և ես կգրեմ ուրիշ անգամ:

Հիվանդությունից անմիջապես հետո Աղայանցի ցավով բռնվեցի՝ ինֆուլենցիայից հազիվ պրծած: Նորա նյութական շատ նեղ դրությունը ուժերս ավելի շուտ կազդուրեց: Միջոցների դիմեցինք. թե ինքն անձամբ, թե ես դիմեցինք բարեկամների և խնդրեցինք փոխառություն ապահով մուրհակով, որի տակ ստորագրում էր և Ն. Տեր-Ղևոնդյանը, որը 400 ռ. պետք է տա Աղայանցին մի քանի ամսից հետո: Փոխառությունը, որքան իջեցրինք, տոկոսը բարձրացրինք, տվող չեղավ: Մի քիչ էլ իզուր դես ու դեն ընկնելուց հետո ես մի հոդված գրեցի, գնացի «Մշակի» խմբագրատուն - հոդվածս հավանեցին, իսկ միտքը՝ ոչ - ժամանակն առարկելով(2): Շատ հետաքրքիր է այս անցքը. թե ինչ պատահեց այնտեղ, այդ էլ մի ուրիշ անգամ կգրեմ, բայց հրաժարվելուց հետո մի լուր տպեցին, որ գուցե տեսած լինես(3):

Դարձյալ ուրիշ անգամ կգրեմ, թե ինչ պատահեց Աղայանցի հետ սրանից հետո, միայն առայժմ այսքանն ասեմ, որ շատ հուսահատական էր և ցավալի: Դու պետք է ներկա լինեիր այն տեսարանին, երբ ամեն կողմից մերժված, ընտանիքից ստացած նախատական նամակն առաջին, նա կոտրված ու լցված, մի քանի կցկտուր խոսքեր արտասանեց ու գլուխը ներքև թողնելով, սպիտակ միրուքը բռնած աշխատում էր հետ կուլ

տալ արտասուքները, որոնք սակայն երևացին, որպես 33 տարվան գրական գործունեության հաղթանակի նշաններ:

Նրան թողեցի այս դրության մեջ, եկա պատմեցի երկու ընկերի և վճռեցինք ժողով անել: Առավոտը, երբ գնացի պատմելու, թե ժողով ենք անում, մի ավետիք տամ, նա հայտնեց, թե ժողով չէր ուզում, բայց արդեն ուշ էր: Ժողովն ընտրեց 4 հոգի, իմիջիայլոց և ինձ, բայց ես հանձն առա միայն քարտուղարության համար, որովհետև իմ անունը հարուստների մոտ հեղինակություն չի ունենալ: Ինչևիցե, արդեն սկսված է գործունեությունը, բայց դու գիտես ինչ տեսակ է լինում ժողովի գործունեությունը, պաշտոնական, սառն ու դանդաղ:

Կարճ կտրեմ, որոշված է հանգանակել նեղ - հարուստ շրջանում, իմիջիայլոց դիմել և քեզ, հանգանակելու քո վիճակում, հարուստներից(4): Այս ժողովի խնդիրն ու առաջարկությունն է, որ գրում եմ քեզ. քո անունն Աղայանցն էլ է տվել ինձ, ես էլ քո նամակի՝ նրան վերաբերյալ տողերը կարդացի յուր մոտ, որի համար շատ է շնորհակալ և բարևում է քեզ(5):

Թե ինձ հարցնես, ես «Մծիրին» եմ շարունակում և մի քանի այլ բաներ(6): Մյուս անգամ կգրեմ իմ և Արասխանյանցի նամակագրության(7) և իմ ու Աղայանցի շուն ազատելու պատմությունը(8):

Նամակումդ, չմոռանաս, գրիր, որ ես ասացի Գրիգորին, թե Արասխանյանին ասի, թե ինքն է նամակներ գրել, որ հոդվածը ետ առնեմ (նամակները մոտս են), միասին գնացիք, եկաք ասացիք, որ հերքեցիք(9): Ի՞նչ եք ասել, որ Արասխանյանին այժմ էլի տեղիք է տալիս հարցնելու:

Համբույրս:

Քո ***Հովհաննես***

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, Թֆ, N 386:
Տպագրվել է ԵԺ V, 103:

1. Խոսքը վերաբերում է Ղլտճյանին գրված մարտի 21-ի նամակին:

2. Այդ հոդվածը հայտնի չէ: Խմբագրությունը հրաժարվել է հոդվածը տպագրել «ժամանակն առարկելով»: Հավանաբար, դա նշանակում է, թե դեռևս մոռացված չէր այն աղմուկը, որ բարձրացրին «նորդարականները» Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրությունը հրատարակվելու կապակցությամբ: Ի վերջո, այդ նույնը պատճառ դարձավ Գևորգյան ճեմարանից Աղայանի հեռանալուն և այնուհետև անգործ մնալուն:

3. «Մի ուրիշ անգամ» Թումանյանն այդ հարցին չի անդրադարձել, իսկ հիշատակված լուրը, որը տրվում է ստորև, տպագրվել է մարտի 30-ին (ՄՇ, 1895, N 37)։ «Մեր ժողովրդական գրող Ղազարոս Աղայանը, ինչպես մենք տեղեկացանք, գտնվում է նյութական ծանր դրության մեջ։ Ճակատագիրը հալածում է այդ շնորհալի գրողին և բեղմնավոր դպրոցական գործողին։ Տասն տարուց ավելի է, որ հայոց դպրոցներում մի ապահով տեղ չի գտնում այն մարդը, որը թե իր դասագրքերով և թե իբրև ուսուցիչ, ահագին ծառայություն է մատուցել մեր կրթական գործին։ Անցյալ տարի նա հրավիրվեց ճեմարան և հազիվ մի տարի անցած՝ հալածվեց։ Դպրոցներ ունենք, բայց ամենալավ ուժերն այնտեղ տեղ չունեն. քաղաքակրթվող ազգի անուն ենք վայելում, բայց մեր գրողները, ծանրաբեռնված ընտանիքով, առանց միջոցների, առանց ապահովության, ողբում են իրանց դառն օրերը...»։ Շուտով Թումանյանին արձագանքել է Շիրվանզադեն՝ տպագրելով իր «Ամոթ է, վերջապես» հոդվածը, որով նա պարտադրում էր հայ հասարակությանը մտահոգվելու Աղայանի ճակատագրով (ՏՂ, 1895, N 12, էջ 178)։

Թումանյանի միջամտությունն ունեցել է նաև այլ արձագանքներ, մինչև որ Աղայանի բանտարկությունը (1895 թ. սեպտ. 7-ին) գործին այլ ընթացք է տվել։

4. 1894 թ. սեպտեմբերից Ղլտճյանը վարում էր Արարատյան հոգևոր թեմի Հին Նախիջևանի հաջորդի պաշտոնը (ՄԵ, 1894, N 9)։

5. Նկատի ունի 1895 թ. հունվարի 30-ին Ղլտճյանի գրած մեզ անհայտ նամակը, որտեղ նշվել է, թե՝ «Յակառակ հոգևորականության վերաբերմունքի՝ մտադիր է տոնել Աղայանի հոբելյանը» (ԵԺ V, 104)։

6. «Մծիրի» պոեմի թարգմանությունն ավարտվել է 1896 թ. գարնանը, երբ այն Թումանյանը կարդացել է Իսահակյանի և Դեմիրճյանի համար (ԹԺՅ, 9)։ «Մի քանի այլ բաներ» գրելով նա, հավանաբար, նկատի ուներ, որ վերամշակում էր «Լոռեցի Սաքոն»՝ առանձին գրքով հրատարակելու համար, տպագրության էր պատրաստում «Շիլիոնի կալանավորի» թարգմանությունը, «Դաշնակներ» նոր գրքույկը և այլն։

7. Տե՛ս Արասխանյանին Թումանյանի գրած մարտի 21-ի նամակը (Յովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր 9-րդ, Ե., 1997, էջ 149-152, նամակ N 73) և ստացած պատասխանները (ԳԱԹ, Թֆ, N 548 և գ. 2, N 262)։

8. Խոսքը վերաբերում է նույն թվականի գարնանը վարարած Քուռ գետում խեղդվող շանը փրկելու Թումանյանի և Աղայանի անհաջող փորձին (**Շիրվանզադե,** Կյանքի բովից, Ե., 1930, էջ 311-312)։

9. Նկատի ունի Գր. Վանցյանի «Մեր ուսումնարանների և ուսուցիչների ապահովության մասին» հոդվածի տպագրության պատմությունը, որին, ինչպես երևում է այս տողերից, տեղյակ է և մասնակից նաև Ա. Ղլտճյանը: Վանցյանից Թումանյանի ստացած այդ նամակները պահպանվում են. կարմիր մատիտով ընդգծված են այն տողերը, որոնք վերաբերում են հիշատակված հոդվածը հետ վերցնելուն (տե'ս ԳԱԹ, ԹՖ, N 2025 (994), 2026 (995):

Նամակի առաջին հրատարակության ծանոթա·րության մեջ (ԵԺ V, 104) Վանցյանի վերոհիշյալ հոդվածը շփոթվել է նրա «Հայ բոշաներ» հոդվածի հետ (տպա·րվել է Մճ, 1892, N 7-8 և այս նամակին չի առնչվում):

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 8</u>

ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1895, IV/25, Թիֆլիս

Մեծարգո
պ. Ա. Արասխանյան,

Ձեր իմ մասին գրածների մի քանի կետեր ավելի լուսաբանելու համար, խնդրեմ, պատասխան տաք այս մի քանի հարցերին.

1. Դո՞ւք եք ինձ հեռացրել «Մուրճի՞ց», թե՞ ես եմ հեռացել(1):

2. Դուք ինչպես իմացաք՝ պ. Վարդազարյանցի հետ ես ընչի համար և ինչ պայմանով էի կապվել(2):

3. 1893 թ. վերջին ամիսներին ինձ տանո՞ւմ էիք Ձեր խմբագրական ժողովներին, թե չէ, և այդ ժողովներում տվե՞լ եք ինձ կարդալու և կարծիք հայտնելու համար, օր. Մելքումյանի քննադատությունը՝ Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մասին, Շաքիրյանի «Մծիրին», Արգահատյանի վեպիկը (մի ինչ-որ երեցի մասին), և այլն, որոնք և օրերով, եթե ոչ շաբաթներով եղել են մոտս(3):

4. 1894 թ. հունվարին ի՞նչ է ասել Ձեզ պ. Վանցյանն յուր հոդվածի և ինձ գրած նամակի մասին(4):

5. Խնդրեմ նայեք 1893 թվականի Ձեր չեկերի տետրակին, այնտեղ կա՞ իմ անունով մի չեկ՝ «Սովի ժամանակից» վերնագրով գրվածքիս համար, որ տպված է «Մուրճի» N 5-ում 1893 թ.(5):

Եվ 6. Դուք գրում եք, թե ինձ միակ գնահատողն եք եղել և պաշտպանել եք ոչ միայն դրսի մարդկանցից (!), այլև «Մուրճի» գրողներից (սկզբի տարում). խնդրեմ տաք այդ գրողների անունները(6):

Հ. Թումանյան

*

Ինքնագիրը (4 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՖ, N 305:
Տպագրվել է ԵԺ V, 106:

1. Այս նամակով Թումանյանը պատասխանել է հասցեատիրոջ՝ նույն թվականին գրած մարտի 21-ի և ապրիլի 4-ի նամակներին, որոնցով վերջինս աշխատել է մի կողմից՝ մեղադրել բանաստեղծին «Մուրճից» Փիլ. Վարդազարյանի ազդեցությամբ հեռանալու համար, մյուս կողմից՝ ցույց տվել, իբրև թե ինքն է նրան հեռացրել: Երկու դեպքում էլ ակներև է Արասխանյանի միտումնավորությունը: Թումանյանի տված հարցերին Արասխանյանը պատասխանել է իր նույն օրվա նամակով, որտեղ գրել է. «Թե ե՛ս եմ Ձեզ հեռացրել, թե Դո՛ւք եք հեռացել: Նամանավանդ որ անձեռնահաս եմ այս կետին պատասխանելու, թե Դուք ինչ մտքով հոկտեմբեր-նոյեմբերին 1893 թ. այնպես սկսեցիք վարվել հետս, որ ես դրդված տեսնեի ինձ՝ Ձեզ հայտնի ծանր խոսքերն ասելու, որից հետո Ձեր հեռանալը անխուսափելի պիտի լիներ: Ես ենթադրում եմ, որ Դուք գոռոզացել էիք Վարդազարյանի հետ կապվելով»: Ինչպես այստեղ էլ պարզորոշ երևում է, Արասխանյանն այնպիսի մթնոլորտ է ստեղծել խմբագրության մեջ Փիլ. Վարդազարյանի օգնությունից զրկվելուց հետո, որ Թումանյանը **ստիպված** հեռացել է (ԳԱԹ, ԹՖ, գ. 2, N 262/2):

2. Արասխանյանի նամակները կարևոր են բանաստեղծին վերաբերող արժեքավոր փաստերով, թվական տվյալներով. այսպես, երկրորդ հարցին տված պատասխանից պարզվում է, որ Թումանյանը 1893 թ. նոյեմբերի 10-ին է «Մուրճի» խմբագրին հայտնել, թե Վարդազարյանը հրատարակելու է ժողովածու («Հորիզոն») և իրեն **առաջարկում է լինել ռոճիկով աշխատակից** և **լեզու սրբագրող** (ընդգծումը մերն է - Հովի. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածուի 9-րդ հատորի (Ե., 1997) խմբ.): Նոյեմբերի 12-ին Թումանյանը զգուշացրել է, որ Արշակ Բարխուդարյանը նույնպես կապված է Վարդազարյանի հետ որպես խմբագիր, որը և հաստատում է Բարխուդարյանը հետևյալ խոսքերով. «Այո՛, մենք հրատարակչական ընկերություն ենք կազմում. նա փողն է դնում, մենք մեր աշխատանքը. գրքեր ենք հրատարակելու, նաև ժողովածու»: Պարզվում է նաև, որ Թումանյանը «Մուրճից» հեռացել է նոյեմբերի 26-27-ին (ԹՖ, գ. 2, N 262/2):

3. Ինչպես Թումանյանի տված այս հարցերից, այնպես էլ Արասխանյանի պատասխանից դարձյալ երևում է, որ երիտասարդ բանաստեղծը, չնայած աշխատավարձ չի ստացել, բայց կատարել է բավական գործեր. նախքան խմբագրությունից հեռանալը կարդացել է և' Հովի. Կոստանյանի, և' Շաթիրյանի թարգմանած «Մծիրին» և կարծիք հայտնել (որից հետո թարգմանությունը չի տպագրվել), Մելքումյանի քննադատությունը Հովի. Հովհաննիսյանի մասին (նույնպես չի տպագրվել), Արշալույս Արգահատյանի (Ա. Մխիթարյան) «Ուխտավորը (Մի հատված իմ հիշողությունից)» ակնարկը՝ գրված Հարություն քահանա Մանուկյանցի մասին (Մճ, 1893, N 11):

4. Տե՛ս սույն բաժնի 6–րդ նամակի 6–րդ ծանոթագրությունը:

5. Արասխանյանը ապրիլի 25-ի նամակում այս կետին պատասխանելուց խուսափել է, բայց ապրիլի 4-ի նամակից պարզվում է, որ «Մուրճի» խմբագիրը 1893 թ. հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին, նկատի ունենալով Թումանյանի նյութական վիճակը, որպես **բացառություն** վարձատրություն է առաջարկել, բայց վերջինս մերժել է (ԳԱԹ, ԹՖ, գ. 2, N 262/1, 2):

6. Այս կետին նույնպես Արասխանյանը պատասխան չի տվել, գրելով՝ «այդ մասին հաշիվ չունեմ տալու Ձեզ» և պահանջել է դադարեցնել նամակագրությունը, թեպետ նամակը ստորագրել է՝ «Ձեր բարյացակամ...» (ԹՖ, գ. 2, N 262/2):

Չնայած երկու կողմերի լարված հարաբերություններին, նրանք ի վերջո հաշտվել են, բայց Թումանյանը, քանի դեռ խմբագիր էր Արասխանյանը (մինչև 1900 թ.), այլևս չի աշխատակցել «Մուրճին»: Հայտնի է, որ անկախ գժտությունից, Թումանյանը բարձր է գնահատել Արասխանյանի գործունեությունը, հատկապես գրական ֆոնդ ստեղծելու համար նրա թափած ջանքերը:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 9</u>

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս - Բաքու

<1902, սեպտեմբերի 1-5, Թիֆլիս>

Սիրելի Արսեն,

Վերջին ժամանակներս ինձ շատ թույլ էի զգում: Իմ բարեկամ բժիշկ Զարգարյանը խորհուրդ տվեց դիմելու իր ծանոթ մի ուրիշ բժշկի. հիվան-

դությունս երևի նրան կասկածելի թվաց: Վերջապես քննեցին և գտան, որ առանց հետաձգելու պետք է գնամ Աբասթուման, առանց ընտանիքի: Հակառակ դեպքում, ասում են, անբուժելի կհիվանդանամ և այնպես կընկնեմ, որ էլ չեմ կանգնիլ: Այս, իհարկե, լավ են ասում և, եթե կուզես ես էլ գիտեի - բայց... այս բայցն է բանը:

Երեխաներիս բանը պետք է հոգամ, ինչպես իմ մասին մտածեմ, քանի որ նրանք դեռ մնում են իմ առաջին հոգսն ու մտածությունը. դրա հետ միասին՝ այնքան պարտքեր ունիմ վճարելու և չեմ կարող հետաձգել. օրինակ, 7 ամսվա տան վարձ է, խանութների ապառիկ և մանր պարտքեր. մեծերը թողնում եմ անորոշ ժամանակի:

Եվ ահա իշխանուհի Թումանյանն ու Վարդազարյանը, բժշկի հետ խորհրդակցելուց հետո, ինձ ղրկում են, հանձն են առնում այնտեղի հոգսը, բայց, ինչպես ասի, պոչս սառուցին է կպած...

Այժմ, եթե կարող ես, ինչպես գրում ես, մի բան ղրկելու, շտապիր, որ շատ ժամանակին կլինի:

Բժիշկը թեև արգելել է պարապելը, բայց հետս տանելու եմ մի քանի վերջանալի բաներ՝ վերջացնեմ, բերեմ: Աշխատելու հարմար առիթ է: Ես կյանքումս ազատ ոչ թե ամիս, գրեթե, օր չեմ ունեցած. այս ինձ համար մեծ հանգամանք է և ես կօգտվեմ: Դու չես իմանում, որքան ցանկություն ունիմ աշխատելու. բայց հնար չկա. հիվանդ, ջղային, մի խոսքով կատարյալ ընկած, և այսքան հոգս ու հուզմունք անընդհատ:

Մի խոսքով, դու գրածս չմոռանաս, մնացածը հետո: Գրիգորից բարև: Մերոնք բարևում են:

Քո **Հովհաննես**

*

Ինքնագիրը (3 էջ) պահպանվում է ԳԱԹ, ԹՓ, N 393: Անթվակիր է. ժամանակը որոշվում է մոտավորապես՝ Աբասթուման մեկնելու փաստով:

Տպագրվել է ԵԺ V, 214-215:

1. Ղլտճյանի այդ նամակն անհայտ է:

* * *

ԲԱԺՆՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Դ - Դաշնակներ, Թիֆլիս, 1893:

ԵԺ I, II, III, IV, V, VI - **Հովհաննես Թումանյան,** Երկերի ժողովածու (գիտական հրատարակություն) վեց հատորով, Երևան, 1940-1959

ԳԱԹ - Գրականության և արվեստի թանգարան

Թֆ - Թումանյանի ֆոնդ

ց 2, 3 - ցուցակ 2, 3 (լրացուցիչ)

Ա. Ինճիկյան - **Արամ Ինճիկյան,** Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969

ԹԺՀ - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան), Երևան, 1969

ՏՁ - «Տարազ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս

ԱՐ - «Արարատ», ամսագիր, Էջմիածին

ՄՃ - «Մուրճ», ամսագիր, Թիֆլիս

Արձ - «Արձագանք», շաբաթաթերթ, օրաթերթ, Թիֆլիս

ԹԹ - Թումանյանի թանգարան

գ. - գործ

թ. - թերթ

վ. - վավերագիր

< > Սուրանկյուն փակագծերի մեջ դրվում են հեղինակի բաց թողած, Հովհաննես Թումանյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» 9-րդ հատորի խմբագրության վերականգնած և ըստ տրամաբանության ավելացրած տառերը, տողերը, թվագրությունները:

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր 9-րդ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 1997

3. ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ՆԱՄԱԿ - 1

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՑ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1890, 2/X, Ախալցխա

Սիրելի Հովհաննես,

Թեև գալիս չկարողացա քեզ տեսնել, բայց և այնպես կարող ես բավականանալ այս մանրատառ բաց նամակից: Ես, որպես գիտես, արդեն Ախալցխայումն եմ և ազգային վարժապետ, թեև ցավ էր ինձ համար բաժանվել իմ սիրած ընկերներից և ուսումնարանից (Նորաշենի), սակայն անհնարին էր նյութական կողմից: Ինչևիցե, եկանք մի գավառական քաղաք, որտեղ ավելի ազատ եմ, քան եթե Տփղիսում, բայց և այնպես չունիմ լավ ընկերներ, որոնց հետ կարելի լինի լավ ժամանակ անցնել, բայց ինչ արած, պետք է տանել մինչև որոշած ժամանակը, որովհետև որոշված է և պիտի տանել: «Նոր-Դարում» կարդում եմ հայտարարությունդ(1), երևի շուտով դուրս կգա, չմոռանաս ինձ մի երեսուն օրինակ ուղարկելու, այստեղ կարելի է ծախել, եկող ամսին կուղարկեմ փողերը բաժանորդների, իսկ թերթը շուտ կուղարկեմ: Որովհետև Վանցյանի թերթն էլ ինձ է ուղարկել, որ փողը դարձյալ ես ուղարկեմ, այդ պատճառով մի փոքր կուշացնեմ, որովհետև բոլորը ի միասին կուղարկեմ, այժմ փուղ չունիմ, քեսիբ եմ, մանավանդ որ գալուս պես հիվանդացա և բավական ծախս ունեցա: Աստված կտրի վարժապետի կյանքը, ինչ արած, երբ որ փոսի մեջ ես ընկնում, պիտի դուրս գաս: Ես տղայոց ուսումնարանումն եմ և ունիմ շաբաթական քսան ու երեք դաս: Պետք է ասած, որ շատ տխուր են անցնում օրերս, որովհետև շրջան չկա, մարդ չկա, ինչ պիտի անես, պետք է լռելյայն տանել մինչև տարվա վերջը և պուկ, մին փախչել: Թեև ուսուցչական խումբը բաղկացած է տասը հոգուց, բայց և այնպես կարելի է յոլա գնալ: Շալամովից եթե նամակ ունիս, գրիր ինձ նորա հասցեն, կամ գրիր, որ ինձ նամակ գրի: Գոնյա դորանով միայն կարելի է մխիթարվել: Գրիր լավ-լավ բաներից: Ի՞նչ նորություն կա մայրաքաղաքումդ, ես զուրկ եմ թազա խաբարից, թեև լրագիր ստանում ենք և կարդում, բայց քո խաբարի և չալ-չալ սրախոսությունների տեղը չի տա: Ի՞նչ ես անում, գրելդ շարունակո՞ւմ ես, թե չէ, ի՞նչ ես անում, բանաստեղծություններիդ հավելվածը պիտի դուրս գա՞, թե ոչ: Վեճդ Ղազարի հետ ինչ արիր(2), վերջացրիր, թե ոչ: Նոր ոտանավոր դուրս կգա, գրիր ընդար-

ծակ: Բարևիր իմ կողմից տեր հորը, տիկնոջը և այլ ծանոթներիս: Տերտերին ասա բարևի իմ կողմից օրհորդներին: Ի՞նչպե՞ս է անցնում ուսումնարանը և ի՞նչ արին կոպարի բանը, ա թե՞ բ(3), պատասխանի'ր*:

Ողջույն քեզ, Արամ քո:

*

Առաքելյան Արամ (1870-1933) - Թումանյանի դասընկերներից Ներսիսյան դպրոցում. ուսուցիչ, լրագրող:

1. Նկատի ունի «Նոր-Դարի» 1890 թ. N 184-ում տպագրված հետևյալ հայտարարությունը. «Մի շատ սիրուն և շնորհքով գրված գրքույկ ենք ստացել. դա Հովհաննես Թումանյանի (Դսեղեցու) բանաստեղծությունների ժողովածուն է»:

2. 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Աբովյանին ուղղած նամակում բանաստեղծը տեղեկացնում է, թե Ղ. Աղայանի հետ վեճ է ունեցել «Լոռեցի Սաքոյի» խելագարության հոգեբանական պատճառաբանվածության հարցի շուրջ (V, 19-20):

3. Հնարավոր չեղավ պարզել, թե այստեղ ինչի մասին է խոսքը:

* * *

ՆԱՄԱԿ – 2

ԲԱԳՐԱՏ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

1890 ամի, 23 հոկտեմբերի, <Մոսկվա>

Սիրելի Հովհաննես ջան,

Անհամբերությամբ սպասելով քո նամակին, վերջապես ստացա ամսույս 18-ին: Հովհաննես ջան, իհարկե ճակատագիրը մարդուս միշտ ընթանում է յուր ընթացքով և անհնարին է այդ ընթացքը փոխել: Բայց դարձյալ մարդս միշտ համբերությամբ և խաղաղությամբ պետք է աշխատե այդ ընթացքին լավ ուղղություն տալ: Այժմ դու ինձ գրում ես այդ անգութների բարբարոս վարմունքը դեպի քեզ(1), բայց իհարկե դու չպետք է նեղանաս կամ բարկանաս, այլ պետք է ցավես դոցա վերա, որովհետև դոքա չգիտեն, թե ինչ են անում, դոքա այն պարազիտներն են, որ դու արտահայտում ես այս խոսքերով.

Դո'ւք, որ ուզում եք աշխարհքին խաբել,

---

* **Վերին լուսանցքում**` բաց նամակդ որ ստացա, շուտով կուղարկեմ թերթը և փողը:

Եվ դատաստանի առաջ դողալով
Գիտեք կեղծավոր արտասուք թափել
Չարությամբ լեցուն, հանցավոր սրտով...
Կըհասնի նա ձեզ, բարկությամբ արդար
Արժանի մահով պատուհասելու...(2)

Քո նամակը ստանալուն պես ես գնացի Աստվածատուրյանցի հետ Մկրտիչ Բարխուդարյանցի մոտ, նա այնտեղ չէր, ես ծանոթացա Ավետիսյանի հետ և խնդրեցի գալ ինձ մոտ, նա խոստացավ, բայց մինչև այժմ չի եկել: Մկրտիչ Բարխուդարյանցը գալով, ես հարցրեցի, թե գրքերը ուղարկե՞լ եք, նա ասաց, թե վաղը պետք է ուղարկեմ: Ես վերցրեցի նորանից 40 օրինակ, թեպետ, իհարկե, քիչ չէ, պետք է խոստովանեմ ամաչեցի: Յովհաննես ջան, քանի միտս է ասեմ. Մելքոնի բաժանորդաթերթումն գրած է Աղեքսանդր Մելիքյանցի անունը, նա այստեղ ինձանից ստացավ: Մեկ օրինակ ընծայել եմ ուսանողության գրադարանին: Երբ վաճառեմ բոլորը, փողը կամ քեզ կուղարկեմ և կամ թե կտամ Մկրտիչ Բարխուդարյանին, որովհետև ինչպես նա ասաց դեռ երեսուն ռուբլի մնացել է քո հաշվից: Այստեղ ուսանողների օգտին ներկայացումն պետք է տրվի, գուցե Աստվածատուրյանցը զավեշտի ժամանակ ոտանավորներիցդ մեկը կարդա: Նա քննադատում է և պետք է այստեղի գրականական ընկերության առաջ կարդա: Խրախուսվիր, սիրելիս, հառաջ, ասպարեզը բաց է և լայն: Յովհաննես ջան, «Բանաստեղծություններդ» իմ սիրելի գրքույկն է, այնքան կարդացել եմ, որ շատ տեղեր անգիր գիտեմ: Մեկ բան պատմեմ. անցյալ օրը գրքերից մի քանի հատ տարա այստեղի շուշեցի վաճառականներին, նոքա ուրախությամբ ընդունեցին և խնդրեցին ինձ մի քանի կտոր կարդամ: Ես կարդացի «Սաքոն», «Ալեքը», «Միեն» և այլն, նոքա այնքան հափշտակվեցին, որ անկեղծ եմ ասում, մի քանիսը սկսան լաց լինել, մանավանդ երբ կարդացի նոցա «Միեն»: Մտադիր եմ մի-մի հատ տալ Գամբարյանցին, Խալաթյանցին և Ներսիսյանցին (պրոֆեսորներին): Ափսո՜ս, որ քիչ վերցրեցի: Աստվածատուրյանցը ինձ ասում է՝ մի շտապիր, դեռ մի ծախիր, այդ գրքերը պետք է մեկ ռուբլիով վաճառեմ, որովհետև դա 35 կոպեկանոց գրքույկ չէ: Յովհաննես ջան, դարձյալ կրկնում եմ, խրախուսվիր և շարունակիր գործդ, ասպարեզը բաց է: Մելքոնից ստացա նամակ, նա շատ շտապով էր գրել, այնպես որ ոչինչ չէր գրել: Ես նորան պատասխանեցի Դիլիժան: Գրում ես, թե թեմական տե-

սուչը ուսուցչության հրավիրեց, իհարկե, անհարմար է քեզ գնալ: Գրիր, թե ինչպես վերջացավ զինվորագրությունը, դուրս պրծա՞ր, թե ոչ: Ես որ քեզ խնդրել էի կարմիր կիրակեի մասին շատ լավ էր և այդ ես խնդրել էի ուսանող Տերյանցի համար: Նա ողջունում է քեզ և խորին շնորհակալություն է հայտնում, բայց խնդրում էր, եթե հնարավոր է ընդարձակ գրիր և մի քանի կտոր ջանգյուլում գրիր: Աստվածատուրյանցը քեզ ի սրտե ողջունում է: Էլ ինչ ես ուզում գրեմ, Յովհաննես ջան, ողջույն տիկնոջը և համբույր փոքրիկ Մուշեղին: Գալով ինձ՝ ես պատրաստվում եմ, օգոստոսին մտադիր եմ եթե կհաջողվի կամ Գանձակ և կամ Երևան գիմնազիայի յոթերորդ դասարան քննություն տալ: Յովհաննես ջան, Դարչինյանից և Վանցյանից մի տեղեկություն տուր և եթե հնարավոր է, նոցա հասցեները ուղարկիր: Ողջույն ծանոթներին: Գրքերդ արդեն ուղարկել է, ափսոս քիչ վերցրեցի, լավ կլիներ ուղարկել և' Պետերբուրգ, և' ուսանողների մեջ տարածել:

Մնամ քեզ կարոտ **(Բ. Թումանյանց)**

Իմ հասցեն՝

В Москву

Старо-газетный переулок, дом Селезнева

Меблированная комната N 20, Баграту Туманянцу

Յ. Գ.

Խնդրեմ նամակ գրիր

Բ. Թ.

Յովհաննես ջան, ների՛ր, որ այսպես խառն եմ գրել, որովհետև քունս տանում է. մեկը լրացել է և երկուսն է գնում, գիշեր բարի*

Բ. Թ.

*

1. Թումանյանի և կոնսիստորականների հարաբերությունները առանձնապես սրվում են 1889 թ., երբ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ է նշանակվում Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը, որի ժամանակ կոնսիստորիայում չարաշահումներն ավելանում են: Թումանյանը չի կարողանում հանդուրժել այդ ամենը և բողոքի ձայն է բարձրացնում դրա դեմ: Այդ բանը արտացոլվում է այդ ժամանակ գրած մի շարք բանաստեղծությունների մեջ («Երանություն էր

---

* **Վերին լուսանցքում՝** Մելիքյանցը ողջունում է:

խոստացել հույս ինձ...», «Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից...», «Մարգարե», «Չարամիտներին» և այլն), որոնք և առիթ են դառնում Թումանյանի՝ կոնսիստորիայից արձակվելուն, որը տեղի է ունենում 1892 թվին (մանրամասնությունները տե'ս **Ա. Ինճիկյան,** Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 207-220):

2. Բերված են «Չարամիտներին» բանաստեղծության 4-րդ տունը և վերջին տան առաջին երկու տողերը (I, 40-41):

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 3</u>

ԲԱԳՐԱՏ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

1890 ամի, 10 նոյեմբերի, <Մոսկվա>

Սիրելի Հովհաննես ջան,

Ստացա քո թանկագին նամակը ամսույս 6-ին: Հովհաննես ջան, ամենահարկավորը և ամենահետաքրքիրը դու ինձ չես գրում, թե զինվորագրությունից ազատվեցիր, թե՞ ոչ: Հովհաննես ջան, այստեղ սաստիկ ցրտեր է անում, ցրտության աստիճանը հասնում է մինչև 17: Չենք կարողանում դուրս գնալ տանից: Արդեն ամբողջ քաղաքը սպիտակել է: Ժողովուրդը կրում է յուր համար ձմեռվա լավ բաները: Հովհաննես ջան, երևի այժմ ստացած կլինես գրքերը: Ես այստեղ, ինչպես քեզ գրել էի, վերցրել եմ 40 օրինակ, որից 10-ը ընծայել եմ ուսանողների ընկերությանը, 1 օր. Տերյանին, 1 օր. Աստվածատուրյանցին, 2 օր. Մելիքյանցին (մեկ օրինակ իբրև նվեր, իսկ մյուս օրինակը իբրև բաժանորդ: Նա Մելքոնի բաժանորդաթերթումն է գրված, այնպես որ դուրս կգա): Մեկ օրինակ էլ ես կվերցնեմ կարդալու: Այնտեղ մնում է 34 օրինակ: Այդ 34 օրինակից 24 օրինակ վաճառել եմ, ինձ մոտ մնացել է 10 օրինակ, այն էլ շուտով կվաճառեմ: Իհարկե, ես չեմ շտապում, յուրյանք են գալիս խնդրում: Այսպես, Հովհաննես ջան, ես Բարխուդարյանցին կտամ 12 ռուբլի: Հովհաննես ջան, ինչ կվերաբերի իմ գրած բաժանորդներին, դու առայժմ այն գրքերը քեզ մոտ պահիր: Անցյալ օրը ես Բարխուդարյանցի մոտ էի, տեսա Ավետիսյանցին, նա էլ էր քեզանից նամակ ստացել, ես նորանից հարցրեցի քո հեռագրի մասին: Հովհաննես ջան, աշխատիր բանաստեղծությունները գրելիս (պոեմաները առավել) համեմատել բնության հետ, թե դա կարող է իրա-

կան կյանքում գոյություն ունենալ, իսկ ինչ կվերաբերվի գեղարվեստական տեսակետին, ոչինչ չունեմ ասելու, որովհետև շատ գեղեցիկ են: «Սաքոյի» համար ասում են, թե դա մի փոքր անբնական է, թե նա այդպես շուտով չէր կարող խելագարվել և այլն: Բայց «Ալեքի» և «Մեհրու» վրա հափշտակված են, մանավանդ բանաստեղծություններդ՝ «Մարգարեն», «Շատերի նման...», «Գիշերվա աստղի դիմաց», «Չարամիտներին», «Երանություն էր խոստացել հույս ինձ», «Ինչ ես կատաղել...» հափշտակված են թե' վեհ մտքերի և թե' գեղարվեստականության վրա: Այնուամենայնիվ, Հովհաննես ջան, հառաջ գնա, երեկո չէ լինում, որ քո բանաստեղծությունների մասին չխոսանք Աստվածատուրյանցի հետ: Հովհաննես ջան, գալով հայկական հարցին՝ այստեղի ռուս լրագիրները համակրանքով են վերաբերում: «Русская ведомость» լրագրի խմբագիրներից մեկը, որ հայ է Ջանշյան ազգանունով, նա Պոլիս է և թղթակցություններ է լինում այդ լրագրի մեջ Պոլսից, որի մեջ գլխավորապես խոսում է հայկական հարցի մասին և գրում է այն դեպքերը, որ պատահում են այնտեղ: «Հայաստան» լրագիրը բոլորը ստանում են այստեղ, իմիջիայլոց և ես: Եթե կարոտություն ունիս այդ լրագիրը կարդալու, ես քեզ կուղարկեմ. ամիսը երկու անգամ դուրս է գալիս: Հովհաննես ջան, Մելիքյանցը, Տերյանցը և Աստվածատուրյանցը ողջունում են քեզ: Իմ կողմից բարևիր տիկնոջը և համբուրիր փոքրիկ Մուշեղին: Գալով երկրաշարժին՝ այստեղի լրագիրներում գրած էր:

Ափսո՜ս, ես սխալվեցի և շատ չվերցրեցի գրքերից, նախ այստեղ կվաճառեի և երկրորդ Պետերբուրգ կուղարկեինք մի քանիքը: Բայց, ոչինչ, այստեղ էլ կվաճառվի: Ես էլ պատրաստվում եմ, տեսնենք կհաջողի, թե չէ:

Մելքոնի մասին լավ էիր գրել ճշմարիտ(1), նա ինձ վրա էլ էր նամակ գրել նույն բովանդակությամբ: Հովհաննես ջան, երբ Վանցյանից, Դարչինյանից տեղեկություններ ստանաս, ինձ գրիր: Բարև ծանոթներիս:

Իմ հասցեն՝

В Москву, Старогазетный переулок, дом Селезнева

Меблированная комната чердака, N 20, Б. Туманяну

Մնամ քեզ կարոտ՝ **Բ. Թումանյան**

*

1. Բանաստեղծի՝ Բ. Թումանյանին հասցեագրված նամակը, որտեղ նա «լավ» է գրել Մելքոնի մասին, մեզ չի հասել:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ - 4</u>

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՑ

16-ն նոյեմբերի 1890 թ., Ախալցխա

Սիրելի Հովհաննես,

Նամակովս ներփակյալ ուղարկում եմ հինգ ռուբլի և հիսուն կոպ., բաժանորդագները հանդերձ թերթերի:

Կտնօրինես այսպես.

2 օր. ուղարկիր Աղբալյանցին Թելավ, ուսուցիչ հայոց ուսումնարանի

1 օր. Արշակ Մինասյանին

1 օր. Սեդրակ Մասանջյանին

1 օր. Հմայակ Աղբեկյանին

1 օր. Հմայակ Ալբերտյանցին

1 օր. Տիգրան Հարությունյանցին

1 օր. Ջալալ Տեր-Գրիգորյանցին

1 օր. Ղազանչյանցին

1 օր. Վարդան Տեր-Կիրակոսյանցին

1 օր. Հովհաննես Շահպարոնյանցին

1 օր. Սուրեն Դեմիրչօղլյանցին

Այս բոլորը ուղարկիր Ախալքալակ պ. Ջալալ Տեր-Գրիգորյանցին, որը քաղաքական ուսումնարանի ուսուցիչ է, և մի ցուցակ այս ազգանվանց, որպեսզի նա հասցնի յուրաքանչյուրը ըստ պատկանելույն, որպեսզի վերջ դրվի: Գրիր, որ իմ առաջարկությամբ ես ուղարկում:

Մի-մի օրինակ կտաս մեր օրիորդներին՝ այն է Վարդանյանին, Սողալյանին, Շահնազարյանին և Մալումյանին, մի օրինակ Ներսիսյան դպրոցի վերակացու Աբուլյանցին, 1 օր. Ասպետին, իսկ 3 օր. կուղարկես ինձ, հանդերձ մի քանի օրինակի, այստեղ վաճառելու համար, եթե հար-

մար կդատես: Այս երեք օրինակից մեկն Չիլինգարյանց Գրիգորինն է, իսկ մյուս երկուսը ինձ, որոնց բաժանորդագները սույն նամակավս պատիվ ունիմ ներկայացնելու Ձերդ մեծասքանչ բանաստեղծությանը:

Շնորհավորում եմ գրականական առաջին փորձդ, ցանկամ կատարյալ հաջողություն և հառաջադիմություն՝ հաղագս ազգասիրության և մարդասիրության:

Անպիտան երկրաշարժը միթե այնքան սաստիկ էր, որ կարողացավ ցնցել և տատանել մեծանուն բանաստեղծիդ վայրը(1), ո'չ, ո'չ, այդ անկարող է, բնությունը չէ կարող մերձենալ քեզ այդպիսի չար դիտավորությամբ: Օ'ն, արիացիր, ո'վ մեծանուն, արի բանաստեղծ, շարժիր ոսկելար քնարդ, ոգևորիր մարդոց, միայն էնպես արա, որ մուզայիդ չփախցնես:

Բարևիր տերտերին, ուհուդ և ժառանգիդ:

Քո **Արամ Առաքելյան**

В Телав, учителю армянской приходской школы Гну Седраку Агабалянцу.

В гор. Ахалкалаки. Г-ну Джалалу Тер-Григорянцу.

1 օր. ուղարկիր. В Батум. Почто-телеграфному чиновнику А. Тамбашеву.

Վանցյանը գտնվում է Նուխվա գավառի Վարդաշեն գյուղում, ուսուցիչ է: Նորա հասցեն՝ В гор. Нуху. В армянское духовное правление, прошу переселать в Вардашен, учителю Григорию Ванцянцу.

*

1. Երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1890 թ. հոկտեմբերի 29-ին:

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 5</u>

ՋԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՑ

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա թանկագին նվերդ՝ «Բանաստեղծություններիդ» II հատորը: Կարդացի ու հոգեկան մեծ բավականություն ստացա: Համեմատեցի առաջին գրքույկիդ հետ և մեծ առաջադիմություն նկատեցի: Համոզվեցի, բանիմաց, հասկացող և ծեռնհաս ընթերցողներիդ հետ, որ քնարերգակ

բանաստեղծ ես բառիս բուն նշանակությամբ և լավ ապագա ես խոստանում: Հուսով սպասում ենք, որ մեր աղքատիկ, դեռ չզարգացած քնարերգության սակավաթիվ մշակներից մեկը կլինես: Առաջին գրքույկովդ հանդիսացար գլխավորապես ինչպես ժողովրդական բանաստեղծ, որ շատ բնական է այն գրողի համար, որ ժողովրդի մեջ ծնվել և նրա կրծքով է սնվել: Թեև ներկա գրքույկումդ էլ կան բուն ժողովրդական ոգով խմորված երկեր, որ ցույց է տալիս, թե ժողովրդի զարկերակը սերտ կերպիվ կապված է սրտիդ հետ, որ հասկանալի, ուրեմն և շատ թանկագին են միայն բուն ժողովրդի հարազատ զավակների համար, բայց և այնպես ուրիշ հարցեր էլ են հուզում քեզ... Կասկած չկա, որ թե' ընտանեկան և դպրոցական կրթությունը, թե' մանկական կյանքը, ծննդավայրը, բնությունը, շրջանը, ընկերությունը և թե' ընթերցանությունը մեծ ազդեցություն են անում հեղինակի գրականական ուղղության վերա: Կարելի է այս կամ այն միջոցով, այս կամ այն ցանկալի ուղղությունը ձեռք բերել: Բայց ես անտեղի եմ համարում քո բարեկամներից ոմանց երկյուղը, թե մի գուցե դադարես բուն ***ժողովրդական*** բանաստեղծ լինելուց և այդ երկյուղից առաջացած խորհուրդը՝ միշտ ժողովրդական մոտիվներով առաջնորդվել: Ես կարծում եմ, որ հիշյալ պայմանները, այն է կրթությունդ, մանկական կյանքդ, ծննդավայրդ և այլն, ամեն մեկը այնպիսի ֆակտորներ են, որ քեզ միշտ կապված կպահեն ժողովրդի հետ, քեզ միշտ սիրահար կպահեն իդիլլիային: Վերջապես, այդպիսի մի խորհուրդ՝ միայն ժողովրդական բաներ գրել, կարելի էր տալ ավելի նվազ շնորհք ունեցող մեկին: Իսկ իմ անկեղծ խորհուրդն է տաղանդդ ***բազմակողմանի*** զարգացնել, ի միջի այլոց ***ընթերցանությամբ:*** Բանաստեղծը ժողովրդի, ժամանակակից հասարակության, նույնիսկ ժամանակի որդին, արտահայտությունն է: Նա իր գրվածների մեջ, իբրև հայելու մեջ, պետք է ցոլացնե և ջանա լուծել ժամանակակից հարցեր, խնդիրներ... Իսկական տաղանդը հավասար ավյունով, հավասար աշխուժով և գրգիռով գրում է այս կամ այն մոտիվով: Նա չէ կարողանում զսպել իրան, սորա կամ նորա ցանկությամբ, խորհրդով կամ, այսպես ասած, պատվերով գրել, «րոպեն է նրան հրամայողը» («Минута ему повелетель»), ինչպես ասում է Ժուկովսկին: Այս պատճառով էլ ես շատ ուրախացա, որ այս հատորումդ՝ ժողովրդական մոտիվներիդ հետ ես գտա և ընդհանուր քաղաքացիական (гражданские) մոտիվներ, հասարակական և ազգային մոտիվներ և այլն: ***Նկարագրություններդ,*** մանավանդ բնության նկարագրություններդ,

հրաշալի են: «Անուշիդ» մի քանի տեղերը աննման են: Նորանց գլխավոր արժանավորությունը կայանում է նրանում, որ դու բնության հետ չես նկարագրում կամ արտահայտում նրա ազդեցություններից առաջացած զգացմունքներդ, հոգեկան տրամադրությունդ, ուրեմն նկարագրություններդ սուբյեկտիվ չեն, այլ ***օբյեկտիվ,*** որ գեղարվեստական մեծ նշանակություն ունի: Ոչ նվազ աջողված են և սիրո երգերդ: Աշխատիր հերոսուհիներիդ հաճախ տեղ տալ բնության ծոցում: Այն հոգեկան տրամադրությունը, որ առաջ է գալիս բնության տեսարանի և սիրելի, համակրելի, բնությունը համահավասար սիրող կնոջ ընկերակցության ազդեցությունից, այնքան վեհ և սուրբ է, որ միայն բանաստեղծը կարող է արտահայտել. անկասկած է, որ այդ զգացմունքները երջանիկ են, թևավորում են մեր հոգին և դարձնում են մեզ աստվածանման: Այդպիսի տրամադրությունը բախտավորության ամենալավ գրավականն է: Միայն այդպիսի րոպեներում մարդս ընդունակ է զգալու յուր մեջ բարձր հոգեկան էլեմենտ: Միայն բնության հետ համաձայն և պոեզիայով բացատրված, պոեզիայից առաջացած սերն, միայն այն սերն, որ պոեզիայի ծնունդ և արգասիք է, կարող է ստիպել մեզ հավատալու ճշմարտության, բարվո և գեղեցկի անմահությանը և հավիտենականությանը... Սիրո առարկան էլ բնության ծոցում սորա ազդեցությունից դառնում է իրավ որ գեղեցկության իսկական աստվածուհի: Բայց ո՛չ Վեներան՝ ծովի ալիքներից, փրփուրից դուրս եկած և բոլորի մեջ ցանկություն ծնեցնող Վեներան, այլ ահեղ, անհաղթելի գեղեցիկ, անսահման վեհ, մարդկանց սրտերին սրբազան սարսուռ ներշնչող, կարծես աստղյաց թագը գլխին աստվածուհի, որի սիրտը միևնույն ժամանակ մի անմատչելի, մաքուր, անբիծ տաճար է, որն ունի ամենին նվաճող համեստություն, ներողամտություն, քնքշություն, մաքրություն և որը խաղաղացնում, հանդարտեցնում է ամենակրքոտ տղամարդին անգամ՝ հարկադրելով նրան համբույրի տեղ օրհնություն խնդրելու: Նրա սերը բնության ծոցում ավելի մաքուր կլինի, քան աստղերը, ավելի վախկոտ, քան գիշերը և ավելի սարսափելի, քան խավարը... Այս է, գոնյա, իմ իդեալը: Քաղաքացիական մոտիվներիցդ էլ ամենից աչքի ընկնողը «Կանչդ» է, որ միանգամայն գլուխ գործոցդ է: Հրաշալի տպավորություն թողեց վերաս:

Սիրելի Հովհաննես, պոեզիան մի լուսատու փարոս է, որը հենց ինքն արարիչն է վառել, որպեսզի մենք մեր կյանքի դառն րոպեներին չշեղվենք ցանկալի ճանապարհից: Բանաստեղծները այդ փարոսի բոցերից

պետք է վառեն այն ջահերը, որով ուզում են լույս սփռել ամենուրեք: Պոեզիան մի աստվածուհի է, որ գոյություն ունի մարդկային սուրբ մտածմունքներում և ստեղծագործություններում: Բանաստեղծները այդ աստվածուհու քուրմերը պիտի լինեն: Պոեզիան առաքինություն է, նա ինքը կյանքն է: Բանաստեղծները պետք է լինին մի կարողավոր, ուժեղ թև, որ բարձրացնեն մեր սրտերը, վառեն մեր զգացմունքները, լինեն ճշմարտության զինվոր, բարոյական վերքերին բարոյական սպեղանիներ դնող, կյանքի վսեմ խորհուրդների արտահայտիչ, նրանք պետք է ձգտեն արտահայտել մարդկային հոգու մաքրությունը և մարդուն ուղղել դեպի բարին: Նրանք պետք է գործեն ընդհանուրի համար, ապրեն և մեռնեն հասարակական կյանքով և այլն: Ուստի ես փափագում եմ քեզ տեսնել միշտ կանգնած բանաստեղծի այս վեհ, վսեմ կոչման վերա, իսկ սա կարելի է ինքնակրթությամբ, ընթերցանությամբ, ճոխ գրականության ուսումնասիրությամբ և այլն: Վերջացնելով խոսքս կրկին դիմում եմ քեզ, սիրելի Յովհաննես, եղիր մեզ համար լուսավորող, պայծառ գաղափարներ տարածող ոգի, սովորացրու մեզ մտածել և զգալ, ամեն մի լավ բան սիրել, ամեն մի ազնիվ բանի համակրել և, իհարկե, ատել, ինչ որ ատելի է, ապրել ոչ թե հաշվով, շահի համար, այլ հավատով: Փայլիր մեզ համար, ինչպես մի առաջնորդող աստղ, այն ժամանակ մենք կգանք քո ետևից դեպի իդեալը, զգալով մեզ բախտավոր, ոգևորված... Եվ ես կրկին անգամ բարձրագոչ կգոռամ. «Դու բանաստեղծ ես»: Երևի կրկին առիթ կլինի խոսելու այս հարցի առթիվ: Բարև Գրիգորից:

Քո ***Ջալալ Տեր-Գրիգորյան***

24 մայիսի 1893 թ.,
Ախալքալաք

Յ. Գ. Գրիգորին նամակ պետք է գրեիր, բաներ պետք է ղրկեիր, ի միջի այլոց և թարգմանությունը, ինչի՞ չես գրում կամ ղրկում:

Յովհաննես ապեր, կարդացի Ջալալի ոգևորված նամակը քեզանից առաջ: Ահա մի ամիս է սպասում եմ նամակիդ, որ խոստացել էիր բաց նամակովդ և ուզած բաներիս, բայց ոչ նամակ ես ուղարկում, ոչ էլ մին զատ:

Ողջույն. **Գրիգոր:**

Չմոռանաս հարցերիս պատասխանել:

*

Տեր-Գրիգորյան Ջալալ (1866-1939) - մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

* * *

* Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններից կատարված մեջբերումները, բացի հատուկ նշվածներից, քաղված են բանաստեղծի երկերի ակադեմիական հրատարակությունից (վեց հատորով, 1940-1959): Մեջբերումների աղբյուրները նշվում են բնագրում, փակագծերի մեջ` ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը («Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ»-ի 4-րդ հատորի (Երևան, 1985) խմբագրություն):

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 272-273, 277-279, 281-284, 316-319, 330-331, 335:

* * *

ՆԱՄԱԿ - 6

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՑ

Въ Тифлисъ
Норашенская улица
Домъ бывшій Пугинова
Его Высокоблагородію
Ованесу Туманянъ

Յաuցէu. черезъ Игдыръ
Въ Кулбъ,
Учителю N. N.

91 թ. 12 նոյեմ.
Կողբ

Սիրելի Յովհաննէս.

Վերջապէս քեզանից նամակ ստացայ. և ահա շտապով պատասխանում եմ, կամ աւելի լաւ ասած քեզ յանձնարարութիւններ եմ անելու. կուղարկես շուտով հետևեալ պիէսաները. Քաղցածներ, Երեք քաջեր և Մադոյի կտակը, վերջնիս համար իմացիր Դաւիթ Տէր-Դաւթեանից (Ջգրաշէնում ուսուցիչ է), թէ ուղարկել է, մի ուղարկիր, թէ չէ ուղարկել կամ ուղարկելու, կուղարկես էլի. այստեղ նոր տարուն մի ներկայացում ենք տալու յօգուտ դպրոցի գրադարանի որ նոր մտադրուած եմ կազմելու: Անպատճառ կրկնում եմ այդ պիէսաները կը գտնես և կուղարկես, փողը կուղարկեմ, կամ հակառակ դէպքում պիէսաները: Յետևեալ անգամ կը գրեմ շարունակութիւնը սոյն նամակիս: Վանցեանի մասին տեղեկութիւն գրիր: Բարև քեզ և ընտանեացդ, նամանաւանդ փոքրիկ Մուշեղին:

Քո Սիմէօն

ԳԱԹ, ԹՖ, 1560

* * *

<u>ՆԱՄԱԿ – 7</u>

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՑ

94 թ. փետ. 23,
Էջմիածին

Սիրելի Օհաննէս.

Ստացայ նամակդ. շտապում եմ պատասխանել. պատկերներիս մէկը կտաս <…>եանին, մէկը օր. Նունէին, մէկը կուղարկես Արամին, մէկը Գրիգորին, մէկն էլ <ճանճի> փոստով քեզ, մնացածները կուղարկես, երբ հասցէս ղրկեմ:

Կաթուղիկոսի գործունէութեան մի երկու կէտերը յիշեցի անցած նամակովս, այժմս դարձեալ գրում եմ նրա մասին: Անցած անգամ գրել եմ խառն, անկարգ, այժմս էլ թէև յոյս չունեմ թէ կարողանամ ուզածս կերպով գրել, բայց և այնպէս գրում եմ. ինչ դուրս գայ գայ... Մի քանի գործեր կան որ կաթուղիկոսը, ա'յն էլ Խրիմեան կաթուղիկոսը պիտի անպատճառ կատարէր. 1. պատրիարքը - Պոլսի շարունակում է իր ազգավնաս գործունէութիւնը և պատրիարքութիւնը հակառակ ժողովրդի կամքի. սահմանադրութիւնը ոչնչացուած է, կաթուղիկոսը պարտաւոր էր իբր եկեղեցու պետ, հրաւիրել նրան՝ գործել յօգուտ տառապեալ ժողովրդի, փոխանակ շրջաբերականներ հրատարակելու թէ վեհ. սուլթ. հովանոյն ներքոյ ազգը և այլն և այլն. իսկ եթէ այդ չօգնէր, կանչէր իր մօտ, եթէ չգար, բանադրէր, զրկէր եպիսկոպոսութիւնից, որով ինքն ըստ ինքեան նրա պատրիարքութիւնը կոչնչանար - կը լուծուէր. այս բանը Խրիմեանը կարող էր և իրաւունք ունէր անելու և չարաւ, ու չի էլ անելու:

2. Նա կարող էր գաղթականութեան առաջն առնել, բայց փոխանակ այդ անելու եկողին փող տալով առիթ եղաւ աշնան աւերող գաղթականութեան, մինչդեռ այդ հազարներով կարելի էր բուն երկրում օգնել նրանց, որով և գաղթականութեան առաջն առած կը լինէր:

3. Տաճկահայաստանում սարսափելի սով կայ, նրա պարտականութիւնն էր մտածելու դրանց մասին և շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելու. նրան նկարագրում են աղետալի վիճակը տաճկահային, իսկ նա «Յա, կը խորհիմ, փան մ'ընելու է» և այդ «փան մը» ընելը տևում է ամիսներ. քաղցածին ամիսներ է սպասեցնում, կարծում է թէ իր վեհարանի առատութիւնն է: Սովեալների համար փողեր են ստացւում, բայց նպատակին չի

գործ դնում: Երևանից գալիս են Բայազիտի սովելոց համար օգնութիւն ուզում, երկար բանակռուից <յետոյ> «Է՜, ինչ ըսել կուզէք, փարա՞ կուզէք, ըշտէ գանձարան դատարկ է, աթոռ չի կրնար անոնց օգնել, ինծմէ կուզէք, ես ալ ախքատ մըն եմ, փարա ինձի ո՞ւսկից»: Բայց տեսնում է որ պատգամաւորները - բժ. Յովհաննիսեան և Սմբատ Խաչատրեան - շատ են ստիպում օգնել, հանում 200 րուբլի է տալիս, մինչդեռ այդ նպատակի համար հազարներ է ստացել:

4. Մօտակայ մի քանի գաւառներում սով կայ, Բայազիտում մարդիկ են մեռնում քաղցից. ի՞նչ է անում Խրիմեանը, ոչի'նչ: Եկող տարի ժողովուրդը ցանելու ցորեն չունի. մօտ 2000 րուբլի ցրուել է կաթուղիկոսը զանազան թափառաշրջիկների, ողորմութիւն է տուել. այդ փողով նա արդեօք չէր կարող աւելի քան 100 ընտանիքի գարնան ցանքս ապահովել. Բայց անո՞ւմ է, իհարկէ ոչ. և դեռ ասում է, «Իշտէ այդ կարօտեալներին միաւորեցէք hou, ես փան մը կուտամ և այլն». այս խօսքերը նա ասեց Երևանից եկած պատգամաւորներին: Աղուանեանի թողած 18000-ով կարող է Բայազիտի, Ապարանի, Դարաչիչակի հայ ազգաբնակութեան ցանքսը բոլորովին ապահովել և դրանով ազատել ապագայ աւելի մեծ չարիքից: Ժամանակը մօտ է, ձիւները վերնում են. դաշտում ձիւն չկայ արդէն. անհրաժեշտ է այդ գործին ձեռնարկել. իսկ կաթուղիկոսը չի էլ ուզում դրա վրայ մտածել. թէև իր ամենամեծ պարտականութիւնն է այդ: Խեղճ ժողովուրդ և դեռ «Հայրիկ» են ասում:

5. Դպրոցական խնդիր կայ. ի՞նչ է մտածում. արդեօք Խրիմեանի պարտականութիւնը չէ՞ հոգալ, բարձրացնել մեր բոլոր դպրոցական հիմնարկութիւնները ներկայ քայքայեալ վիճակից. ծրագրի, կանոնադրութեան խնդիր կայ. գալիս է չարաբաստիկ մարտը, ցենզի մասին հոգալու ամենամեծ պարտիքը Հայոց կաթուղիկոսինը չէ՞. չէ՞ որ դպրոցները նրա իրաւասութեան տակին են. բայց նա այդ բոլորը թողած մանր ինտրիգներով է զբաղուած. նրան դուր չի եկել կամ նրան շրջապատողներին, որ Մուղնու ծխականները ղալաթ են արել սևցրել սևերին. ուստի մտածում է քանդել ընտրութիւնը ըստ առաջնորդի խնդրանաց, որը տրամաբանում է՝ թէ ընտրութիւնը կանոնի համաձայն չէ եղել և թէ բարեկամների բարոյական պարտքն է հոգալ դպրոցի բարեկեցութիւնը նայլն:

Այս բոլորից և ոչ մէկն էլ չի անում:

6. Պիտի վերջ տար կաշառակերութեանը մեր ատեաններում, այժմս իր քթի տակ են կաշառք վերցնում:

7. Տգէտներին քահանայ չձեռնադրելը, որ ընդունուած է տեղապահութեան օրով Արիստակէս Սեդրակեան եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ, ինքը լուծում է և հրամայում տգէտների քահանայ ձեռնադրել:

8. Ճեմարանը խայտառակ դրութեան մէջ է. իսկ աւելի վատ դրութեան մէջ ձգելը Խրիմեանի տենչերից մէկն է:

9. Փոխանակ զեղծումների առաջն առնելու, գողերին, անբարոյականներին պատժելու, նա պաշտպան է հանդիսանում նոցա, ու սկիզբն է դնում աւելի մեծ զեղծումների:

10. Առհասարակ հեռացնում է վանքից մարդկանց, որոնք բարեխղճաբար են պաշտօններ վարել, կամ սխալուել պաշտօնեաների զեղծմունքները, ապօրինութիւնները բացել, օրէնքի առաջ մերկացրել:

Ո՞ր մէկը գրեմ. առ այժմս այսքանը բաւ է: Մի օր յիշատակարանս, եթէ յարմար եղաւ, կուղարկեմ:

Բարևս տէր տէրին, տանեցոց, Բէկնազարեանին, օր. Նունէին և ծանօթ օրիորդներին ու երիտասարդներին, նաև քառատասարդներին:

Կերթամ կամ վաղը, կամ երեքշաբթի:

Օլգայի բողոքը ինձ հասաւ, թէև աքսորուած իրաւունք չունիմ, բայց ասում եմ քեզ, որ երեկոյթների շատ չերթաս, օրիորդների հետ շատ սիրալիր չլինես և այլն ըստ կարգին, թէ չէ վերջը դու էլ կաքսորուիս. Օլգան կարծեմ գոհ կը լինի ինձանից:

Քո Արսէնդ

Պատկերիս մասին չես գրում թէ ստացար. ես կարծում եմ թէ այդ նամակս չես ստացել:

Փետր. 3-ին ինձ համար կոնդակ էր ղրկել սինօդ Եր<ն>ջակ նշանակելու համար. 4-ին գնացի մօտը բացատրութիւն պահանջելու, մի թունդ կռուեցի հետը և ասացի որ չեմ գնայ. մի քանի օր անցաւ կարգադրութիւնը փոխեց. հակառակ կողմի մարդիկ խմբով գնացել ճնշում էին գործ դրել և պահանջել որ հեռացնէ ինձ, ուստի և նորից հրամայեց, որը 17-ին ստանալով <…>ինք այս անգամ էլ հակառակուել, բայց տեսայ որ դրանով մեր կուսակցութիւնը ներկայացրած կը լինեմ իբր խռովարարներ, ուստի որոշեցի գնալ՝ միայն թէ ուշ. այժմս բոլորը խօսում են թէ հրամանը չի ուզում կատարել և այլն ու ուզում են մէջը մի բան խառնել: Եթէ ես միայն Արսէն աբեղայ լինէի և մի կուսակցութեան մարդ, որը հալածւում է այդ կուսակցութեան պատկանելու համար, այն ժամանակ բոլորովին այլ կերպ կը վարո-

ւէի սրանց հետ. իսկ այժմս ընդհանուրի շահը պահանջում է տանել զրկանքները, ես ուրախութեամբ տանում եմ, այն յուսով, որ ապագան մերն է: Արսէն

* < > Սուրանկյուն փակագծերի մեջ դրվում են նամակի հեղինակի բաց թողած կամ անընթեռնելի մասերը, ինչպես նաև կազմողի կողմից վերականգնած և ըստ տրամաբանության ավելացրած տառերը, բառերը (ծանոթություն կազմողի):

ԳԱԹ, ԹՖ, N 1566

4. ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ, ՀՈՒՇԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Երկար ժամանակ Հովհաննես Թումանյանը ցանկացել է գրել իր ինքնակենսագրությունը: Դա լինելու էր ոչ թե կենսագրական փաստերի ու թվականների սովորական «անկետային» շարադրանք, այլ բանաստեղծի հոգևոր զարգացման, միջավայրի մարդկանց, կյանքի ու կենցաղի կենդանի ու մանրամասն, բազմակողմանի ու բազմագունեղ նկարագրությունը՝ սկսած ամենավաղ մանկական տարիներից: Նույնիսկ այն փոքրիկ (ընդամենը 3-4 էջից բաղկացած) հոդվածը, որը 1905 թ. Թումանյանը հրապարակեց իբրև ինքնակենսագրություն, նվիրելով հիմնականում դպրոցական տարիների հուշերին, ակնառու կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպիսին պիտի լիներ ամբողջ աշխատանքը. դա լինելու էր իրականության կենդանի պատկերներով հագեցած մի պատմություն, որի մեջ հիմնականը ոչ այնքան պատմողի անձնավորությունն է, որքան կյանքի ընդհանուր իրադրությունը, շրջապատի մարդիկ, տիպերը, այն բարդ ու բազմազան տպավորությունները, որոնք ծնավորել են բանաստեղծի հոգևոր աշխարհը: Դժբախտաբար, մանրամասն ինքնակենսագրություն գրելու մտահղացումն էլ անկատար մնաց, ինչպես որ անկատար են մնացել չափածո, արձակ և դրամատիկական շատ ու շատ երկերի թումանյանական ծրագրերը: Եվ դա նույնպիսի մեծ կորուստ է մեր գրականության համար: Ինչքա՜ն շատ նյութ կպարունակեր Թումանյանի ինքնակենսագրությունը, ինչպիսի՜ լույս կսփռեր նրա ստեղծագործության վրա:

Ճիշտ է, կարելի է մխիթարվել նրանով, որ Թումանյանն, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով արտահայտել է իր ինքնակենսագրական տպավորություններն ու մտորումները ուրիշ առիթներով՝ որոշ գեղարվեստական երկերում (հատկապես պատմվածքներում) և մանավանդ մի քանի հոդվածների ու նամակների մեջ (հիշենք, օրինակ, «Երկու մեծ թիֆլիզեցիներ», «Մ. Նալբանդյանի հիշատակին», «Ադամյանի օրերից հիշողություն», «Պատանեկության օրերից» և այլ հոդվածների մեջ եղած ինքնակենսագրական բնույթի հատվածները): Բարեբախտաբար, պահպանվել են նաև Թումանյանի ծրագրած ինքնակենսագրության առաջին մասերի նախնական գրառումները, կոնսպեկտները, որոնք, հավանաբար, գրված են 1910-ական թթ. վերջերին: Ինքնակենսագրական այս գրառումներն են, ահա՛, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը:

Իհարկե, այս նյութերը ամենևին նախատեսված չեն եղել տպագրության համար: Դրանք արվել են միայն և միայն իր՝ բանաստեղծի համար, որը նախքան մեծ աշխատանքին անցնելը անհրաժեշտություն է զգացել թղթին հանձնելու գրելիքի համառոտ բովանդակությունը, դեպքերի ու դեմքերի թվարկումը, հերթականությունը: Մեր առջև ապագա գործի կոնսպեկտն է, ընդհանուր սխեման, արծարծվելիք հարցերի մոտավոր շրջանակը: Այս հանգամանքով է պայմանավորված շարադրանքի արտակարգ ժլատությունը, իսկ երբեմն էլ ակնհայտորեն անավարտ, թերի, նույնիսկ անհասկանալի լինելը: Բայց այդ հատ ու կենտ ակնարկները բավական էին հետագայում լիարյուն և կենդանի պատմություններ ստեղծելու համար:

Դատելով հրապարակվող նյութերից, Թումանյանի կենսագրությունը շատ լայն ընդգրկում և բազմազան տարրեր էր ունենալու: Պետք է բնութագրվեին հայրենի բնաշխարհի սոցիալ-կենցաղային և աշխարհագրական միջավայրը, ժամանակի քաղաքական դեպքերն ու գյուղական հասարակության ըմբռնումները, բանաստեղծի տոհմը, պապերն ու ծնողները, մոտիկ ու հեռավոր ազգականները, հասակակից ընկերները և պարզապես հետաքրքիր ու ինքնատիպ բնավորություններ, որոնք կոնսպեկտում կոչվում են «գյուղի տիպեր»: Կասկած չի կարող լինել, որ եթե Թումանյանն իրագործեր իր գրառումների մեջ նշված բոլոր դեպքերի ու դեմքերի մասին պատմելու մտադրությունը, ապա դա կլիներ մեծ ու բարձրարժեք, իսկական գեղարվեստական մի ստեղծագործություն, ժամանակակից տերմինով ասած՝ մի յուրօրինակ կենսագրական վեպ:

Հրապարակվող նյութերը հիմնականում վերաբերում են Թումանյանի մանկության տարիներին, մինչև Ջալալօղլի տեղափոխվելը, ուր նա տասնամյա հասակում մեկնեց սովորելու: Ջալալօղլու շրջանի և հետագա տարիների մասին կան միայն առանձին հիշատակություններ:

Չնայած իրենց կոնսպեկտային բնույթին, այս նյութերն անպայման ոչ միայն պատմա-կենսագրական, այլև գեղարվեստական հետաքրքրություն են ներկայացնում: Թումանյանը զարմանալի դիպուկությամբ կարողացել է կենդանացնել գյուղական կյանքի շատ բնորոշ մանրամասներ ու դեպքեր, որոնց մեջ կռահում ես ապագա լիարյուն գեղարվեստական պատկերների սաղմերը: Բավական է, օրինակ, մի սեղմ հիշատակություն զրույց անող կամ չոնգուր նվագող հոր, տան հոգսերից խոսող մոր մասին, բարձր ժայռի գագաթից առաջին անգամ շրջապատի աշ-

խարիը դիտած մանկան զարմանալի տպավորությունների, կապուտակ երկնքի անսահմանության մեջ խորասուզված հայացքի, նույնիսկ հայրական տան ընտանի կենդանիների վերաբերյալ, որպեսզի մի խոր հարազատությամբ զգաս այն միջավայրը, կյանքն ու կենցաղը, որ շրջապատել են մանուկ Թումանյանին: Կարդալով այս գրառումները, ավելի շոշափելի, իրական գծերով ես տեսնում ու հասկանում Թումանյանի ստեղծագործության առաջին կենսական ակունքները:

Թումանյանի ինքնակենսագրական այս նյութերը մինչև այժմ անտիպ են մնացել: Նրանցից միայն առանձին հատվածներ ժամանակին օգտագործվել են Նվարդ Թումանյանի գրքում՝ նվիրված բանաստեղծի մանկության և պատանեկության տարիներին: Ձեռագիրը գրված է մատիտով, փոքր թերթիկների վրա և պահվում է Թումանյանի ժառանգների ընտանեկան արխիվում (բացի «Թե ինչպես իմ «Անբախտ վաճառականները» դարձավ американская» հոդվածի անտիպ հատվածից, որի ձեռագիրը գտնվում է Գրականության և արվեստի թանգարանի Հովի. Թումանյանի ֆոնդում): Գրառումներին կցվող ծանոթագրություններում բացատրված են առավել կարևոր անունները, տեղանունները, բարբառային բառերը և Թումանյանի երկերի ստեղծագործական պատմության հետ կապված որոշ հարցեր: Տեքստը պատրաստել և ծանոթագրությունները կազմել ենք բանաստեղծի դուստր Աշխեն Թումանյանի հետ միասին, որին, օգտվելով առիթից, հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Է. Մ. ՋՐԲԱՇՅԱՆ

ՎԱՂ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրս ասում է, որ շատ վաղ եմ ոտն եղել, սովորականից շատ վաղ:

Հիշում եմ ես երկու դեպք, մին, որ պատը բռնած դուրս էի գալիս մեր երկար սոխախից և մեր կարմիր կովը (կարծեմ Ծաղիկ) ինձ հարու տվեց, պատին կպցրեց, ծղրտացի, եկան տարան: Մին էլ հիշում եմ, որ դռանը, կանաչ լուսամուտների տակ պատը բռնած գնում էի, մեր սև եզը դռանը խոտ էր ուտում, գնում էի նրա մոտ, եկան ինձ բռնեցին տարան:

...Թռչելու տրամադրություն ունեի միշտ և ինձ թվում էր միշտ, թե կարող եմ օդում թռչել, էնպես թեթև էի զգում, և այժմ էլ ինձ թվում է թե թռչում էի կամ թռել եմ:

Գիշերները կոշմարներ-մղձավանջներ:

Ինաղը(1):

Սարում, Հացուտ:

Ծաղիկ ընկնելու ծվանը:

Երկինքը:

Մի քանի տարեկան էի - կարտոֆիլի, նավթի (իմ պապի խոսքը) և կաղամբի մուտքը մեր գյուղը:

Կաղամբն ավելի շուտ?

1.

1. **Մեր ցեղը.**

Սովորություններ, ավանդություններ ևն:

2. Ես մանուկ - ամենավաղ հիշողությունները և անձնահատկություն-ներն ու առաջին տպավորությունները:

2. **Մեր տունը** ազնվական - Աղոնց(2).

Տատս,

Հերս,

Մերս,

Հորեղբայրներս,

Ղոնախներ,

Մեր բաղը:

3. Իմ պապոնց տունը. Սարո(3) - հովիվ, տավարած (Նիկալայ(4), իմ հասակակից, էդպես էլ մնաց):

Տատս - դեղին, կանաչ, կարմիր:

Պապս,

Քեռիներս:

4. Մեր գյուղի տիպերից:

5. Ես աշակերտ - առաջին երգերը.

Գրիշկի(5) մոտ,

Սահակ վարժապետը(6):

Միշտ ղոնախներ, մորս և Թագուհու(7) լացով տանջվելը:

Օհանես աղի(8) ծառայողը - денщик և շատ ծաղրածուներ:

Մուրադանց Մարգարը,

Երկար շամդանը(9), ես, մաղաշը(9ա), որ կտրելիս հանգցնում էի:

Կարասով մոմը, ճրագվի և մոմ գցելը:

Մեր բաղը – Լիթոնը(10), դեղձերը թափած, Լիթոնի որձակը:

Ռուս ջաղացպանը - <2 անընթեռն.>:

Ալխոանք, նրանց կռիվը:

Ալխոն(11) ու իր կնիկը (միշտ տանը կռիվ էր լինում), Օսմանը(12) ևն:

Մինչև տասը տարեկանը գյուղում:

Հետո Ջալալօղլի:

Քարափներ բարձրանալը, ձոր գնալը: Կնանիքը մեզ վախեցրին իբրև քաջքեր, Թագուհին - հեքիաթ, Նեսոն(13) և այլ հեքիաթներ:

Մաթոսի խելագար<ությունը> - Լոռեցի Սաքոն(14): Ջալալօղլի էի էս ժամանակ, թե՞ Թիֆլիս:

Քեռիներս: Սարում, սարից գալիս տունը:

Տատս ու պապս:

Սմեյիլը(15):

* * *

Մեր տանը թուրք աղալարները:

* * *

Մինը ազնվականի տուն - մյուսը սարըցու(16):

76 թվի կռվի ժամանակ մեր Գրիշկեն իր հոր թուրն ու խաչերն ուզում էր որ գնա կռիվ:

Լորիս Մելիքովի երգի վրա ավելացնելը:

Իմ առաջին երգերը:

Վարդան փեսեն(17). «Է՞ր հեռանաս», «Հայրենիք սրբազան», «Ազնիվ ընկեր»(18):

Դպրոցը - «խնդրեմ վե'ր կացեք»:

Պապիս երգը. «Առավոտ լուսուն» ևն:

Գիշերները մեր խաղերը - հարամոլլա(19):

Ինձ վախեցնելը:

Շանից վախելն ու փախչելը, շները ետևից չհասան:

Սմբատի(20) գլուխը, որ ծեծում էինք: Ճանճանոցը, ճանճերի քշելը: Ծտերի բները քանդելը(21):

Գառնարած - Նիկալի հետ:

Իմ հերս ինձ ղարաուլ էր կանգնեցնում, որ սրան նրան տանիցը բան տա:

Իմ տատը - եզանը չոշ էր ասում. իմ պապի թողածները:

Իմ պապերից պատմություններ:

Մեր մեծերից կենդանի մնացածները և նրանց զրույցը:

Իմ հոր իրիկունները - սազ ածելը նն:

Դպրոցում մեր ձեն պահելը - ը՜ ը՜ և ծիծաղելն ու ծեծվելը:

Ման գալիս վազում էինք, թե ես, թե ախպերս(22):

* * *

Յորս մեզ էջմիածին տանելը, Ալիքուչակ, որ տուն չէին ընդունում, բռնել տվեց ձին և սիլլա տվեց, հետո լավ վճարեց:

(Թիֆլիս городов. խփեց):

«Առավոտ լուսուն» երգը և գիշերը:

Մասիսը տեսնելը:

Դեղնած փարաջավոր աշակերտները ու մեռած աշակերտը: Ետ բերեց:

Գյուղի տիպեր(23):

Քոչնանց Սիմոն - միշտ ճիպոտը ձեռին, ուշունցով ու ծեծով անաստված: Նրա շրջանը: Չումանը - նրա մարդիկը:

Գյուղի հարսանիքը, մեծ <2 անընթեռն.> և զուռնաչին, որ ռուսերեն էր խոսում, առանց մի բառ ռուսերենի, Մարգարը (նրա ոտանավորներից ու հանաքներից) - իմ տատի ղարկած բոխչեն, որ իրեն վրա իրեն ու իր մարդու համար պատմություն չանի, բերեց հարսանիք, անեմ թե չէ:

Շաշ Դավոն, միշտ իշի վրա, ոտները գետնին քաշ գալիս, ոչինչ չուներ և միշտ գյուղի հանդի նն դարդն էր քաշում ու ամբողջ օրը գոռգոռալով իշին նստած ման գալիս:

Օսմանը - Ալեքը(24):

Մելքոնանց Օհաննեսի(25) առակները:

Իմ պապը թե ինչպես էր գողությունից խրտնում, ուրիշի մոտ միս չէր ուտում, թե գողացած կլինի:

* * *

Մորս երազ տեսնելու և նախազգացումի ընդունակությունը, օրինակներ (իմ հիվանդության ժամանակ նն):

Յերս, որ ինչ առնում էր, միշտ թողնում էր տեղը - փող: Նրա պատարա· անելիս ·ունատվելը և եկեղեցուց փախչելը: Մեռել թաղելուց փախչելը:

* * *

Առաջին անգամ իմ պրիստավ տեսնելը և Դուլի բիձեն:

Տատիս պատմություններից - Աղասու(26) մասին:

Մովրովին խեղդելը:

Ինքը, որ նոր հարս է եկել - մի շարք սպիտակամորուքներ են:

Յասան խանի տարին - մեր իլխեն և գյուղի փախուստը:

* * *

Իմ պապը, որ կռիվը թողել է մի հարսի՝ իր երեխի օրորոցի վրա սպանելու համար իր զինվորներից - «հարամ է սրանց հացը, արյուն է»:

Օվագիմի(27) պատմությունները: Ուզունլարցու պատմությունները:

Մեր ցեղի մասին ավանդությունները (**սկզբումը - Մեր ցեղը**):

Ղուզղունանք, Լուսավորչի ցեղը, Տերսանք(28) են, են - սուրբ Գրիգոր, սուրբ Գրիգորի աջը, Լուսավորչի երդումը - ամենամեծ երդումը Տերսանց:

Օջախի հիմքը արնով է դրած. հայ չեն եղել նախնիք: Տերսանց երազումը տեսնելը լավ է, սուրբ են(29):

Մեր օջախում մատաղ մորթելը, մեր օջախում որդեգրվելը, ով չի ապրում և շապկով անց կացնելը:

Կնանոցը ծեծելու սովորությունը և իմ բիձա Մամի(30) ծեծելը:

* * *

Կենդանիները - մեր եզները, ես եզնարած:

Ատուլ, շիշվիկ, օռոլ, և զանազան բանջարեղեններ ու հունդեր:

Դըդի(31) գլուխը - քարի տակը անձրև ժամանակ: Էն քարը էլի կա և տեսնելիս զարմանում եմ, թե ինչպես էի նրա տակը մտնում:

* * *

Աղբյուրները նրա տակ, որ էլ չկա:

Անտառները, ծառերը - չկան:

* * *

Առավոտվա ծտերի ծլվլոցը, տանձի ու մոռի գնալը:

* * *

Առաջին անգամ գյուղից հեռանալս և նապաստակ տեսնելս - «Գա-զա՜ն», ու փախուստս:

* * *

Իմ խաչը - փոքրիկ: Սպիտակ արխալուղով:
Իմ տատի հետ Դիդը - թաթախվելու կարմիր ձվով:

* * *

Իմ մորաքույր Սաչլուն, իր հասակակից աղջիկները և Համբարձումը:

* * *

Ուխտատեղերը -

Սուրբ Գրիգոր, գանձը և Տիգր<անի> պատմությունը: Օսմանի թվանք գցելը:

* * *

Խիզախ բաների գնալը - Դեբեդի մեջ խորը գնալը և հազիվ ազատվելը: Քարափների բարձրանալը:

* * *

Քուրքը թարս հագնելը, մերոնց վախեցնելը:

Գողություն և մորս գողություն ասելը, ինչպես ինձ կտրից շպրտեց ներքև:

Մի գիշեր տեսա - երազումս բեղերս դուրս էին եկել, ինչպե՜ս էի լաց լինում:

* * *

Մերս իբրև թե մեռել էր - պա՜, ես էլ չեմ ապրիլ:

Եվ մինչև մեծ հասակս - 17 տարեկան - մոտիկ մարդու մահը էն տպավորությունը չթողեց:

Առաջինը՝ Օսմանի:

Միկոյի մահը - իմ ընկեր Մոսին ձորիցն եկավ, թշերը կարմիր բալը քսած, բալի ճյուղը ձեռին - եկավ տեսավ իրենց տանը սուգ են անում, հերը մեռել էր:

Իմ բիձա Գրիշկի դպրոցը, մեծ աշակերտներ, արճըճե մատիտներ: Ես ինչպես էի պըտից թանաք եփում:

* * *

Քավորանց տունը գնացի (Օսեփանց), բոխչա տարա: Մի թաղիք մի քանի տակ ծալեցին տակս դրին. որ վրեն նստեցի, թաղիքը ետ գնաց, ինձ էլ շուռ տվեց մեջքիս վրա: Լաց էլա. ծվածեղ արին դրին առաջս, կարմիր ձու տվին:

* * *

Առաջ օթախումն էինք քնում, հետո մեծ տանը, հետո սրահում: Գիշերներն ու աստղերը:

Գելը, որ սրահը մտավ, մերս կարծեց իշի քուռակն է:

* * *

Հարսանիքներին - իծի կերպը, իծի պես մկըկալը և մեծ ահագին թաղիքի ֆալլուսը:

Ամեն պսակվող ժամից առաջ մեր տունն էր գալիս:

* * *

Բոլորն իմ տատի քաթիպան էին տանում հագնում պսակվելիս:

Իմ տատի հին թղթերի մեշոկը - զանազան կապույտ ու դեղնագույն թղթերով և զանազան կնիքներով:

Հետո իմ բիձա Գրիշկեն մեծ մասը լուսամուտները թղթեց դրանցով ու ձեթ քսեց:

* * *

Որ տատիս ծոցումն էի քնում, իմ ախպեր Ռոստոմն էլ էր կարծում, ես էլ, որ ես տատիս տղեն եմ: Ասում էր - այ պառավ, ի՞նչ ես քու տղին տալիս:

Մեր Սաղար գոմեշը, գիշերները միշտ պոզով խփում էր գոմի սնին, թրխկոցը գալիս էր:

Հորեղբայրներս - Մամը գյուղի առաջին մաճկալը:

Գրիշկեն անհաջող խանութպան ու վարժապետ և լավ ձայնավոր տիրացու: Խեղճ ու անշառ:

Մամի բիձու հորովելները - սելի և կալի:

Հերս հասարակական գործերով, գյուղի մեջը և ղոնախների հետ:

Հերս իրիկունները միշտ մարդ էր կանչում, կամ ղոնախ էր բերում, որ զրույց անի և սիրում էր զրույց անելով էլ քնել, կամ թե չէ չոնգուր էր ածում, խաղ ասում, բայաթին են: Իսկ մերս էդ ժամանակ տան հոգսերից էր խոսում, անասուններից, մեր տան պակասություններից, ուրիշներին օրինակ էր բերում և խանգարում: Ու միշտ կռվում էին: (Վերջին գիշերը - «թողեք սազս ածեմ, էլի»):

* * *

Եվ դրա համար էլ, որ երևակայում եմ միշտ - հորս անհոգ ու զվարթ զրույց անելիս, ձի նստած, կամ սազ ածելիս, իսկ մորս հոգսի մեջ, գյուղից դուրս - հողերում մեր կորած անասուններին գնալիս ման գալու են:

* * *

Հերս նշանավոր հրացանաձիգ էր և ձի նստող: Մեր մեջ ես ժառանգել էի:

* * *

Մեր ցեղը - ֆանտազյոր - ոչ թե ստախոս, մեծ խոստումներ են: Հավատարմությունը - «Տերտեցու հավատարմությունը - շունն էլ չի ունենալ»:

* * *

Մեր պարտքատերերը: Պապիս պարտքերը ճամփա շինելու, կամուրջ շինելու են:

Հերս չէր թողում գյուղը կամուրջ շինի. մարդիկ էին խեղդվում:

* * *

Ղարսի պատերազմի(32) խաբարը:

Լորիս Մելիքովը կարգադրել է ինչ ուզում է լինի - Ղարսը վերցնեն: Ռուսները վերևից թափել են, թուրքերը խշտիկները բռնել են - էնքան վերևից թափել են, որ շամփրի պես լցրել են - նոր վերևիցը գնացել են:

* * *

Գիշերների լռության մեջ միշտ ականջ էի դնում Դեբեդի ձենին, որ գալիս էր խոր ձորից երբեմն խուլ ու խոր, երբեմն պարզ ու ահավոր: Եվ կարծես խոսում էր հոգուս հետ:

* * *

Ինչքա՜ն էի սիրում առավոտը աքաղաղների ծուղրուղո՜ւն - գիշերվա շների հաչոցը:

* * *

Մերս գիտեր, որ ես վախում եմ գիշերները մթնում, որ չեմ քնում, ու միշտ հարցնում էր - աղա, քնել չե՞ս... խոսում էր, որ իմանամ զարթուն է, չվախենամ:

* * *

Կարմիր Էրում(33), բարձրից աշխարհքը: Ջալալօղլու սիպտակ տները, Թիֆլիսի կողմը: Ճերմակ ամպերը, որ հազար ու մի ձև առնելով փոփոխվելով պտտվում են մեր երկրի շուրջը և մենք ենք կենտրոնը:

Մեր ձորերն անտառապատ, դուզղունները մեծ քանակությամբ:

* * *

Մեծերի խաղերը - ջուր տու քշի ևն: Կոճի ևն: Մանավանդ Բարեկենդանին ևն ծերունիները կոճի էին խաղում:

Սար -

Շվին, խաղը, բայաթին, հանկարծակի փոթորիկը, հեղեղը, կայծակներն ու գողի վրա տալը:

* * *

Աղջիկ փախցնելը:

* * *

Նապաստակն առաջին անգամ և գյոլի–ուրթում(34) առաջին անգամ թռչունի բույնը ծառի արմատին, որ մերկ ճուտերը դեղին կտուցներով բերանները լեն լեն բացեցին ու վիզները ձգեցին դեպի ինձ - ի՜նչ սարսափ:

Տան տակի ձորը - Էրերում, որ ծղրտում էինք ու քաջքերը ձեն էին տալիս (Սալոմը, Խանումը ու մյուս կանայք քարափի գլխին):

* * *

Հասան Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան»(35), սեր դեպի արձանագրությունները և արձանագրելը պատերի վրա:

* * *

Ջաղի ձորում լողանալը (կրիան և երկյուղը):

* * *

Իմ մերը ղաչաղանցի տիրացու Արութնին բերել տվեց, գիր անել տվեց ինձ համար, որ գիշերները մթնում վախենում էի:

Հեռավորություն չափող գործիք էի շինել կլոր լուցկու ամանից:

* * *

Մի անգամ շատ փոքր էջմիածին եմ եղել - միտս է միայն հորաքույրս ու փեսա Վարդանը, նրանց տունը, նրանց դեղին կավի պարիսպն ու պարտեզը, սև բադրիջանի ու պոմիդորի թփերը և նրանց հոտը: Կուրկուռները(36), էջմիածնի տաճարի ներսը, փշոտ ու արևոտ ճամփեն, փշատի ու նռան ծառեր - վրեն ճաքած նռներ ու դեղին փշատ, Աշտարակը, Շահազենց տան մառանը - բայց իսկի չեմ հիշում Մասիսը, միայն կարծես թե մի սիպտակ մեծ բան եմ հիշում, էն էլ հիշում եմ թե միայն թվում է - չգիտեմ:

* * *

Իբրև հին կարոտ մտերիմներ հիշում եմ մեր Պոզատ գոմեշը, Սաղարը, Նազլուն, Ծաղիկը, Չերքեզը, Աբաշը, Թոբլան շունը, ղայթարը, իմ պապոնց, մեր Մարինոս էշը, ղռաթ ձին - և մեր սև Մաշկոն, որ պապս էր հետը բերել Ռուսաստանից - ծառերն ու անտառները - քարերը:

* * *

Առաջին տետրերը (Այբբենարան), որ բերին Թիֆլիսից - կանաչ, դեղին, կարմիր - ճակատին՝ «Խաչ, օգնեա ինձ...»:

* * *

Իմ պապի փշտովը, որ նորոգել տվին - գնացի հոն քաղող կանանց հետ Ջաղի ձորը և ետ գալու պատմությունը -

Մակո բիձեն: Մտածում էի, թե որ մեծանամ, էնպես մարդ դառնամ, որ մեր Լոռու ձորի վրով կամուրջ շինել տամ:

* * *

Գրիշկեն հլեբն(37) ուսին Դդի գլխին տնկված:

- Այ տա, մեր կալումը լծած մեջքը թոզոտ եզը տեսել չե՞ք:

* * *

Ես միշտ կորցնում էի անասունները, մերս ինձ տանում էր էստեղ, էնտեղ պահում - Բալոյի(38) տանը (կարտոֆիլը), Աթի բիձոնց տնում (քաշովին):

Զարմանալի լավ կոճի էի խաղում ու քար էի գցում:

* * *

Պապս նավթի մասին - առանց փիլթեն(39) առաջ գցելու են: Կարելի է մի ժամանակ մեզ էլ հասնի:

* * *

Փոքր երբ էջմիածին էինք գնում - զարմանալի հիշում եմ էն հրաշալի երկինքը, որ տեսա երբ պետք է տային մորս ձիու վրա, մայրս ձիու վրա էն երկնքի մեջ կարծես:

Ծիլկուսով(40) ձուկը բռնելը: Վախից լոքոից փոքր - (վերջում իմացա, որ լոքո է եղել):

* * *

Ծտեր բռնելը (Թագուհին):

Քոշաքարից(41) են - հեղեղի և **կայծակի** սերը - մինչև հիմա:

ՁԱԼԱԼՕՂԼԻ

Գնալու նախընթաց գիշերը. գաթա, թխվածք, ամեն բան պատրաստ:

Մորս քունը չի տանում:

Աղ է աղում երկանքով, լաց է լինում ու խոսում մեզանից իրեն իրեն մենակ:

Ես էլ անքուն տեղի մեջ լաց եմ լինում, լաց եմ լինում:

* * *

Ճամփին ձյուն ու քամի: Երկուսիս, ինձ ու եղբորս ձիու վրա դրած, իրեն փարաջեն էլ հանած մեզ վրա գցած, ինքը ոտով ցեխի ու ձյունի մեջ գալիս մեր կողքով, ձիու հետ, ոտով հերս: Նրա սպիտակ մեծ մորուքը ձյունախառն քամին ցրիվ էր տալիս, կրծքին կպցնում, ուսովը տանում:

Էդ գիշեր հասանք Քոլագերան: Մի տաք օդա:

* * *

Մյուս օրը Ջալալօղլի:

Ճերմակ տները:

Ա՜յ, Սաթենիկը:

Երկար սապոկների հանելը - պատիժ, ես նրանն էի հանում, նա իմը: Բայց նա ոտը ծռմռում էր, ինձ չարչարում:

Կեպին և այլն:

Դպրոցը:

Աղջիկների դպրոցը և աղջիկները...

<1 անընթռն.> պատկերները -

Ամեն օր գաթով ու կաթով չայ, և այլն.

Ջալալօղլու շրջանը, նոր աշխարհք, կարմիր տանիքներ, սիպտակ տներ, արևածաղկի արտեր, սագեր, ֆուրգոններ, ձիով լծած կառքեր, զորք և այլն...

Մանկությանս նոր երգ էր դուրս եկել: Երգում էի ես եղբորս հետ զիլ ձենով: Երբոր բացվին դռներն հուսո...(42)

Հասակ մը կա մեր կենաց մեջ,
Ուր ամենայն իղձ կավարտի...
Հասակ մը ուր հոգին ի տենչ
Հիշատակաց յուր կարոտի...

Ու չէի հասկանում թե ինչ եմ երգում: Նոր եմ հասկանում:

Այժմ անցյալի հուշերն ավելի են ուժեղ ու գրավիչ, քան իրական կյանքը: Եվ էն աշխարհքում ավելի շատ բան ունեմ, քան էս:

Երևակայում եմ, եթե մարդիկ երկար ապրեն՝ ճիշտ որ ինչքան քաղցր պիտի լինի մահը:

<ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆ>

1869 - մանկությունս մինչև դպրոցից դուրս գալը.

1886 - ուսումնարանից դուրս գալը, հեղափոխ. - Գոլոշյան(43) - հիվանդություն, կոնսիստորիան, ամուսնություն, քահանայություն, ապահարզան, եկեղեցիներ - կռիվ - քեֆեր:

1890 - Գիրքս. հրատարակչական ընկերություն, խմբագրություններ:

* * *

Մինչև տաս տարեկանը (2-ից) երեխաները սաստիկ անհանգստանում են և սաստիկ շարժվելու (ձեռք ու ոտը) կարիք են զգում:

* * *

Երեխան արտահայտում է հենց առաջին անմիջական տպավորության տակ - ուրախ թե տխուր:

* * *

Մեր հարսներն ու մայրս գերի մեր հյուրերին. հորս կամուրջ շինելը և այլն:

Ծաղրածուները պապերիս:

* * *

Իմ մեծ <ուսուցիչը> Դեբեդի վշշոցը, աստղալի երկնքի տակ քնելը և հանդերում մենակ կանաչում պառկելը ժամերով երկնքի մեջ խորասուզված հայացքով: Երազներ, նախագուշակություններ և նախազգացումներ:

* * *

Թռչունների բները քանդելու, ձվաններն ու ճուտերը տանելու սովորությունները գյուղի երեխաների մեջ: Մենք էլ էինք անում, բացի ծիծեռնակից:

* * *

Պատանի ժամանակ սիրում էի մեր հանդերում ու բլուրների վրա, ծառերի տակ մեջքիս վրա պառկել ու ժամերով խորասուզվել երկնքի մեջ կամ բնության:

Չէի սիրում կալի և այլն աշխատանքը - փախչում էի և այլն. հորս հետ սել գնալը գլխովն էի գցում, կամ զոռով <հազում>:

* * *

Իմ մանկությունը անց է կացել մի աստվածային շռայլության մեջ: Լոռու գեղեցիկ բնությունը, անմահական օդը, զրնգան աղբյուրների ջուրը, լեռնական գյուղական կյանքի ազատությունը, էն հավասարությունը - որ կար հին գյուղական կյանքում, ամենքն էլ մի տեսակ էին ապրում, ուտում, խմում ու իրար հետ:

Էս ամենի հետ մի տեսակ անհոգություն ասեմ թե ծուլություն ընդհանուրի վրա, գարնանը սարերի լանջերին, ամառը անտառների շվաքներում, ձմեռը պատերի տակ արևկող արած, իսկ գիշերը օդաներում զրույց անելով համով, կամով:

Դեռ լեռնային մեր անկյունը չէր հասել կուլտուրան, իր տենդը:

* * *

Մի էս տեսակ աշխարհք եմ կորցրել - բնությունը զրկվել է իր նախկին պատկերից - երկրագործը, նահապետը ու հովիվը. մարդիկ էլ դարձել դուքանչի ու աբլակատ և այլն:

* * *

Յողերի գործը: Ապա Ռոստոմի(44) և Արտիկի(45) մահը:

* * *

Իմ առաջին ուսուցիչներից: Ժամերով պառկել հանդում ու խորասուզվել երկնքի մեջ լուռ: Արծիվն է ծղրտում կամ թռչուններն են... <մի քանի բառ անընթեռնելի>:

ԻՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ(46)

1. Զուռնաչի Սաքոյի աղջկա պատմությունը և Մարոն,

2. Ռամազի Մաթոսը և Լոռեցի Սաքոն,

3. Գևոյի, Ալեքի, Օսմանի և այլն աղջիկ փախցնելը և Անուշը,

4. Քեռի Իսային(47) և Արծիվն ու կաղնին, Շունն ու կատուն, Անբախտ վաճառականները,

5. Ղոխնանց պապին(48), մեր գյուղի Չոփուրի տղերքը(49) և Յառաչանք պոեմը,

6. Փարվանա, Վանցյան(50) և Փշրանքներ թե Ջավախքի բուրմունք,

7. Թմկաբերդի առումը, Ջավախքի բուրմունք(51):

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԻՄ «ԱՆԲԱԽՏ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ» ԴԱՐՁԱՎ АМЕРИКАНСКАЯ(52)

(Անտիպ հատված համանուն հոդվածի սևագրությունից)

87 թվին ընկա ծանոթների մի շրջան, որոնք իմ լեզուն գտան գռեհիկ և խորհուրդ տվին ձեռք վերցնել էդ վայրենի բարբառից ու գրական լեզու գործ ածել: Ճաշակ տալու [և համոզելու համար] ցույց էին տալիս, կարդում էին մեր հին գրաբար ոտանավորներից: Ես էլ գրականությունից միանգամայն անտեղյակ ու տգետ մի, գրեթե պատանի, էնքան հավատացի, որ լեզուս փոխեցի, սկսեցի գրել [գրական լեզվով] (Արև ու լուսին, և այլն), և մինչև անգամ գրաբար, թեև չգիտեի: Ապա թե ձեռս ընկան Յյուսիսափայլի համարները, որ շատ սիրեցի: Սա հո բոլորովին ծռեց իմ ճամբից - սկսեցի շինծու լեզվով խորհրդածություններ անել ազգի վիճակի վրա, գործ ածել գետնաքարշ, գիշերատեսիլ և այլն, և այլն բառեր, որ Նալբանդյանն ու Նազարյանը գործ էին ածում իրենց կռիվների մեջ ու հարձակվել զանազան կողմեր - մարդկանց վրա, [ազգի վրա,] հոգևորականության վրա, վերջապես աստծու վրա:

Այնուհետև ընկա մեր ինտելիգենտների շրջանը, ուր իմացա, որ բանաստեղծը պետք է հասարակության ցավերով ապրի, քաղաքացի լինի և այլն - և գրի ահա էս ու էն...

Էս տպավորության տակ էլ մի քանի ոտանավորներ շինեցի - միշտ անհաջող: Եթե էս բոլորին ավելացնենք և շատ ու շատ ուրիշ ծախորդ հանգամանքներ - մարդ կզարմանա, թե հապա ինչպես դուրս եկար էդ բոլորի միջից, այսուամենայնիվ քո պատկերով: Բայց հասկանալի կդառնա, եթե ավելացնեմ, որ միշտ մի ճշմարիտ, ուղիղ ու հզոր առաջնորդ եմ ունեցել - և դա եղել է իմ բնազդը. նա է ինձ հանել ու հովանավորել, մինչև նրան դաշնակից մի քանի բախտավոր դեպքեր ու դեմքեր են վրա հասել:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանկական հիվանդություն:

2. Թումանյանի գերդաստանը գյուղում կոչվել է նաև Աղոնց տուն (Թումանյանի պապի՝ Օհանես աղի անունով):

3. Թումանյանի մեծ մորեղբայրը:

4. Թումանյանի մորեղբոր տղան:

5. Թումանյանի հորեղբայրը, գյուղի տիրացուն, որի դպրոցում ապագա բանաստեղծը գրել-կարդալ է սովորել: Հետագայում հիշատակվում է «բիձա Գրիշկա» անունով:

6. Սահակ վարժապետը Դսեղ գյուղում ուսուցիչ է եղել: Նրա դպրոցում Թումանյանը սովորել է երկու տարի և այդ մասին հետագայում մանրամասն պատմել 1905 թ. գրած «Ինքնակենսագրություն» հոդվածում:

7. Թումանյանի հորեղբոր (Մամի) կինը:

8. Բանաստեղծի պապը:

9. Մոմակալ:

9ա. Պատրույգ կտրելու մկրատ:

10. Թումանյանների տան այգեպան («բաղմանչի»):

11. Թումանյանի պապի՝ Օհանես աղի խորթ եղբայրը:

12. Տե'ս N 24 ծանոթագրությունը:

13. Թումանյանի մանկության ընկերներից, որը հավանաբար եղել է «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքի հերոսի նախատիպը:

14. Ռամազի Մաթոսի խելագարվելու պատմությունը եղել է այն կենսական հիմքը, որից ծնվել է «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի մտահղացումը: Տե'ս նաև N 46 ծանոթագրությունը:

15. Թումանյանի պապոնց տան թուրք տավարած, որը, հավանաբար, եղել է «Ահմադը» պատմվածքի հերոսի նախատիպը:

16. Թումանյանն ակնարկում է իր հոր և մոր գերդաստանների սոցիալական վիճակի և կենցաղավարության տարբերությունը (տե'ս այդ մասին՝ Ն. Թումանյան, «Հովհ. Թումանյան. Մանկություն և պատանեկություն», Հայպետհրատ, 1955, էջ 23):

17. Թումանյանի հորաքրոջ՝ Սոնայի ամուսինը, որն ընտանիքով ապրում էր Էջմիածնում:

18. Ժամանակին տարածված ազգային-հայրենասիրական երգեր, որոնք սիրված են եղել Թումանյանների ընտանիքում:

19. Երեխաների խաղ, որը կոչվել է նաև «տապանուկի» (տապկնոցի):

20. Թումանյանի հորեղբոր տղան, հասակակից ընկեր:

21. Այդ մասին Թումանյանի քույրը՝ Իսկուհին հետագայում հիշել է. «Տերտեր պապեն օթախները շինում էր: Մշակները հաց էին ուտում: Օհանեսը փետը վերցրել էր և կտուրը քանդում էր, որ ծտի բունը հանի: Տերտեր պապեն կանչեց. «Եկե՛ք, եկե՛ք, գլո՜ւխս թաղեք, ես մարդ եմ բռնում տունս շինեմ, սա քանդում է» (ըստ բանաստեղծի դստեր՝ Աշխեն Թումանյանի կատարած գրառման):

22. Խոսքը Թումանյանի եղբոր՝ Ռոստոմի մասին է:

23. Այս վերնագրի տակ Թումանյանն, ըստ երևույթին, մտադիր էր պատմել հայրենի գյուղի բնորոշ և հետաքրքիր դեմքերի մասին, որոնք մանկության տարիներին ուժեղ տպավորություն են թողել նրա վրա: Ստորև հիշատակված մարդիկ մի քանիսն են այդ գյուղական «տիպերից»:

24. Այստեղ, դատելով բանաստեղծի քրոջ՝ Իսկուհու պատմածից (դարձյալ Աշխեն Թումանյանի գրառման համաձայն), Թումանյանը մտադիր է եղել ներկայացնել սպանության և վրիժառության մի արյունոտ պատմություն, որի զոհերն են եղել համագյուղացիներից Օսմանն ու Ալեքը:

25. Թումանյանի ազգականներից, որը մշտապես ապրել է Չաղի ձորում և գյուղում հայտնի է եղել իր պատմած առակներով: Ապագա բանաստեղծը հաճախ է եղել նրա տնակում:

26. Խոսքը Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի գլխավոր հերոսի նույնանուն նախատիպի մասին է, որը մի որոշ ժամանակ ապրել է Դսեղ գյուղում: Նրա կյանքից մի դրվագ պատմված է Թումանյանի «Քաջերի կյանքից» ստեղծագործության մեջ:

27. Թումանյանի պապի հայրը (Օվազիմ Յուզբաշի), որը աչքի է ընկել իր ռազմի սխրագործություններով: Նրա մասին մանրամասն պատմում է Խ. Աբովյանն իր վեպում:

28. Թումանյանի տոհմը գյուղում կոչվել է նաև Տերսանք, Տերսանց տուն:

29. Թումանյանն այստեղ վերարտադրում է համագյուղացիների պատկերացումները իր գերդաստանի, նրա՝ ժամանակին Տարոնից գաղթած և Լոռիում հաստատված լինելու մասին:

30. Թումանյանի հորեղբայրը:

31. Դսեղի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող բլուր:

32. Խոսքը 1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին է:

33. Դսեղի մոտակայքի քարայրներից մեկի անունը:

34. Դսեղի շրջապատի տեղանուններից:

35. Սարգիս Հասան-Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» գիրքը (1853) եղել է մանկության տարիներին Թումանյանի կարդացած առաջին գրքերից մեկը:

36. Հնդկահավ:

37. Վերմակ:

38. Դսեղ գյուղի ժամհարը:

39. Պատրույգ:

40. Ձուկ բռնելու հարմարանք:

41. Լոռու լեռներից մեկը:

42. Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիա» բանաստեղծությունը, որից մի քանի տող մեջ է բերում Թումանյանը:

43. Ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից Վարդան (Ալեքսանդր) Գոլոշյանի մասին է խոսքը, որին Թումանյանը դեռ 1885 թ. նվիրել է հատուկ բանաստեղծություն («Թող փչե քամին» երգի եղանակով»):

44. Բանաստեղծի եղբայրը՝ Ռոստոմ Թումանյանը, որն սպանվեց 1915 թ. Լոռիում:

45. Բանաստեղծի որդին՝ Արտավազդը, որը զոհվեց 1918 թ. Վանի շրջանում մղված կռիվների ժամանակ:

46. «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրառման մեջ Թումանյանը հիշատակում է այն կենսական փաստերը, մարդկանց կամ գրական աղբյուրները, որոնք հիմք են ծառայել իր համապատասխան ստեղծագործությունների նախնական մտահղացման համար:

47. Թումանյանի մորեղբայրը, որից ապագա բանաստեղծը շատ ավանդություններ ու առակներ է լսել:

48. Այգեհատցի ծերունի, որը եղել է «Հառաչանքի» ծեր այգեպանի նախատիպը:

49. 1880-ական թթ. իշխանությունների դեմ ըմբոստացած դսեղցի եղբայրներ, որոնց պատմությունը ոգևորել է Թումանյանին՝ գրելու «Հառաչանք» պոեմը:

50. «Փարվանա» բալլադի նյութը Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Ներսիսյան դպրոցի իր նախկին դասընկեր, հայտնի մանկավարժ Գրիգոր Վանցյանից: Այդ մասին նրա ծոցատետրերից մեկում կարդում ենք. «Գրիգորն է լսել Ախալքալաք: Փարվանա (կրակի թիթեռ). Թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է, ով որ կրակ բերի նրան կտամ: Գալիս է կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում մեջն այրվում» (Թումանյանի ընտանիքում պահվող անտիպ նյութերից):

51. «Թմկաբերդի առումը» պոեմի հիմքում դրված ավանդությունը գրի է առել և հրատարակել է հայտնի բանահավաք և ազգագրագետ Ե. Լալայանը՝ «Ջավախքի բուրմունք» բանահյուսական ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1892, էջ 57):

52. «Թե ինչպես իմ «Անբախտ վաճառականները» դարձավ американская» հոդվածը Թումանյանը գրել և հրապարակել է 1910 թ.: Հոդվածի սևագիր տարբերակում կան կտորներ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել վերջնական խմբագրությունից: Դրանցից է ստորև հրապարակվող հատվածը: Այստեղ կարևոր տվյալներ կան ստեղծագործական կյանքի վաղ շրջանում Թումանյանի գեղարվեստական ճաշակի ձևավորման, որոնումների և գրական շրջապատի մասին: Այս առումով ներկա հատվածը սերտորեն առնչվում է Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումների հետ, ուստի և հարմար գտանք հրապարակել այստեղ:

«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, N 1, էջ 173-186

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 2, Երևան, ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1969, էջ 407-459

Արամ ԻՆՃԻԿՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ 1869-1899

Հատվածներ

ԳԼՈՒԽ Գ 1887-1892

ԲԱԽՈՒՄՆԵՐ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՀԵՏ. ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔԸ. ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Թումանյանի կյանքի այն հինգ տարին (1887-1892), որ ընդունված է «կոնսիստորիայի շրջան» անվանել, բանաստեղծի համար լի են շատ կարևոր իրադարձություններով. այդ շրջանում էր, որ Թումանյանը ձևավորվեց որպես բանաստեղծ, լույս ընծայեց իր առաջին ժողովածուն, ճանաչվեց և մտավ գրական ասպարեզ:

1887 թ. աշնանը, երբ Թումանյանը նոր էր սկսել պաշտոնավարությունը կոնսիստորիայում, մտերմանում է Ներսիսյան դպրոցի մի քանի աշակերտների հետ (Դավիթ Շահլամյան, Արամ Առաքելյան, Գրիգոր Վանցյան, Արսեն Ղլտճյան), որոնք հայոց լեզվի և գրականության անբավարար դասավանդման թերին ինքնազարգացմամբ լրացնելու նպատակով կազմել էին գրական մի շրջան և պարբերաբար հանդիպումներ և պարապմունքներ էին ունենում:

Այստեղ է, որ բանաստեղծը հանգիստ ու մխիթարություն է գտնում կոնսիստորիայի աղմուկից ու տաղտուկից, հոգեկան վրդովմունքներից հետո: Թումանյանը դեռ աշակերտական տարիներից «առանձնապես մոտիկ ու սրտակից է եղել» Դավիթ Շահլամյանի (1870-1894) հետ, որին ընկերական շրջանում մտերմաբար «Դաթիկո» են կոչել:

Հենց Շահլամյանն էլ Թումանյանին ծանոթացնում և կապում է հիշյալ շրջանին: Դաթիկոյի ծնողները Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացիներ էին: Նա իր մեղմ, բարեհամբույր բնավորության համար վայելում էր «հնգյակի» ընդհանուր համակրանքը. «Ես մինչև օրս չեմ կարող մոռա-

նալ նրա մրահոն և թախծալից աչքերը,- պատմում է Ղլտճյանը:- Նրա թախծալից աչքերն իրենց խորքում ասես ինչ-որ մշտապես հրահրող վիշտ էին թաքցնում, ծանր հոգեկան ապրումներ»: Թումանյանը Շահլամյանի հետ մտերմանում է 1888 թ. ապրիլից, երբ փոխադրվում է Յովհ. քահ. Մարտիրոսյանի բնակարանը՝ այն տունը, որի վերնահարկում ապրում էր Շահլամյանն իր քրոջ և փեսայի հետ: Մտերիմ ընկերները դառնալով հարևաններ, հաճախ էին առանձնանում, մտորում, զրուցում: Օլգա Թումանյանը Դաթիկոյին հիշում է որպես մի «խեղճ, ինքնամփոփ, մելամաղձոտ տղայի»: Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո (1889), Շահլամյանը երեք տարի ուսուցչություն է անում Թումանյանի ծննդավայրում: 1894 թ. առեղծվածային հանգամանքներում, նա ինքնասպանություն է գործում, խոր վիշտ պատճառելով իր ընկերներին, հատկապես Թումանյանին: «Յնգյակի» անդամներից առավել երկարակյացը՝ Արսեն Ղլտճյանն իր հուշերում անդրադառնալով Շահլամյանի ինքնասպանությանը, գրում է. «Նրա մատաղ և ազնիվ հոգին կրծող կսկիծն ու վիշտը, որ այնպես ակնբախ կերպով արտացոլվում էին նրա խորը թախիծով համակված հայացքի մեջ, վերջ տվին նրա ջահել կյանքին... Օվանեսն հաղորդակից էր Դաթիկոյի հոգեկան ապրումներին. նա գիտեր, թե ի՛նչն է կրծում իր սիրելի ընկեռջ ներսն ու հոգին... Ես միշտ մտածում եմ, թե Դաթիկոյի էությունը մաշող գաղտնիքը մարդկային կյանքի գաղտնիքներից խիստ ծանրերից է եղել, ու այդ գաղտնիքին հաղորդակից եղողի համար՝ նվիրական, որ Օվանեսը Դաթիկոյի հետ տարավ գերեզման: Ես շատ անգամ եմ Օվանեսին հարցրել, բայց միշտ էլ նույն պատասխանը՝ մի վշտահար ժպիտ ու հայացք և երկու խոսք, թե՝ «Իմս չէ, որ քեզ տամ»: Դաթիկո Շահլամյանի թախիծն ու վիշտը զգալի ազդեցություն է գործել Օվանեսի վրա, նրան էլ համակելով հոգեկան վշտով: Ինձ միշտ թվացել է, թե Օվանեսն ու Դաթիկոն ինչ-որ հոգեկան ցեղակցություն ունեին՝ նման կամ համարյա թե նմանօրինակ ապրումների ենթակա լինելու հետևանքով: Երբ ես այդ մասին ակնարկներ էի անում, այսինքն այն մասին, թե Դաթիկոն իր վրա ազդեցություն ունի, Օվանեսն այդ չէր ուրանում: Յամենայն դեպս, Թումանյանն այն կարծիքին էր, թե մեր հնգյակի մեջ Դաթիկոն ամենապայծառ և զգայուն դեմքն էր»[39]:

---

[39] Ըստ Օլգա Թումանյանի բանավոր վկայության, վերջին տարիները Շահլամյանի հոգեկան հավասարակշռությունը խանգարված է եղել:

Անտարակույս, մտերիմ ընկերոջ ողբերգական մահվան այդքան խորն ապրած վիշտը ինչ-որ չափով դրսևորվել է միևնույն տարում (1894) գրված «Դեպի Անհունը» պոեմի թախծալի խորհրդածություններում:

Արամ Առաքելյանը (1867-1933) տարբերվում էր իր կենսուրախ բնավորությամբ, և ինչպես վկայում է Ա. Ղլտճյանը, «քիչ թե շատ գրական ճաշակ ուներ, ու երբեմն, Օվանեսի բանաստեղծությանց ազդեցության տակ ոտանավորներ էր գրում, որ նամանավանդ Օվանեսին, ինչպես և մեզ, խիստ զվարճացնում էր... Օվանեսը նույնիսկ մի երգիծական քառյակ էր գրել նրա բանաստեղծական ունակությանց մասին...»: Առաքելյանը Զանգեզուրի (Ղափան) Սևաքար գյուղից էր: Ավարտելով Ներսիսյան դպրոցը, 3-4 տարի զբաղվում է ուսուցչությամբ Թիֆլիսում և Ախալցխայում, ապա Աղստաֆա կայարանում ստանձնում է մի առևտրական տան ներկայացուցչի պաշտոն: 1898 թ. փոխադրվելով Բաքու, ծառայության է անցնում նավթարդյունաբերական մի ձեռնարկության մեջ: Ավելի ուշ (1915 թ.) խմբագրում է «Արև» օրաթերթը:

Դպրոցական տարիներին երևան եկած գրական համեստ շնորհքը նախափորձերի մեջ էլ սպառվեց: Սակայն որպես գրականության ջերմ սիրահար, նա եղավ իր բանաստեղծ ընկերոջ տաղանդը խրախուսողներից և նրա առաջին ժողովածուների տպագրությանն ու տարածմանը եռանդագին սատարողներից մեկը: Ղլտճյանը վկայում է, որ Թումանյանն իր հերթին բարձր էր գնահատում Առաքելյանի ընկերական նվիրվածությունը և իր առաջին գրական քայլերի «իրական պաշտպանությունն ու օժանդակությունը»: «Հնգյակի» մյուս անդամը` Գրիգոր Վանցյանը (1870-1908) Թումանյանից մեկ տարով կրտսեր էր, Ախալքալաքի գավառի Բեժանո գյուղից, նույնպես «ներսիսյանցի», 1890 թ. շրջանավարտ: Ինչպես իր ընկերները, նա ևս տոգորված ժողովրդասիրական գաղափարներով, դպրոցն ավարտելուց հետո նվիրվում է մանկավարժության, և մի քանի տարի գավառի դպրոցներում պաշտոնավարելուց հետո, 1895-ին մեկնում է Գերմանիա` բարձրագույն կրթություն ստանալու: Ընդունվում է Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, հաճախում մանկավարժության և բնական գիտությունների դասախոսություններին[40]: Ուսման շրջանն ավարտելուն հազիվ մեկ տարի մնացած, ստիպված է լինում վերադառնալ` Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության հատ-

[40] ԳԱԹ, Թա, N 996: «Մուրճ», 1898, N 5, էջ 744:

կացրած նպաստը դադարեցվելու պատճառով: Կյանքի վերջին յոթ տարում դասավանդել է հայոց լեզու Թիֆլիսի առաջին առևտրական դպրոցում: Աշխատակցել է «Լումա», «Անահիտ» և հատկապես «Մուրճ» պարբերականներին, մեծ մասամբ հայերենի մշակման խնդիրներին վերաբերող հոդվածներով: «Մուրճ»-ում տպագրել է նաև «Հայ բոշաներ» ազգագրական ուսումնասիրությունը (1892): Հեղինակել է դասագրքեր, այդ թվում՝ «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (1906), «Հայոց պատմություն, ծխական դպրոցների համար» (1906):

Վանցյանի վախճանը ևս ողբերգական եղավ. 1908-ին նա ինքնասպանությամբ վերջ դրեց կյանքին:

Ընկերության հինգերորդ անդամը՝ Սիմեոն (Արսեն) Ղլտճյանը (1868-1944) ալեքսանդրապոլցի էր, Ավետիք Իսահակյանի մորաքրոջ որդին. սովորել է նախ Գևորգյան ճեմարանում (1882-1885), ապա Ներսիսյան դպրոցում (1886-1890): Ուսման ընթացքն ավարտելով, երկու տարի զբաղվում է ուսուցչությամբ, ապա ընդունում է կուսակրոնություն, դառնում վարդապետ, նպատակ ունենալով, ինչպես ինքն է խոստովանել՝ «վարդապետի վեղարի տակ թաքցնել հեղափոխական գործունեություն, որի սուր ծայրն ուղղված էր լինելու դեպի սահմանի այն կողմի Հայաստանը»: Թումանյանը 1893 թ. մայիսի 20-ի նամակում շնորհավորելով նրա «վարդապետանալը», բարեմաղթում է, որ այսուհետև ևս նրան «առաջնորդեն ու ոգևորեն այն փայլուն իդեալները, որ փայփայել է ազատ օրերում» (V, 75): Բանաստեղծն, անշուշտ, ակնարկում էր ժողովրդասիրական, ազգային-ազատագրական շարժման այն գաղափարները, որոնցով տոգորված է եղել «հնգյակի» ընկերական շրջանը: Այդ հայացքների և ըմբոստ բնավորության համար Ղլտճյանը հալածանքի է ենթարկվել Էջմիածնի պահպանողական հոգևորականության կողմից: Բավական առաջացած տարիքում (1906-ին) Ղլտճյանը Գերմանիայում ստացել է բարձրագույն իրավաբանական կրթություն: Նրա աշխատություններից հայտնի են՝ «Միջազգային իրավունք» (համառոտ տեսություններ), 1904, «Հայոց հին իրավունքը» (1913), «Պատմություն Ալեքսանդրապոլի հայոց հոգևոր վիճակային դպրոցի» (1912): Հրատարակել է նյութեր հայոց իրավունքի պատմության, ինչպես՝ «Կանոնք Ներսէսի Բ կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» (1902), «Կանոնագիրք հայոց» (1913), «Սմբատ Գունդստաբլ, Դատաստանագիրք» (1918):

Արսեն Ղլտճյանը եղել է Թումանյանի տաղանդը բարձր գնահատող ընկեր-բարեկամներից, որոնք 90-ական թվականներին, իրենց սրտին մոտ ընդունելով բանաստեղծի ապրած ծանր դրաման, ուղիներ են որոնել թեթևացնելու նրա տնտեսական վիճակը և ստեղծելու պայմաններ՝ Ռուսաստանում կամ Եվրոպայում ուսումը շարունակելու, ճանապարհորդելու՝ «աշխարհ տեսնելու» համար: Մտերիմ, սրտակից ընկերների (այդ թվում նաև Ղլտճյանի) ջերմ վերաբերմունքը բարոյական նեցուկ է եղել բանաստեղծի կյանքի ծանր տարիներին:

Ահա' ընկերական այն շրջանը, որի հետ Թումանյանը սերտ շփման մեջ էր 1887-1890 թվականներին: «Հնգյակը» պարբերաբար, մեծ մասամբ շաբաթ օրերը, հավաքվում էր Դավիթ Շահլամյանի մոտ (որ քրոջ բնակարանում իր առանձնասենյակն ուներ), երբեմն նաև գարեջրատան սեղաններից մեկի շուրջը: Շահլամյանի սենյակը, որ «բոլորովին առանձնացած էր քրոջ բնակարանից ու առանձին մուտք ուներ, ինչպես սովորաբար լինում են տան գլխավոր մուտքին շինված սենյակները», Ղլտճյանը համարում է ընկերական այդ շրջանի «վերնատունը»: «Հնգյակի» հավաքույթների «օրակարգը» չէր կանխորոշվում. ընկերների զրույցների առարկան առօրյա կյանքից կամ ընթերցումներից ստացած տպավորություններն էին. պատմում էին դպրոցի անցուդարձից («հնգյակից» չորսը Ներսիսյան դպրոցի սաներ էին): Թումանյանն էլ, որ այնքան վաղաժամ թողել էր աշակերտական նստարանը և կյանք մտել, իր հերթին նկարագրում էր կոնսիստորիայի միջավայրը, ընկերներին հաղորդակից դարձնում իր վրդովմունքներին ու հուզումներին, և կամ գծագրում քահանաների և պաշտոնակիցների երգիծական դիմանկարները՝ հանպատրաստից հորինած էպիգրամներում ու մանրապատումներում: «Հնգյակի» անդամներից յուրաքանչյուրը, որ ներկայացնում էր մի գավառ, պատմում էր «գյուղի ցավերից»: Եվ Թումանյանը նրանց լսելով, «սկսում էր ինքն էլ ավելի գունագեղ ու վշտով համակված պատմել աշխատավոր գյուղացու՝ իր տեսած ու ապրած հառաչանքներից»:

Ռոմանտիկ պատանիների այդ խմբակն, անշուշտ, չէր կարող զերծ մնալ ժողովրդասիրական, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարների ազդեցությունից, որոնցով տոգորված էր ժամանակի երիտասարդությունը:

Իրենց հավաքույթներում քննության նյութ դարձնելով ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը, «հնգյակի» անդամները՝

«ջահել ու կրակոտ պատանիներ», գարեջրի բաժակները վերցրած, ժողովրդի մեջ մտնելու և նրա հետ ու նրա համար ապրելու անխախտ խոստումներ են անում, որոշում գնալ գյուղերն ուսուցչության, ժողովրդի մեջ «պատվաստել հեղափոխական ոգի», «ըմբոստության և ընդդիմադրության ոգի»:

Այդ «անխախտ խոստումով» ու երդումով էլ 1890 թ. օգոստոսին «հնգյակի» անդամները միմյանց հրաժեշտ են տալիս:

Արսեն Ղլտճյանի վկայությամբ, «հնգյակի» գաղափարական «զինանոցը» գրքերն էին, հատկապես Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ ուսանողության հրատարակությունները՝ նվիրված բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին և նրա հերոսներին («Բուլղար ավազակապետ», «Խունխոր» և այլն), Թումանյանն էլ, որ ինչպես ինքն է գրում, մինչև 18 տարեկան հասակը, քիչ գրքեր էր կարդացել, նվիրվում է ընթերցանության. «...Նա շատ էր կարդում,- պատմում է Ղլտճյանը,- մշտապես գրքեր էր հավաքում, հաճախ օրվա հացի գինը ծախսելով այդ նպատակին»: Ընթերցանությամբ լրացնելով իր կրթության պակասը, բանաստեղծը կենդանի, ոգեշնչող օրինակ էր ծառայում իր ընկերների համար, խրախուսում նրանց, հորդորում կարդալ. «Նա խիստ հետաքրքրված էր, որ մենք կարդանք, գրական պատրաստություն ձեռք բերենք, ուստի և մեզ դրդում էր գիրք և գրականություն կուտակենք, մեր զարգացման համար գրադարան կազմենք: Նրա ներշնչումով ես արդեն գրադարան էի կազմում, որի համար ընտիր գրքերի մատակարարողն Օվանեսն էր...»:

Այդ ժամանակ է, որ «պատահմունքով» Թումանյանի ձեռքն են ընկնում «Հյուսիսափայլ»-ի ամսատետրակները: «Շատ սիրեցի էդ բաց կապույտ, շողարձակ տետրակները և պատանեկան ոգևորությամբ կարդում էի: Առանձնապես դուր էին եկել Կոմս Էմանուելի «Հիշատակարան»-ն ու մյուս գրվածքները, Ս. Նազարյանի խորհրդածություններն ու թարգմանությունները և Սադաթյանի թարգմանած՝ Լերմոնտովի «Դև»-ը:

Էսպես էլ իմ շատ քիչ կարդացած ու սիրած գրքերից մինը եղավ «Հյուսիսափայլ»-ը: Թումանյանն առանձին սիրով ու երախտագիտությամբ է հիշում այդ ամսագիրը, որպես իր պատանեկության հարազատներից մեկին (IV, 337):

1888 թ. ապրիլից, երբ Թումանյանը փոխադրվում է Հովհ. քահ. Մարտիրոսյանի բնակարանը, «հնգյակի» հավաքույթները տեղի են ունենում բանաստեղծի մոտ:

«Հնգյակը» կարևոր դեր է կատարել Թումանյանի գրական կյանքում: Ա. Առաքելյանը պատմում է, որ իրենք, Շահլամյանից տեղեկանալով Թումանյանի ստեղծագործական ձիրքի մասին, նրան հանձնարարում են հաջորդ հավաքույթին հրավիրել նաև պատանի բանաստեղծին: Ընկերները խնդրում են Թումանյանին հրապարակ բերել ոտանավորների «դավթարը», որ նա խնամքով թաքցնելիս է եղել: Բանաստեղծը հրաժարվում է, թե՝ «դատարկ բաներ» են: «Հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ոտանավորներից,- պատմում է «հնգյակի» անդամներից մեկ ուրիշը՝ Ա. Ղլտճյանը,- նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում... Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծություններով... Իրեն համարում էր սովորական ոտանավորներ գրող և ոչ ավելին... Նա, մանավանդ այդ ժամանակներում, շատ քաշվող, միևնույն ժամանակ շատ հպարտ և դյուրազգաց էր: Հպարտ էր՝ իր արժանավորությունը չստորացնելու, չնվաստացնելու համար»: Սակայն, ի վերջո, զիջելով ընկերների համառ պնդումներին, նույն օրն իսկ բերում է «գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապած»: Տետրը ձեռքից ձեռք է անցնում. սկսում են կարդալ: Ըստ Ա. Առաքելյանի, տետրի բովանդակությունը եղել է՝ «Շունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարոն», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և այլ, մեկը մյուսից գողտրիկ, ոտանավորներ: «Հնգյակի» մի քանի հավաքույթներում տեղի է ունենում տետրի ընթերցումը: Ունկնդիրները, ծանոթանալով իրենց բանաստեղծ ընկերոջ ստեղծագործություններին, 1889 թ. վերջերին հղանում են դրանք մի առանձին գրքով հրատարակելու միտքը, որ հանդիպում է Թումանյանի դիմադրությանը: Մինչ այդ նա կարևորություն չէր տվել իր գրածներին և բնավ չէր մտածել հրատարակության մասին: Ընկերները, սակայն, Թումանյանի համաձայնությունը մի կերպ ստանալով, սկսում են նյութերի ընտրությունը, հեղինակին վերապահելով, եթե նա այդ անհրաժեշտ գտներ, իրենց պատրաստած ցանկում փոփոխություններ կատարելու իրավունքը: Նրանք, գրքի տպագրության ծախսերը հոգալու համար, հանձն են առնում նաև բաժանորդագրության գործը: Եվ նույնիսկ այդ ժամանակ, երբ բաժանորդագրությունն սկսված էր, Թումանյանն, այնուամենայնիվ, վաղաժամ համարելով իր գրական ասպարեզ իջնելը, աշխատում է ձգձգել գրքի տպագրությունը, թաքցնելով արդեն պատրաստ բաժանորդաթերթիկները:

Բանաստեղծն ինքն է այդ մասին պատմում Ան. Աբովյանին ուղղած 1890 թ. հունիսի 3-ի նամակում. «Մի խումբ երիտասարդների (նկատի ունի «հնգյակի» անդամներին - Ա. Ի.) ամենօրյա դրդումներից և թախանձանքներից ստիպված ու տաքացած՝ «Բանաստեղծություններ»-իս համար բաժանորդաթերթեր տպագրել տվեցի... Բաժանորդաթերթերը տուն բերելով, փակեցի ամուր, անորոշ ժամանակով: Տղերքը գլխի ընկնելով, որ ես նպատակ չունեմ շտապելու, մի օր, մի վեց հոգի[41] հավաքված եկան տուն թափվեցին, թե բաժանորդաթերթերը բեր տեսնենք, ոնց ես տպագրել տվել և այլն. ես զիջա, ցույց տվեցի. ձեռքիցս առնելով, ամեն մեկը մի թերթ առան ու գնացին: Այսպիսով ես ստիպված եմ ակամայից հրատարակել իմ բանաստեղծություններս, եթե կարելի է այսպես ասել... Վերջապես սրանք ինձ ասում են, հավատացնում են, որ ես շատ բանջարեղ (հանճարեղ) բանաստեղծ եմ. մի քանի ուրիշ մարդկանց հավատացրել են, բայց ես չեմ հավատում» (V, 14-15):

Թումանյանի նկարագիրը բնորոշող այդ հատկանիշները՝ ծայրահեղ համեստությունը և խստագույն պատասխանատվության զգացումը դրսևորվել են նաև հետագայում՝ նրա գրական լիակատար հասունության շրջանում, 1902-1903 թթ., երբ ընկերների և գրական բարեկամների դրդումով և ուղղակի ճնշումով միայն տպագրության է պատրաստել իր նոր ժողովածուն:

Ար. Առաքելյանի հուշերի ընթերցողը կարող է այն տպավորությունն ստանալ, թե Թումանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուն հրատարակելու առաջարկը «հնգյակի» անդամներն անում են տետրին ծանոթանալուն պես: Այնինչ ժողովածուի հարցը ծագել է միայն 1889 թ. վերջին, իսկ մինչ այդ Թումանյանի՝ «հնգյակի» շրջանը մտնելու ժամանակվանից (1887) նրա գրվածքները պարբերաբար կարդացվել են այդ շրջանի հավաքույթներին և անգամ քննության առարկա դարձել, ինչպես հավաստում է բանաստեղծը՝ «Թե ինչպես իմ «Անբախտ վաճառականները» դարձան американская» հոդվածի սևագրության մի թերթիկում[42]:

Թումանյանի ստեղծագործական կենսագրության համար մի ուշագրավ տեղեկություն է պարունակում այդ վավերագիրը: Անդրադառնալով

---

[41] «Հնգյակ»-ից չորսը՝ Դ. Շահլամյան, Ա. Առաքելյան, Գր. Վանցյան, Արս. Ղլտճյան և, հավանորեն, Ներսիսյան դպրոցում Թումանյանի դասընկերներից ևս երկուսը՝ Մելքոն Ասլիբեգյան և Հակոբ Ստեփանյան:

[42] ՊԲՀ, 1966, N 1, էջ 184:

«հնգյակի» գրական շրջանին («87 թվին ընկա ծանոթների մի շրջան...»), բանաստեղծը ցավով է հիշատակում ընկերների ազդեցությամբ իր խոտորումը նախընտրած ժողովրդական լեզվից ու ոճից. «...Իմ լեզուն գտան գռեհիկ և խորհուրդ տվին ձեռք վերցնել էդ վայրենի բարբառից ու գրական լեզու գործածել: Ճաշակ տալու [և համոզելու համար] ցույց էին տալիս, կարդում էին մեր հին գրաբառ ոտանավորներից: Ես էլ գրականությունից միանգամայն անտեղյակ ու տգետ, մի, գրեթե պատանի, էնքան հավատացի, որ լեզուս փոխեցի, սկսեցի գրել [գրական լեզվով] («Արև ու Լուսին» և այլն), և մինչև անգամ գրաբառ, թեև չգիտեի»[43]: Ընկերների խորհուրդներին ավելանում է նաև նույն այդ ժամանակ «պատահմունքով» ձեռքն ընկած և «պատանեկան ոգևորությամբ» ընթերցած «Յյուսիսափայլ»-ի ազդեցությունը. «Սա հո բոլորովին ծռեց իմ ճամբից,- շարունակում է Թումանյանը,- սկսեցի շինծու լեզվով խորհրդածություններ անել ազգի վիճակի վրա, գործածել՝ գետնաքարշ, գիշերատեսիլ և այլ բառեր, որ Նալբանդյանն ու Նազարյանը գործ էին ածում իրենց կռիվների մեջ...»: Թումանյանն, ինչպես ինքն է պատմում նույն տեղում, այնուհետև ընկնում է «մեր ինտելիգենտների շրջանը» (հավանորեն նկատի ունի «Մուրճ»-ի շրջանը), ուր հորդորում են, որ «բանաստեղծը պետք է հասարակության ցավերով ապրի, քաղաքացի լինի, և այլն, և գրի ահա էս ու էն...»: «Էս տպավորության տակ էլ,- խոստովանում է Թումանյանը,- մի քանի ոտանավորներ շինեցի,- միշտ անհաջող»[44]:

«Յնգյակի» «գեղագիտական» հայացքներին լիովին համապատասխանում էր նույն այդ ժամանակ (1889 թ.) «Շունն ու Կատուն» լեգենդին Ավ. Արասխանյանի տված գնահատականը: Երբ բանաստեղծը իր այդ երկը ներկայացնում է «Մուրճ»-ի խմբագրին, վերջինս շատ է զարմանում. «Ասացեք խնդրեմ՝ Շուն ու կատո՞ւ և բանաստեղծություն. սրանք ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...» (V, 415):

---

[43] Գրաբարով գրված այդ երկերից մեկը՝ «Աւանդութիւն» խորագրով (անավարտ) պահպանվել է բանաստեղծի թղթերում (ԳԱԹ, Թա, N 16): Ինքնագրի վերջում նշված է հորինման ժամանակը՝ «1887 թվականից»: Ամենայն հավանականությամբ, գրաբարով սկսված այդ երկի բովանդակությունը լինելու էր XII դարում նահատակված իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի և նրա քույր Խորիշահի մասին հյուսված ավանդությունը, որին էլ նվիրված է նույն 1887 թ. «Նոր դար»-ում տպագրված Թումանյանի առաջին հոդվածը (ՅՍՍՅ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտ.), 1963, N 12, էջ 69-73):

[44] ՊԲՅ, 1966, N 1, էջ 184: Տե'ս նաև ինքնագիրը՝ ԹԸԱ:

Երբեմնի իր ուսուցչի՝ Ստրասբուրգի համալսարանում բարձրագույն կրթություն ստացած, բազմաթիվ հրապարակական դասախոսություններով հռչակված և նոր ծրագրերով ու խոստումներով հրատարակվող գրական լուրջ ամսագրի խմբագրի հեղինակավոր խոսքը ճնշող տպավորություն է թողնում իր գեղագիտական հայացքներում դեռևս չամրապնդված քսանամյա բանաստեղծի վրա: Արասխանյանի կարծիքը հաշվի առնելով է, որ Թումանյանը «Շունն ու Կատուն» չի զետեղում իր բանաստեղծությունների առաջին (1890) ժողովածուի մեջ. ավելին՝ նա փորձում է լեգենդը հիմնովին վերամշակել, ինչպես այդ երևում է բանաստեղծի թղթերում պահվող սևագրությունից[45]: Սակայն վերամշակումը վախճանին չի հասցնում, և 1892 թ. «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ գրքում տպագրելուց հետո, բավականանում է միայն բարբառը մեղմելով:

Իր գրական ուղղությանը խորթ այդ խորհուրդներն ու կարծիքները հիշելով, այլև ակնարկելով «շատ ու շատ ուրիշ ծախորդ հանգամանքներ», Թումանյանը զարմանք է հայտնում, խոսքն ուղղելով իրեն, թե «հապա ինչպե՞ս դուրս եկար էդ բոլորի միջից, այնուամենայնիվ քո պատկերով»: Նա այդ վերագրում է իր բնազդին, որ համարում է իր «ճշմարիտ, ուղիղ և հզոր առաջնորդը»[46]:

Անշուշտ, «բնազդը»՝ ինտուիցիան որոշ դեր կատարել է, եթե դրա տակ նկատի ունենանք բանարվեստի «տարերային գեղագիտությունը»՝ ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության այն եղանակը, որով ստեղծված են Թումանյանի մանկության և պատանեկության տարիների հոգևոր սնունդը կազմող լեգենդներն ու հեքիաթները: Հետզհետե, բանաստեղծի գրական հասունացման ընթացքում, այդ «բնազդը» դառնում է գեղագիտական սկզբունք ու հավատամք:

6

Բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի տպագրության պատրաստումը տևում է շուրջ երկու ամիս (մայիս և հունիս): 1890 թ. հուլիսի 6-ի նամակում բանաստեղծը Ան. Աբովյանին տեղեկացնում է, թե «իմ տետրակն արդեն ուղարկված է Մոսկվա» (V, 17): Գիրքը Մոսկվայում և ոչ թե Թիֆլիսում տպագրելու հանգամանքը պայմանավորված էր, ինչ-

---

[45] Թ I, 289-290: «Շունն ու Կատուն» լեգենդի վերամշակման այդ փորձը, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է կոնսիստորիայում 1889-1890 թթ.:
[46] ՊԲՀ, 1966, N 1, էջ 184:

պես երևում է Ա. Առաքելյանի հուշերից, Կովկասի գրաքննության հարուցած արգելքներով (հայտնի է, որ այդ շրջանում Կովկասի գրաքննությունն ավելի խիստ է եղել, քան Պետերբուրգինը): Դժբախտաբար, այդ մասին մենք այլ տվյալներ չունենք, և մնում է անհայտ, թե որո՛նք են եղել Թիֆլիսի գրաքննիչի առարկությունները, և հատկապես ո՛ր բանաստեղծությունների նկատմամբ: Աչքի առաջ ունենալով 90-ական թվականներին Կովկասի գրաքննության արգելած երկերի բնույթը, կարելի է հավանական համարել, որ, ըստ երևույթին, տպագրական խոսքի ցերբերների ուշադրությանն արժանացած բանաստեղծությունները կարող էին լինել՝ «Այդ ի՞նչ սրտամաշ տխրություն է քեզ...», «Երանություն էր խոստացել հույս ինձ...» և «Զարամիտներին», որոնցում բանաստեղծն առավել բացորոշ է արտահայտել իր դժգոհությունն իրականությունից և բողոքը ներքին ու արտաքին հարստահարիչների դեմ, և մինչև իսկ հնչեցրել է պայքարի կոչ՝ կործանելու «վատշվեր, դաժան ներկան»՝ հանուն «փառավոր ապագայի» («Երանություն էր խոստացել հույս ինձ...»).

Յառա՞ջ կռվելով, և կըգա մի օր,
Որ կընկնի ներկան վատշվեր, դաժան,
Նրա ավերի վերա փառավոր
Ապագան լուսո կըկանգնի նշան (I, 21):

Անկասկած է, որ պաշտոնական գրաքննության, ինչպես և նրա ճնշման տակ հեղինակի իսկ ձեռքով «վտանգավոր» երկերի ոչնչացումը կամ մասնակի աղճատումները («ինքնագրաքննություն») գրականության պատմագրին զրկում են տվյալ գրողի ստեղծագործական դիմանկարը անաղարտ ու ամբողջական ներկայացնելու հնարավորությունից: «Ինքնագրաքննության» մի այլ տեսակն էլ հանգել է նրան, որ հեղինակը ուղղակի խուսափել է գրի առնելու այն, ինչը անխուսափելիորեն ենթարկվելու էր գրական ցերբերների հոշոտմանը. «ինքնագրաքննության» այդ տեսակն է ակնարկել Թումանյանն իր ծննդյան հիսնամյա հոբելյանին՝ մատաղ սերնդին ուղղած խոսքի մեջ. «Մեր էն լավ խոսքերը անգրիլ մնացին, չասվեցին: Ցենզուրան և արյունը թույլ չէին տալիս» (IV, 468):

Երջանիկ պատահականությամբ պահպանվել է մի մասը այն նշանավոր տետրի, որ ընթերցվել է «հնգյակի» հավաքույթներին, և որից Թումանյանը կազմել է 1890 և 1892 թթ. Մոսկվայում տպագրված ժողովածուները: Վերջիններս լույս տեսնելուց հետո, բանաստեղծը, հավանորեն,

տետրի գոյությունն այլևս ավելորդ համարելով, պատռել է այն: Տետրի պահպանված մասը (ԹԸԱ) գրեթե մեջտեղից` հորիզոնական գծով կիսված լինելով, ոչնչացումից ազատվել են միայն առանձին քառատողեր` մեզ հայտնի պոեմներից և բանաստեղծություններից: Դրանցից մի քանիսն ուշագրավ են որպես տարբերակներ:

Բոլոր նշաններից երևում է, որ տետրում տեղ գտած երկերը հետագայում (մոսկովյան ժողովածուները տպագրության պատրաստելիս) ենթարկվել են էական կամ մասնակի փոփոխությունների:

Երիտասարդ Թումանյանի աշխարհայացքի որոշ կողմերը, նրա գեղագիտական ըմբռնումները լուսաբանելու տեսակետից հատկապես նշանակալի են «Գութանի երգը» բանաստեղծության երկու, ցարդ անծանոթ քառատողերը.

...Մեր պապերն էլ ունեին թագ,
Սուր ունեին ձեռքներին,
Նրանց թոռները ոտնատակ,
Ա՛յ, հասել են այս օրին...

Է՛լ աշխատանք, հավատ, հույս, սեր,
Է՛լ մեր դառը քրտինքը,
Շատ են կոտրել այդպես սրեր,
Ողորմած է երկինքը:

Տարբեր է եղել նաև խորագիրը` «Հայ երկրագործի երգը»: Սա, անկասկած, «Գութանի երգը» բանաստեղծության առաջին տարբերակն է, որ վերամշակելով, 1891 թ. տպագրել է «Մուրճ» ամսագրում (N 4): Հետագայի փոփոխությունները մասնակի բնույթ ունեն:

«Գութանի երգ»-ի առաջին տարբերակի պահպանված երկու տունը հետաքրքրական են նրանով, որ բանաստեղծը անդրադարձել է հայրենիքի քաղաքական վիճակին: Առաջին քառատողում հավաստվում է այն իրողությունը, որ անցյալում ունեցել ենք ինքնուրույն պետականություն («թագ»), ռազմական ուժ («սուր»), իսկ այժմ դրանցից զրկվելով, եղել ենք ոտնատակ, մի մոտիվ, որ իշխող էր ժամանակի և նախորդ տասնամյակների հայ պոեզիայում: Երկրորդ քառատողը, որ առաջինի անտիթեզն է, բովանդակում է բանաստեղծության հիմնական գաղափարը, ոգին. ռազմական ուժը ենթակա է խորտակման, միակ հույսն ու ապավենը աշխատանքն է, «դառը քրտինքը»: Այստեղ արտահայտվել է հայ ժողովրդի կեն-

սափիլիսոփայությունը, որ խտացված է «Աշխարքի շեն վեր գուքնին է» առածի մեջ[47]: (Չմմտ. Իսահակյանի «Չորս գութանը» պատմվածքը, որ ժողովրդական այդ իմաստության գեղարվեստական մարմնավորումն է)[48]:

Թումանյանը հետագայում հրաժարվել է այս քառատողերից, հավանորեն նկատի ունենալով, որ քաղաքական մոտիվը աններդաշնակություն է մտցնում ժողովրդական գութաներգերի ավանդական ձևի մեջ, որին հարազատ մնալը բխում էր բանաստեղծի գեղագիտական սկզբունքներից:

1890 թ. ամառը «հնգյակը» ցրվում է. նրա անդամները, հավատարիմ իրենց ժողովրդասիրական իդեալներին, մեկնում են գավառները՝ ուսուցչության. Դավիթ Շահլամյանը՝ Դսեղ, Արամ Առաքելյանը՝ Ախալցխա, Գրիգոր Վանցյանը՝ Ախալքալաք, Արսեն Ղլտճյանը՝ Շիրակ: Յուրաքանչյուրն իր պաշտոնավայրում կազմակերպում է Թումանյանի ժողովածուի բաժանորդագրության գործը, նամակագրական կապ պահպանելով բանաստեղծի հետ: Սակայն, ինչպես երևում է, բաժանորդագրության արդյունքը մեծ չի լինում, և գրքի տպագրության ծախսը ծածկելու համար օգնության են հասնում դարձյալ ընկերները (հավանորեն՝ հենց «հնգյակի» անդամները), «չեղած տեղից ստեղծում մի գումար», որ Թումանյանը գրքի տպագրությունից հետո վերադարձնում է (V, 35):

Նույն 1890 թ. օգոստոսի 17-ին Պետերբուրգի գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն, որը և լույս է տեսնում սեպտեմբերի վերջին, 1200 օր. տպաքանակով (հոկտեմբերի 4-ին բանաստեղծն ստանում է իր գրքի առաջին օրինակները):

Ժողովածուի հրատարակությունից մի փոքր առաջ «Աղբյուր» մանկական ամսագրի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսների միացյալ համարում (N 8-9) տպագրվում է «Արև և Լուսին» լեգենդը, որ Թումանյանի առաջին տպագիր գեղարվեստական երկն է:

Այս լեգենդի տպագրության պատմությունը կապված է Ղազարոս Աղայանի՝ հետագայում Թումանյանի ամենամտերիմ բարեկամի անվան հետ:

Բանաստեղծը 1890 թ. հուլիսի 29-ի նամակում Ան. Աբովյանին պատմում է, թե նույն օրը Ղ. Աղայանը (Սարգիս քհ. Բեգնազարյանի հետ)

---

[47] **Ա. Տ. Ղանալանյան,** Հայկական առածանի, 1951, էջ 21:
[48] **Ավ. Իսահակյան,** Երկեր, հատ. III, 1959, էջ 47-49:

այցելության գալով, և ծանոթանալով իր մի շարք գրվածքներին, հատկապես հավանում է «Արև և Լուսին»-ը և պատվիրում, որ տանի «Աղբյուրի» խմբագրություն. «Ես ասացի արդեն ուշ է,- շարունակում է Թումանյանը,- նա կրկին պահանջեց. գուցե տանեմ» (V, 20): («Արդեն ուշ է» ասելով, հավանորեն, նկատի ուներ, որ հիշյալ լեգենդը առաջին ժողովածուի մեջ մտնող մյուս երկերի հետ արդեն ուղարկել էր Մոսկվա՝ տպագրության): Սակայն, դա, ըստ երևույթին, սոսկ պատրվակ էր. «Արև և Լուսին»-ը իր հաջողված գործերից չհամարելով, նա Աղայանի պատվերը չի կատարում: Ըստ Արամ Առաքելյանի, լեգենդը տպագրելու նախաձեռնողները եղել են ինքը և Գր. Վանցյանը. իրենք են այդ երկի հեղինակային ընդօրինակությունը տարել Ղ. Աղայանին և խնդրել «Տարազ»-ի (իմա՝ «Աղբյուր»-ի) մոտակա համարում տպագրել: «...Աղայանցը կարդալով «Արև ու Լուսին» ոտանավորը, շատ հավանեց, հարց ու փորձ արեց նրա (հեղինակի - Ա. Ի.) որտեղացի և ով լինելու մասին ու խոստացավ մեր խնդիրն անպատճառ կատարել»[49]:

Օգոստոսի 27-ի նամակում Թումանյանն Ան. Աբովյանին տեղեկացնում է «Արև և Լուսին»-ի տպագրվելու մասին. «Աղբյուր»-ի այս համարումը տպված է Աղայանցի ուզած բանաստեղծությունը... Սրա-նրա մոտ այնքան է գովել, որ խալխը հենց գիտեն Բայրոնի ազգականն եմ: Մի քանի տողում, չգիտեմ ի՞նչ իրավունքով կամ ինչո՞ւ փոփոխություններ է արել. ետ առաջ դրել. երկու տող էլ հանել է...» (V, 22):

Թումանյանի դժգոհությունն իր այդ լեգենդից՝ հիմնավոր էր: «Արև և Լուսին»-ը նա գրել էր, ինչպես խոստովանել է ինքը, հակառակ իր գեղարվեստական «բնազդի», անսալով ընկերների խորհրդին՝ «ձեռք վերցնել էդ վայրենի բարբառից ու գրական լեզու գործածել»[50]: Այդ էլ բանաստեղծը համարել է իր լեգենդի անհաջողության պատճառը:

---

[49] Ըստ հուշագրողի վերջին տողերի, Աղայանն այդ ժամանակ դեռևս ծանոթ չի եղել Թումանյանին («հարց ու փորձ արեց նրա որտեղացի և ով լինելու մասին»), մինչդեռ նրանք ոչ միայն ծանոթներ էին, այլև բավական մտերմացել էին և այցելում էին միմյանց, ինչպես երևում է Թումանյանի 1890 թ. հուլիսի 29-ի նամակից: Ա. Առաքելյանն իր հուշերը նախապես տպագրել է Բաքվի «Կոմունիստ» թերթի 1923 թ. N 39-ում, ուր շփոթված են մի քանի փաստեր, այդ թվում նաև «Արև և Լուսին» լեգենդի տպագրության ժամանակն ու տեղը: Ըստ Առաքելյանի, այդ լեգենդը տպագրվել է Աղայանի «խրախուսական» հոդվածով: Այս ևս թյուրիմացության արդյունք է. Աղայանի հոդվածը՝ «Յովհ. Թումանյանի «Անուշ»-ից մի ճաշակ» լույս է տեսել Թումանյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորի առթիվ, 1893 թ. «Մուրճ»-ում (N 3, էջ 457-460):
[50] ՊԲՅ, 1966, N 1, էջ 184:

Ավելի ուշ, 1916 թ. օգոստոսի 24-ին Ց. Խանզադյանին ուղղած նամակում Թումանյանը գրում է. «Լավ եմ հիշում, 1887 թվականի ամառը (կարծեմ օգոստոսին) արևի խավարում եղավ, էդ մասին գրեցին, խոսեցին: Չենց այդ օրերում ես էլ «Արևն ու Լուսին»-ը գրեցի[51], որ անպայման անհաջող է դուրս եկել: Դրա համար էլ «Արևն ու Լուսին»-ը մնացել է առաջին հրատարակության մեջ» (V, 417):

Թումանյանը դժգոհ էր նաև այն փոփոխություններից, որ Աղայանը կատարել էր լեգենդը տպագրելիս. այդ մասին որոշակի արտահայտվել է Ան. Աբովյանին հասցեագրած 1890 թ. սեպտեմբերի 28-ի նամակում. «Չգիտեմ, կարդացիր «Աղբյուր»-ում տպած բանաստեղծությունս (որի մասին գրել եմ) (նկատի ունի օգոստոսի 27-ի նամակը - Ա. Ի.). այդ բանաստեղծությունը գովեստներ կուտակեց գլխիս. սակայն Աղայանցը բավականին փչացրել էր. չգիտեմ դա ինչո՛ւ է միշտ իրան օրենքներով ուրիշի վանքը մտնում» (V, 25): Աղայանի կատարած փոփոխությունները հանգում են առաջին ժողովածուի (1890) տեքստի և «Աղբյուր»-ում տպագրվածի այն տարբերություններին, որ ցույց է տրված Թումանյանի երկերի գիտական հրատարակության առաջին հատորի ծանոթագրություններում (էջ 681-682): Ընդ որում, դրանք (Աղայանի փոփոխությունները) լեզվա-ոճական բնույթի լինելով, չեն փոխել, սակայն, երկի գեղարվեստական որակը[52]:

7

Թումանյանի առաջին ժողովածուին, դեռ նախքան նրա լույս տեսնելը, ծանոթ էին ո՛չ միայն Ներսիսյան դպրոցի մի խումբ սաները (բացի «հնգյակի» անդամներից), այլև Թիֆլիսի հայ մտավորականության մի քանի ականավոր ներկայացուցիչներ, այդ թվում գրական նահապետներ Պերճ Պռոշյանն ու Ղազարոս Աղայանը, ժամանակի ականավոր մանկավարժներից Սարգիս քահ. Բեգնազարյանը[53] և ուրիշներ: Վերջինս նույ-

---

[51] Արևի խավարումը տեղի է ունեցել նույն թվականի օգոստոսի 7-ին (տե՛ս «Մշակ», 1887, N 88), հետևաբար, ավանդությունը կարող է գրված լինել օգոստոսի 7-10-ը, կամ առավելը՝ մինչև 15-ը:

[52] «Արև և Լուսին» լեգենդի ինքնագիր-սևագրի մի պատառիկը (սկիզբը) պահվում է Թումանյանի ընտանիքի արխիվում:

[53] Սարգիս Բեգնազարյանցին (1849-1894) Ղ. Աղայանը համարում է «մեր հողում առաջին անգամ ոտք դնող մասնագետ մանկավարժը» (Երկերի ժողովածու, հ. IV, 1963, էջ 469): Բեգնազարյանցն ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, ապա Կյուսնախտի (Շվեյցարիա) համալսարանի մանկավարժական ֆակուլտետը: Եղել է ուսուցիչ և

նիսկ գովասանական ճառ է ասել Թումանյանի առաջին գրքի մասին, ինչպես հիշել է բանաստեղծը 1919 թ. հունվարի 27-ի իր զրույցի ժամանակ (ՅԶ): Թումանյանի երկերը ընդօրինակվելով անցնում էին ձեռքից ձեռք, տարածելով երիտասարդ բանաստեղծի համբավը. «Այն շրջանում, ուր մուտք են գործել բանաստեղծություններս,- գրում է Թումանյանը Ան. Աբովյանին 1890 թ. սեպտեմբերի 28-ի նամակում,- մի տեսակ համակրանք և հարգանք եմ նկատում դեպի ինձ...» (V, 25):

Առավել նշանակալի է, որ հայ դեմոկրատիայի երկու ավագները (Պռոշյանը և Աղայանը) հանդիսանում են Թումանյանի գրական առաջին քայլերի ջերմ խրախուսողները:

Չնայած «Լոռեցի Սաքոյի» մասին ունեցած իր հիմնավոր առարկություններին, Աղայանը բարձր է գնահատել Թումանյանի տաղանդը և, տպագրելով նրա առաջին գեղարվեստական երկը, դարձել է երիտասարդ բանաստեղծի գրական «կնքահայրը»:

Պռոշյանի ու Աղայանի հետ Թումանյանի ծանոթության սկիզբը և հանգամանքները ստույգ հայտնի չեն[54]: Բանաստեղծը նրանց անունները առաջին անգամ հիշում է Ան. Աբովյանին հղած 1890 թ. հուլիսի 29-ի նամակում, «Լոռեցի Սաքո»-ի կապակցությամբ, ուր, ի հակակշիռ Աղայանի քննադատության, վկայակոչում է Պռոշյանի դրվատիքը՝ արտահայտված «հրաշալի է» և այլ խոսքերով (V, 20):

Յետաքրքրական է, որ նույն օրը, երբ «Մշակ»-ում Ազ-Լերը (Խաչ. Մալումյանը) իր հերթական «Ակնարկներ»-ում Թումանյանին արհամարհանքով դասել էր «սունկի պես բսնող» բանաստեղծների կարգը, բանաստեղծն այցելում է Պռոշյանին: Ինչպես կարելի է եզրակացնել Արսեն Ղլտճյանին հղած նույն թվականի դեկտեմբերի 25-ի նամակից՝ ծերունազարդ վիպասանն ինքն էր երիտասարդ բանաստեղծին իր մոտ հրավիրել՝ մխիթարելու համար (V, 38): Այդ երեկո Պռոշյանը նրան ընծայում է իր նոր վեպը («Բղդեն»), դատապարտում է «Մշակ»-ի վերաբերմունքը, մեծ դրվատանքով արտահայտվում Թումանյանի մասին, բանաստեղծի

տեսուչ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և Թիֆլիսի հայկական դպրոցներում: Նորագույն մանկավարժության հիմունքների մասին հոդվածներ է տպագրել պարբերական մամուլում, մասնավորապես «Վարժարան» և «Աղբյուր» ամսագրերում:

[54] Ինչպես Աղայանի, այնպես էլ Պռոշյանի հետ Թումանյանը ծանոթացել է, հավանորեն, «Մուրճ»-ի խմբագրատանը, ուր նա (Պռոշյանը), ինչպես հավաստում է վիպասանն ինքը, եղել է ամսագրի խմբագրության անդամ և աշխատակից (**Պ. Պռոշյան,** Երկերի ժողովածու, հ. VII, 1964, էջ 503):

խոսքով՝ «դարձյալ բարձրացնում Վոլիմպոսի գագաթը» (V, 37): («Դարձյալ»-ը հիմք է տալիս կարծելու, որ մինչ այդ էլ նա դրվատանքի խոսք ասած է եղել):

Թումանյանի ժողովածուի մասին դրական կարծիք են հայտնում իր տասնամյա գրական գործունեությամբ արդեն ճանաչված Շիրվանզադեն և Գևորգյան ճեմարանի սան, ընթերցող հասարակությանը տակավին անծանոթ Ավետիք Իսահակյանը:

Շիրվանզադեն, 1891 թ. փետրվարի սկզբներին, մի համերգում հանդիպելով Թումանյանին, երկար զրույց է ունենում նրա բանաստեղծությունների մասին և խոստանում «Արձագանք»-ի մարտ ամսվա համարում մի ընդարձակ հոդված նվիրել նրան և Հովհաննիսյանին (V, 42-43): (Ինչինչ պատճառներով այդ ժամանակ Շիրվանզադեն իր խոստումը չի կատարում. ավելի ուշ, 1896-ին «Արձագանք»-ում նա գրախոսում է «Շիլինի կալանավորի» Թումանյանի թարգմանությունը և «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի առանձին հրատարակությունը):

Դեռ մինչև Թումանյանի հետ անձամբ ծանոթանալը, Իսահակյանը գիտեր նրան որպես բանաստեղծի, կարդացել էր նրա տպագրված երկերը: Ավելին. Իսահակյանը իր մորաքրոջ որդի Արսեն Ղլտճյանի միջոցով եղել էր Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին և երկրորդ հատորների բաժանորդը և տարածողը Գևորգյան ճեմարանի սաների մեջ: Սիմեոն (Արսեն) Ղլտճյանը 1890 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արգինայից գրած նամակում Թումանյանին հայտնում է, թե ուղարկում է բաժանորդաթերթը (առաջին հատորի) և պատվիրում է վեց օրինակ ուղարկել էջմիածին՝ տիկին Տիրուհի Կոստանյանին (բանասեր-հայագետ Կարապետ Կոստանյանի կնոջը), որը չորս օրինակն հանձնելու է Իսահակյանցին (ԹԸԱ): 1892 թ. մարտի սկզբներին Ղլտճյանը Իսահակյանին գրում է. «Թումանյանը կուղարկե քեզ վրա իր «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ հատորի բաժանորդաթերթը. բաժանորդներ կգտնես. այս հատորը թե' բովանդակության որակի և թե' քանակի կողմից կրկնակի արժեք ունի առաջին հատորի վերաբերմամբ. հարկավոր է նրան օգնել. նա մյուս շատ բանաստեղծներից չէ. նա բոլորովին այլ ոգով և նոր, ինքնուրույն ուղղությամբ է գրում. խոսքս պոեմաների մասին է:

Նեղությունը հանձն առ և կատարիր. այդ ես խնդրում եմ քեզանից...» (ԹԸԱ):

Նույն թվականի աշնանը Իսահակյանը գալիս է Թիֆլիս, ուր և, Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում տեղի է ունենում նրա ծանոթությունը Թումանյանի հետ: Տեղեկացնելով բաժանորդագրության արդյունքների մասին, Իսահակյանն իր հիացմունքն է հայտնում նրա բանաստեղծությունների նկատմամբ և նույնիսկ հավանածներից մի քանիսն էլ արտասանում, որ երիտասարդ հեղինակին, բնականաբար, գոհունակություն է պատճառում: Թումանյանը փոխադարձաբար հետաքրքրվում է Իսահակյանի գրածներով և ցանկություն հայտնում ծանոթանալ դրանց հետ[55]: Այդպիսով սկսվում է երկու ականավոր բանաստեղծների բարեկամությունը, որը 90-ական թվականների վերջերից վերաճում է սրտագին մտերմության: «Այդ տարիներին (1892-1893 թթ. - Ա. Ի.) ահա աննկատելի, բայց շատ բնական կերպով սկսվեց և հետզհետե ամրացավ Ավ. Իսահակյանի մտերմությունը նրա հետ,- հավաստում է Ստեփան Լիսիցյանն իր հուշերում:- Ընդհանուր շատ բան կար նրանց մեջ. երկուսի ներշնչման աղբյուրն էլ ժողովրդական բանահյուսությունն էր, և մեկը մյուսին կարծես լրացնում էր.- Եթե մեկը գերազանցորեն վիպասան էր՝ էպիկ, մյուսը գերազանցորեն՝ քնարերգու-լիրիկ: Եթե մեկը գերազանցորեն ստեղծում էր ժողովրդական պատկերներ, մյուսը միաձուլվում էր ժողովրդական զգացմունքների հետ»:

Թումանյանի ժողովածուն արժանանում է համալսարանական ուսանողության և միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտության առանձնահատուկ ջերմ ընդունելությանը:

Ինչպես երևում է բանաստեղծի 1890 թ. հուլիսի 29-ի՝ Ան. Աբովյանին հասցեագրած նամակից, ժողովածուի մեջ զետեղված նրա երկերին, դեռևս անտիպ վիճակում, ծանոթ են եղել նաև մի քանի ուսանողներ, որոնց կարծիքն է վկայակոչում Թումանյանը Սաքոյի խելագարության հոգեբանական հիմքի շուրջը Աղայանի հետ վիճելիս (V, 20): Գիրքը լույս ընծայելու վերաբերյալ դեռևս գրաքննության թույլտվությունը չստացած, Թումանյանի ժողովածուն դառնում է Մոսկվայի հայ ուսանողության ուշադրության առարկան: Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ Բագրատ Թումանյանը 1890 թ. հոկտեմբերի 3-ին Մոսկվայից բանաստեղծին հաղորդում է ուսանողության ոգևորության մասին. «Հովհաննես ջան, շնորհավորում եմ քեզ իբրև «առաջին բանաստեղծի»,- գրում է նա,- քո վեհ

[55] **Ավ. Իսահակյան,** Երկեր, հ. IV, 1959, էջ 63-64:

մտքերով, որ միանգամայն ապշեցրել ես այստեղի ուսանողությանը... Գրքույկդ դուրս է եկել և ցենզուրի մոտեն մեկ օրինակ Բարխուդարյանցը տվել էր այստեղի իրավաբանական մասն ավարտած մեկ երիտասարդի՝ Աստվածատուրյանց ազգանունով... Նա սկսեց կարդալ քո «Նախատա- կը» և գիտես՝ ինչպես ոգևորված, անկեղծ եմ ասում, ուզում էր գրքի թեր- թերը ուտել. կարդաց և մի քանի այլ ոտանավորներ նույն ոգևորութ- յամբ... Սկսեց ինձանից քո մասին հարցնել... Նա ինձ ասաց.- Եթե այս- տեղ լինի, ես նորան կերկրպագեմ: Այդ ժամանակ մտան և մի քանի ուսանողներ, ի միջի այլոց և «Մուրճ» ամսագրի աշխատակից Հովհան- նիսյան Տիգրանը. նա նոցա մոտ էլ կարդաց նույն ոգևորությամբ. նոքա ապշած մնացին, թե այդպիսի վեհ մտքեր որտեղից է մի երիտասարդի մեջ... Քեզ, քո վեհ մտքերով, բարձր են դասում բոլոր բանաստեղծներից: Բոլոր ուսանողները հափշտակված են քո բանաստեղծություններով»[56]:

Հոկտեմբերի վերջերին Մոսկվայի հայ ուսանողության գրական ըն- կերության հավաքույթում Միք. Աստվածատրյանը դասախոսություն է կարդում Թումանյանի ժողովածուի մասին[57]:

Նույն թվականի նոյեմբերի 10-ի նամակում Բ. Թումանյանը թվար- կում է ուսանողության կողմից առավել հավանություն գտած երկերը, ինչպես և հաղորդում եղած առարկությունները, հատկապես «Լոռեցի Սաքո»-ի վերաբերյալ. «Սաքոյի» համար ասում են, թե այդպես շուտով չէր կարող խելագարվել և այլն: Բայց «Ալեք»-ի և «Մեհրու» վրա հափշ- տակված են, մանավանդ բանաստեղծություններից՝ «Մարգարե», «Շա- տերի նման...», «Գիշերվա աստղի դիմաց» <«Գիշերային առաջին աստ- ղի դիմաց»>, «Չարամիտներին», «Երանություն էր խոստացել հույս ինձ...», «Ի՞նչ ես կատաղել...».- հափշտակված են թե վեհ մտքերի և թե գեղարվեստականության վրա»[58]: Ուշադրություն է գրավում, որ ուսանո-

[56] ԳԱԹ, Թա, N 643:
[57] Նույն տեղը: Միք. Աստվածատրյանը այդ ժամանակ իրավաբանության ուսանող էր Մոսկվայի համալսարանում: Հետագայում Թիֆլիսում եղել է փաստաբան:
[58] ԳԱԹ, Թա, N 645: Հաջորդ նամակում կրկին հիշելով ուսանողների դիտողություն- ները «Լոռեցի Սաքոյի» մասին, Բ. Թումանյանն ավելացնում է, որ ինքն այդ առթիվ նրանց հետ «երկար ժամեր» վիճել է. «...Նոցա բացատրել եմ գյուղացու հոգեկան դրությունը, նորա նախապաշարմանց մեծությունը... Երբ ես այդ բանը կարդացի, դա կարծես ինձ ծանոթ թվաց, կարծես այդ բանը մեր կողմը պատահել էր... Թե' իմ տա- տիս պատմածները և թե' զանազան հանգամանքներում ինձ հետ եղած պատահար- ները, բոլորը այստեղ պարզ նկարած է» (ԳԱԹ, Թա, N 646):

դության հավանությանն են արժանացել Թումանյանի քաղաքացիական պոեզիայի առավել ցայտուն նմուշներ, որոնց մեջ երիտասարդ բանաստեղծը բուռն ցասումով ու կրքով ծառանում է իրականության դեմ, սոցիալական չարիքի դեմ, «հրեղեն խոսքով» խարանում է «արդար զորեղներին»՝ հոգևոր և աշխարհիկ տերերին, «բանտի, խավարի սպասավորներին», «գաղտնի զենքերով» մարդկանց սպանող «մեծ բարերարին», «անարատության վերարկու հագած» հոգևորականին, որի զազիր գործերին խնկարկու է խավարասեր ամբոխը, մամուլի ներկայացուցիչներին՝ այդ «անսիրտ մարդ-հրեշներին», որոնք հանդես են գալիս «մարդոց մտքերի առաջնորդների» դերում, բայց իրականում անձնավորում են «բռնավորների (իմա բռնակալների) բանականությունը»: Եվ այս ամենը սնուցող իրականության դեմ բանաստեղծը պայքարի է կոչում, այն հաստատ հավատով, որ «վատշվեր, դաժան» ներկան անխուսափելիորեն պիտի կործանվի և նրա ավերակների վրա պիտի բարձրանա «փառավոր ապագան»:

Այս բանաստեղծությունները ցայտուն կերպով բնութագրում են ոչ միայն դրանք ստեղծող հեղինակի, այլև դրանցով ոգեշնչված ուսանողների աշխարհայացքի հիմնական ուղղությունը, հասարակական իդեալը: Դրանք, ի վերջո, անդրադարձնում են գաղափարական այն մթնոլորտը, որով, 80-ական թվականների վերջերին և 90-ական թվականների սկզբներին, շնչում էր հայ ուսանողության առաջավոր մասը:

Սակայն քաղաքացիական պաթոսը Թումանյանի ստեղծագործության առանձնահատկություններից միայն մեկն էր: Մյուս, նույնքան կարևոր հատկանիշը ժողովրդական կյանքի՝ «կարիքների և չարիքների» աշխարհի խոր ճանաչողությունն էր և դրա հարազատ արտացոլումը՝ ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության ոգով ու ոճով, այսինքն՝ ռեալիզմը և ժողովրդականությունը:

Եթե մայրաքաղաքի ուսանողությունը Թումանյանի առաջին ժողովածուն գնահատելիս ելակետ ուներ նրա պոեզիայի հատկապես քաղաքացիական պաթոսը, ապա հայ երիտասարդ մտավորականության այն

Հետաքրքրական է, որ Թումանյանի առաջին գրախոսը՝ Վարսամը (Մանուկ Աբեղյան), ասես, որպես պատասխան Սաքոյի խելագարության վերաբերյալ տարակուսանք հայտնողներին, գրում է. «Սաքոյի երևակայության խանգարվելը և այդ խելագարության աստիճանաբար զորանալը հոգեբանական մանրամասն ճշտությամբ պարզած է վեպի <պոեմի> մեջ» («Նոր-Դար», 1890, N 197):

մասը, որ դուրս էր եկել ժողովրդի ընդերքից և գործում էր գավառում, Թումանյանի առանձնահատկությունը տեսավ նրա այն ստեղծագործություններում, որ դրսևորում էին բանաստեղծի ժողովրդայնությունը:

Դրանք գերազանցապես Թումանյանի հայրենակիցները կամ դասընկերներն էին, որոնք հայրենիքից հեռու, պանդխտության մեջ կարդալով իրենց բանաստեղծ-ընկերոջ հայրենաշունչ երկերը՝ նրանցից առնում էին հարազատ բնաշխարհի, մայրաբարբառ բառ ու բանի կարոտը. նրա պատկերած կերպարներում տեսնում էին իրենց սիրելիներին և հենց իրենց: Ան. Աբովյանը 1890 թ. դեկտեմբերի 6-ին Կամենեց-Պոդոլսկից Թումանյանին ուղղած նամակում, արտահայտելով իր և պանդուխտ ընկերների տպավորությունները, գրում է. «Մեհրի» պոեմայի մեջ իմ անձնավորությունն եմ տեսնում. կհավատաս, սիրելի ընկեր, որ այդ պոեման կարդալով, ես այն աստիճան զգացվեցի, որ լաց եղա... Այստեղ մի փեսա ունենք (Ստեփանի քրոջ մարդը), որը լսելով, ասաց. «Տո', էդ հլե մեզ վրա ա գրել. վեր կենանք, ետ կորչենք մեր աշխարհքը, քանդվի՜ սա...»[59]:

«Կարդում եմ բանաստեղծություններդ,- գրում է Ղլտճյանը, մասնավորապես իր հիացմունքն արտահայտելով «Գութանի երգի» նկատմամբ (տպագրված «Մուրճ»-ում), հորդորում է շարունակել այդ ոգով.- Երգի'ր, սիրելի'ս, գյուղացու կյանքը, նրա հոգսն ու վիշտը, նրա տանջանքն ու երջանկությունը... այդ մեր ամենիս սրտին մոտիկ է... Քո երգածի մեջ բնականություն կա և ոչ դատարկ ֆանտազիա. դու պիտի երգես, սիրելի'ս, որովհետև դու նույնիսկ այդ ընկճված, հարստահարված գյուղացու ծնունդ ես» (ԹԸԱ):

Սիմեոն Հովվյանը Թումանյանի պոեզիայի «գրավիչ, համակրելի և էական կողմը» համարում է ժողովրդականությունը (ԹԸԱ): «Հնգյակի» անդամներից Գր. Վանցյանը պատվիրում է՝ «...Չմոռանաս նախկին (իմա' սկզբնական - Ա. Ի.) ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է. երգի'ր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Սաքոների ձեռից բաց չթողնես»[60]: Մի այլ նամակում Թումանյանի ստեղծագործության էությունը նա խտացնում է մի հակիրճ բանաձևի մեջ՝ «ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ արվեստով արտաբերված»[61]:

---

[59] ԳԱԹ, Թա, N 426:
[60] Նույն տեղը, N 928:
[61] ԳԱԹ, Թա, N 991:

Հայրենակից երիտասարդների այս ջերմ գնահատությունը Թումանյանը թեև համարում է ընկերական անխուսափելի տուրք, հիշեցնելով «Պառավն յուր թանին թթու չի ասիլ» առածը (V, 41), այդուհանդերձ, դրանք, անկասկած, նրան խորապես հուզում են և ամրապնդում իր ուղղության մեջ:

Եվ, անշուշտ, իր պանդուխտ հայրենակիցների և ընկերների այդ նամակներն են Թումանյանին ներշնչել «Օտարության մեջ» բանաստեղծությունը:

Իմ եղբայրները օտարության մեջ
Ինձ ասում էին.- «Կարոտ ենք, երգի'չ,
Մեր հայրենիքի երգերիցն ասա'.
Քո երգից նորա
Մայրական զըվարթ
Հողի ու ջըրի
Եվ մեր հարազատ
Հայ ժողովրդի
Համն ու հոտն առնենք,
Որ մխիթարվենք...
(I, 93)

Թումանյանի առաջին ժողովածուն, որպես մի արտակարգ երևույթ, ցնցող տպավորություն է գործում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում. «Դա մի ռումբ էր, որ պայթել էր բանաստեղծությամբ ապրող երիտասարդների շրջանի մեջ, հրաբխային մի ժայթքում՝ գրքույկի ամեն մի էջը, ամեն մի տունը,- պատմում է այդ ժամանակ ճեմարանի ուսուցիչ, հետագայում հայտնի գրական-հասարակական գործիչ Ստ. Լիսիցյանը:- Աշխարհ էր գալիս մի խոշոր բանաստեղծ և մեկ անգամից կանգնում էր մեր աչքերի առջև իր հասակի ամբողջ բարձրությամբ... Լսարանից լսարան, դասարանից դասարան՝ ձեռքե-ձեռք անցնում էր հատորիկը, և արդեն այս ու այն կտորը անգիր էր սերտվում, այս ու այն տունը երգի էր վերածվում: Եվ երբ ազատ դասերից մեկին մտա, որ լսարանը զբաղեցնեմ բացակա դասախոսի փոխարեն, ուսանողները խնդրեցին կարդալ «Լոռեցի Սաքոն»... Չիմացա ինչպես զանգը տվին: Լսարանից դուրս գալով, նրբանցքում զգացի մի ինչ-որ ձեռք մեղմորեն ինձ գրկում է, և ականջիս

շշնջաց ուսանող Սողոմոն սարկավագի (ապագայում՝ Կոմիտաս վարդապետի) ձայնը.

- Լավ է, չէ՞, լավ է, չէ՞...»:

Լիսիցյանը հավաստում է «Հովհ. Թումանյանի լեզվի, ոտանավորների կառուցվածքի, մոտիվների անդրադարձումը՝ ազդեցությունը» «ճեմարանի ուսանողների բանաստեղծական փորձերի մեջ»:

Լիսիցյանն արտահայտում է նաև ժամանակի հայ մտավորականության և ընթերցող հասարակայնության ավելի լայն շրջանների տպավորությունները, փորձում բացատրել Թումանյանի ստեղծագործությունների, գրեթե աննախօրինակ հմայքի «գաղտնիքը».

«Դեռ երբեք և ո՛չ մի հայ բանաստեղծ,- գրում է նա,- գուցե բացի Աբովյանից,- այդպիսի թարմությամբ, այդպիսի թանձր գունեղությամբ, այդպիսի բուռն զեղումով չէր տվել հայրենի բնության գեղեցկությունները, և նրանց մեջ ապրող մարդու պարզ, բայց ողբերգական ապրումները: Զարմացնում էր լեզվի անպաճույճ հստակությունը, կենդանությունն ու թեթևությունը... Նա մեկ անգամից դարձավ ամենասիրելին բանաստեղծների մեջ»:

Թումանյանի ժողովածուն դիտելով հայ գրականության պատմական զարգացման ընթացքի մեջ և գտնելով, որ նրա առջև «Հովհ. Հովհաննիսյանի առաջին գրական ելույթի մեծ հմայքը» տեղի էր տալիս, Ստ. Լիսիցյանն ի դեմս Թումանյանի, տեսնում է այն կենտրոնական դեմքը, «որի հետևից գնալու է բանաստեղծների նոր սերունդը»[62]:

[62] Ստ. Լիսիցյանի անձնական արխիվը:

ԳԼՈՒԽ Դ
1893-1899
ԿՅԱՆՔԸ. ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

2

«Բանաստեղծություններ»-ի առաջին գրքի տպագրությունը դեռ նոր էր ավարտվել, երբ, 1890 թ. սեպտեմբերի վերջերին, Թումանյանը մտադրվում է նույն ձմռանը հրատարակության հանձնել երկրորդ ժողովածուն. «...Այս ձմեռ մի ուրիշը տպագրել կտամ, որ անհամեմատ բարձր կլինի սրանից»,- գրում է նա Ան. Աբովյանին սեպտեմբերի 28-ի նամակում (V, 24-25): Հոկտեմբերի 14-ին հաղորդում է, որ արդեն պատրաստում է երկրորդ հատորը, որ «սրան (այսինքն՝ առաջին գրքին - Ա. Ի.) թե որակությամբ, թե քանակությամբ կգերազանցի» (V, 29):

Հաջորդ տարվա մարտից Արասխանյանի հրավերով սկսելով աշխատակցել «Մուրճ»-ին, Թումանյանը միառժամանակ երկմտում է՝ հրատարակե՞լ երկրորդ հատորը, թե՞ առայժմ բավականանալ գրվածքները ամսագրում տպագրելով» (V, 49):

Ըստ երևույթին, առաջին ժողովածուի գտած հաջողությունը, ընկերների և գրական բարեկամների հորդորները՝ նրա տարակուսանքները փարատում են հօգուտ երկրորդ հատորի հրատարակության: Բանաստեղծը թերևս հաշվի է առել նաև միակ գրական ամսագրի սահմանափակ հնարավորությունները, որ կարող էր օգտագործել իր նոր գրածների համար, մինչդեռ նա արդեն պատրաստ գործերի բավականին «կուտակում» ուներ:

1892 թ. հունվարին Թումանյանը Արս. Ղլտճյանին հայտնում է իր որոշումը երկրորդ հատորը տպագրության հանձնելու մասին, որ «առավել մեծ է և հարուստ» (V, 62-63): Գր. Վանցյանի՝ նույն թվականի փետրվարի 18-ի նամակից պետք է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ երկրորդ հատորն ուղարկված է եղել տպագրության (դարձյալ Մոսկվայի՝ Մկ. Բարխուդարյանի տպարանը): «Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է,- գրում է նա,- հույս ունի՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՞ր»[63]:

---

[63] ԳԱԹ, Թա, N 988:

Ինչպես վավերագրական տվյալներից երևում է, Թումանյանի երկրորդ գրքի տպագրության գործին նյութապես աջակցել են Փ. Վարդազարյանը և վերջինիս առաջարկությամբ նրա մորաքրոջ որդի Արիստ. Զարգարյանը, որ այդ ժամանակ ուսանում էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Զարգարյանը 1892 թ. ապրիլի 17-ի նամակում Փ. Վարդազարյանին հայտնում է հրատարակչի (Մկրտիչ Բարխուդարյան) հետ վարած բանակցությունների արդյունքների մասին[64]:

Թումանյանի «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ հատորը գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում նույն թվականի մայիսի 7-ին, բայց տպագրությունը շատ դանդաղում է: Մկ. Բարխուդարյանը օգոստոսի 12-ի նամակում այդ բացատրում է գրաշարների պակասությամբ, և գրքի տպագրությունն այլևս չուշացնելու համար մերժում է երրորդ սրբագրությունը կատարելու բանաստեղծի խնդրանքը[65]:

Նույն թվագրությունն ունեցող մի այլ նամակում Մկ. Բարխուդարյանը Փ. Վարդազարյանին հայտնում է, որ ինքն այդ մասին նախապես խոսել է Ա. Զարգարյանի հետ: Ինչպես պարզվում է Մկ. Բարխուդարյանի նամակից, Թումանյանը գրքում մի քանի փոփոխություններ է կատարել, որ «ի նկատի են առնված» եղել: Թե փոփոխությունները ո՞ր երկերին են վերաբերել և ի՞նչ բնույթ են կրել՝ մնում է անհայտ, քանի որ բանաստեղծի այդ նամակը չի պահպանվել[66]:

Ժողովածուի տպարանական փորձանմուշները բանաստեղծին չուղարկելու հետևանքը լինում է այն, որ գրքում սպրդում են բազմաթիվ վրիպակներ:

Այդ առթիվ Թումանյանն իր խոր վրդովմունքն է հայտնում Մկ. Բարխուդարյանին (պահպանվել է վերջինիս ուղղված նամակի սևագրությունը, որի ժամանակը չի նշված. հավանորեն գրված է սեպտեմբերին). «Վերջապես ստացա գրքիս առաջին երկու օրինակները **այսքան սպասելուց հետո,** բայց այնքան վատ և անախորժ եղավ տպավորությունը, որ երանի չէի ստացել... արտաքինը այլանդակ է ուղղակի... Վերցրել եք գրքի սկզբում դրել ծաղկատառ. գիրքը բաց անելիս մարդու վրա մանկական վեպիկի տպավորություն է թողնում... Ավելի խայտառակ է ներքին

---

[64] Նույն տեղը, N 1664:
[65] Նույն տեղը, N 571:
[66] Նույն տեղը, N 1658:

մասը. առաջին կարդալով 40 սխալ գտա: Դու անկարելի էիք համարում երրորդ սրբագրության իմ տեսնելը և երաշխավորում... Այժմ, ասացեք խնդրեմ, կարելի՞ է տալ հասարակությանը մի 160 երեսանոց գիրք - այն էլ բանաստեղծություններ - այսքան սխալներով... Այդ չի կարելի ներել. պետք է հասկանալ, թե ի'նչ նշանակություն ունի հեղինակի համար ընդհանրապես և բանաստեղծի համար մասնավորապես, ամեն մի խոսք, մի կետ...» (V, 70):

Ժողովածուն լույս է տեսնում միայն նոյեմբերի վերջերին, 1200 օրինակ տպաքանակով:

Թումանյանի երկրորդ ժողովածուն նախորդի համեմատությամբ ավելի հարուստ և բազմազան էր, և ավելի ցայտուն էր դրսևորում բանաստեղծի ստեղծագործության պաթոսը՝ ժողովրդայնությունն ու վիպականությունը (էպիզմը). այդտեղ ներկայացված էին «Անուշ», «Մարոն», «Մերժած օրենք» պոեմները, երկու հատված դեռևս անհայտ «Հին կռիվը» պոեմից («Տարոնի գարունը», «Տարոնի առավոտը»), «Շունն ու Կատուն» և «Ախթամար» լեգենդները, բանաստեղծություններից՝ «Կանչ», «Համերգ», «Ա՜խ ես երանի...», «Երգչին», «Գութանի երգը», «Մութն էր երկինքը», «Գիշերային մտածմունք», «Ղերասան Ադամյանի մահը», «Քրիստոսն անապատում», «Ինձ մի' խնդրիր», «Իմ սերը» և այլն, թարգմանություններ և փոխադրություններ Պուշկինից, Լերմոնտովից, Ժուկովսկուց:

Իր կրտսեր գրչակցի երկրորդ գրքի առթիվ փոքրիկ, բայց ջերմ հոդվածով «Մուրճ»-ում հանդես եկավ Ղազարոս Աղայանը, բանաստեղծական մի գեղեցիկ պատկերի մեջ խտացնելով հիմնականը՝ Թումանյանի օրգանական կապը հայրենի երկրի և ժողովրդի հետ. «Վերջին ժամանակներս,- գրում է նա,- մեր գրականության նորատունկ բուրաստանի մեջ մինը մյուսի ետևից դուրս եկան նոր-նոր ծաղիկներ. նորերումս փթթեց մի նոր ծաղիկ ևս, անուշահոտ և համեստ, ինչպես վճիտ աղբյուրների ափերում բուսած մանուշակը Գուգարաց աշխարհում»[67]:

Նոր ժողովածուով Թումանյանը լիուլի արդարացնում էր այն հույսերը, որ առաջին գրքի երևալով նրա հետ կապել էին գրական հասարակայնությունը, հատկապես երիտասարդությունը:

---

[67] «Յովի. Թումանյանի «Անուշ»-ից մի ճաշակ», «Մուրճ», 1893, N 3, էջ 457-460 (**Ղ. Աղայան,** Երկերի ժողովածու, հատ. III, 1963, էջ 221-224):

Թումանյանի այդ գրքի գրա-պատմական նշանակությանն անդրադառնալով, Դեմիրճյանն իր հուշերում գրել է. «Աղայանն էր «Մուրճ»-ում լայն ճանապարհ հարթել Թումանյանի երկրորդ հատորի համար, վեր հանելով նրա «Անուշ»-ը: Այդ հատորը... վճռական դեր կատարեց Թումանյանի գրական բախտի մեջ... Արդեն անցած կարելի էր համարել այն շրջանը, երբ հայ ընթերցող հասարակության մի մասը՝ անշուշտ Արծրունու կծու քննադատականից ազդված՝ խեթ էր նայում Թումանյանին: Արծրունին չկար այլևս, «Մուրճ»-ը նոր ուղի էր հարթել գրականության համար, Թումանյանը գրել էր իր «Անուշ»-ը (ճիշտ է՝ առաջին վարիանտը), «Լոռեցի Սաքոն» և մյուսները... Եվ որովհետև նորագույն բանաստեղծության հայրը՝ Հովհ. Հովհաննիսյանը չէր երևում ասպարեզում, Իսահակյանը դեռ չէր հրատարակել իր «Երգերն ու վերքեր»-ը, ամենքի հայացքն ուղղվեց դեպի Թումանյանը»:

Ինչպես հավաստում են «Հնգյակ»-ի անդամներից Գր. Վանցյանը և Ա. Առաքելյանը, Թումանյանի նոր գիրքը ջերմ ընդունելություն է գտնում գավառում: Առաջինը, որ ուսուցչի պաշտոն էր վարում Ախալքալաքում, 1893 թ. ապրիլի 8-ի նամակում հայտնում է իր և տեղի ընթերցողների տպավորությունները. «Ուզում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ «Կանչ»-ի վերա, սակայն Աղայանցը կանխեց[68] և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա,- գրում է նա:- «Կանչ»-ը ամեն տեղ ֆուրոր է անում.- Это действительно высоко-художественное произведение. Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո', և ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչ»-ը՝ դա գլուխգործոցդ է. դա մի **գոհար** է. այդպես եմ անվանում «Կանչ»-դ՝ **գոհար**:

Զուտ բանաստեղծական - գրական-գեղարվեստական բաժնում, անցյալի հետ համեմատած, անտարակույս, մեծ առաջադիմություն ես արել... Ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ արվեստով արտաբերված. այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամենահաջողակը «Ախթամար»-ն է. մնացածներում, ինձ թվում է, թե՝ ոչ թե չես առաջադիմում, այլ մասամբ կանգնած ես մնացել նույն աստիճանի վրա:

[68] Նկատի ունի Աղայանի՝ «Հովհ. Թումանյանի «Անուշ»-ից մի ճաշակ» հոդվածը:

«Անուշ»-իդ առաջին մասը շատ է ձգձգված, և ըստ իս, շատ էլ հաջողակ չէ: «Մերժած օրենք»-ը գեղեցիկ է: Լիրիքականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են. թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում. թարգմանություններից մի քիչ ձեռ քաշի: Ի վերջո, «Գիշերային մտածմունք»-ը, «Խորհրդածություն»-ը և այլք ընտիր բաներ են...»[69]:

Արամ Առաքելյանը 1893 թ. մայիսի 23-ին Ախալցխայից գրում է, թե «Ոտանավորներից «Կանչ»-ը արդեն բերանից բերան է ընկել: Երբ արդար զայրույթդ ուզում ես հայտնել կյանքի և աստծո կարգավորության դեմ, այն ժամանակ արտահայտվում է քո ոտանավորով. «Եթե կաս, Աստված, և...»[70]:

Բանաստեղծի գրական բարեկամների և ընկերների կարծիքները, ինչպես վկայում են նրանց նամակներից բերված քաղվածքները, վիճելի են, խիստ սուբյեկտիվ են և հակասական, սակայն ոչ զուրկ հետաքրքրականությունից, որպես ժամանակի մտավորականության որոշ շերտերի գրական ըմբռնումների արտահայտություն:

Գր. Վանցյանը Թումանյանի ժողովածուն տրոհում է երկու բաժնի՝ «զուտ բանաստեղծական - գրական-գեղարվեստական» (նկատի ունի քնարական բանաստեղծությունները) և «ժողովրդական», ընդ որում, Թումանյանի «մեծ առաջադիմությունը», «անցյալի հետ համեմատած», նա տեսնում է առաջին բաժնում, մինչդեռ երկրորդ բաժնից առանձնացնելով «Ախթամար»-ը, որպես «ամենահաջողակը», մնացածներում ոչ միայն առաջադիմություն չի տեսնում, այլև գտնում է, որ բանաստեղծը «մասամբ կանգնած է մնացել նույն աստիճանի վրա»: Թերևս դրանով նամակագիրը, ուրիշների հետ, երկյուղ է հայտնում, թե Թումանյանը կարող է հեռանալ ժողովրդական ուղղությունից:

Նույն տագնապն արտահայտված է Ա. Առաքելյանի 1893 թ. ապրիլի 13-ի նամակում. «Ուղղությունիցդ մի փոքր շեղվում ես. առաջին հատորին հավատարիմ մնա...» (ԹԸԱ): Հենց Գր. Վանցյանի պաշտոնակիցը Ախալքալաքում՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը հերքում է այդ «երկյուղը», ընդգծելով Թումանյանի անխզելի կապը ժողովրդի հետ և դրա հավաս-

---

[69] ԳԱԹ, Թա, N 991:

[70] ԳԱԹ, Թա, N 518: Հետաքրքրական է, որ այդ բանաստեղծությունը հետագայում էլ ժողովրդականություն է վայելել: Թումանյանը 1901 թ. հուլիսի 2-ի նամակում, ուղղված Մարիամ Թումանյանին, գրում է. «Այստեղ (Ուրավելում - Ա. Ի.) շատ սիրում են «Եթե կաս, Աստված...» ոտանավորը, որ այժմ ինձ շատ էլ դյուր չի գալիս» (V, 181):

տումը տեսնում երկրորդ հատորում. «...Համեմատեցի առաջին գրքույկիդ հետ և մեծ առաջադիմություն նկատեցի,- գրում է նա:- Համոզվեցի՝ բանիմաց, հասկացող և ձեռնհաս ընթերցողներիդ հետ, որ քնարերգակ բանաստեղծ ես, բառիս բուն նշանակությամբ, և լավ ապագա ես խոստանում... Առաջին գրքույկովդ հանդիսացար գլխավորապես ինչպես ժողովրդական բանաստեղծ... Թեև ներկա գրքույկումդ էլ կան բուն ժողովրդական ոգով խմորված երկեր, որ ցույց են տալիս, թե ժողովրդի զարկերակը սերտ կերպով կապված է սրտիդ հետ, որ հասկանալի, ուրեմն և շատ թանկագին են միայն բուն ժողովրդի հարազատ զավակների համար, բայց և այնպես ուրիշ հարցեր էլ են հուզում քեզ...

Ես անտեղի եմ համարում քո բարեկամներից ոմանց երկյուղը, թե միգուցե դադարես բուն **ժողովրդական** բանաստեղծ լինելուց, և այդ երկյուղից առաջացած խորհուրդը՝ միշտ ժողովրդական մոտիվներով առաջնորդվել: Ես կարծում եմ, որ... կրթությունդ, մանկական կյանքդ, ծննդավայրդ և այլն, ամեն մեկը այնպիսի ֆակտորներ են, որ քեզ միշտ կապված կպահեն ժողովրդի հետ... Ես շատ ուրախացա, որ այս հատորումդ ժողովրդական մոտիվների հետ գտա և ընդհանուր քաղաքացիական (гражданские) մոտիվներ, հասարակական և ազգային մոտիվներ, և այլն... Քաղաքացիական մոտիվներից ամենից աչքի ընկնողը «Կանչ»-դ է, որ միանգամայն գլուխգործոցդ է:

...Սիրելի Հովհաննես, եղիր մեզ համար լուսավորող, պայծառ գաղափարներ տարածող ոգի, սովորեցրու մեզ մտածել և զգալ, ամեն մի լավ բան սիրել, ամեն մի ազնիվ բանի համակրել, և իհարկե, ատել ինչ որ ատելի է... Փայլիր մեզ համար ինչպես մի առաջնորդող աստղ, այն ժամանակ մենք կգանք քո հետևից դեպի իդեալը...»[71]:

Բացի «Մուրճ»-ում տպագրված Աղայանի հոդվածից, մամուլը չանդրադարձավ Թումանյանի նոր գրքին. դրա պատճառը, թերևս, բանաստեղծի՝ դեպի մամուլի օրգաններն ունեցած ուրույն և անկախ դիրքորոշումն էր: 1892-ի վերջերին, երբ նոր էր լույս տեսել Թումանյանի երկրորդ հատորը, բանաստեղծը մասնակցում էր Արծրունուց և նրա լրագրից դժգոհ գործիչների ժողովներին, հետևաբար «Մշակ»-ը նրան իր հակառակորդների շարքն էր դասում, միաժամանակ «Նոր-Դար»-ն էլ Թումանյանին «իր

[71] ԳԱԹ, Թա, N 1142:

մարդը» չէր հաշվում, նկատի ունենալով կաթողիկոսական ընտրության շուրջը ծավալված «կուսակցական» պայքարում նրա դիրքը:

Ժամանակի հեղինակավոր գրաքննադատներից Եղիշե Մադաթյանը, որի անունը հռչակվել էր «Մուրճ»-ում Պատկանյանի և Շահազիզի մասին տպագրված հմտալի հոդվածներով, 1893 թ. մայիսի 7-ի նամակում հայտնելով իր «շատ նպաստավոր» կարծիքը Թումանյանի տաղանդի մասին, խոստանում է նոր գրքի առթիվ մի հոդված տպագրել, ամսագրի մոտակա համարներից մեկում (ԹԸԱ): Քննադատի խոստումի իրականացմանը, հավանաբար, արգելառիթ եղավ Արասխանյանի և Թումանյանի տարաձայնությունը, որի հետևանքով, նույն թվականի նոյեմբերից բանաստեղծը դադարեց աշխատակցել «Մուրճ»-ին:

Նման պայմաններում պարզ է, որ մամուլը չէր կարող հանդիսանալ և չէր հանդիսանում գրական երևույթների, գրողի հասարակական գնահատման ճիշտ և անկողմնակալ արտահայտիչը. այդ դերը մամուլը կատարում էր մասամբ միայն: Հասարակական կարծիքի առավել ճշմարիտ արտահայտիչները հանդիսանում էին առանց նկատառումների գրված մասնավոր նամակները և կամ այլևայլ պատճառներով տպագրության չարժանացած հոդվածները, որոնք մեծապես նպաստում են ամբողջական պատկերացում կազմելու տվյալ ժամանակաշրջանի գրական հայացքների և ճաշակի մասին: Ահա ինչո՛ւ անհրաժեշտ ենք համարում մի փոքր հանգամանորեն կանգ առնել ժամանակի «ամենակուլ երախից» մասամբ փրկված այդ վավերագրերի վրա և նրանցից ընդարձակ մեջբերումներ կատարել:

Մի այդպիսի վավերագիր է Տիգրան Փիրումյանի[72] «Մի ճշմարիտ բանաստեղծ (պ. Հովհ. Թումանյանի նոր գրքի առիթով)» անտիպ հոդվա-

---

72 Տիգրան Փիրումյանը (1859-1935) ազգային-ազատագրական գաղափարներով տոգորված այն երիտասարդներից էր (Արսեն Թոխմախյան, Սանդալ-Ալեքսանդր Պետրոսյան և ուրիշներ), որ 80-ական թվականների սկզբներին, ոգեշնչվելով Ալ. Գոլոշյանի օրինակով, իրենց գործունեության ասպարեզ ընտրեցին Արևմտյան Հայաստանը: Մի քանի տարի Վանի շրջանում գործելուց հետո, Փիրումյանը վերադառնում է Թիֆլիս: 1891-ին տեղի է ունենում նրա և Թումանյանի ծանոթությունը. այդ ժամանակ է, որ նա գրի է առնում իր «Հիշատակարանում» բանաստեղծի հաղորդած ինքնակենսագրական մի շարք կարևոր տեղեկությունները: «Ախթամար» բալլադը Թումանյանը գրել է նրանից լսած ավանդությունը հիմք ընդունելով: Փիրումյանը բարձր է գնահատել իր բանաստեղծ բարեկամին՝ նրա մեջ տեսնելով «ազգի երջանկության առհավատչյան» (V, 63):
Երկար տարիներ, մինչև 30-ական թվականների կեսերը, Փիրումյանն զբաղվել է վրաց գրողների երկերի թարգմանություններով, ինչպես և պարբերաբար հանդես է

ծը: Լիակատար գաղափար տալու համար հոդվածի մասին, ուղղանկյուն փակագծերի մեջ առնելով, վերականգնում ենք հեղինակի կամ մեկ ուրիշի կողմից ջնջված բառերն ու նախադասությունները (բերում ենք հոդվածի հիմնական մտքերը պարունակող հատվածները). «...Մեր աչքերի առաջ կատարվում է մի խոշոր գրական երևույթ. մինչդեռ մի կողմից բնում են սունկերի պես ու գլուխ բարձրացնում արծակ-համարձակ տեսակ-տեսակ հայ «բանաստեղծներ», մյուս կողմից նոսրանում է և ընկնում արագությամբ նույն ինքն բանաստեղծությունը: Բանաստեղծությունն ընկել է, որովհետև բանաստեղծները շատացել են, բանաստեղծները շատացել են, որովհետև բանաստեղծությունն ընկել է...

...Այժմ հայ բանաստեղծության տժգույն հորիզոնի վրա մի նոր լուսատու աստղ է երևում: Երևում է նա ու կանգնում խրոխտ ու հսկայամարմին, ինչպես իր հայրենիքի Քոշաքար, Լալվար ու Դվալ լեռները:

Ո՞վ է այդ Թումանյանցը. մի քսաներկու-քսաներեք տարեկան երիտասարդ, գրեթե պատանի, որ դուրս է եկել Ներսիսյան դպրոցի 4-րդ դասարանից և 16-20 ռուբլիանոց հասարակ գրագրի պաշտոն էր վարում և վարում է նույնիսկ մինչև օրս, երբ արդեն լիուլի իրավունք ունի բազմելու հայ ազգի խոշոր գրողների կաճառում...»:

Հոդվածի հեղինակն այնուհետև համառոտակի անդրադառնում է Թումանյանի առաջին գրքին, և նշում, որ «Դեռևս այն ժամանակ շատ պարզ էր հասկացողի համար, թե ի՞նչ սար ու ձոր կար այդ, թեև դեռ մի քիչ խակ, բայց հուժկու և ինքնուրույն տաղանդի և զանազան կեղծ «բանաստեղծների» լեգեոնի մեջ»: «Շատերը հիացան և ոգևորվեցին նրանով,- շարունակում է Փիրումյանը,- բայց ավելի շատերը մի անգլիական սառնասրտությամբ նայեցին և ետ քաշվեցին: Գտնվեցին նաև այնպիսիներ, որ ծաղրի ու ծանակի առարկա շինեցին նրան թե գրով և թե խոսքով»:

Հոդվածագիրը գտնում է, որ Թումանյանն իր նոր գրքով «բավականին պարզ որոշում է իր բռնելիք տեղը հայկական գրականության մեջ...

Եվ ահա մեր առաջն է այդ երկրորդ գիրքը: Կարդում ենք նրան և ամեն րոպե կանգ առնում հեղինակի տաղանդի մեծության, նրա մտքերի թարմության, զգացմունքների ուժգնության, երևակայության անհասանելի թռիչքների վրա: Կանգ ենք առնում և խորապես համոզվում, որ նա ոչ միայն մի վառ աստղ է այսօրվա անթիվ «ոտանավոր շինողների» շարքում, այլև

եկել «Վրաց կյանքից և գրականությունից» հոդվածաշարով հայ պարբերական մամուլի էջերում: Տ. Փիրումյանի արխիվում (ԳԱԹ) պահպանվում են ազգագրական-բանահյուսական և հուշագրական արժեքավոր նյութեր:

[ամենաբարձրը] դասակիցը 19-րդ դարու մեր բոլոր նշանավոր պոետնե-րի...»:

Հաջորդ հատվածում Փիրումյանը գտնում է, որ Թումանյանն իր «Մի պատկեր», «Ա՜խ, ես երանի...», «Մութն էր երկինքը», «Քրիստոս հար-յավ», «Երգչի վրեժը», «Կորուստից հետո», «Քրիստոսն անապատում», «Ազդ», «N.N-ին», «Ինձ մի' խնդրիր» բանաստեղծություններով, «Անուշ» և «Մերժած օրենք» պոեմներով իրավունք կունենար շատ եվրոպական հայտնի բանաստեղծների՝ Բայրոնի, Շիլլերի, Գյոթեի, Պուշկինի ու Լեր-մոնտովի հետ մի գծի վրա կանգնելու...»:

Ցանկանալով որոշել երիտասարդ բանաստեղծի ստեղծագործական ծիրքի յուրահատկությունը, նրա «ամպլուան», Փիրումյանը նկատում է. «Թումանյանի տաղանդն արտահայտվում է իր ամբողջ ուժգնությամբ գլխավորապես իր անձնական զգացմունքների և բնության երևույթների ու տեսարանների նկարագրության մեջ: Իսկ երբ նա... փորձեր է անում խրա-տելու, բարոյակրթելու, ազգասիրություն սովորեցնելու իր ընթերցողնե-րին,- այն ժամանակ նա վայր է իջնում իր զեղաշուք պատվանդանից ու գնում, մոտենում մեր մի քանի դյուժին ոտանավոր շինողներին...»:

Հոդվածագիրը երիտասարդ բանաստեղծի պակասությունները հա-մարում է հետևանք «դեռևս չամրապնդված մտավոր ուժի ու չափավոր մտավոր զարգացման», և անմիջապես ավելացնում, որ երկու ժողովա-ծուի բովանդակությունը կազմող երկերը գրված են հեղինակի 17-22 տա-րեկան հասակում, «և ուրեմն, մի տեսակ երախայրիք են...»:

Այդ առնչությամբ Փիրումյանը բանաստեղծի առջև դնում է մտավոր հորիզոնն ընդլայնելու խնդիր և հոդվածն, այնուամենայնիվ, ավարտում տարակուսանքով նրա ապագայի նկատմամբ. «Ի՞նչ կլինի արդյոք այդ ինքնաբույս տաղանդի ապագան.- կհասնի՞ նա իր կատարելության, թե՞ կսպառվի ու կքարանա կես ճանապարհին - դժվար է այժմյանից գուշա-կել»[73]:

Արամ Ինճիկյան, «Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործու-թյան պատմությունը. 1869-1899», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատա-րակչություն, 1969, էջ 221-252 և 318-330

[73] ԳԱԹ, Տ. Փիրումյանի արխիվ, N 19:

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆ

ՄՏԵՐԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

1888 թվականի գարնանային մի օր էր, մարտի սկզբներին (հին տոմարով), երբ մի քանի ընկերներ՝ Ներսիսյան դպրոցի 3-4 դասարանի աշակերտներ, շտապեցինք մի հուղարկավորության ներկա լինելու, մեր վերջին պարտքը տալու բյուրեղի նման մի մարդու և ուսուցչի: Այդ մարդը Դավիթ Ներսիսյանն էր, որին աշակերտել էինք 1884-85 ուսումնական տարին Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում և որի հետ, շուրջ 60 աշակերտներ, վտարվել էինք, իբրև հեղափոխական, անհանգիստ տարրեր(1): Ահա թե ինչու, ճեմարանի աշակերտներից մի փոքր խումբ 1886 թվի աշնանից անցանք Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում սովորելու:

Այսպես ուրեմն, խմբով, 5-6 հոգով, գնացել էինք մասնակցելու մեր ուսուցչի հուղարկավորությանը: Օրը խիստ մռայլ, կես անձրևային, տխուր հուղարկավորության հետ համերաշխ, եղանակն էլ սգում էր ազնիվ մարդու կորուստը: Այդ օրը խիստ տպավորվել է իմ հիշողության մեջ երկու հանգամանքով - հանգամանքներ, որոնք իրար հետ կապվեցին, ուզում եմ ասել, իրար հաջորդեցին. մեկը սիրելի ուսուցչի, պատվական մարդու, ժամանակի հեղափոխական մտածողի և կրկնակի հալածվածի անշնչացած դին էր դագաղի մեջ պառուրված, որ գնում էր հավիտենության գիրկը, և մյուսը՝ ողջ, առույգ պատանին, որ կանգնած էր ծիսակատարություն անող տերտերների հետ, ըստ երևույթին, որպես դերակատար, սակայն այդ դերին անմասն ու անհաղորդ:

Դառնալով դեպի ընկերներս, ես հարցրի. «էդ ո՞վ է էդ տիրացուն, որ փոխանակ իր ընկերների հետ շարական ասելու, մեզ է նայում և ժպտում, կարծես թե ծաղրում է ծիսակատարությունը»: Մեկը նրանցից ասաց, թե էդ տիրացուն Ներսիսյան դպրոցից անցյալ տարի է դուրս եկել, ա'յ, էն ջահել տերտերի տիրացուն է, որ խոստացել է դրան շուտով տերտեր շինի՝ իրեն ընկեր-օգնական: Հետո, խոսակցության ընթացքում նաև պարզվեց, որ էդ ջահել տիրացուն ոտանավորներ է գրում, բանաստեղծ է, որ նա կոնսիստորիայի մեջ գրագրի պաշտոն ունի:

Բայց տիրացուն շարունակում էր մեզ նայել, ինչ-որ գլխով նշաններ անել ու ժպտալ: Երբ դուրս էինք գալիս հանգուցյալի տանից, մեկ էլ տե-

սա էդ ջահել տիրացուն ժամաշապիկը հանած, կողքիս կանգնեց ու դառնալով ինձ, ասաց.

- Ներսիսյան դպրոցի մոնթերի՞ց եք:

- Այո',- ասացի ես,- բա դու ո՞վ ես:

- Ես էլ աշակերտ էի, ամա դուրս եկա. հիմի տիրացություն եմ անում, կոնսիստորումն եմ:

- Գիտե՞ս ինչ կա,- ուղղակի ասացի ես,- հոգով որ ասենք, տիրացությունը քեզ չի սազում, վրայիցդ թափում է:

Նա ծիծաղեց և շտապեց գնալ: Ես թևը քաշեցի, ասելով.

- Բա չե՞ս ուզում ծանոթանալ (ես անունս տվի):

- Ոնց թե չէ, ես էլ Օվանես Թումանյանն եմ, քեզ ծառա:

Այստեղ երկուսս էլ ծիծաղեցինք ու բաժանվեցինք: Օվանեսը շտապեց հասնել տերտերին, որ իր վրա հրացայտ հայացքներ էր գցում:

Օվանեսը, սակայն, մոտիցս հեռանալու րոպեին, ասես հանդիմանելով, կշտամբանոք ասաց.

- Դե դու էլ ես տիրացություն անում, ես քեզ տեսել եմ Մողնիում երգելիս:

Եվ իրոք, ես և Գրիգոր Վանցյանը շաբաթ և կիրակի օրերը գնում էինք Մողնիի եկեղեցում երգելու, բայց որևէ տերտերի հետ կապված չէինք, մենք երգիչներ էինք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Օվանեսը վանքում տիրացու էր. լավ ձայն ուներ և տերտեր դառնալու հեռանկարով հաճախում էր վանքի եկեղեցին, որ միաժամանակ առաջնորդական եկեղեցի էր:

Վանքի եկեղեցում էր, որ Օվանեսը և ես մտերմացանք. նա պաշտպանում էր ինձ խանգարող և ազատ երգելու արգելող մյուս երգիչ-տիրացուներից: Նրանք մի քիչ վախենում էին Օվանեսից, չէ՞ որ նա կոնսիստորի գրագիր էր և առաջնորդարանում ելումուտ ուներ: Եվ իրոք, առաջնորդը, որ Սեդրակյան Արիստակես եպիսկոպոսն էր, Օվանեսին շատ էր սիրում:

Օվանեսը միշտ խրախուսում էր ինձ, թե` երգիր հետս, մի' վախենար: Նա ծրի տիրացություն էր անում, ինչպես ինքն էր ասում` «հոր խերի»: 1887 թ. աշնանից, երբ ես գիշերօթիկ դարձա, վանքում իմ երգելս էլ ծրի դարձավ:

Այսպես մեկ-երկու ամիս չանցած, արդեն ընկերացել, մտերմացել էինք այն աստիճան, որ մի օր ինձ տարավ իրենց տուն, ու չգիտեմ ինչ ոտանավոր կարդաց, որ շատ ծիծաղեցրեց ինձ: Ինձ թվում է, թե դա նրա «Շունն ու Կատուն» լեգենդի սկզբնական տարբերակն էր: Դե, շատ ժամանակ է անցել, ի՞նչ կիմանաս ու միտդ կպահե՞ս:

1887-88 ուսումնական տարվա կեսերին արդեն մենք մոտիկ ընկեր-բարեկամներ էինք, սկզբում երեք հոգի - Օվանեսը, Դաթիկոն և ես, ապա մեզ միացան Արամ Առաքելյանն ու Վանցյան Գրիգորը: Մեր հնգյակի հանդիպումները պարբերական էին, հաճախ՝ շաբաթ երեկոները: Մեր հավաքատեղին Դաթիկո Շահլամյանի առանձնարանն էր, Օվանեսի բնակարանից վեր, մի հարկով բարձր:

Երբ խոսքը «Վերնատան» մասին է լինում, դա հասկացվում է Բեհբության փողոցի այն տունը, ուր ապրում էր Թումանյանը սկսած, կարծեմ, 1900 թվից: Այդ տան վերին հարկում, իր բնակարանի մի առանձնացած սենյակ Օվանեսը դարձրել էր աշխատասենյակ, ուր և ընդունում էր ընկեր-բարեկամներին, ինչպես և առհասարակ իր մոտ եկող հյուրերին: Օվանեսին այցելող գրականագետներն այդ սենյակին տվին «Վերնատուն» անունը, ու այդպես էլ մնաց: Հետ այնու, երբ խոսք էր լինում «Վերնատան» մասին, ամենքն հասկանում էին այն օջախն, ուր հավաքվում էին Օվանեսին մոտիկ մարդիկ, գրական սրտակից ընկերներ:

Որքան էլ «Վերնատունը» դեր խաղացած լինի Օվանեսի կյանքի և ստեղծագործության բնագավառում, այնուամենայնիվ այդտեղ չէր, որ կոփվեց նրա բանաստեղծական տաղանդը, և այդ «Վերնատունը» չէր, ուր նրա պատկերն ուրվագծվեց: Այդ բանը տեղի ունեցավ Դաթիկո Շահլամյանի առանձնասենյակում, և Ծիրանավորի անպաճույճ, բացօթյա գարեջրատների սեղանների վրա, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ իրար միացրած հասարակ տախտակներ՝ իրենց, այսպես կոչված, իշառտնուկ նստարաններով:

Ինչպես ասել եմ, սկզբում երեքն էինք՝ Օվանեսը, Դաթիկոն և ես: Երբ առանձնանում էինք Դաթիկոյի սենյակում, առաջին հերթին, մանավանդ Դաթիկոն, հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ոտանավորներից. նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում: Երբեմն կարծում էր, որ մեր գովեստներով իրեն ու իր ոտանավորները ծաղրում ենք: Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծութ-

յուններով, այլ խոսքով՝ դեռ իր արժեքը չգիտեր ու իրեն համարում էր սովորական ոտանավորներ գրող և ոչ ավելին:

Շատ չանցավ, մեր այդ առանձնացումներին մասնակից արինք նաև Արամին ու Գրիգորին և ամեն շաբաթ երեկո հավաքվում էինք նրա բանաստեղծությունները կարդալու և լսելու: Կարելի է ասել, որ ժամանակի ընթացքում (1-2 տարվա) նրա բանաստեղծություններից շատերը տասնյակ անգամներ կարդացել ենք, դիտողություններ արել ու իրեն թողել, որ կոկի:

Որքան էլ ջահել, սակայն ճաշակի ու զգացմունքի տեր պատանիներ էինք, Օվանեսին սկսեցինք սիրել, գնահատել և իր կոչման գիտակցության բերել: Նա, մանավանդ այն ժամանակներում, շատ քաշվող էր, համեստ, միևնույն ժամանակ շատ հպարտ էր, ինքնասեր և դյուրազգաց: Մեր բոլորի անկեղծ ու սրտացավ վերաբերմունքը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել մեր Օվանեսը, ուստի որոշ ժամանակ անց արդեն ինքն էր առաջ բերում իր բանաստեղծությունների փոքր տետրակը: Ժամանակի ընթացքում շատ անգամ նա հարկադրված եղավ իր այդ տետրակի պատկերը փոխել նորանոր արտագրություններով ու տարբերակներով: Նա աշխատում էր լեզվի վրա, խմբագրում ոճը, փոփոխություններ անում՝ հնարավորին չափ բարբառային ազդեցություններից ազատվելու համար:

Մենք հինգն էինք, մնացել է մեկը: Մեզանից երկուսն ինքնասպանություն գործեցին, երրորդը սրտի կաթվածից մեռավ, իսկ ինքը, մեր հնգի կենտրոնը կազմող ու մեր շատ սիրելի Օվանեսը վաղաժամ վախճանվեց քաղցկեղից:

Այժմ համառոտակի անցնեմ այդ հնգյակից չորսի կենսագրականին: Բոլոր հինգս էլ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներ էինք, թեպետ Օվանեսին ծանոթացա այն ժամանակ, երբ նա այլևս աշակերտ չէր. 1886 թվին, չորրորդ դասարանից թողել էր դպրոցը:

Արամ Առաքելյան. զանգեզուրցի, շինականի զավակ, որ բարեկամների օգնությամբ եկել էր Թիֆլիս ուսում առնելու, մարդ դառնալու, որպեսզի հետո գնա, գյուղական ցավերի տակ կքած իր ծնողներին օգնի: Արամը Օվանեսի մոտ եղած մեր հավաքույթներին պատմում էր իրենց գյուղի և գավառի ցավերից, ազգամիջյան անհամաձայնություններից, բեկի և մելիքի ձեռքը աշխատավոր գյուղացիության քաշածից:

Օվանեսը հաճախ ընդհատում էր նրան, ասելով.

- Քո տունը չծակվի, դե ասա էդ քո Զանգեզուրը մեր Լոռու-Բորչալուի կտորն է, նույն ցավերով ու սրտամաշությունով:- Ու սկսում էր ինքն էլ ավելի գունագեղ ու վշտով համակված պատմել աշխատավոր գյուղացու՝ իր տեսած ու ապրած չարքաշ կյանքից: Մենք ամենքս էլ ժողովրդի զավակ էինք, նրա ցավերին ու հոգսերին տեղյակ, նրա ապրումներին մասնակից, սակայն երբ Օվանեսն էր խոսում ցարական ռեժիմի և պաշտոնեության ձեռքում շահագործվող ժողովրդի տառապանքներից, նրա նկարագիրն այլ շունչ ուներ և այլ արտահայտություն: Այդ ոգեշունչ ապրումներն իրենց ավելի գունագեղ արտահայտությունը գտան նրա ստեղծագործությունների մեջ, սկզբում համեստ, երկչոտ, ապա հուժկու և տպավորիչ՝ հատկապես «Յառաչանք» պոեմի մեջ:

Առաքելյանը նյութական սուղ միջոցներով էր ապրում, սակայն ուսում առնելու ձգտումն այնքան մեծ էր նրա մեջ, որ նա ապրում էր մեծ խնայողությամբ՝ ամսական 4-5 ռուբլով: Իբր ուսումնատենչ պատանի, աշխատում էր լավ սովորել: Օվանեսը և մենք բոլորս սիրում էինք նրան՝ կենսուրախ, ընկերական բնավորության համար: Նա քիչ թե շատ գրական ճաշակ ուներ ու երբեմն Օվանեսի բանաստեղծությանց ազդեցության տակ ոտանավորներ էր գրում, որ Օվանեսին և մեզ խիստ զվարճացնում էր: Յետագայում մենք երբեմն նրա ոտանավորներից տողեր էինք արտասանում ու ծիծաղում վրան: Օվանեսը նույնիսկ մի երգիծական քառյակ էր գրել նրա բանաստեղծական ունակությանց մասին: Արամը խիստ զայրանում էր, երբ Օվանեսը դիմում էր նրան, ասելով. «Դե, հիմի դու քո ոտանավորդ կարդա», ու մենք քահ-քահ ծիծաղում էինք: Երբ Արամը խիստ էր նեղանում, Օվանեսը դառնում էր նրան, թե՝ ադա, խո սարսաղ չես, հանաք ենք անում:

Նա իր ամբողջ կյանքում մնաց Օվանեսին մտերիմ ընկեր և երբեք նրանից իր կապը չկտրեց: Օվանեսի առաջին հատորի հրապարակ գալուն մեծապես նպաստեց: Բանաստեղծը այդ բանը երբեք չէր մոռանում:

Առաքելյանի նյութականը մի քիչ բարվոքվեց, երբ նա 1887 թ. աշնանն ընդունվեց Ներսիսյան դպրոցի թոշակառու աշակերտների շարքը: Թոշակն ամսական 7 ռուբլի էր. թեև քիչ, բայց իր 4-5 ռուբլու հետ սկսեց համեմատաբար լավ ապրել: Ժամանակի հոգաբարձությունը գտնում էր, որ 7 ռուբլին մեծ գումար է ու դրանից ավելին տալը՝ շռայլություն: Չքավորը չքավորության մեջ էլ պիտի ապրի ու սովորի, որ հասկանա, թե դրամն ինչ արժեք ունի և ինչպես է կուտակվում. այսպես էր հոգաբար-

ծության բուրժուական հասկացողությունը. այսինքն՝ ողորմություն տալ, այն էլ կաթ-կաթ: Որքա՜ն դժվար էր այդ 7 ռուբլուն արժանանալը: Արամ Առաքելյանը երեք տարի տառապելուց ու դռներ մաշելուց հետո հազիվ արժանացավ հոգաբարձության գթասրտությանը, թեպետ լավ սովորողներից էր:

Ի դեպ՝ Թումանյանը, լինելով ընդունակ պատանի, սուղ միջոցների տեր, Դսեղի ծխական քահանայի որդի, ավելի քան իրավունք ուներ հոգևոր դպրոցից նպաստ ստանալու, բայց ո'չ ուսուցիչներն ու տեսուչը և ո'չ էլ աղա հոգաբարձուները երբեք չհետաքրքրվեցին, թե ինչո՞ւ այդ շնորհալի աշակերտը դուրս մնաց դպրոցից:

Օվանեսը Ներսիսյան դպրոցում էլ ոտանավորներ էր գրում, բայց դա չէր մտահոգում ո'չ հոգաբարձուներին, ո'չ էլ ուսուցիչներին: Եթե նա ամսական գոնե մի 7 ռուբլի թոշակ ստանար, դպրոցից չէր դուրս գա, կավարտեր ուսումը, և այդ, անշուշտ, նրա մտահորիզոնն ընդլայնելու տեսակետից մի փոքր առավելություն կլիներ, որքան էլ Ներսիսյան դպրոցի այն ժամանակվա ծրագիրը խեղճ ու ողորմելի էր: Ահա այն հիմնական պատճառը, որ հարկադրել էր մեր Օվանեսին թողնել դպրոցը:

Այժմ վերադառնանք մեր Արամին:

Առաքելյանը երկար չի մնում ուսուցչական ասպարեզում, հազիվ 3-4 տարի: Հեռանալով դպրոցական ասպարեզից, նա ազատվում է հոգաբարձուների և թեմական տեսուչների քմահաճ քաշքշուկներից: Մի քանի տարի Աղստաֆա կայարանում վարում է մի առևտրական տան ներկայացուցչի պաշտոնը: 1898 թվից, եթե չեմ սխալվում, արդեն Բաքվումն էր ու այստեղ էլ մնում է ցմահ, որ տեղի է ունենում 1933 թ.: Այլուր թե Բաքվում իր ուժերի ներածին չափ նա մասնակցել է հասարակական գործերի:

Օվանեսը միշտ բարձր էր գնահատում Արամի՝ ընկերների նկատմամբ ունեցած նվիրվածությունն ու հատկապես նրանից ստացած օժանդակությունը գրական ասպարեզում առաջին քայլերն անելիս: Արամը միշտ մնաց Թումանյանի տաղանդով հիացող, նրա գրական արժանիքները բարձր գնահատող ընկեր, բարեկամ ու ոգևորված երկրպագու:

Դաթիկո Շահլամյան. Մեր հնգյակի սիրելին, մեր շատ սիրելի Դաթիկոն, որի հետ դեռ աշակերտությունից Օվանեսն առանձնապես մոտիկ ու սրտակից է եղել: Երբ 1887 թ. աշնանը Օվանեսն ինձ ծանոթացրեց նրան, ես էլ Դաթիկոյին սիրեցի ու նրա հետ կապվեցի: Ինչպես Օվանեսն իր ժա-

մանակին, այնպես էլ ես մինչև օրս չեմ կարող մոռանալ նրա մրահոն և թախծալից աչքերն ու առհասարակ վշտալից հայացքն ու կեցվածքը:

Շահլամյանները Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացիներ էին, ապրում էին նյութապես նպաստավոր պայմաններում: Օվանեսն ու Դաթիկոն Ներսիսյան դպրոցից ընկերներ էին, սակայն Օվանեսի նման Դաթիկոն չի թողել դպրոցը, այլ մնացել ու ավարտել է, կարծեմ Արամ Առաքելյանի հետ: 1886 թ. աշնանից ինձ հետ էլ աշակերտակից լինելով, նա ինձանից մի դասարանով միայն բարձր էր:

Օվանեսն ապրում էր նույն տանը, ուր մի հարկ վերև ապրում էր Դաթիկոն՝ իր քրոջ և փեսայի հետ միասին, վերջինիս բնակարանում: Այդ տունը գտնվում էր Նորաշենի փողոցում, նույնանուն եկեղեցու մոտ: Թումանյանը այդ ժամանակվանից, այսինքն 1887 թվից, ապրում էր Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի տանը: Բնակարանի այդպիսի մոտիկությունն էլ ավելի մտերիմ հարաբերությանց նպաստող էր. դա հնարավորություն էր տալիս 1888 թ. սկսած հաճախ առանձնանալ Դաթիկոյի հետ՝ ընկերական զրույցների և ժամանցի համար: Մանավանդ որ Դաթիկոյի սենյակը բոլորովին առանձնացած էր քրոջ բնակարանից ու մի առանձին մուտք ուներ, ինչպես սովորաբար լինում են տան գլխավոր մուտքի գլխին շինված սենյակները: Այդ սենյակն, ինչպես ասացի, դառավ Օվանեսի և առհասարակ մեր հնգյակի «Վերնատունը», Հովհաննես Թումանյանի առաջին «Վերնատունը», որ ցարդ մնացել է անծանոթ ու անհայտ:

Մեր սիրելի Դաթիկոն երկար չապրեց. նրա մատաղ և ազնիվ հոգին կրծող վիշտը, որ այնպես ակնբախ կերպով արտացոլվում էր նրա խորը թախիծով համակված հայացքի մեջ, վերջ տվեց նրա ջահել կյանքին՝ 1894 թ. նա ինքնասպան եղավ: Օվանեսը հաղորդակից էր Դաթիկոյի հոգեկան ապրումներին. նա գիտեր, թե ինչն էր տանջում իր սիրելի ընկերոջը, գիտեր, որ մի խոր գաղտնիք մշտապես ուղեկցում ու հալածում էր Դաթիկոյին և լուռ էր մնում, նույնիսկ ինձ մինչև վերջ էլ չասաց: Ես շատ անգամ եմ Օվանեսին հարցրել, բայց միշտ էլ պատասխանը եղել է մի վշտահար ժպիտ և երկու խոսք, թե՝ իմս չէ, որ քեզ տամ:

Դաթիկո Շահլամյանի գաղտնիքը զգալի ազդեցություն է գործել Օվանեսի վրա, նրան էլ համակելով հոգեկան ապրումներով: Երբ ես այդ մասին ակնարկներ էի անում, թե Դաթիկոն իր վրա ազդեցություն ունի, Օվանեսն այդ չէր ուրանում:

Թումանյանն այն կարծիքին էր, թե մեր ինգյակի ընկերներից Դաթիկոն ամենապայծառն ու զգայունն էր:

Գրիգոր Վանցյան. Ախալքալաքի (Ջավախք) գավառի Բեժանո գյուղից, մանկուց մեծացած Ախալքալաքում՝ իր քեռու մոտ, որ գյուղական ուսուցիչ է եղել: Քեռին, նկատելով քրոջ տղայի ընդունակությունները և սովորելու ձգտումը, ուղարկում է նրան Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, ուր նա 1885 թ. աշնանը ընդունվում է 2-րդ դասարան: Վանցյանի գյուղացի ծնողքն անկարող էին նույնիսկ ամենաչնչին միջոց հայթայթել իրենց որդու ապրուստի համար, ուստի և քեռին իր խիստ աղքատ միջոցներից ամսական ուղարկում էր երբեմն 3, երբեմն 4 ռուբլի: Ահա այդ դրամով Վանցյանը ապրում էր, դպրոց հաճախում և իր աշխատասիրությամբ լավագույն սովորողների շարքը մտնում:

Վանցյանի կրթության գործում ակնբախ է նրա քեռու դերը: Հանրածանոթ Հոպպլիկը (Վանցյանի քեռու ծաղրական անունը) ավելի մի հնօրյա խալֆա է եղել, կիսագրագետ մի մարդ, որը, սակայն, ոչ միայն Վանցյանի, այլ նաև իր մի շարք աշակերտուհիների մեջ սեր է ներշնչել դեպի ուսումն ու գրագիտությունը: Նյութական զոհողությունների գնով (իր վաստակածի 25 տոկոսը, ինչպես պատմում էր Վանցյանը) նա ամեն ինչ անում էր, միայն թե կարողանա օգնել քրոջ որդուն. նրան մարդ դարձնել: Նույնը նա պատրաստ էր անել նաև ուրիշների համար, եթե հնարավորություն ունենար:

Վանցյանն ընդունակ, վառվռուն և ջղային պատանի էր, գրական ընդունակություններով և մեծ ձգտումներով: Դժբախտ պատահարների բերումով նա կորցրեց իր մտային հավասարակշռությունը և 1908 թ. կյանքի հետ հաշիվները վերջացրեց ինքնասպանությամբ:

Դպրոցում 1886 թ. աշնանից երրորդ դասարանում ընկերացանք ու իրար հետ ավարտեցինք 1890 թ. գարնանը: Ինչպես ասացի, նա խիստ սուղ նյութական վիճակում մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյությունը: Արամ Առաքելյանը, Վանցյանն ու նրանց մի ուրիշ ընկեր ապրում էին Թիֆլիսի Սերեբրեննայա փողոցում մի տան մեջ, մի փոքրիկ սենյակում, ուր դրված էր երեք թախտ և մեկ հասարակ սեղան. աթոռներ չունեին, նստում էին թախտերի վրա: Մոտ երեք տարի նրանք ապրում էին նյութական խիստ ծանր պայմանների մեջ, մինչև վերջապես Արամ Առաքելյանին հոգաբարձությունը նշանակեց թոշակ, իսկ Գրիգոր Վանցյանին և ինձ ընդունեցին դպրոցի գիշերօթիկ աշակերտների շարքը:

Օվանեսն առաջին ուրախացողներից մեկն եղավ, երբ իմացավ, որ Արամի, Գրիգորի հետ վերջ է տրվել նաև իմ նյութական ծանր վիճակին:

Վանցյանն ուսուցչությունը թողեց 1894 թ. գարնանը և նույն թվականի աշնանից արդեն Պետերբուրգումն էր ու պատրաստվում էր իբրև իսկական ուսանող մտնելու այնտեղի համալսարանը, սակայն Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության որոշմամբ 1895 թ. մեկնեց Գերմանիա ուսանելու՝ վերադառնալուց հետո դպրոցում ուսուցչություն անելու պայմանով: Չակառակ հաջող ուսանելուն, նա չկարողացավ ավարտել, որովհետև հոգաբարձությունը չուզեց երկարացնել նրա ուսման շրջանը դարձյալ մի տարով՝ դիսերտացիա գրելու և քննության ներկայանալու համար:

Վերադառնալուց հետո Վանցյանը չկարողացավ ազգային դպրոցների հոգաբարձուների հետ հաշտվել, խաղաղ կյանք ու պաշտոն վարել: Իր կյանքի վերջին յոթ տարին նա Թիֆլիսի առաջին առևտրական դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ էր:

Պարզ քաղաքական հայացքներ չուներ, բայց հակված էր դեպի սոցիալ-դեմոկրատիզմը, հատկապես կյանքի վերջին տարիներին դեպի մարքսիզմ էր գնում, որի հետևանքով և խուլ մաքառումն կար նրա և դաշնակցականների միջև:

Սիմեոն Ղլտճյան (հետո Արսեն եպիսկոպոս). դարսեցի հին ընտանիքի սերունդ, ծնված Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական): Ունեցել եմ աղմկալից կյանք խոշոր տարուբերումներով և մոլորություններով: 1882 թվականից Գևորգյան ճեմարանի աշակերտ էի: 1884-1885 թվականներին ճեմարանի համար ռեակցիայի տարիներ էին: Տարածված աչքացավի պատրվակով հեռացվեցին, վարչության արտահայտությամբ՝ «խառնակիչ տարրերը», որոնք կազմում էին աշակերտության մոտ 30 տոկոսը. դրանց մեջ էի նաև ես(2):

Շուրջ մի տարի տանը մնալուց հետո ծնողներս ինձ ուղարկեցին Թիֆլիս, քրոջս մոտ, որի ամուսինը կոշկակար էր: 1886 թ. օգոստոսին ընդունվեցի Ներսիսյան դպրոցը, ուր շատ լավ սովորող աշակերտների շարքում մնացի մինչև 1890 թ. մայիսը և հիվանդությանս պատճառով ավարտեցի առանց քննության:

Առաջին տարին, որպեսզի կարողանամ փեսայիս մի քիչ օգնել, ճաշերից հետո գնում էի նրա խանութն աշակերտության ու շատ շուտով սովորեցի կոշիկի երեսը այնպես վարպետորեն կարկատել, որ կարը համարյա չէր երևում: Ասել է՝ նույն աշխատանքով հանում էի ապրուստիս մի

մասը: Դժբախտաբար 1887 թվի օգոստոսին, երբ արձակուրդներից հետո վերադարձա Թիֆլիս, փեսաս իր ընտանիքով տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ, ես մնացի Թիֆլիսում, այսպես ասած՝ փողոցում: Գրպանումս ունեի այնքան դրամ, որ կարող էի ապրել երկու ամիս, այնուհետև խնդիրը լուծողը բախտն ու դիպվածն էին լինելու: Բայց ես որոշել էի ինչ էլ լիներ, մնայի դպրոցում: Ներսիսյան դպրոցի մի քանի ալեքսանդրապոլցի աշակերտների հետ Քռի ափին վարձեցինք մեկ սենյակ ամսական 3 ռուբլով, յուրաքանչյուրին ընկնում էր 75 կոպեկ. դա մեզ բոլորիս ձեռնտու էր:

Թումանյանը խիստ խրախուսում էր ինձ, ամեն կերպ աշխատում էր օգտակար լինել, սակայն իր նյութական հնարավորությունից հեռու էր այդ բանը: Նա կարծեմ ինչ-որ բան արավ, որ վանքի ծխական հոգաբարձությունն արագացներ եկեղեցում երգելուս համար շաբաթականների վարձատրությունը:

Երբ Օվանեսի հետ արդեն պարբերական հանդիպումներ էինք ունենում, տեսնում էի, որ նա գրքեր էր հավաքում, կարդում էր և առհասարակ ընթերցասեր էր. հաճախ ինձ էլ էր խրախուսում ընթերցանությամբ պարապել, մանավանդ, երբ տեսավ, որ ես էլ գրական շնորհք ունեմ՝ քչիցշատից: Դա երևում էր նրա բանաստեղծությունների ընթերցման ժամանակ: Հետագայում, երբ հնգով էինք լսում նրա ոտանավորների ընթերցումը, հաճախ նա դառնում էր, թե՝ էդ չելավ, մի տեսնենք Սիմոնն ի՞նչ է ասում:

1890 թ. ավարտելուցս հետո երկու տարի ուսուցիչ եղա: 1892 թ. Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո երիտասարդության մեջ ձգտում կար վանական-հոգևորական կամ, ինչպես ասում էին, վարդապետ դառնալու: Դա համարվում էր ազգին ծառայելու մի ձև: Ահա այդ մթնոլորտի մեջ էր, որ ես էլ հմայվեցի ու 1892 թ. հունիսին խնդիր տվի հանգուցյալ Երեմիա եպիսկոպոսին, որ այն ժամանակ կաթողիկոսական տեղակալ էր, ու նույն տարվա օգոստոսին ընդունվեցի էջմիածնի վանքի միաբան՝ իր բոլոր հետևություններով:

Երբ ես 1906 թ. հեռացա վանքից և փախա արտասահման(3), այդ օրերին Օվանեսի հետ սրտալից շատ տեսակցություններ ունեցանք: Նա իմ կյանքի անհաջողություններից վշտացած էր. մի անգամ ասաց.- Արսեն, այդ քայլերիդ մեջ ճակատագրական շատ բան կա քեզ համար, բայց կարծում եմ, թե այժմ մարդ դարձար: Տարիներ անցան, ես բարձրա-

գույն կրթությամբ, որպես իրավաբան, վերադարձա հայրենիք, Օվանեսն առաջին հանդիպմանը ոգևորությամբ ընդունեց ինձ, սակայն երբ նորից վանք մտա, նա դառնությամբ շեշտեց, որ կարծում էր, թե բարձր կրթություն ստանալուց հետո «մարդ մնալը» դժվարին բան չէր, «բայց դու միայն վարդապետ դարձար»,- ասաց նա:

Թումանյանի առաջին ընկեր-մտերիմները սրանք էին, որոնց մասին համառոտակի պատմեցի: Ասել, թե նոքա փոխադարձ ազդեցություններ չեն կրել, ճիշտ չէր լինի: Թումանյանի սկզբնական շրջանի երկերի մեջ խիստ թախծի և վշտի արտահայտություններ կան. այդ թախիծն ու վիշտը երկու ընկերների՝ Օվանեսի և Դաթիկոյի իրար խառնվող և իրար լրացնող ներքին դրամայի արդյունքն է առավելապես: Սխալ է կարծել, թե կոնսիստորիայի խորթ միջավայրը, քահանայության ապագա հեռանկարն էր պատճառը, որ «այդ շրջանում գրած Թումանյանի լիրիկ ոտանավորների մեծ մասը կրում են հոռետես մի շեշտ»(4): 1887-1892 թվականներում նա իրեն շատ էլ վատ չէր զգում... Այդ շրջանից 1887-90 տարիներն անցել են իմ աչքի առաջ. ես մշտապես Օվանեսի կյանքին հաղորդակից էի: Այն հանգամանքը, որ իր չորս ընկերները սովորում են, իսկ ինքը՝ ոչ, ճնշում էր Թումանյանին: Նորից դպրոց վերադառնալ անհնարին էր. մնում էր մի բան՝ զբաղվել ինքնակրթությամբ, ընդլայնել իր մտավոր հորիզոնը. մի բան, որ նա իրագործում էր ընթերցանության միջոցով. նա շատ էր կարդում, մշտապես գրքեր էր հավաքում, հաճախ օրվա հացի գինը ծախսելով այդ նպատակին: Այս խնդրում նա բարերար ազդեցություն ունեցավ նաև մեզ վրա, մենք էլ էինք աշխատում նույնն անել: Բայց մենք, հատկապես տողերիս գրողը, աշխատել է, որ Թումանյանը հիմնավոր կրթություն ստանա, սակայն այդ չի հաջողվել գլուխ բերել, հատկապես նրա համար ստեղծված անձնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների պատճառով:

ԻՆՉՈ՞Ւ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱՎ

Թումանյանը մտել էր կոնսիստորիա, որպեսզի քահանա դառնար. այդպես էր նրան տրամադրում, ավելին, դրդում իր շրջապատը: Ու նա, դժբախտաբար, քահանա կդառնար, եթե Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը մնար առաջնորդ: Վերջինիս փոխարինեց Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը, որը իմանալով Օվանեսի՝ դեպի Սեդրակյանն ունեցած դրական վերաբերմունքի մասին, սկսեց նրա հետ վատ վարվել, փոխվեց նաև կոնսիստորիայի մյուս ծառայողների վերաբերմունքը: Նոր առաջնորդը հայացքներով պահպանողական էր, նախորդը՝ Սեդրակյանը, լիբերալ էր, «մշակական»: Կոնսիստորիան, որ առանց այն էլ ճրիակերների հիմնարկություն էր, Մամբրեի օրով է՛լ ավելի վատթարացավ. հրապարակով կաշառք վերցնելը, գյուղացուն ու խնդրատուին գզելը սովորական բաներ դարձան:

Թեև Թումանյանի համար այդ բաները շատ էլ նորություններ չէին, սակայն Մամբրեի օրով դրանք դառան վրդովեցուցիչ: Նա սկսեց ծաղրել, բացեիբաց խոսել, զայրանալ, բողոքել: Այդ բանը չէր կարող դուր գալ ծառայակիցներին, կոնսիստորիայի անդամ քահանաներին, որոնք Օվանեսի երգիծանքով նույնիսկ զվարճանում էին, առանց, սակայն, իրենց վրա վերցնելու: Այդ բոլորը, անշուշտ, չէին կարող գաղտնի մնալ առաջնորդից: Մեր հավաքույթների ժամերին Օվանեսը կոնսիստորիայի անցուդարձերը պատմում էր խիստ վրդոված: Մենք ևս զայրանում էինք, խրախուսում էինք Օվանեսին ծառանալ այդ ապօրինությունների և անարդարությունների դեմ: Ինչպես նա, այնպես էլ մենք, անփորձ և մաքուր պատանիներ, կարծում էինք, թե նման ձևերով հնարավոր էր բարի արդյունքի հասնել:

Թումանյանը մեզ համար կարդում էր նաև իր երգիծական ոտանավորները՝ գրված առանձին թերթիկների վրա, որոնք հետո ոչնչացնում էր: Առաջնորդի և նրա արբանյակների դեմ գրածներից մեկը, սակայն, մնացել է: Այդ ոտանավորը, որ երգիծական չէր, այլ մեղադրական, մենք պահանջեցինք, որ անպատճառ դրվի հրատարակվելիք ժողովածուի մեջ:

Թումանյանն այդ բանաստեղծությունը, որ ուներ «Չարամիտներին» խորագիրը, մեզ կարդաց վերջին հավաքույթի ժամանակ, որից հետո շատ չանցած, ցրվեցինք գավառները: Եթե Օվանեսը չբացատրեր, թե

դրա գրելու առիթն ու գլխավոր դրդապատճառը թեմական առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոսն է ու խոսքի սուր ծայրն ուղղված է դեպի նա, մենք ամենևին չպիտի կարողանայինք կռահել:

Թումանյանը այդ բանաստեղծությունը գրել էր կոնսիստորիայում, կարդացել ի լուր ամենքի, և որովհետև սրա առիթը եղել էր պաշտոնավայրում կատարված մի դեպք, ուստի և լսողները բարձրաձայն ասել էին իրար, թե դա Մամբրեի դեմ է գրված:

Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը քանի մի քահանաներով առաջնորդարանը դարձրել էր անառականոց: Այդ պատճառով չորս տարվա առաջնորդության ժամանակամիջոցին նույնիսկ իր կուսակիցների՝ «նոր-դարականների» շրջանում հեղինակություն չուներ: Օվանեսը ոգևորված էր հին, մեծ հոգևորականների կյանքով և գործերով, այն կարծիքին էր, որ հոգևորականությունը մեծ դեր ուներ կատարելու: Իր մի նամակում (1892 թ. սեպտեմբերի 12, Թիֆլիս) իմ վանք մտնելու առիթով գրում է ինձ. «...Սիրելի ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու - մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրած է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություններ ես հանձն առնում»(5):

Մակար կաթողիկոսն Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդության պաշտոնից արձակեց իբրև Արծրունու և հայ լիբերալների կողմնակցի: Այդ բավական չէ, նրա տեղն ուղարկված Մամբրե եպիսկոպոսն ամեն կերպ աշխատելիս է եղել Սեդրակյանի գործունեության մեջ և անձնական կյանքում վատ արարքներ գտնել: Այդ նպատակին հասնելու համար կատարվել են խուզարկություններ, գումարվել «եղբայրադավ» ժողովներ և պարզել երկու մեղադրանք. նախ՝ որ Արիստակես եպիսկոպոսը Սարգիս Բեկնազարյանին և Սահակ Սահակյանին առանց էջմիածնի թույլտվության քահանա է ձեռնադրել, և երկրորդ, որ նրա կյանքը խիստ արատավոր է եղել:

Բանաստեղծության մեջ Օվանեսի ակնարկած «ժողովների» հետևանքը պետք է լիներ հալածել նաև այն քահանաներին, որոնք «հակամակարական» էին, ասել է՝ «արծրունական»-«մշակական». վերջիններիս թվումն էր նաև Օվանեսի աներ Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանը:

Հայոց հոգևորական գործերի թեմական կենտրոնական մարմինները, որ կոնսիստորիաներ էին կոչվում, հատուկ դրամական միջոցներ էին

գանձում՝ թեմի հոգևորականության որբերին և այրիներին օգնելու, ամսական կամ տարեկան նպաստներ հայթայթելու համար: Պետական օրենքն այդ իրավունքը տալիս էր հայ հոգևորականությանը:

Սակայն Օվանեսը ականատես էր, թե կոնսիստորիայի անդամ քահանաներն ինչպես էին չարաշահում հոգևորականաց այրիներին և որբերին հատկացված գումարը, երբ պետք էր լինում այդ գումարներից նպաստներ տալ այս ու այն որբին կամ այրի կանանց: Նա տեսնում էր, թե ինչպես հաճախ նպաստ ստացողները ոչ թե խեղճերն ու անճար գյուղական հոգևորականաց որբ երեխաներն ու կանայք էին, այլ քաղաքի բարվոք վիճակի մեջ եղածները: Գյուղականի ձայնը լսելու ոչ խիղճ և ոչ գլուխ ունեին առաջնորդ ու տերտեր իշխանավորները: Բանաստեղծը տեսնում էր, թե ինչպես էին վարվում նրանք մեռած քահանաների ջահել կանանց հետ, երբ վերջինները դիմում էին նրանց օգնությանը:

Այսքանը, կարծեմ, բավական է հիմնավորելու համար այն պնդումը, թե «Չարամիտներին» բանաստեղծությունը գրելիս Օվանեսը նկատի է ունեցել Թիֆլիսի կոնսիստորիան իր առաջնորդով ու քահանաներով:

Օվանեսը մեր շրջանում կարդացել է, ինչպես ասացի, մի քանի երգիծական քառյակներ: Բացի «Չարամիտներին» մեղադրականից, նա ուներ նաև մի ուրիշը, ուր շատ ավելի խտացված ու պարզ արտահայտություններ էր թույլ տվել հոգևորականության, հատկապես ցոփության ու կաշառակերության մասին, սկսվում էր դարձյալ «Դուք»-երով: Գրված չէր տպագրելու համար, քանի որ ավելի պամֆլետի բնույթ ուներ: Ինչպես Օվանեսի դուստր Նվարդն ասաց, այդ բանաստեղծությունը չի երևացել նրա թղթերի մեջ, ափսոս. դա լավ պատկեր էր, խարազանիչ նյութ: Երբ նա մեզ կարդաց իր «Ալեք» պոեմը, մենք խիստ հավանեցինք ու մտցրինք տպագրվելիք բանաստեղծությանց ցանկը, մինչև իսկ պահանջվեց, որ այն անպատճառ տպագրվի առաջին ժողովածուի մեջ: Ինքն էլ խիստ հավանում էր այդ պոեմը:

Հակառակ այն բանին, որ Թումանյանը ըստ ժամանակի պահանջի չէր խոնարհվում կոնսիստորիայի իշխանության առջև և ընդհակառակը՝ իր ոչնչացնող ելույթներով, ծաղրով ու երգիծանքով խարանում էր շրջապատի հոգևորականության արարքները, նրան չէին հեռացնում կոնսիստորիայից: Չէ՞ որ Օվանեսը այսպես կոչված հաստիքավոր պաշտոնյա չէր, այլ ազատ վարձված մի գրագիր, որ պետական պաշտոնյա չէր կոչվում, իսկ կոնսիստորիայի հաստիքավոր ծառայողները համարվում էին

պետական ծառայողներ ու ստանում չին (աստիճան) և շքանշաններ ըստ իրենց դիրքի: Ասել է՝ մի վարձու ծառայողի, ինչպիսին Թումանյանն էր, ոչինչ բան էր փողոց շպրտելը: Այդ բանը հեշտ էր 1889 թվականին, արդեն մի քիչ դժվարին՝ 1890-ին, ու էլ ավելի դժվար՝ 1891-ին: Այս բացատրվում է շատ դյուրին կերպով.- 1890 թվականին Թումանյանը սկսեց հրապարակի վրա երևալ իբրև բանաստեղծ, նույն տարվա աշնանը նրա գրքույկը դուրս եկավ. լրագրերն սկսեցին խոսել նրա մասին. նույնիսկ առաջնորդի կողմնակից և բարեկամ «Նոր-Դար» թերթը գովում էր Թումանյանին(6): Նա իր դիրքի ամրանալն հասկացավ և ձայնն ավելի ամուր, առնացի սկսեց հնչել: Պարզ է, որ Օվանեսի դիրքի ամրանալուն հակադարձ հարաբերական դառավ առաջնորդարանի կողմից Թումանյանից ազատվելու մտադրությունն ու նրան հալածելու ձգտումը:

Եվ եկավ մի ժամանակ, երբ կոնսիստորիան և առաջնորդը Թումանյանին ուզում էին ազատել աշխատանքից, բայց պահում էին, իսկ նա սրտանց ուզում էր հեռանալ, բայց մնում էր: Այդ առթիվ նա մի նամակում գրում էր ինձ. «Այ քեզ խաթա»: Եվ իրոք «խաթա» էր դառել Թումանյանը առաջնորդարանի գլխին: Այս դրությունը բոլորովին էլ նման չէր հալածված լինելու վիճակի, ինչպես ընդունված է ասել Թումանյանի՝ կոնսիստորիայի ծառայության ժամանակաշրջանի մասին:

1892 թ. հունվարին նշանակվում է Թիֆլիսի եկեղեցիների պատվիրակների ընտրությունը: Խիստ կատաղի պայքար էր մղվում լիբերալների (Գր. Արծրունու կողմնակիցների) և պահպանողականների («նոր-դարականների», «արծազանքականների») միջև: Թումանյանը 1892 թ. հունվարի 27-ին Թիֆլիսից ինձ գրում է. «Երեկ կատարեցինք կաթողիկոսական ընտրության համար եկեղեցական պատգամավորների ընտրությունը, «մշակականները» և առհասարակ երիտասարդությունը հաղթող են երևում առայժմ: Ես թեև որպես խոխա, այսինքն անչափահաս (ոչ 25 տարեկան), զրկվում էի ձայն տալու իրավունքից, մանավանդ արգելած էր կոնսիստորը, այնուամենայնիվ խառնվեցի»:

Առաջնորդարանը պահպանողականների միջնաբերդն էր. նա էր ղեկավարում ընտրությունները ու ծանր պայքար մղում լիբերալիզմի դեմ, ու առաջնորդարանի այդ ցածր պաշտոնյան համարձակվում է, հակառակ եղած կրկնակի արգելքի (Թումանյանը և' ծառայող էր, և' անչափահաս, քանի որ ընտրության մասնակցելու համար 25 տարիքը կտրական սահման էր նշանակված), մտնում է պայքարի մեջ, մասնակցում ընտ-

րությունններին: Թումանյանն այդ պայքարի սուր ծայրն ուղղում է առաջնորդարանի և առաջնորդի դեմ: Այս հանգամանքը վճռական նշանակություն է ունենում, և շուտով Թումանյանն ինքն է թողնում կոնսիստորիայի իր ծառայությունը: Դժբախտաբար չեմ հիշում այնտեղից հեռանալու ճիշտ ժամանակը(7): Համենայն դեպս նա այլևս տիրացություն չէր անում 1890 թվականից սկսած ո'չ վանքի եկեղեցում և ո'չ էլ տեր-Հովհաննեսի հետ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1889 թ. վերջերին «Վերնատանը» մեր հնգյակը լրջորեն զբաղվում էր Թումանյանի առաջին ժողովածուն կազմելու և հրատարակելու գործով: Օվանեսը սկզբում լուրջ չէր նայում այդ գործին ու շատ անգամ հեգնանքով էր վերաբերվում այն բարձր գնահատությանը, որ մենք տալիս էինք նրա տաղանդին:

Երբ ժողովածուն նախնական ձևով արդեն կազմված էր, մենք թողեցինք, որ պատրաստի ցանկից կրճատումներ, եթե անհրաժեշտ է, անի ինքը՝ բանաստեղծը:

Բավական չէր նյութը պատրաստելը, պետք էր նաև հրատարակել կարողանալ, իսկ դրա համար հարկավոր էր դրամ: Դրամ մենք չունեինք, բանաստեղծն է'լ ավելի աննպաստ նյութական պայմանների մեջ էր. ի՞նչ անել: Անհայտ բանաստեղծի երկերը հրատարակելու համար որևէ բուրժուայից դրամ խնդրելն ու սպասելը ավելորդ էր, ուստի գործը գլուխ պետք է բերեինք ինքներս և, ինչ գնով լիներ, հրատարակեինք մեր սիրելի բանաստեղծի անդրանիկ ժողովածուն: Մենք ջահել էինք ու հանդուգն. որոշեցինք ու գործի դիմեցինք: Կարճ ժամանակից հետո գնալու էինք գավառները, ու ամենքս ունեինք մեր ծանոթների, բարեկամների շրջանը, որտեղ և կարող էինք սկսել Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորիկի բաժանորդագրությունը: Այդպես էլ արինք: Ախալցխայում Արամ Առաքելյանն այդ գործի գլուխ կանգնեց, Ախալքալաքում՝ Գրիգոր Վանցյանը, իսկ Շիրակում՝ ես: Թիֆլիսն ու շրջակայքը թողինք Օվանեսին և մեր Դաթիկոյին: Այդ դժվարին գործից մենք պատվով դուրս եկանք. հինգ կրակոտ, եռուն երիտասարդների առաջ հարթվեցին դժվարությունները, գլխավորապես՝ դրամական:

Պետք է խոստովանել, որ Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորի հրատարակության, հատկապես բաժանորդագրություն կազմակերպելու գործում հիմնական աշխատանքը կատարեց Արամ Առաքելյանը:

Թումանյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորի հրատարակության գործում մենք մասնակցություն չենք ունեցել, քանի որ Թիֆլիսից հեռու էինք, սակայն իրադարձությանց տեղյակ ենք եղել նամակագրության միջոցով:

Հետագայում շատ անգամ է պատահել մտերմական խոսակցություններ ունենալ Թումանյանի հետ այն մասին, թե շատացել է նրանց թիվը, որոնք հավակնություն ունեն կարծելու, թե իրենք` Թումանյանը հրապարակ է եկել, անուն ու պաշտպանություն է ստացել իրենց աջակցությամբ: Այդ բանը հաճախ կրկնում էին և' հրապարակով, և' մասնավոր զրույցների միջոցին:

Բոլոր նման դեպքերում Օվանեսը ծիծաղում էր` անմիտ և անհիմն այդ հավակնոտությանց վրա ու ավելացնում` «Դե, ասում են»:

*

Հուշերը գրի են առնված 1936 թ.: Տեքստը պատրաստված է ըստ հեղինակի բավական ընդարձակ ինքնագրի (133 էջ) առաջին չորս մասերի (էջ 1-49): Հաջորդ` V մասը (էջ 49-115), «Թե ի՞նչ են ասում Թումանյանի ինձ գրած նամակները 1890-1902 թվականներին» վերնագրով, հիշատակված նամակների վերլուծությունն են կամ արծարծված որոշ հարցերի ծանոթագրությունները, որոնք թերևս կարելի է օգտագործել նամակների հրատարակության համար: Այնուհետև 116-133 էջերում ծանոթագրված և վերլուծված են` «Դեպի Անհունը», «Հառաչանքը», «Շունն ու Կատուն» և մասամբ` «Պոետն ու Մուսան»:

1. 2. Հավանաբար, ակնարկվում են Գևորգյան ճեմարանի 1883 թ. նոյեմբերի 12-ի հուզումները, որոնց պատճառը որդեգրած աշակերտներից ուսման վարձ պահանջելն էր և ճեմարանական ներքին կարգապահական խստությունները: Այդ պատճառով 1884 թ. հեռացվել են աշակերտներ և ուսուցիչներ` Արշակ (Նահապետ) Նահապետյանը (տեսուչ), Կարապետ Կոստանյանը, Սեդրակ Մանդինյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը (ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, N 447): Այլ հավաստի տեղեկություններ իմանալ դժվար է, քանի որ ժամանակի մամուլը խուսափել է իսկությունը հրապարակել` ճեմարանի

հեղինակությունը վտանգի տակ չդնելու միտումով: Ուշագրավ է Րաֆֆու 1884 թ. հունվարի 14-ի նամակը Ն. Աբելյանին. «Այստեղ շատ վատ տպավորություն գործեց ճեմարանից այնքան աշակերտների հեռացնելը: Մի՞թե չկարողացաք այդ խայտառակության առաջն առնել: Վաղարշապատից շատ հեռագրեր և նամակներ ստացանք, բայց ոչ մեկը չտպեցինք, պահպանելով ճեմարանի վարկը» (**Րաֆֆի,** Գրականության մասին, Երևան, 1958, էջ 295):

Ղլտճյանի հուշերում դեպքը չափազանցված է. աշակերտները չեն հեռացվել որպես հեղափոխականներ, և ոչ էլ հեռացվողները 60 հոգի են եղել. 13 հոգի հեռացվել են, 22-ը հեռացել են կամովին (տե՛ս ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, N 447: Այդ մասին հատուկենտ տեղեկություններ կան նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1884, NN 48, 55, 60, 71):

3. Ղլտճյանը որպես Թիֆլիսի թեմի եկեղեցական հաշիվների քննիչ Ախալցխայում իր պարտականությունները կատարելիս, ամբաստանվում է մի ժամկոչի սպանելու մեղադրանքով: Թեպետ դատարանի առաջ նա արդարանում է, այնուամենայնիվ, կաթողիկոսի հրամանով նրան փոխադրում են Հին Նախիջևանի Երնջակի Ս. Կարապետ վանքը: Այնուհետև Ղլտճյանի և էջմիածնի միաբանության ու հատկապես Խրիմյան Հայրիկի փոխհարաբերությունները վատթարանում են, որի հետևանքով Ղլտճյանը հեռանում է վանքից: (Տե՛ս «Նոր-Դար», 1893, N 226, «Մուրճ», 1893, N 12, նաև՝ ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, այս հուշերի բնագիրը, էջ 87):

4. Մեջբերումը կատարված է՝ **Հովհ. Թումանյան,** Երկերի ժողովածու, ժողովրդական հրատարակություն, Երևան, 1926, Առաջաբան, էջ IV:

5. Տե՛ս ԹԵԺ V, 71:

6. Նկատի ունի Մանուկ Աբեղյանի (Վարսամ) հոդվածը. տե՛ս «Նոր-Դար», 1890, NN 196, 197:

7. Թումանյանը կոնսիստորիայից հեռացել է 1892 թ. մարտին. նույն ամսի 22-ից նա արդեն աշխատում էր Հայոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում: Թումանյանի և հոգևոր գործիչների փոխհարաբերության մասին հստակ պատկերացում է տալիս նրա՝ Ան. Աբովյանին ուղղած 1892 թ. մարտի 24-ի նամակը (տե՛ս ԹԵԺ V, 64):

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 268-284, 932-933

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՋՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բնությունից բացառիկ ծիրքերով օժտված, զգայուն ու տպավորվող, բնության ծոցում մեծացած մանուկ Թումանյանը սկզբնական գրագիտությունը սովորելով իր հայրենի Դսեղ գյուղում, Սահակ վարժապետի մոտ, անցնում է Ջալալօղլու ծխական դպրոցը, որտեղից ութսունական թվականների սկզբին Թիֆլիս է գալիս և մտնում Ներսիսյան դպրոց: Այստեղ ուսանելիս նա միջակ աշակերտ էր համարվում և իր ընդունակություններով առանձնապես աչքի չէր ընկնում: Հասնելով մինչև չորրորդ դասարան՝ 1886 թ. սեպտեմբերին մի ինչ-որ առարկայից անհաջող վերաքննություն տալու հետևանքով երկրորդ տարին թողնվում է դասարանում, որից վիրավորված ու վշտացած դպրոցից դուրս է գալիս:

Ինքնասեր ու զգայուն, նյութական միջոցներից զուրկ և անորոշ վիճակի մատնված գյուղացի պատանին կոնսիստորիայում գրագրի պաշտոն է ստանում, ամսական 16 ռուբլի 66 կոպեկ ռոճիկով: Կոնսիստորիայում մեր բանաստեղծը մոտիկից ծանոթանում է այդ հոգևոր ատյանում տիրող կարգերի, պաշտոնյաների ու խնդրատուների փոխհարաբերություններին:

Կոնսիստորիայի պաշտոնյաների արարքների ու խնդրատուներին շահագործելու մասին հանգուցյալը շատ զվարճալի, համով-հոտով պատմություններ էր անում: Նրա այդ մերկացումները ոտանավորով՝ ուղղված առաջնորդից սկսած մինչև վերջին գրագիրը, պատճառ դարձան նրան կոնսիստորիայի գրագրի պաշտոնից արձակելուն, որը շատ տաղանդավոր կերպով նա պատմում է իր «Պոետն ու Մուսան» պոեմի մեջ(1):

Թեև Ներսիսյան դպրոցը մեր բանաստեղծի վերաբերմամբ անհյուրընկալ գտնվեց, շնորհիվ այն ժամանակ նրանում տիրող անհանդուրժելի կարգերի ու անհրապույր միջավայրի, բայց և այնպես չի կարելի ժխտել, որ դպրոցական կյանքը որոշ ազդեցություն գործած չլինի Թումանյանի վրա: Պատանի Թումանյանը դպրոցում աշակերտել է նշանավոր արևմտահայ հեղինակ Ծերենցին, հայագետ Կարապետ Կոստանյանցին, Պետրոս Սիմեոնյանցին, Գևորգ Բարխուդարյանցին, Աբիսողոմ Հովհաննիսյանին, Մկրտիչ Պալյանին, Արշակ Նահապետյանին, Փիլիպպոս Վարդանյանցին, Ալեքսանդր Քիշմիշյանցին և Ավետիք Արասխան-

յանցին, անձնավորություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը 70-80 և 90-ական թվականների մեր հասարակական մտավոր, կուլտուրական առաջադիմության պատմության մեջ որոշ դեր ունեն կատարած: Մյուս կողմից՝ հայ պարբերական մամուլի, գրականության ու ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը և դպրոցական գործի զարգացումը, ապա նրան հաջորդող միապետական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, հայկական դպրոցների փակումն ու հազարավոր երկու սեռի մանուկներ փողոց շպրտելու փաստը, անպայման խոշոր տպավորություն են թողել զգայուն և տպավորվող Թումանյանի վրա: Այլապես դժվար կլինի մեզ բացատրել նրա հայ լեզվին ու գրականության նվիրված լինելու ուխտը, որը նա անենայն սրբությամբ պահպանեց մինչև վերջին րոպեն:

Կոնսիստորիայում ծառայելով որպես գրագիր, զուգընթացաբար նա հայ և օտար գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրությամբ էր զբաղվում ու իր բանաստեղծական տաղանդը զարգացնում: Հենց սկզբից բանաստեղծի վրա խոր ազդեցություն են գործում ռուս դասական հեղինակներից Պուշկինն ու Լերմոնտովը, որոնցից բավական հաջող թարգմանություններ ու փոխադրություններ էր կատարում, միաժամանակ արտադրելով նաև ինքնուրույն, մեկը մյուսից գեղեցիկ բանաստեղծական գոհարներ:

Մինչև 1890 թ. սկզբները Թումանյանի բանաստեղծական տաղանդի մասին ոչ ոք տեղեկություն չուներ: Նա սկսել էր ոտանավորներ գրել, հավանորեն առանց մտածելու, որ ինքն իր մեջ անձնավորում էր հայ ժողովրդի ապագա մեծ բանաստեղծին:

Մենք՝ Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանների մի խումբ աշակերտներ, չբավարարվելով դպրոցի տված կրթությամբ, նկատելով, որ համարյա ամեն տարի փոփոխվող ուսուցչական կազմը մի կողմից, և դպրոցում ավանդվող առարկաների, գլխավորապես հայոց լեզվի և գրականության սահմանափակ ծրագիրն ու սխոլաստիկ ուղղությունը մյուս կողմից՝ մեր հարցասիրությունն ու հետաքրքրությունը բավարարել չեն կարող, որ հայագիտական առարկաների ծրագիրը գլխավորապես գրաբար լեզվի վրա է ծանրանում, իսկ աշխարհիկ լեզուն ու գրականության պատմությունը դպրոցական ծրագրից վտարված են, որ մի ժամանակ ուսուցիչների ղեկավարությամբ պարբերաբար կազմակերպվող աշակերտական դասախոսությունները վերացված են՝ ուսուցիչների կողմնա-

կի գործերով զբաղված լինելու հետևանքով, որոշում ենք գրական հավաքույթներ կազմակերպել ու ինքնազարգացմամբ զբաղվել, առանց ուսուցիչների օգնության դիմելու: Մեր ուսումնասիրության նյութը պիտի լիներ աշխարհիկ գրականությունը՝ վերածնության շրջանից սկսած մինչև մեր օրերի հեղինակները: Այդ նպատակի համար մենք օգտվում էինք Ներսիսյան դպրոցի բավական հարուստ մատենադարանից, զանազան ծուռ ու մուռ ճանապարհների դիմելով, քանի որ մատենադարանապետը դպրոցի վարչության կողմից հրահանգված ցուցակից դուրս մեզ գրքեր չէր տալիս: Շատ անգամ մենք, խորամանկորեն օգտագործելով նոր նշանակված մատենադարանապետի անտեղյակությունն ու բարությունը, գոյություն ունեցող ցուցակից դուրս գրքեր էինք վերցնում, հաճախ, մինչև անգամ, արգելված գրքեր ու ամսագրեր և մեծ հետաքրքրությամբ կարդալով, մեր հավաքույթների նյութ էինք դարձնում:

Այս եղանակով սկսեցինք ծանոթանալ մեր աշխարհիկ գրականության վերածնության շրջանի հետ, կարդալով Աբովյան, «Հյուսիսափայլ», «Կռունկ Հայոց աշխարհի», «Հայկական աշխարհ», «Փորձ» պարբերական հրատարակությունները և մի շարք հազվագյուտ ու արգելված գրքեր ու հանդեսներ: Շատ մեծ հետաքրքրությամբ էինք կարդում Գամառ Քաթիպա, Րաֆֆի, Սունդուկյան, Պռոշյան, Մուրացան, Շիրվանզադե, Նար-Դոս և ժամանակակից պարբերական հրատարակությունների մեջ լույս տեսնող թե' հրապարակախոսական և թե գրական-մատենախոսական բովանդակություն ունեցող հոդվածները: Ինչ ասել կուզի, իհարկե, որ մեր ուշադրությունից չէր վրիպում նաև ռուսաց գրականությունը՝ Պուշկին, Լերմոնտով, Տուրգենև, Գոգոլ, Դոստոևսկի, Պիսարև, Չերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով մեր առանձին հետաքրքրության առարկաներն էին:

Մեր գրական հավաքույթները տեղի էին ունենում կանոնավորապես ամեն շաբաթ երեկո, մեզանից մեկի կամ մյուսի մոտ: Մի երեկո մենք հավաքված էինք մեր ընկեր Դավիթ Շահլամյանի մոտ, որը շատ պարզ, ընկերասեր ու սիրելի տղա էր և ապրում էր իր հարուստ ու անզավակ քրոջ ու փեսայի հետ Նորաշենի թաղում, բնակարանի մեծ հարմարություններով, Թումանյանի հարևանությամբ: Դավիթը մեզ հայտնեց, որ Հովհաննեսը շատ լավ ոտանավորներ է գրում, քանիցս խնդրել է նրան կարդալ գրածները, բայց մերժումն է ստացել: Դավթի այդ հայտնությունը մեր հետաքրքրությունը շարժեց: Հանձնարարեցինք նրան մյուս շաբաթ երեկո մեր ժողովին հրավիրել նաև Հովհաննեսին:

Նշանակված օրը հավաքվեցինք Շահլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառության ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն նեթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապած: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարո», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները: Թումանյանի գրվածքները մեզ վրա խոր տպավորություն թողեցին ու զարմացրին իրենց արտահայտության ձևի գեղեցկությամբ, ոճի սահունությամբ ու կառուցվածքի անբռնազբոսությամբ: Մի շարք նիստեր նվիրեցինք այդ նորագյուտ բանաստեղծի ոտանավորների ծանոթության և ուսումնասիրության համար: Երբ վերջացրինք մեր աշխատանքը, առաջարկեցինք Թումանյանին մեր նշանակած ոտանավորներից մի ժողովածու կազմել, իսկ մենք որոշեցինք բաժանորդաթերթեր տարածել, որպեսզի բաժանորդագրությամբ հրատարակել կարողանանք:

Որպեսզի նախքան ժողովածուի լույս տեսնելը հայ ընթերցող հասարակությանը կարողանանք ծանոթացնել Թումանյանի բանաստեղծական կարողություններին, իր իսկ ձեռքով արտագրել տվինք «Արև և Լուսին» ավանդությունը և իմ մտերիմ ընկեր Գրիգոր Վանցյանի հետ տարանք «Տարազ» հանդեսի խմբագրատուն ու հանձնեցինք Ղազարոս Աղայանին, խնդրելով «Տարազի» մոտակա համարում տպագրել և եթե կարելի է, մի խրախուսական հոդված էլ գրել երիտասարդ բանաստեղծին ոգևորելու համար:

Աղայանը, կարդալով, շատ հավանեց, հարց ու փորձ արեց նրա որտեղացի և ով լինելու մասին ու խոստացավ մեր խնդիրն անպատճառ կատարել: «Արև և Լուսինը» 1890 թ. սկզբներում լույս տեսավ «Տարազ» շաբաթաթերթում, Ղազարոս Աղայանի մի փոքրիկ խրախուսականով(2): Առաջին անգամ ընթերցող հայ հասարակությունն առիթ ունեցավ ծանո-

թանալու մեծ ապագա խոստացող երիտասարդ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի գրելու ընդունակություններին:

Թումանյանը մեր առաջարկությամբ իր կազմած ժողովածուն ներկայացրեց Թիֆլիսի գրաքննիչին՝ թույլտվություն ստանալու համար, որը բավական երկար պահելուց հետո մերժեց թույլտվությունը: Ամառն արդեն վրա էր հասել: Մեր խումբը ցրվել էր Թիֆլիսից: Թումանյանը բարեկամների խորհրդով իր ժողովածուն ուղարկում է Մոսկվա, տպարանատեր Մկրտիչ Բարխուդարյանին, առաջարկելով թույլտվություն ստանալ և որոշ պայմաններով տպագրել: Աշնանը լույս տեսավ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն: 1890 թ. նոյեմբերին Ախալցխայում, ուր ուսուցչական պաշտոն էի վարում, ստացա Հովհ. Թումանյանից մի նամակ, հետը նոր լույս տեսած նրա անդրանիկ ժողովածուն, որը անչափ ուրախություն պատճառեց ինձ, և ես մի ոգևորված ու սրտառուչ նամակով շնորհավորեցի նրա գրական ասպարեզ գալու առաջին քայլը(3):

Զարմանալին այն է, որ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուում տեղ չի գտել նրա սքանչելի «Շունն ու Կատուն»: Երբ մենք կարդացինք նրա ոտանավորների տետրը ու իր իսկ մասնակցությամբ ընտրություններ կատարեցինք, «Շունն ու Կատուն» թեև մեծ զվարճություն պատճառեց, բայց առանձին գրական արժեք չտվինք: Այդ գրական տհասությունը մեզ՝ դպրոցականներիս, ներել կարելի է, բայց որ մեզնից հետո ավելի պատրաստված, հրապարակում անուն հանած ու դիրք գրաված հրապարակախոսներ ու գրականագետներ նրա երկերի գրական-բանաստեղծական արժեքը ժխտեցին, անգամ «Շունն ու Կատուն» ոտանավորը հեգնեցին, դա արդեն անթույլատրելի էր(4):

Հովհ. Թումանյանի գրական ասպարեզ գալու շրջանում մեր պարբերական հրատարակություններից Արասխանյանի «Մուրճը» առաջինն եղավ, որ երիտասարդ բանաստեղծին աշխատակցության հրավիրեց: Այդ ժամանակ «Մշակի», «Նոր-Դարի» ու «Արձագանքի» խմբագրություններից դժգոհ մի շարք հին ու նոր հայ գրողներ խմբվել էին «Մուրճի» շուրջը:

1921 թ. սեպտեմբերին, երբ մի օր ճաշին հրավիրված էինք Թումանյանի մոտ, ուր կային և մի քանի անվանի և բարձր պաշտոն ունեցող հայ կոմունիստներ, բանաստեղծը իրեն հատուկ հումորով ու զվարճախոսությամբ թամադայություն անելիս այսպես բնորոշեց իրեն.

- Ինչպես յուղոտ ծուն ներկ չի վերցնում, այնպես էլ ես չկարողացա այս կամ այն քաղաքական կուսակցության հարել, թեև թե' իմ և թե' իմ անձնական բարեկամների կողմից այդ ուղղությամբ փորձեր եղան:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր կուսակցությունների մեջ էլ նա անձնական բարեկամներ ու բազմաթիվ համակրողներ ուներ: Որպես գրող նրա հմայքն այնքան մեծ էր, որ նրա հետ զրուցելիս առիթ չէր լինում քաղաքական խնդիրներ շոշափել:

*

Տպագրվում է մի հատված «Հովի. Թումանյանց (հուշեր ու գծեր)» զեկուցումից, որ գրված է 1923 թ. մայիսին, Բաքվի լուսավորության տան կից հայկական ուսուցչական բյուրոյի պատվերով:

Հուշերի մի այլ տարբերակ տպագրվել է` «Կոմունիստ», Բաքու, 1923, N 39:

1. Հեղինակը նկատի ունի «Պոետն ու Մուսան» պոեմի հետևյալ տողերը.

Էնքան արիր, սատանի պես,
Որ գըրեցի մեծիս պարսավ.
Նա էլ - կո'րի, կո'րի, ասավ,
Մենք ենք տալի քեզ փող ու վարձ,
Դու, Մուսայի խելքով ընկած,
Վեր ես կենում մեր դեմ խոսում.
Էդպես պիսեր մենք չենք ուզում:

Առաքելյանի հիշատակած` «մերկացումները ոտանավորով» և պոեմի «որ գըրեցի մեծիս պարսավ» խոսքերը վերաբերում են «Չարամիտներին» բանաստեղծությանը (տե'ս ԹԵԺ I, 40):

2. Առաքելյանը շփոթում է. ինչպես պարզվում է Թումանյանի` 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Աբովյանին գրած նամակից, «Արև և Լուսինը» տպագրվել է առանց որևէ միջնորդության. պարզապես Աղայանը Թումանյանի տանը կարդացել է (ԹԵԺ V, 20) և հավանելով, տպագրել «Աղբյուրի» 1890 թ. N 8-9-ում (և ոչ թե «Տարազում»), առանց որևէ խրախուսականի:

Երկու պարբերականները իրար հետ շփոթված են նաև Առաքելյանի «Կոմունիստում» տպագրված հուշերում. այստեղ սխալ է նաև թվականը` 1889 թ. («Տարազը» սկսել է հրատարակվել 1890-ից):

3. Թումանյանին գրած Ա. Առաքելյանի 1890 թ. նոյեմբերի 16-ի նամակը տե'ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, N 516:

4. Ակնարկում է Խաչ. Մալումյանին և Գր. Արծրունուն: «Անգամ հեգնեցին «Շունն ու Կատուն» ոտանավորը» խոսքերը վերաբերում են Արասխան-

յանին, որը, 1889 թ. կարդալով տակավին անտիպ «Շունն ու Կատուն», ասել է. «...ասացեք, խնդրեմ՝ շունն ու կատո՜ւ և բանաստեղծությո՜ւն, սրանք ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...» (ԹԵԺ V, 415):

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 285-290, 934

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԻՋԱՆՅԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՀԵՏ

Թումանյանի հետ ծանոթացել եմ սրանից 46 տարի առաջ` 1889 թվին:

Այդ ժամանակ նա ծառայում էր Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայում, որը գտնվում էր Թիֆլիսի վանքի եկեղեցու բակում: Գիտեի, որ նա գրում է:

1890 թվից սկսած մենք շատ հաճախ էինք պատահում իրար: Բնակվում էինք միևնույն` Նորաշենի (այժմ` Հազիրի) փողոցում, իրարից բավականին մոտիկ: Նա հաճախ գալիս էր մեզ մոտ` տեսնելու իմ նկարները:

Նրա բանաստեղծությունների առաջին գրքույկը լույս տեսավ 1890 թվականին: Բաժանորդագինը, կարծեմ` 25 կոպ. էր: Ես այդ տարին Թիֆլիսի առաջին գիմնազիայի աշակերտ էի: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում հեկտոգրաֆով հրատարակվում էր «Օիածան» ամսաթերթը, որը միջնակարգ ուսումնարանների հայ աշակերտության միության օրգանն էր և տպագրվում էր մեր տանը: Նա հետաքրքրվում էր այդ թերթով և հաճախ կարդում էր:

Մի կիրակի օր Թումանյանը, մտնելով ինձ մոտ և տեսնելով ինձ թերթի տպագրությամբ զբաղված, ասաց.

- Բայց շա՜տ լավ տեղ ես գտել (ծիծաղելով, մատով ցույց տվեց դիմացի տունը). երբեք ոչ ոքի մտքովն էլ չի կարող անցնել, որ ոստիկանների քթի տակին, մի էսպիսի թերթ է տպագրվում. շատ լավ տեղ է ընտրված, կեցցե'ք:

Ապա ծիծաղելով, պինդ սեղմեց ձախ թևիս արմունկը ու շարժեց մի քանի անգամ: Իրավ, հենց մեր պատուհանների դիմաց, այդ նեղ փողոցում, գտնվում էր Թիֆլիսի ոստիկանության 5-րդ քաղաքամասի վարչությունը:

Թումանյանին հաճախ պատահում էի մեր ընդհանուր ծանոթների շրջանում ևս. շատ անգամ է պատահել, որ բավական մեծ խմբով (մոտ 40 երկսեռ երիտասարդներից բաղկացած) գնացել ենք Բուսաբանական այգի, Կոջորի սարերը և Կրծանիսի այգիները` խնջույքի: Այդ խմբում ունեինք լավ երգողներ` երգիչ Ամիրջանյանը, որ երգեցողության ուսուցիչ էր, երգիչ Մամաջանյանը, որ դեռ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ էր, և Ջանբաբյանը, որ լավ թառ էր նվագում և նույնպես երգում:

Այդ խմբում, բացի ուսուցիչներից և ուսուցչուհիներից, կային և միջնակարգ դպրոցների մի քանի աշակերտ-աշակերտուհիներ, որոնց թվում էի և ես:

Հիշում եմ, մի երեկո, երբ ես հրավիրված էի մի օրիորդի տոնախմբության առթիվ կազմակերպված ընտանեկան երեկույթի, հյուրերի թվումն էր և Թումանյանը: Մենք պարում էինք ու զվարճանում: Թումանյանը պարել չգիտեր. նա ամբողջ ժամանակ լուռ ու մունջ նստած՝ նայում էր մեզ: Երբ նստեցինք սեղանի շուրջը, ինձ թամադա ընտրեցին: Պաշտոնական կենացները (օրիորդի և նրա ծնողների) վերջացնելուց հետո ես վերցրի բաժակը և դիմեցի Թումանյանին Պուշկինի հայտնի բանաստեղծության առաջին տողերով.

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа...

և շարունակելով խոսքս հայերեն՝ առաջարկեցի Թումանյանի կենացը, ցանկանալով նրան մեծ հաջողություն իր ընտրած ասպարեզում:

Թիֆլիսից ոչ հեռու (մոտ 2 ժամվա ճանապարհ), Թելեթի սարի ետևում գտնվում է Թելեթ գյուղը և «Թելեթի խեչը» (այսինքն՝ խաչը-սուրբը), որտեղ աշնանը մեծ տոնախմբություն և ուխտագնացություն էր տեղի ունենում: Մի աշնան, «Թելեթոբի» օրը, ես երկու ընկերներիս հետ գնացի Թելեթ, որը դեռ չէի տեսել: Թիֆլիսի կինտոների մի խումբ, ծառի տակ նստած, քեֆ էր անում. կինտոներից մեկը, որ ընկերոջս հարևանն էր, հրավիրեց մեզ իրենց սեղանին, և մենք երեքով, մոտ մի ժամ նրանց հետ նստած՝ ուտում, խմում ու նրանց սրամիտ կենացներն էինք լսում. նվագում էր «արղանը» (орга'н, երգեհոն - կինտոների սիրած երաժշտական գործիք): Սկսեցին և պարել. հավանեցինք նրանց մի պարը, որ կատարեցին երկու հոգով, առանց «արղանի» մասնակցության, միայն երգով՝ Թիֆլիսի բարբառով. այդ երգը ես գրի առա. պարում էին և միևնույն ժամանակ երգում երկուսն էլ.

Հացար Գիքո, մացար Գիքո,
Երկու շահու հաց առ, Գիքո.
Ցոմ-ցոմ պուրեբս նու իղիդի(1)
Սիպտակ թխած հաց առ, Գիքո.
Յիս քիզ ասի՝ գնա Կումիս
Ինչի՞ Կոդա կացար, Գիքո... և այլն:

Դրանից հետո մի օր Թումանյանին պատմեցի այդ մասին. նա շատ ծիծաղեց ու երգն անգիր արավ: Հետագայում, երբ մի անգամ մեծ խմբով գնացել էինք Ավճալա գյուղը զբոսանքի ու ճաշից հետո զվարճանում էինք, Թումանյանը ձեռքս բռնելով ասաց. «Արի', «Հացար Գիքո» պարենք». ու երկուսս երգելով պարում էինք, բոլորի ծիծաղը շարժելով:

Հյուրերի թվում կային մարդիկ, որոնք գուցե կամ ծանոթ չէին Թումանյանի նոր լույս տեսած գրվածքներին, կամ եթե ծանոթ էլ էին, չգիտեին, թե նա' է հեղինակը: Երբ մի օրիորդ իմ խնդրանքով երգեց Թումանյանի «Ներիր, ո'վ կույս, որ հուզեցի» երգը («Не брани меня, родная» ռոմանսի եղանակով) և ամբողջ սեղանը ծափահարեց, կրկին բաժակները ուղղելով Թումանյանին, նա շատ զգացվեց ու կարմրեց: Ոտքի կանգնած, բաժակը ձեռին, բանաստեղծը ժպտալով գլխով էր անում բոլոր սեղանակիցներին:

Ընթրիքից հետո նա մոտեցավ ինձ և, սեղմելով ձեռքս, ասաց.

- Ես լսել էի, որ Աբգար Հովհաննիսյանը լավ թամադա է, բայց (ծիծաղելով) դու էլ պակաս չես եղել նրանից:

1891 թ. ամառը հյուր էի գնացել Կոջոր՝ Հակոբ Ստեփանյանի մոտ, մի քանի օրով: Մի օր անտառում նստած կարդում էինք Թիֆլիսից ստացված թերթերը. «Մշակում» կարդացինք Ասիացու (Գր. Արծրունու) ֆելիետոնը, որտեղ ծաղրված էր Թումանյանի՝ «Մուրճ» ամսագրում լույս տեսած «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծությունը: Մի օր Թիֆլիսում հարցրի Թումանյանին.

- Ուրի՞շ, ո՞նց ես, կուրծքդ ի՞նչպես է,- ու նկատելով նրա հարցական հայացքը վերջին խոսքերիս վերաբերմամբ, ավելացրի,- էլ սամովարի պես եռ չի՞ գալիս:

Թումանյանն սկսեց ծիծաղել ու ասաց.

- Սպասի՜, ես նրան ցույց կտամ «սամովարը»...(2)

1894 թ. ամառը ես և Անդրեաս Բարխուդարյանը վճռեցինք գնալ Անի. մեր մարշրուտն էր երկաթուղու Միխայլովո կայարանից (այժմ Խաշուրի) ոտքով գնալ Բորժոմ, Բակուրիան (այն ժամանակ այդ տեղերում դեռ երկաթգիծ չկար) և Ցխրա-Ծղարո սարով իջնել Ախալքալաքի (Ջավախեթի) բարձրավանդակը, այնտեղից Ալեքսանդրապոլ (Լենինական), Անի և վերադառնալ Ղարաքիլիսայով (Կիրովական) և Ջալալօղլով:

Թումանյանը նամակներ տվեց իր ծանոթ ախալքալաքցի ուսուցիչներին ուղղած, որ մեզ ամեն աջակցություն ցույց տան մեր ճանապարհորդության ժամանակ: Թիֆլիսի կայարանում մեզ ճանապարհ գցելիս հիշեց, որ մոռացել է նամակ տալ Ախալքալաքի գավառի Արագովա գյուղի ուսուցիչ Յովվյանի անունով և Ա. Բարխուդարյանի հիշատակարանում մատիտով գրեց հետևյալը. «Այս հիշատակարանը ում ձեռքում որ տեսնես, նրան իմ տեղը կընդունես, իսկ եթե նա սև և կարճահասակ չլինի, իմացիր, որ հիշատակարանը գողացել են իմ սիրելի Անդրեասից»:

Ախալքալաքում մենք սիրալիր ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվումն էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Աղաբալյանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ:

Անիից վերադառնալով Ալեքսանդրապոլ, նամակ ստացանք Թումանյանից, իմացանք, որ նա գնալու է Ջալալօղլի և այնտեղ սպասելու է մեզ: Մենք բաժանվեցինք մեր ճանապարհորդակիցներից: Նրանք ուղևորվեցին Ախալքալաք, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Ղարաքիլիսա (որտեղ դեռ երկաթգիծ չկար): Մի օր մնալով Ղարաքիլիսա, Դվալ սարով անցանք Ջալալօղլի: Մյուս օրը եկավ և Թումանյանը:

Ջալալօղլում տեղի մտավորականները, որոնցից հիշում եմ ուսուցչուհի օրիորդ Ն. Գրիգորյանին և գյուղատնտես Սարգիս Սահակյանին, մի խնջույք կազմակերպեցին անտառում: Սահակյանը լավ նվագում էր կիթառ և երգում: Թումանյանի խնդրանոք նա մի քանի անգամ երգեց մի բան, որն սկսվում էր այս խոսքերով.

В стране свободы песни льются,
В стране неволи песен нет,
Там только стоны раздаются;
Свобода – жизнь, свобода – свет.

Խոսքերն ազդու էին և եղանակը՝ մելամաղձոտ: Թումանյանն ամեն անգամ լսելիս՝ հուզվում էր:

Մոտ մի շաբաթ մնացինք Ջալալօղլում, պտտելով շրջակայքը. Թումանյանն ու Անդ. Բարխուդարյանը գնացին Դսեղ, ես ուղևորվեցի Թիֆլիս(3):

Գիմնազիան ավարտելուց հետո 1895-1900 թթ. ես ուսումս շարունակում էի Պետերբուրգում:

Ամբողջ հինգ տարվա ընթացքում ամառները մի քանի անգամ եմ միայն պատահել Թումանյանին:

Թումանյանը շատ կենսուրախ ու սրամիտ մարդ էր: 1902 թ. ես ծառայում էի Բալախանում (Բաքու): Այդ ամառ ընտանիքս Մանգլիսի ամառանոցումն էր: Տասը օրով գնացի Մանգլիս: Մինաս Սամվելյանի հետ մի օր ձիով գնացինք Բելի-Կլյուչ (կամ Աղբուլաղ, այժմ՝ Թեթրի-Ծղարո): Այդ ամառ այդտեղ էին Ղազարոս Աղայանը և Թումանյանը:

Բելի-Կլյուչ մտնելիս պատահեցինք նրանց. շատ ուրախացան, համբուրվեցին մեզ հետ և խնդրեցին երեկոյան անպատճառ լինել իրենց մոտ՝ ընթրիքին: Դեռ ժամը 5-ն էր: Ես ասացի.

- Դեռ ժամանակ շատ կա, գնալու ենք Սամշվիլդո (Շամշուլդա) ամրոցը, այնտեղից կվերադառնանք և անպատճառ կանցնենք ձեզ մոտ՝ ընթրիքի:

Բայց մենք միայն ժամը 12-ին վերադարձանք: Թումանյանը գիտեր մեր իջնելու տեղը և այդ երեկո, նախքան մեր վերադարձը, երեք անգամ մտել էր այնտեղ և հարցրել մեզ: Երրորդ անգամ գալուց նա մի թուղթ էր թողել, որի վրա կարդացինք՝ «Անպիտան մանգլիսցիներ, վաղը ճաշին եկեք ներողություն խնդրելու»:

Մյուս օրը ճաշին գնացինք «ներողություն խնդրելու»: Ճաշի ժամանակ Ղ. Աղայանը երգեց իր «Քյոռօղլին»:

Այնուհետև միշտ բնակվելով Բաքվում, շատ քիչ անգամ եմ պատահել Թումանյանին:

*

Հուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

1. Ցոմ-ցոմ պուրեբս նու իղիդի - վրաց.՝ Խմոր-խմոր հացեր մի' գնիր:

2. Խոսքը վերաբերում է Թումանյանի «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում…» բանաստեղծության (տպագրվել էր՝ «Մուրճ», 1891, N 6) մասին Գր. Արծրունու (Ասիացի) հրապարակած ֆելիետոնին (տե՛ս «Մշակ», 1891, N 90): Խնդիրն այն է, որ թեպետ «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում…» բանաստեղծությունը իսկապես թույլ է, անմշակ, այնուամենայնիվ, Ասիացու (Արծրունու) ծաղրը վերաբերում էր ոչ այնքան նոր գրական ասպարեզ մտնող երիտասարդ բանաստեղծին, որքան «Մուրճի» խմբագրին՝ Ավ. Արասխանյանին, ու նրա ամսագրում տպագրվող Լևոն Մանվելյանի, Ալ. Ծատուրյանի բանաստեղծություններին և ընդհանրապես «Արասխանյանցի բանաստեղծական նոր դպրոցի արտադրություններին…» («Մշակ», 1891, N 90):

Արծրունու այդ քննադատությունը պատասխան էր «Մշակի» մասին հայտնած Արասխանյանի աննպաստ կարծիքի («Մուրճ», 1899, N 1, էջ 11-13):

3. Նույն ճանապարհորդության մասին տե'ս Օլգա Թումանյանի և Արշակ Բարխուդարյանի հուշերը և ԹԵԺ V, 94:

* * *

ԲԱԺՆՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԱԹ - Գրականության և արվեստի թանգարան

ԹԵԺ - Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, ակադեմիական հրատարակություն, Երևան, 1940-1959. նշված են ըստ հատորների՝ ԹԵԺ I, ԹԵԺ II և այլն

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 374-378, 907, 909, 943

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ

Հայ նոր գրականության մեջ Հովհ. Թումանյանի վիթխարի դերը պայմանավորվում է ոչ միայն նրա թողած գրական ժառանգությամբ, այլև նրանով, որ Թումանյանը դարձավ իր ապրած շրջանի գրական ընթացքի ղեկավարն ու շարժիչ ուժը: Հասարակական գործունեությամբ Թումանյանը հափշտակվում էր «մոլեռանդի ֆանատիկոսությամբ»[74]: Այդ են վկայում նրա ժամանակակիցները: Ավ. Իսահակյանը, օրինակ, գրում է. «Նրա սիրտը անկուշտ էր և անհագ, ուզում էր ամեն բան ունենալ, ամեն բանի հասնել, ամեն տեղ լինել: Ուզում էր և գրել, և հասարակական, և քաղաքական գործիչ լինել, այն էլ, իհարկե, առաջին կարգի: Ամփոփվելու ժամեր չուներ... Հասարակությունը քաշում էր նրան դեպի իրեն, ինքն էլ ձգտում էր դեպի նա, և բոլորվում էր նրա շուրջը»[75]:

Եվ, իրոք, Թումանյանը եղել է իր պետականություն չունեցող երկրի պետական գործիչը, այնպիսի մի հեղինակություն, որի խոսքն ավելի մեծ ազդեցություն է ունեցել ժողովրդի վրա, քան կարող էր ունենալ պետականորեն սահմանված որևէ օրենք կամ հրաման: Ինչպես նկատում է Տիցիան Տաբիձեն, «Հովհաննես Թումանյանը իսկական նահապետի ազդեցություն ուներ հայ ժողովրդի վրա: Նրա խոսքը լսում էին»[76]:

Թումանյանի գրական-հասարակական գործունեությունը բխում էր ժամանակի պատմահասարակական հանգամանքներից: Վստահ կարելի է ասել, որ իր ժամանակի գրողներից ամենից շատ Հ. Թումանյանն է հետաքրքրություն ստեղծել դեպի գրականությունը և նպաստել հայ գրականության և հայ գրողի ժողովրդականացման, քանի որ նա, իրոք, որ «կենտրոնաձիգ անձնավորություն էր...»[77]:

Թումանյանը այնքան է մտահոգված եղել գրականության խնդիրներով, որ անգամ սովորական հավաքույթներին, նույնիսկ խնջույքներին, որոնց մշտական անզուգական «ամենայն հայոց թամադան» է եղել, աշխատել է տալ գրական բնույթ: Ինչպես վկայում է Գևորգ Մեսյանը, «չկար

---

[74] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1969, էջ 118:
[75] Նույն տեղում, էջ 20:
[76] Նույն տեղում, էջ 729:
[77] Նույն տեղում, էջ 11:

գրողների միություն, չկար գրողների ակումբ, բայց Թումանյանի մասնակցությամբ եղած քեֆերը... մի տեսակ գրական հավաքույթներ էին կարծես»[78]:

Հովհ. Թումանյանի մեջ վաղ են արթնացել ոչ միայն գրողն ու արվեստագետը, այլև գրական-հասարակական գործիչը: Դեռ Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին նա մասնակցել է դպրոցում կազմակերպվող գրական հավաքույթներին, օրինակ՝ Վրեն Տաշրացու, Հյուսյան Մեսրուզի և այլ ընթերցասեր պատանիներից կազմված գրական խմբակի պարապմունքներին: 1885-86 թթ. նա Ան. Աբովյանի, Ե. Խարազյանի և այլ գրասերների շրջանում էր: 1887-88 թթ. Թումանյանի մասնակցությամբ ստեղծվեց գրական մի փոքրիկ միավորում՝ «հնգյակ»[79], որի անդամներն էին Հովհաննես Թումանյանը, Դավիթ Շահլամյանը, Արամ Առաքելյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Արսեն Ղլտճյանը: Շաբաթ օրերին տեղի ունեցող նրանց պարապմունքների զգալի մասը 1888 թ. ապրիլից տեղի են ունեցել Թումանյանի բնակարանում:

1880-ական թթ. վերջերին և 90-ական թթ. սկզբներին արվում են գրական ֆոնդ և հայ գրողների միություն ստեղծելու փորձեր, որոնց մասնակցում է նաև Հովհ. Թումանյանը: Այս գործում նշանակալից դեր են խաղացել Ավ. Արասխանյանը և Ե. Շահազիզը: Թումանյանը 1892 թ. գրական ֆոնդի հիմնադրման նպատակով Արասխանյանի հրավիրած ժողովի քարտուղարն էր: Նա մասնակցել է նաև՝ նույն նպատակը հետապնդող՝ 1893 թ. հոկտեմբերի 2-ի ժողովին[80]:

Չունենալով գրական որևէ հաստատություն, բայց զգալով գրականության հարցերի շուրջը համատեղ խորհելու ու գործելու կարիք, հայ գրողները ժողովներ էին հրավիրում հենց իրենց բնակարաններում: Իսկ Թումանյանի բնակարանը, որտեղ էլ որ այն գտնվելու լիներ՝ Բեհբության թե Վոզնեսենսկայա փողոցներում, միշտ եղել է հայ գրողների սիրելի հավաքատեղին: Հայտնի է 1897 թ. հունվարի 18-ի ժողովը Թումանյանի բնակարանում, որին մասնակցում էին 12 հոգի, այդ թվում Շիրվանզադեն, Մուրացանը, Փափազյանը, Պռոշյանը, Աղայանը... Այս մասին

[78] Նույն տեղում, էջ 629:
[79] Տե՛ս **Ա. Ինճիկյան,** Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 221:
[80] Ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Կարապետյանի «Նյութեր Հ. Թումանյանի հասարակական գործունեությունից»,- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, N 3, էջ 147-154:

ունենք իր՝ Հովհ. Թումանյանի վկայությունը: Ահա թե ինչ է գրում նա 1897 թ. մարտի 5-ին Սեդրակ Բալայանին և Արամ Նազարեթյանին հղած իր նամակում. «...Ինձ մոտ հրավիրեցի գրողների մի խումբ, մի գրական (բելետրիստների) շրջան կազմելու, հարկ եղած ժամանակ գրական մարդկանց և գրականության շահերը պաշտպանելու և գրական զանազան խնդիրներ հարուցանելու և վճռելու... 6-7 ժողով ենք ունեցել և գուցե փոփոխվի, բայց կհարատևի (V, 129): Նույն շրջանում այդպիսի ժողովներ տեղի են ունեցել Պ. Պռոշյանի տանը: Նման մի «տասը ժողով» էլ հրավիրվում է դարձյալ Հ. Թումանյանի տանը 1898 թվին: Հայ գրողների կազմակերպության բացակայությունը մտահոգել է Թումանյանին: Այդ մասին նա գրում է իր 1899 թ. մայիսի 6-ի նամակում. «Դժբախտաբար մեր գրողների մեջ կապ ու հարաբերություն չկա, այնինչ մենք ունենք ընդհանուր ցավեր ու շահեր, որ կարևոր են դարձնում այդ հարաբերությունը, մենք զգացմունքներ ու մտածմունքներ ունենք, որ միայն իրար կարող ենք հայտնել ու խոսել» (V, 146): Նույն նամակում Թումանյանը հույս է հայտնում, որ գրողների միավորում ստեղծելու գործը «մոտիկ ապագայում, հարկավ, գլուխ կգա» (նույն տեղում):

1896 թ. Թումանյանը հաճախակի մասնակցում է բժիշկ Ար. Զարգարյանի բնակարանում կազմակերպված դասախոսություններին, որոնցից մեկի ժամանակ ծանոթանում է Փ. Վարդազարյանին և իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին: «Այդ օրվանից,- գրում է Ար. Զարգարյանը,- ինքնաբերաբար կազմվեց մի չորրորդություն»[81]: 1897 թ. վերջերից իշխանուհի Թումանյանն իր տանը կազմակերպում է «հինգշաբթիներ»[82], որոնց մասնակցում են Լ. Շանթը, Ար. Զարգարյանը, Փ. Վարդազարյանը, Տիգրան Հովհաննիսյանը, բժիշկ Արծրունին և ուրիշներ: Գրական այդ սալոնի մտահոգության կենտրոնում էր գրողների միություն և գրական ֆոնդ հիմնելու խնդիրը: Այդ մասին իշխանուհի Թումանյանը գրում է. «Մեր հինգշաբթի երեկոներին հաճախ էինք խոսում գրողների մի ընկերություն հիմնելու, գրական ֆոնդ ստեղծելու և գրողների երկերը այդ ֆոնդի գումարներով հրատարակելու շուրջ: Մի քանի ամիս մենք զբաղվեցինք դրանով, ծրագիր կազմեցինք և մտածում էինք, թե ինչպես գլուխ

---

[81] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 274:

[82] **Ա. Ինճիկյան,** Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, էջ 412:

բերենք գործը»[83]: Այս ընթացքում Թումանյանը նույնպես ջանք չի խնայում օժանդակելու գրական ընկերություն հիմնելու գործին: Նա ամեն կերպ աշխատում է բարձրացնել գրականության վարկն ու նշանակությունը, լուծել գրողներին նյութապես ապահովելու խնդիրը, մի հարց, որ 90-ական թթ. դրվում էր մեծ սրությամբ: Այդ տարիներին շարունակվում է պայքարը գրական ֆոնդ և գրողների ընկերություն հիմնելու համար և այդ գործի առաջամարտիկներից մեկը դառնում է Հովհ. Թումանյանը: Եթե անգամ նախաձեռնողը լինում էր ոչ թե նա, այլ մեկ ուրիշը, միևնույն է՝ առաջինը նրան էին տեղյակ պահում պայքարի ընթացքի մասին: Այդ են վկայում Ս. Շահազիզի, Ավ. Արասխանյանի և այլոց նամակները:

90-ական թթ. գրական ֆոնդ և ընկերություն հիմնելու փորձերը ձախողվում են: Գրականության հետ կապված բոլոր հարցերը դարձյալ թողնվում են ինքնահոսի, բայց և այնպես պայքարը չի դադարում: Օրինակ՝ տպագրվում են հայ գրողի նյութական աննախանձելի վիճակին նվիրված՝ Խաչատուր Մալումյանի հոդվածները, որտեղ կարդում ենք. «...Գրողը կամա-ակամա մոռանում է, մի կողմ է թողնում իր գլխավոր զենքը՝ գրիչը, իր գլխավոր պարապմունքը՝ գրելը, և... դառնում է անտարբեր, և միանգամայն անարդյունավետ: Դա է պատճառը, որ մեր գրողներից շատերը դեռ կենդանի ժամանակ մեռած են եղել հայոց գրականության համար»[84]: Բայց այս հարցը բարձրացվում է «Մշակում»: «Նոր դարը», «Արձագանքը», ինչպես նաև մամուլի այլ օրգաններ ևս, այս հարցում արտահայտում էին գրական-քաղաքական որոշակի հոսանքների տեսակետները:

Թումանյանը իր արդարացի դժգոհությունն է արտահայտում ժամանակի մամուլից, որն իր սուբյեկտիվ վերաբերմունքով «թշնամական» էր թե՛ գրողի և թե՛ ճշմարիտ գրականության նկատմամբ. «Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հայհոյել գրականությունն ու գրողներին, իհարկե, միշտ քննադատության անունով, գրականության վրա սրտացավ հսկողի հավակնությամբ, միշտ անաչառություն աղաղակելով... Այդ կողմից միշտ աչքի է ընկել «Մշակ» լրագիրը, բայց «Նոր-Դարը» ճգնում է անպատճառ սրանից էլ խիստ ու խելոք երևալ: Գրականության մասին խորհրդածություն է անում, հարցեր է տալիս ու իրան-իրան պատասխա-

[83] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 478:
[84] «Մշակ», Թիֆլիս, 1892, N 145:

նում: Իհարկե, շատ անմխիթար պատասխաններ, հուսահատական եզրակացություններ, նախատինքներ ու խրատներ մեկը մյուսից ավելի անհեթեթ ու անճոռնի»,- գրում է Թումանյանը 1899 թ. «Մեր գրական վարք ու բարքից» հոդվածում (IV, 51):

Հովհ. Թումանյանի դժգոհությունը, որ քանիցս արտահայտվել է դեռևս 1890-ական թթ. սկզբին, հետևանք էր մամուլում արտահայտված այն տեսակետների, որոնք մերժում էին հայ գրողներին նյութապես օգնելու և գրական ֆոնդ ստեղծելու կարևորությունը: Օրինակ, նույն «Մշակը», որի էջերում 90-ական թթ. բարձրացվում էին այդ հարցերը, 1897 թ. փետրվարի 13-ի «Գրողներին օգնելու գործը» առաջնորդողում գրում է. «Մեր գրականության մեջ հասարակության վրա մունետիկ է դնում և հասարակական նպաստ պահանջում է թե երիտասարդ գրողը, որը ուժ ունի սեփական աշխատանքով և պարապմունքով ապրելու, թե զառամյալ գրողը, որն արդեն անընդունակ է աշխատանքի և անպայման կարոտ աջակցության»[85]: Եվ այս հոդվածի առիթն այն է, որ 1897 թ. Բաքվի Մարդասիրական ընկերությունը որոշել էր օգնել Հ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի և Ղ. Աղայանի ընտանիքներին: «Մշակն» այդ փաստը համարում է «բացարձակ անհամակրելի», «մեծապատիվ մուրացկանություն», «ծրիակերություն», և զարգացնում է այն միտքը, թե եթե գրողը ունի կողմնակի աշխատանքով իր ապրուստը հայթայթելու հնարավորություն, ապա իրավունք չունի «աչք տնկելու հասարակական փողերի վրա»[86]: Սրա պատասխանը տպագրվում է «Տարազում», ուղիղ մեկ տարի հետո, 1898 թ. փետրվարին (N 5), ուր «Մշակի» վերոնշյալ առաջնորդողը համարվում է «մի չտեսնված սոփեստություն, մի անզուգական խայտառակություն»: Հոդվածի հեղինակը՝ Սեդրակ Թառայանը, դիմելով «Մշակի» խմբագիրներին՝ Ա. Քալանթարյանին ու Խ. Մալումյանին, ասում է. «Տեղն է, այո, տեղն է Աղայանցին, տեղն է Շիրվանզադեին, եթե այդ խելագարները, այդ Դոն-Քիշոտները մի մսխալ «խելք» (կարդա «անազնվություն») ունենային իրանց գլխում փոխանակ հայ գրականության, հայ կյանքի մասին մտածելու հաստատվեին նավթային երկրում, և մակլերություն անեին, այսօր սրանք Կասպից ծովի ափին եռհարկանի տներ, և Բալախանում շատրվաններ կունենային: ...Դուք զարմանում եք, թե ինչու երիտասարդ

---

[85] «Մշակ», 1897, N 18:
[86] Նույն տեղում:

գրողը չէ կամենում կողմնակի պարապմունք ունենալ: Շատ պարզ է, թե ինչու, որովհետև չէ կարելի սիրել համ աստծուն, համ էլ մամոնային»[87]:

«Մշակի» նույն հոդվածի դեմ Թումանյանը ևս արտահայտել է իր զայրույթը նամակներից մեկում, որտեղ նա «Մշակի» խմբագիրներին անվանում է «հրապարակախոզներ», «դուքանչիներ», որոնք իրենց մտավորական համարելով, միաժամանակ, «հրապարակավ ասում են, թե գրականությունը դեռ գործ չի և գրողը քանի ֆիզիքական ույժ ունի, պետք է գործ, այսինքն՝ կողմնակի պարապմունք ունենա, ահա դրանք հաշտեցնում են գրականությունն ու տերտերությունը..., և ուրանում են գրողի տանջանքն ու տառապանքը, այն նյարդային ցնցումները, քայքայումն ու հոգնածությունը, որ իրան հետ բերում է սրբազան կոչված ոգևորությունը» (V, 128):

Դեռևս 1890 թ., ձգտելով ազատվել և գրական մարդկանց ազատել հայ կողմնակալ մամուլի ազդեցությունից, Թումանյանը գրում է. «Ինձ, իրավն ասեմ, խեղդում է այս մթնոլորտը, չկա ընկերական շրջան, չկա գրականության մասին խորհող մարդոց շրջան» (V, 18): Այդպիսի շրջան ստեղծելու երազանքի արդյունքն են թե՛ «հինգշաբթիները», թե՛ «Վերնատունը» և թե՛ Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը:

90-ական թթ. ասպարեզ եկող գրական սերունդը այլևս չէր գնում «Մշակի» ետևից, չէր հարում նրա էջերում արտահայտվող գաղափարախոսությանը: Ավելին՝ փորձում էր պայքարել նրա դեմ: Նաև սրանով է պայմանավորվում «Վերնատան» ծնունդը: Հենց սկզբից «Վերնատունը» աշխատում էր ազատագրվել կողմնակալ մամուլի ազդեցությունից: «Եվ ամենքի իդեալն էր իրանց սրբության սրբոցի ազատագրությունը հրապարակախոսության լծից: Գրականությունը պիտի ազատ ու անկախ լիներ, դրված նրան պատշաճող բարձրության վրա իբրև մի ազգի ամենաառաջնակարգ ստացվածքը»[88]: Այսպես՝ «Վերնատան» հիմնադրումը Լեոն բացատրում է նաև գրականության ինքնորոշման, հրապարակախոսության լծից ազատագրվելու՝ ժամանակի պահանջով:

«Վերնատունը» նշանակալից դեր կատարեց հայ գրականության մեջ և «հինգշաբթիների» հետ միասին հանդիսացավ մի յուրօրինակ փուլ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնադրման ճանապարհին:

[87] «Տարազ», 1898, N 84-85:
[88] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 62:

«Վերնատունն» ըստ գրականագետ Ա. Ինճիկյանի՝ հիմնադրվել է 1899 թ. դեկտեմբերին[89]: «Վերնատան» մշտական անդամներն են եղել Թումանյանը, Ղ. Աղայանը, Լ. Շանթը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը՝ բոլորն էլ դարասկզբի հայ գրականության խոշորագույն դեմքեր, ինչպես նաև Նիկոլ Աղբալյանը՝ այդ շրջանի հայտնի բանասերներից և քննադատներից մեկը, որն ասես գալիս էր ամբողջացնելու գրական այդ ընտանիքը, ընդգծելու գրականության ու քննադատության անխզելի կապն ու միասնությունը: Նրանց բոլորի վկայությամբ «Վերնատան» ավագն ու առաջատարը եղել է Հովհ. Թումանյանը:

Վերնականները միմյանց հետ կապված են եղել մի շարք սկզբունքներով, որոնցից գրականագետ Ինճիկյանը առանձնացնում է հինգը.

ա) Գրական նախորդների վերագնահատություն.

բ) Հայ դասական գրականության արժեքների վերհանումը և լավագույն ավանդույթների զարգացումը.

գ) Համաշխարհային դասական գրականությունը որպես ուղենիշ.

դ) Ժողովրդական բանահյուսությունը որպես գրականության հիմք և ներշնչման աղբյուր.

ե) Գրականություն և ժողովրդայնություն[90]:

Բացի այս խնդիրներից, «Վերնատունը» պարբերաբար քննարկում է նաև այլ հարցեր, այդ թվում գրողի և քննադատության հարաբերության, գրականության տեսության, գրական-հասարակական կազմակերպություն հիմնելու և գրականության մշակների վիճակը թեթևացնելու հարցերը, հասարակական-քաղաքական երևույթներ, համաշխարհային մշակույթի պատմության դասերը, տարբեր ազգերի պատմությանը վերաբերող խնդիրներ և այլն: «...Խոսում էինք ազգերի պատմությունից, ժողովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից և մանավանդ գրականությունից»,- գրում է Ավ. Իսահակյանը[91]: Անդրադարձել են, օրինակ, դրամայի ժանրային առանձնահատկություններին, Ռ. Պատկանյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Ղ. Աղայանի, Րաֆֆու, Խ. Աբովյանի, Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին, նրանց և առհասարակ գրականության գեղարվեստական առանձնահատկություններին, գրականության ազգա-

---

89 «Գարուն», 1979, N 5, էջ 68:

90 Նույն տեղում, էջ 69-70:

91 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 11:

յին ծնին և ակունքներին: Ինչպես խոստովանում է Ավ. Իսահակյանը, նրա հիշողության մեջ անջնջելի հետք է թողել «Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի»[92] սկզբունքային դրույթը, որն ընկած է եղել «Վերնատան» գործունեության հիմքում:

Գրական սալոնը պարբերաբար քննարկել է նաև իրենց՝ «Վերնատան» անդամների գեղարվեստական գործերը, ստեղծագործական ծրագրերը: Այդպիսի պարապմունքներին մեծ կարևորություն է տվել հատկապես Հովհ. Թումանյանը: Նա, ավելի, քան մյուս վերնականները, սիրել է իր մտորումները կիսել գրչակից ընկերների հետ և համոզված եղել, որ յուրաքանչյուր գրողի և գրականության զարգացման համար անպայման կարևոր են գրողների փոխադարձ կապերն ու շփումը: Դ. Դեմիրճյանը դիպուկ է նկատել. «Կարելի է ասել՝ Թումանյանը ստեղծագործում էր հրապարակորեն, մի տեսակ կոլեկտիվ կերպով»[93]: Թումանյանի բնավորության այս գիծը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հետագայում, երբ նա ղեկավարում էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը:

Իհարկե, միշտ և բոլոր հարցերում չէ, որ վերնականները համաձայնվում էին միմյանց հետ: Ավելին՝ հաճախ էին տեղի ունենում կրքոտ բանավեճեր, որոնցից էր, օրինակ, Դ. Աղայանի և Դ. Դեմիրճյանի միջև ծագած վեճը հին ու նոր սերունդների փոխհարաբերության հարցի շուրջ: Քննարկման առարկա դարձնելով գրական ավանդների խնդիրը, Ղ. Աղայանը այդ երկու սերունդների մեջ սկզբունքային որևէ հակամարտություն չէր տեսնում, իսկ Դեմիրճյանը պնդում էր միանգամայն հակառակը:

«Վերնատունը» իր գոյությունը պահպանեց 6-7 տարի և որոշ իմաստով հանդիսացավ նախապատրաստական փուլ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնադրման համար:

900-ական թթ. հայ գրականության զարգացման որոշակի փուլ էր, իր բնորոշ առանձնահատկություններով. «Վերնատունը» այդ շրջանում ստեղծված գրական-ազգային խմբավորումներից մեկն էր միայն, թեև ամենից արժեքավորը և նշանակալիցը: Այս նույն շրջանում, երբ կառավարությունը թույլ չէր տալիս հիմնել գիտական-ազգագրական ընկերություններ, Երվանդ Լալայանը հիմնադրում է ազգակցական ընկերակցութ-

---

[92] Նույն տեղում, էջ 12:

[93] **Դերենիկ Դեմիրճյան,** Թումանյանի հետ, Երևան, 1969, էջ 51:

յուն՝ առևտրական հիմքերի վրա: Այդ ընկերակցությանն անդամագրվում են Հովի. Թումանյանը, Պ. Պռոշյանը, Գևորգ Ասատուրը, Գևորգ Ղարաջյանը և ուրիշներ: Վարչության նախագահն էր Մելիք-Ազատյանը: Հետագայում Լալայանին հաջողվում է ընկերակցությունը դարձնել ընկերություն: Վարչության նիստերը տեղի են ունենում Լալայանի բնակարանում: Այս խումբը նույնպես, ինչպես վկայում է Գևորգ Ասատուրը, որոշել էր կազմակերպել գրական ընկերություն. «Մենք նպատակ ունեինք,- ասում է նա,- մեր գրական խմբակը ընդարձակել և վերածել գրական ընկերության»[94]: Այսպես, ևս մի խմբակ, որին մասնակցում էր Թումանյանը և որի նպատակներից մեկը գրական ընկերության հիմնադրումն էր: Անշուշտ, այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ վարչության անդամները հիմնականում գրողներ էին կամ գրականության շահերով մտահոգված անձինք: Սակայն գրողների ընկերություն հիմնելու նրանց ցանկությունը չիրականացավ:

Նույն ժամանակ «հնգյակի» անդամները նույնպես շարունակում են գրողների միության և գրական ֆոնդ հիմնելու իրենց աշխատանքները: Այդ նպատակով իշխանուհի Մ. Թումանյանը 1904 թ. մեկնում է Բաքու և այդ հարցով դիմում Ներսես Աբելյանին: Վերջինիս և Սամսոն Հարությունյանի ջանքերով Բաքվում Ս. Հարությունյանի բնակարանում հրավիրվել է ժողով, ուր աշխույժ մտքերի փոխանակությունից պարզվել է, որ գրական ընկերություն հիմնելու առաջարկությանը համակրանքով են վերաբերվում նաև Բաքվի հայ մտավորականները[95]:

Այդ թ. Թիֆլիսի առաջնորդարանում Գարեգին Հովսեփյանի հրավերով տեղի է ունենում նույն նպատակը հետապնդող ժողով Հ. Թումանյանի մասնակցությամբ: Սակայն քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով ընկերությունն այդպես էլ չի հիմնվում: Մոտենում էր ռուսական առաջին հեղափոխությունը: Մարիամ Թումանյանը գրում է. «...մենք առժամանակ վճռեցինք հետաձգել գրողների ընկերության կազմակերպումը, որովհետև ընդհանուր քաղաքական դրությունը այնպես էր խառնվել, որ կառավարությունը դժվար թե հաստատեր այդ տեսակ մի ընկերություն»[96]:

---

[94] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 353:
[95] Հմմտ. նույն տեղում, էջ 478:
[96] Նույն տեղում, էջ 479:

1907 թ. ռեակցիայի տարիներին «իրար ետևից զանազան ընկերություններ են երևում միշտ կուլտուրական կամ հրատարակչական» (V, 206): Դրանցից մեկն էր 1907 թվին կազմված Ուսուցչական միությունը, որը դիմում էր Հովհ. Թումանյանի օգնությանը: Այդ տարիներին Թիֆլիսում ստեղծվող գրեթե յուրաքանչյուր հասարակական կազմակերպություն դիմում էր բանաստեղծի օգնությանը, որովհետև բոլորն էլ գիտեին, որ Թումանյանը միջամտում և մասնակցում էր ոչ միայն գրականության, այլև հայ ազգային կուլտուրայի, լեզվի, գիտության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գործի: 1909 թ. աշնանից, երբ արտասահմանից վերադառնում է Շիրվանզադեն, Հովհ. Թումանյանի տունը կրկին դառնում է հայ գրողների սիրելի հավաքատեղին: 1910 թ. Հովհ. Թումանյանը պարբերաբար ներկա է լինում Սերգեյ Գորոդեցկու ղեկավարությամբ Թիֆլիսում գործող «Цех поэтов» ընկերության չորեքշաբթիներին, Ուսուցչական միության ամենամյա համագումարներին: Թումանյանի մասնակցությամբ գրական երեկոներ են տեղի ունենում նաև Վարվարա Մելիք-Հայկազյանի տանը:

1911 թ. դարձյալ ամբողջ սրությամբ է դրվում հայ գրողի նյութականի հարցը: «Ընկեր» թերթում լույս է տեսնում հոդվածների մի ամբողջ շարք: Հակոբ Գենջյանը, շեշտելով գրական բարձր ճաշակ դաստիարակելու, ճշմարիտ ստեղծագործությունը գնահատելու անհրաժեշտությունը, հասնում է ծայրահեղության՝ հայ գրականության զարգացումը կապելով միայն գրողի նյութականի հետ: Նույն մտահոգությամբ Հ. Խոջիկը գրում է իր «Անխիղճ շահագործություն» հոդվածը[97]: Լույս են տեսնում Ալ. Ազատյանի «Գրական վարձատրություն»[98], Կ. Բուրչաքյանի «Գրողի նյութական դրությունը»[99] հոդվածները:

Կրկին արծարծվում է գրողների միավորում ստեղծելու հարցը: Այս հարցերին են վերաբերում 1911 թ. մարտին Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին գրած Թումանյանի նամակի հետևյալ տողերը. «Մոտիկ առաջիկայում ուզում եմ մի խորհուրդ հրավիրել մեր գրողներից ու գործիչներից» (V, 342): «Ֆիլիպը մի նոր ծրագիր է առաջարկում մեր հրատարակչությունների համար» (նույն տեղում): Դարձյալ ծրագրեր, փորձեր,

[97] «Ընկեր», 1911, N 4:
[98] Նույն տեղում, N 11:
[99] Նույն տեղում, N 13:

որոնք այս անգամ անկատար են մնում բանաստեղծի բանտարկության ու դատավարության երկար ընթացքի պատճառով:

Դատարանով արդարացվելուց անմիջապես հետո, որը թերթերում հրապարակվեց 1912 թ. մարտին, Թումանյանը հեռագիր է ստանում Մոսկվայի հայ գրական խմբակից: Ալ. Ծատուրյանի ղեկավարած այդ սալոնը Թումանյանին հրավիրում է Մոսկվա: Պետերբուրգից Թիֆլիս վերադարձի ճանապարհին, ապրիլին Թումանյանը երեք օր հյուրընկալվում է Մոսկվայի գրական հասարակայնության կողմից: Այնտեղ Թումանյանի պատվին կազմակերպվում են գրական երեկոներ: Նույն ամսին Թումանյանը վերադառնում է Թիֆլիս: Մառին ուղղված ապրիլի 26-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ նա մեծ ցանկություն է ունեցել տեղում մասնակցելու հայոց պատմագրության և հայագիտության ֆոնդի կազմակերպմանը և ափսոսանք է հայտնում, որ չի հասցրել: Այդպիսի ֆոնդ ստեղծելու առաջարկությամբ հանդես էր եկել Պետերբուրգի հայ գաղութը: Այդ նպատակով ստեղծվել էր հատուկ մասնաժողով, որի մեջ մտնում էին Ն. Մառը, նկարիչ Վ. Սուրենյանը, Ռ. Պատկանյանը և ուրիշներ: Նրանք հանդես եկան Էջմիածնի ճեմարանը հայագիտության հայկական ակադեմիա դարձնելու և գրական ֆոնդի հարցը պատմագրական և հայագիտական ֆոնդերի հետ միաժամանակ դնելու առաջարկով, որն իր պաշտպանությունը գտավ Մոսկվայի հայկական գաղութում: Մոսկվայում լսելով այդ մասին և վերադառնալով Թիֆլիս, Թումանյանը մտահոգվում է խնդիրը «հաստատ հողի վրա դնելու և ծրագրից գործին անցնելու» հարցով: Նա մեծ հույսեր է կապում պրոֆ. Մառի հետ. «Ինչ խոսք, որ այս ամենի մեջ Դուք լինելու եք գլխավոր դերակատարը և ես սրտանց ուրախ եմ, որ Հայկական Ակադեմիայի և հայագիտության գործը մեր մեջ հաջողվելու է Ձեր ձեռքով, կապվելու է Ձեզ հետ, որ այնքան վայելուչ ու գեղեցիկ է գալիս Ձեր սիրելի անձնավորությանը, Ձեր դիրքին ու հայագիտությանն արած անգնահատելի թանկագին ծառայություններին և Ձեր մեծ պատրաստությանը» (V, 271):

Հովհ. Թումանյանը և հայ մշակույթի այլ գործիչներ ոգևորված էին ազգային ֆոնդի ծրագրերով: Պատմագրության և հայագիտության ազգային այդ ֆոնդի նպատակն էր հավաքել, թարգմանել, ուսումնասիրել և հրատարակել հայ և այլազգի պատմագիրների տված տեղեկությունները հայերի մասին, տարբեր արխիվներում գտնվող՝ հայոց պատմությանը

վերաբերող նյութեր և փաստաթղթեր, հայոց վանքերի ու հին հուշարձանների արձանագրություններ և այլն:

Հայ պարբերական մամուլը ընդհանուր առմամբ ողջունում է հայ տպագրության 400-ամյակը, հայագիտության ու պատմագրության ազգային ֆոնդ ստեղծելով, հոբելյանը հավերժացնելու Պետերբուրգի հայ գաղութի առաջարկը: Հ. Առաքելյանն, օրինակ, դիմելով գործի նախաձեռնողներին ասում է. քանի որ «գործի գլուխն են կանգնած պրոֆ. Մառի, Ադոնցի և Վարդանյանի պես գիտության մեջ հեղինակավոր անձինք, պետք է ողջունել այդ նախաձեռնությունը»[100]:

Հովհ. Թումանյանը, որ մեծ շահագրգռվածություն էր հանդես բերում այս գործում, ազգագրական և հայրենագիտության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու և տարեկան մեկ-երկու ժողովածու հրատարակելու առաջարկությամբ դիմում է Կովկասի հայ ուսուցիչների միությանը: Այդ առաջարկությունն ընդունվում է միության 1912 թ. հունիսի 11-ին Գայանյան դպրոցում տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում: Ինչպես վկայում է «Հորիզոն» թերթի տպագրած հաղորդագրությունը՝ բանաստեղծն ինքն է հանձն առել հոգալ ժողովածուների հրատարակման ծախքերը[101]: Թումանյանը այդ պահին այնքան էր ոգևորված ազգային ֆոնդի և Հայկական ակադեմիա հիմնելու գաղափարով, որ գրական հարցը, ելնելով ազգի կուլտուրական զարգացման ընդհանուր շահերից, նվազ կարևոր էր համարում. «Միայն գրական ֆոնդը. էդ շատ է քիչ, և որքան գիտեմ, լավ էլ չի ծրագրված: Վերջապես մեկը դա. բայց դրանից ավելի լայն է Պետերբուրգի Հայոց պատմագրության ու հայագիտության կամ մի խոսքով հայագիտության Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը ինչ ձևով որ կհաջողի: Եվ շատ ավելի լուրջ է նրանց կազմը: Եվ ավելի մեծ տրամադրություն կա Պետերբուրգի և Մոսկվայի հարուստների մեջ մի մեծ գործ անելու էս մեծ տոնին (V, 373): Կամ. «...բայց չմոռանաս Պետերբուրգում էդ հայագիտության թե Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը... Գիտություն, գիտություն, տգիտության մեջ տառապում ենք: Էսքան էլ տգիտություն, ոչ մեզանից բան գիտենք, ոչ մեր հարևաններից, ոչ աշխարհից: Ինչի՞ նման է» (նույն տեղում): Նույնը կարդում ենք նաև 1912 թ. մայիսի 25-ին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին հղած նրա նամակում. «Ախր շատ ենք անգետ ու կույր - գյու-

---

[100] «Մշակ», 1912, N 80:

[101] Տե'ս «Հորիզոն»« N 124:

ղից մինչև քաղաք հոգևորական ու աշխարհական, գրող ու ընթերցող, տգետ, տգետ ամեն բանից, սկսած մեզանից, մեր պատմությունից, մեր կյանքից: Ահա, տեսնում ես էլի, լուսավորության (ամենալուրջ կերպով) ջահն ու տաճարը գազեթն են համարում, և, իհրավի, ուրիշ բան էլ չկա մեջտեղը» (V, 375): «Ուրիշ բան» ասելով Թումանյանը, անշուշտ, նկատի ուներ ակադեմիա, ընկերություն կամ ազգային-կուլտուրական որևէ այլ խոշոր հաստատություն, որի ստեղծմանը և հետամուտ էր գրողը:

Գրական ընկերություն և ազգային ֆոնդ ստեղծելու համար ծավալված պայքարը, որը սկսվել էր շատ վաղուց, 1912 թ. նոր թափ է ստանում: Այն համակում է աշխարհի բոլոր ծայրերում ապրող հայությանը, դառնում բառիս լայն իմաստով համահայկական հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիր: Այս անգամ հարցի բարձրացման առիթը հայ տպագրության 400-ամյա[102] և գրերի գյուտի 1500-ամյա[103] հոբելյանների նախապատրաստությունն էր: Գրեթե ամբողջ հայկական մամուլը, զանազան ընկերություններ և հաստատություններ այս կամ այն չափով մասնակցելով տոնի նախապատրաստական աշխատանքներին, որոշում են հավերժացնել այն համազգային-մշակութային մեծ արժեք ներկայացնող որևէ ֆոնդի հիմնադրումով: Եվ ահա դարձյալ հրապարակի վրա է դրվում գրական ֆոնդի գաղափարը: ««Ոստան» պիտի փափաքեր, որ հայ գրքի ներկա տոնը ըլլա գեղեցիկ առիթ մը բարվոքելու համար հայ հեղինակին նյութական վիճակը»[104],- այսպես գրում էր «Ոստան» եռամսյա պարբերականը: Նույնն էին գրում նաև հայ մամուլի ուրիշ շատ օրգաններ:

Յոբելյանի հետ կապված զանազան հարցերը լուծելու համար Էջմիածնում և Թիֆլիսում ստեղծվում են երկու միմյանցից անկախ հոբելյանական հանձնաժողովներ, որոնք սուր պայքարի մեջ են մտնում գրեթե յուրաքանչյուր հարցի շուրջ: Վեճի առարկա են դառնում, հատկապես, տոնը երբ և ինչպես տոնելու և ինչպիսի ֆոնդով հավերժացնելու հարցերը: Էջմիածնի հանձնաժողովը որոշում է տոնել 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին, իսկ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը, որ ստեղծվել էր 1912 թ. փետրվարին, հարմար է գտնում նոյեմբերի 25-26-ը: Թիֆլիսի հանձնաժողովի բոլոր որոշումներին տոն տվողն ու ղեկավարողը նրա նախագահ Լևոն

---

[102] Այդ հոբելյանը առաջարկել էր տոնել Լևոն դեռ 1904 թ. (տե՛ս «Մշակ», 1912 թ., N 219):

[103] Տպագրության 400-ամյակին գրերի գյուտի 1500-ամյակը միացնել որոշեց Թիֆլիսի հանձնաժողովն իր մարտի 17-ի նիստում:

[104] «Ոստան», 1912, Բ. եռամսյակ, էջ 466-467:

էր, որը բանավեճի մեջ մտնելով, իր «Երկու խոսք էջմիածնի հոբելյանական հանձնաժողովին» հոդվածում հերքում է հոկտեմբերի 13-ի ավանդական կապը գրերի գյուտի հետ[105]: Սակայն էջմիածնի հանձնաժողովը չէր զիջում: Իսկ հայության մյուս խոշոր կենտրոնում՝ Պոլսում շատ ավելի հաշվի էին առնում Թիֆլիսի հանձնաժողովի որոշումները: Ապրիլի 29-ին Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանի դահլիճում տեղի է ունենում հայ տպագրության 400-ամյակին նվիրված հոբելյանական 3-րդ նիստը, որին մասնակցող 20 տարբեր միությունների ներկայացուցիչները որոշում են դիմել Կովկաս, Ամերիկա և այլուր՝ նոյեմբերի 25-ին տոնելու առաջարկով: Հովհ. Թումանյանն այս հարցում հանդես է գալիս հաշտարարի դերով: 1912 թ. սեպտեմբերին նա գրում է «Հետաձգել և միասին տոնել» հոդվածը, ուր կարդում ենք. «Հիրավի, երբ դեռ ժամանակ կար, կարելի էր, որ քաղաքներն ու հանձնաժողովները հարաբերության մեջ մտնեին, կարծիքներ ու առաջարկություններ փոխանակեին, մի եզրակացության գային, ծրագիր մշակեին, բայց էդ չի արված...» (V, 207): «Միակ ելքն է հետաձգել մի վեց ամսով կամ մի տարով լուրջ պատրաստություն տեսնել և տոնը կատարել վայելուչ շքեղությամբ ու իմաստուն կերպով ամեն տեղ միաժամանակ ու միասին» (նույն տեղում): Թումանյանի այս հոդվածը, որ լույս է տեսնում 1912 թ. սեպտեմբերի 11-ին, «Հորիզոնի» N 198-ում, անմիջապես արձագանք է գտնում: Թերթի հաջորդ համարում տպագրվում է «Պետք է համաձայնության գալ» առաջնորդողը, իսկ Մեսրոպ Մելյանը սեպտեմբերի 14-ին տպագրված «Անհրաժեշտ է հետաձգել» հոդվածում գրում է. «Այսպիսով միացնում եմ իմ ձայնը պ. Հ. Թումանյանի և նրանց ամենի ձայնին, որոնք, ինչպես հոկտեմբերի 13-ը, այնպես և նոյեմբերի 26-ը գտնում են վաղ մեծ տոներն արժանապես կարենալ կատարելու նկատմամբ, ուստի պետք է և անհրաժեշտ է հետաձգել»[106]: Արձագանքներ եղան նաև Փարիզից: Ա. Չոպանյանը գրեց իր «Ռոպեին պահանջը», ուր ծագած վեճը համարում է «ամենեն տխուր ու ցավալի բաներեն մեկն է, որ երբեք պատահած ըլլան մեր ազգային կյանքին մեջ: Այդպիսի վեհ տոն մը որ կշահագրգռե բովանդակ հայությունը՝ առանց ոևէ բացառության, պետք է վեր մնար ամեն տեսակ վեճե ու բանակռիվե... Հովհաննես Թումանյան իր հոյակապ հոդվածով մատնա-

[105] «Հորիզոն», 1912, N 149:
[106] «Հորիզոն», 1912, N 201:

նիշ ըրած էր արդեն հույսի միակ նշույլը, որ կա մեր խավարչտին երկնքին մեջ»[107]:

Չոպանյանն առաջարկում է տոնակատարությունը հետաձգել մինչև Ամանոր:

Թումանյանի առաջարկին միահամուռ իր հավանությունն է տալիս նաև 1912 թ. սեպտեմբերի 16-ին Թավրիզում կայացած ժողովը, որը քննարկում է տոնի առթիվ էջմիածնից ուղարկված կաթողիկոսական կոնդակը: Վերջինից դժգոհում է նաև Վիեննայի «Հանդես ամսօրյան»: Թիֆլիսի հանձնաժողովը հետևելով Թումանյանի առաջարկին, տոնը պաշտոնապես հետաձգելու որոշում է կայացնում: Այն հրապարակվում է սեպտեմբերի 25-ին «Հորիզոնի» N 210-ում:

Մյուս հարցը, որի շուրջ ծագած բանավեճը հատկապես սուր բնույթ էր կրում, տպագրության 400-ամյակն ինչ ֆոնդով հավերժացնելու խնդիրն էր: Այս հարցն արդեն անմիջականորեն կապվում էր գրողների ընկերության հիմնադրման հետ: էջմիածինը առաջարկում էր հիմնել դպրոցական ֆոնդ: Իսկ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը որոշում է հիմնել հայ գրողների փոխադարձ օգնության ընկերություն, գրական ֆոնդ[108]: Ավելի վաղ, 1912 թ. հունվարի 28-ին ձայների մեծամասնությամբ այդ որոշումը կայացրել էր նաև Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերությունը՝ հայ տպագրության 400-ամյակին նվիրված հատուկ խորհրդակցությունում[109]: Այսպիսով՝ հենց 1912 թ. հունվարին, այսինքն դեռ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովի ստեղծումից առաջ է դրված եղել գրական ֆոնդի հիմնադրումով տպագրության 400-ամյակը հավերժացնելու հարցը: Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը, որը հիմնվեց փետրվարի 8-ին, իր ստեղծման օրից դարձավ այդ ֆոնդի և գրական ընկերության համար ծավալված պայքարի հիմնական կենտրոնը: 1912 թ. փետրվարի 8-ի Հայոց հրատարակչական ընկերության տպագրության 400-ամյակին նվիրված երկրորդ խորհրդակցական ժողովում ընտրվում է տպագրության 400-ամյակի հոբելյանական հանձնաժողով, որի կազմում ընտրվում են 15-ը, այդ թվում Ար. Զարգարյանը, Հ. Ակունյանը, Իս. Հարությունյանը, Ա. Աթանասյանը, Ե. Լալայանը, Լեոն,

[107] Նույն տեղում, 1912, N 211:
[108] Տե'ս «Հորիզոն», 1912, N 21:
[109] Տե'ս «Մշակ», 1912, N 21:

Շիրվանզադեն, Նար-Դոսը և ուրիշներ: Հանձնաժողովի պատվավոր անդամներ են ընտրվում Եփրեմ եպիսկոպոսը և Գաբրիել Սունդուկյանը[110]: Այս ցանկում չկար Հովհ. Թումանյանի անունը, քանի որ նա այդ ժամանակ կալանավորված էր և գտնվում էր Պետերբուրգում: Թիֆլիսի հանձնաժողովը «իր առաջին գործերից մեկը դարձրեց հայ գրական գործիչներին օգնող մի ընկերություն հաստատելը»[111]: Հայ գրողների ընկերության առաջին տարվա տեղեկագրի վկայությամբ՝ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը ցանկանալով օրինականացնել գրողների ընկերության և գրական ֆոնդի գեղեցիկ գաղափարը և միաժամանակ իրագործել հայ գրական շրջանների վաղեմի իղձը, որոշեց կազմել Հայ գրողների ընկերություն, որի կանոնադրությունը, ձևելով Թիֆլիսի լրագրողների և գրողների ընկերության կանոնադրության վրա, ներկայացրեց ընդհանուր ժողովին և ապա, հավանություն ստանալուց հետո, 1912 թ. հունիսի 18-ին՝ համապատասխան կառավարական մարմիններին: Կանոնադրությունը նույն թվի օգոստոսի 2-ին հաստատվեց կառավարության կողմից[112]:

Կանոնադրությունը կազմված էր 7 մասից և 39 պարագրաֆից, որոնցից առաջինում ընկերության նպատակը ձևակերպվում էր երեք կետերում.

«ա) Իր անդամների նյութական դրության բարվոքումը.

բ) Նրանց մտավոր, բարոյական և գեղարվեստական զարգացման նպաստելը.

գ) Նյութական փոխադարձ օգնություն»[113]:

Այս նպատակներն իրագործելու համար ընկերությունը պիտի վարձեր բնակարաններ, ձեռք բերեր շարժական և անշարժ գույք, գրական և գեղարվեստական երկերի հեղինակային իրավունք, կազմակերպեր հայ գրողների շահերի պաշտպանությանը նվիրված ժողովներ, հաշտարար միջնորդ դատարաններ՝ փոխադարձ համաձայնությամբ քննելու հրատարակիչների և գրողների միջև ծագած թյուրիմացությունները, հատուկ

[110] Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, N 28:
[111] «Հորիզոն», 1912, N 146:
[112] Տե՛ս «Տեղեկագիր» Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 1913 թ. գործունեության, Թիֆլիս, 1914, էջ 7: Ինչպես վկայում է մամուլը («Հորիզոն», N 146), նահանգական ատյանն արդեն նույն թվականի հուլիսի 10-ին հաստատած է եղել հիշյալ կանոնադրությունը:
[113] Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, N 252:

բյուրո՝ գրողներին իրավական և բժշկական օգնություն ցույց տալու և տեղեկատու բյուրո՝ ընկերության գործազուրկ անդամներին աշխատանքով ապահովելու համար: Կանոնադրության երկրորդ պարագրաֆի 7-րդ կետը գրական ֆոնդի մասին էր. «Հիմնել հատուկ ֆոնդ ընկերության անդամներին և նրանց ընտանիքներին միանվագ և մշտական նպաստ բաժանելու»: Ընկերությունը իր անդամների մտավոր ու գեղարվեստական զարգացմանը նպաստելու համար պարտավորվում էր կազմակերպել մատենադարաններ, ընթերցարաններ, գիտական արշավախմբեր, համերգներ, ներկայացումներ, ընթերցումներ, դասախոսություններ հանրակրթական և կյանքի այնպիսի խնդիրների մասին, որոնք շոշափում են գրողների շահերը: Հուլիսի 11-ի «Հորիզոնի» առաջնորդողն ամբողջությամբ նվիրված է գրողների ընկերությանը: Նրանում ասվում է. «Տասնյակ տարիներով մեզանում արծարծվող այս հարցը այս ձեռնարկությամբ մտնում է գործնականության մեջ: Դրվում է առաջին քարը»[114]:

Միավորվելով՝ գրողները պիտի բարձրացնեին գրականության նշանակությունը: Իհարկե, ընկերությունը չէր կարող միանգամից վերափոխել հայ գրական մթնոլորտը, բայց դա մի քայլ էր «գոնե ամենախիստ կերպով շեշտելու մեծ անհրաժեշտությունը, այն է՝ հայ գրականությունը իրան վայել դրության մեջ դնելու անհրաժեշտությունը»[115]: Ընկերության գործունեությանը իբրև անդամ կարող էին մասնակցել ոչ միայն Թիֆլիսի, այլև աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայ գրողները. 1913 թ. ընկերության անդամներից 81-ը Թիֆլիսից էր, 26-ը՝ Բաքվից, 5-ը՝ Նախիջևանից, 4-ական՝ Երևանից և Մոսկվայից, 3-ական՝ Բաթումից և Ալեքսանդրապոլից, 2-ական՝ Ախալքալաքից, Շուշիից, Ռոստովից և Պետերբուրգից, 1-ական՝ Վաղարշապատից, Յալթայից, Դուշեթից, Արդահանից, Քութայիսից, Վլադիկավկազից, Աստրախանից, Կոլայից, Շուլավերից, Գյուլագարակից, Բուխարեստից, Զաքաթալայից, Սալմաստից[116]: Նաև այդ պատճառով էր, որ իշխանության կողմից ընկերության հիմնադրման թույլտվությունն ու կանոնադրության հաստատման լուրը բոլոր հայաշատ կենտրոններում բուռն հրճվանքով ընդունվեց: Ալ. Ծատուրյանը Ժելեզնավոդսկից գրեց. «Վերջապե՜ս... սրտիս խորքից բացականչեցի ես:

---

[114] «Հորիզոն», 1912, N 147:
[115] Նույն տեղում:
[116] «Տեղեկագիր» Հայ գրողների կովկասյան ընկերության..., էջ 18-20:

Այժմ, հայ գրողներն էլ հանդես կգան իբրև հավաքական մի մարմին, իբրև նյութապես և բարոյապես կազմակերպված մի զորեղ ուժ... հայ գրողների միության գաղափարը - հրաշալի՜ է և սրտանց ողջունելի՜»[117]:

Գրողների ընկերության հիմնադրումը ուղեկցվում էր գրական և դպրոցական ֆոնդերի համար մղվող պայքարի թեժացումով: Լեոն վճռականապես դեմ էր դպրոցական ֆոնդին. նույն կարծիքին էր «Հորիզոնը», որի 1912 թ. հուլիսի 14-ի առաջնորդողում ասվում էր, որ եթե «այդ երկու ծրագիրները միաժամանակ հրապարակ նետվեն, կամ եթե լիակատար ազատություն տանք բոլոր մարմիններին և խմբակցություններին իրենց ցանկացած ֆոնդի ծրագիրը մեջտեղ քաշելու, ...պետք է, ուզենք, թե չուզենք, իրար հետ մրցեն և իրար ջլատեն»[118]: Առաջնորդողը պնդում էր, որ համազգային տոնը պետք է հավերժացվի մեկ համազգային գործով:

Այս հարցում Հ. Թումանյանը չէր կիսում Լեոյի կարծիքը և նրա «Համազգային հոբելյանը» հոդվածի առթիվ հանդես եկավ «Գրական ֆոնդ» հոդվածով, որտեղ գրականության առաջընթաց շարժումը կաշկանդող երևույթներից մեկը տեսնում էր այն բանում, որ հայ գրողը ժամանակ չի գտնում ստեղծագործելու, նվիրվելու միայն գրականությանը: Այդ գործով նա զբաղվում էր ի միջի այլոց, որովհետև իր և ընտանիքի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար ստիպված է պարապել այլ աշխատանքներով: Բայց, բանաստեղծի կարծիքով, «հույս էլ չկա, որ կփոխվի այդ դրությունը, որովհետև պատճառը շատ է հիմնական, ազգը փոքր է, ընթերցող հասարակությունը քիչ է, գրականության շուկան - սահմանափակ: Այս տեսակ փոքր ազգերի մեջ գրականությունը միշտ պահվում է անհատի, հասարակության թե պետության՝ արտաքին միջամտությամբ ու օժանդակությամբ» (IV, 193-194):

Եվ, իրոք, պետականություն ունեցող ազգերից և ոչ մեկի գրականության զարգացումը այնպիսի անմիջական կախման մեջ չի եղել գրողի նյութականից, մեկենասների, կամ հասարակական միավորումների, ընկերությունների, գրական սալոնների գոյության անհրաժեշտությունից, ինչպես մեզանում: Հայ գրական-հասարակական կյանքն ապրում էր հոբելյանի տոնակատարության խնդիրներով: Հայ գրքի, գրի ու տպագրության մասին անց էին կացվում բազմաթիվ դասախոսություններ, ոչ

---

[117] «Հորիզոն», 1912, N 199:

[118] «Հորիզոն», 1912, N 150:

միայն Թիֆլիսում, այլև Երևանում, Դիլիջանում և այլուր: Դասախոսություններն կարդում էին Լեոն, Շիրվանզադեն և ուրիշներ: Նրանք իրենց ելույթներում ընդգծում էին գրողի տնտեսական տխուր վիճակը, գրական ֆոնդի և ընկերություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Իբրև օրվա հրատապ խնդիր դրվում էր գրողի համար գրականությունը մասնագիտություն դարձնելու հարցը: Արշալույս Տեր-Հովնանյանը «Գրականությունը որպես պրոֆեսիա» հոդվածում գրում է. «Գրականությունը մեզանում չէ հայտնվում որպես որոշ ինքնուրույն պրոֆեսիա... Ուրեմն հայ վիպագրից, բանաստեղծից պահանջել այն, ինչ արտադրում են ռուսական, լեհական, նորվեգիական և այլն գրողների բեղմնավոր գրիչները, անկարելի է և անհույս... Ի՞նչ անել: ...Գրականությունը դարձնել պրոֆեսիա, որի համար պիտի ապահովել մի որոշ ընկերությամբ»[119]:

Վեճերը շարունակվում էին: Նույն «Մշակը», որ 1911 թ. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 30-ամյա հոբելյանը հավերժացնելու համար ինքն էր առաջարկել հիմնել գրական ֆոնդ, որ 1912 թ. փետրվարի 22-ի իր համարում տպագրել էր Արշալույս Տեր-Հովնանյանի վերոնշյալ հոդվածը, այժմ պաշտպանում էր դպրոցական ֆոնդ ստեղծելու և էջմիածնի հանձնաժողովի բոլոր մյուս որոշումները[120]: Հ. Առաքելյանը գրում էր. «Առանց ուրանալու գրական ֆոնդի կարևորությունը, մենք կարծում ենք, որ այնուամենայնիվ այժմ նախապատվությունը պետք է տալ դպրոցական ֆոնդին»[121]: Իսկ մի քանի օր անց՝ «Եվ եթե շատ լավ մտածելու լինենք, **գրական ֆոնդը** ավելի սահմանափակ, ավելի մասնավոր գաղափար է, քան **համազգային դպրոցական ֆոնդը:** Գրական ֆոնդից, եթե նա իրագործվի, վերջ ի վերջո կօգտվեն սահմանափակ թվով մարդիկ, մինչ դպրոցական ֆոնդից կօգտվի ամբողջ հայ ժողովուրդը»[122]: Մինչ վեճերը շարունակվում էին, «Հորիզոնի» 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ի N 204-ում տպագրվում է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հայտարարությունը, որով հավաստվում է, որ համապատասխան մարմինները հաստատել են ընկերության կանոնադրությունը, և որից պարզ է դառնում, որ ընկերության անդամ կարող են լինել ոչ միայն գրողները, այլև գրականագետ-քննադատները, լրագրողները, գիտության և գրա-

[119] «Մշակ», 1912, N 38:
[120] Նույն տեղում, N 147:
[121] Նույն տեղում, N 147:
[122] Նույն տեղում, N 151:

կանության բոլոր մշակները: «Հորիզոնի» հաջորդ օրվա՝ սեպտեմբերի 20-ի առաջնորդողը, որի հեղինակը հնարավոր է, որ ինքը՝ Թումանյանն է, սրտանց ողջունելով Գրողների ընկերության սկզբնավորումը, մեծ հույսեր է կապում նրա գործունեության հետ և տեսնում «գրագետների ընկերության» համեստ սկզբնավորության մեջ՝ մի զորեղ ազդակ հայ գրականության շքեղ զարգացման»[123]: Առաջնորդողը հայ մտավորականներին կոչ է անում կանգուն պահել «մի համեստ, բայց մտերիմ ու հարազատ օջախ, որի շուրջը բոլորել են Եղիշեներ ու Եզնիկներ, Նարեկացիներ ու Շնորհալիներ, Աբովյաններ ու Աղայաններ»[124]:

Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը նախատեսված էր հիմնադրել 1912 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովի և այն ընտրող բոլոր հայկական հաստատությունների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովում, բայց այդ հարցը թողնվեց հետագային և նախաձեռնող խմբին հանձնարարվեց այդ նպատակով հնարավորին չափ շուտ ժողով գումարել: Հիմնադիր ժողովը տեղի է ունենում 1912 թ. հոկտեմբերի 3-ին: Թե' ժողովի արձանագրության, թե' մամուլում եղած հաղորդման մեջ նշվում է, որ հիմնադիր անդամներից մասնակցեցին Լեոն, Ար. Զարգարյանը, Տիգրան Հովհաննիսյանը, Սեդրակ Թառայանը, Երվանդ Լալայանը, Գյուտ քահ. Աղանյանը և ուրիշներ: Բացակայել է Շիրվանզադեն: Հավանական է նաև Հովհ. Թումանյանի մասնակցությունը, քանի որ հենց այս առաջին ժողովում է նա ընտրվում ընկերության անդամ: Իսկ մասնակիցների մեջ նրա անունը չի հիշվում, քանի որ հիմնադիր անդամներ պաշտոնապես համարվում էին նրանք, որոնք ընտրվել էին 1912 թ. փետրվարի 8-ին, իսկ այդ պահին Թումանյանը կալանավորված էր և գտնվում էր Պետերբուրգում: Այդ ժողովում ընտրվում են ընկերության 8 անդամներ՝ Հովհ. Թումանյան, Արշակ Հարությունյան, Նար-Դոս, Ատրպետ, Փիլ. Վարդազարյան, Գրիգոր Վարդանյան, Ստ. Լիսիցյան, Հակոբ Գենջյան (Կարա-Դարվիշ), և որոշվում է ընկերության կազմը մեծացնելու նպատակով հաջորդ ժողովը գումարել հոկտեմբերի 10-ին: Վերջինում, որին մասնակցեցին 35 մարդ (այդ թվում Լեոն, Նար-Դոսը, Ստ. Լիսիցյանը, Ատրպետը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ), գաղտնի քվեարկությամբ նախագահ է ընտրվում Հովհ. Թումանյանը: Իր բացման խոս-

[123] «Հորիզոն», 1912, N 205:
[124] Նույն տեղում:

քում Ար. Զարգարյանը տալիս է ընկերությունը կազմելու հանգամանքների համառոտ պատմությունը, ընդգծելով Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովի դերը վաղուց ցանկալի այդ ընկերության ստեղծման գործում: Տ. Հովհաննիսյանը իր ելույթում հիշելով, որ Ս. Շահազիզը և Պ. Պռոշյանը առաջինն են արծարծել գրողների ընկերություն ստեղծելու միտքը, առաջարկում է հարգանքի տուրք մատուցել նրանց: Ընկերությունը իր գործունեությունը սկսում է նրանով, որ հոտնկայս հարգում է «գրականության անդաստանում գործած բոլոր անձանց հիշատակը»: Որոշվում է նաև շնորհավորական հեռագիր ուղարկել էջմիածին՝ տառերի գյուտի և տպագրության հոբելյանների առթիվ և թարգմանչաց օրը դարձնել ընկերության տոնը: Այդ ժողովում ընկերության անդամներ են դառնում 17 մարդ, այդ թվում Հովհ. Մալխասյանը, Հակ. Ալիխանյանը, Լ. Մանվելյանը, Վրթ. Փափազյանը, իշխ. Մ. Թումանյանը, Վրույրը, Սեյրին, Դ. Դեմիրճյանը, Աթ. Խնկոյանը, Հ. Հակոբյանը, Միք. Մանվելյանը և ուրիշներ: Թեև Գրողների ընկերության գործունեության 1913 թ. «Տեղեկագրում» գրված է, որ վարչության կազմը ընտրվել է հոկտեմբերի 3-ի ժողովում, բայց, ինչպես վկայում են առաջին երկու ժողովների արձանագրությունները, այն ընտրվել է հոկտեմբերի 10-ի ժողովում: Վարչության կազմը բաղկացած է եղել 8 հոգուց՝ Հովհ. Թումանյան, Լեո, Ա. Զարգարյան, Տ. Հովհաննիսյան, Ա. Աթանասյան, Գ. Աղանյան, Ար. Հարությունյան, Եր. Լալայան: Նույն այդ ժողովում ընտրվեցին նաև վարչության 9 փոխանդամ, վերստուգիչ մասնաժողով: Ի դեպ, վարչության կազմում առաջարկված թեկնածուներից միայն Թումանյանն է, որ ընտրվում է միաձայն: Թումանյանին և նորընտիր վարչության մյուս անդամներին հանձնարարվում է հաջորդ ժողովը գումարել մի ամսից ոչ ուշ: Հրատարակչական ընկերության գրասենյակը հանձնվում է նորակազմ ընկերության վարչության տնօրինությանը: 1912 թ. հոկտեմբերի 16-ին տեղի է ունենում ընկերության նորընտիր վարչության անդրանիկ նիստը, որտեղ նախագահ է հաստատվում Հովհ. Թումանյանը, որն այդ պաշտոնում անփոփոխ մնում է մինչև ընկերության գործունեության ավարտը: Նույն ժողովում Թումանյանի օգնական, վարչության փոխնախագահ է ընտրվում Տ. Հովհաննիսյանը, Ար. Զարգարյանը ընտրվում է գանձապահ, իսկ Գյուտ Աղանյանը՝ քարտուղար:

Ընկերությունը մտադիր էր Թիֆլիսում բացել Հայ գրականության ակումբ և ունենալ տպագիր իր օրգանը:

Ընկերության ստեղծումը ընդհանուր մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Դա արտահայտվեց նաև «Հորիզոնի» հոկտեմբերի 12-ի N 124-ի առաջնորդողում, ուր արծարծված մտքերն ամբողջությամբ, նույնիսկ որոշ արտահայտություններ բառացիորեն զուգադիպում են նույն հարցերի մասին Հ. Թումանյանի գրած «Գրական ֆոնդ», «Գործի ասպարեզը» և այլ հոդվածներին: Եթե նույնիսկ այս առաջնորդողը չի պատկանում Թումանյանի գրչին, ապա ակնհայտ է, որ դրա հեղինակը եղել է Թումանյանի հոդվածների և այդ օրերի ելույթների ազդեցության տակ: Համոզվելու համար բերենք մի քանի զուգահեռներ: «Մեզանից մեծ ու հառաջադեմ ազգերի մեջ էլ,- կարդում ենք Թումանյանի «Գործի ասպարեզ» հոդվածում,- դպրոցն ու գրականությունը կարոտում են արտաքին օգնության և վայելում են ազգերի ու պետությունների խնամքը, որքան ավելի ևս անհրաժեշտ պետք է լինի էդ խնամքն ու հոգացողությունը մեզանում» (IV, 216): «Եթե նման ընկերությունների կարիքը վաղուց զգացված է խոշոր կուլտուրական ազգերի կյանքում, ապա որքան մեծ պետք է լինի այդ կարիքը մեր պես փոքրիկ ու հետամնաց ժողովրդի համար»,- երկրորդում է առաջնորդողը:

Առաջնորդողում առաջ է քաշվում գրող-ընթերցող կապի խնդիրը, որը միշտ եղել է Թումանյանի ուշադրության կենտրոնում: Նա բազմիցս շեշտել է, որ հայ գրողի և գրականության «խանգարվածությունը» բացատրվում է նաև հայ ընթերցողի հետամնացությամբ ու ցածր մակարդակով և ընթերցողների սակավությամբ: Ինչպես պատմում է Վահան Թոթովենցը, Թումանյանը սիրել է կրկնել. «Բանը եվրոպացի գրող լինելը չէ, այլ հայ գրող լինելն է»[125]: Առաջնորդողը կարծես նպատակ ունի շարունակել ու բացատրել այդ միտքը. «...բավական է, որ մի եվրոպացի հեղինակ մի հաջող երկ արտադրե և նրա մի քանի տարվա ապրուստը, երբեմն և ամբողջ կյանքի ապրուստը ապահովված է: Պարզ չէ՞ թե որպիսի խեղդող և սպանիչ պայմանների մեջ է դրված հայ գրականությունը»: Գրականությունը հայ գրողին ապրուստ չի տալիս նաև այն պատճառով, որ բավարար չափով չեն սպառվում գրքերը, «...և այստեղից պարզ է, որ ընթերցողի քանակը կենսական նշանակություն ունի թե գրողի և թե նրա ստեղծագործության համար»:

---

[125] «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 141:

Պատահական չէ, որ ընկերության նպատակներից մեկն էլ դարձավ երեկույթների և դասախոսությունների կազմակերպման միջոցով անմիջական կապ ստեղծել գրողի և ընթերցողի միջև, նաև նպաստել ընթերցողների, այսինքն՝ ժողովրդի գրական-կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը:

Բայց հենց սկզբից Հովհ. Թումանյանը ստիպված եղավ հաղթահարել ընկերության կազմավորման հետ կապված մի շարք դժվարություններ: «Մշակ», «Баку», «Каспий» թերթերը ընկերության հիմնադիրներին մեղադրում էին այն բանում, որ «Նրանք փոխանակ հրավիրելու իսկական գրողներին, անդամ ընտրելու ինքնաբերաբար, դիմեցին քվեարկության եղանակի, որպեսզի կարողանան իրանք, իբրև հիմնադիր քվեարկողներ, ընտրել կամ չընտրել սրան-նրան, ում իրանք հարկավոր կհամարեն: Եվ այդպիսի կուսակցական վերաբերմունքի հետևանքն այն եղավ, որ վարչական ընտրությունների ժամանակ, օրինակ՝ իսկական հայ գրող Շիրվանզադեն ընտրական քվե չստացավ»[126]: «Каспий» թերթը գտնում էր, որ ընկերության առաջացրած ոգևորությունը և հաջողությունը սոսկ մակերևութական է և միայն թղթի վրա գոյություն ունեցող, որ այն անխուսափելիորեն կկործանվի և կդադարի իր նպատակին ծառայելուց. «...չար ու դաժան մի եզրակացություն» և այն էլ «Հայոց առաջին գրական ընկերության հենց առաջին քայլերի հանդեպ...»,- գրում է Թումանյանը և համոզված հայտարարում. «Ո՛չ, չպետք է կործանվի Հայոց գրական ընկերությունը: Քանի որ մի երկրում, մի հասարակության մեջ էդ տեսակ մարդիկ կան՝ էդ տեսակ մամուլ ու էդ տեսակ վերաբերմունք կա դեպի գրողն ու գրականությունը - նա ընդհակառակը, պետք է հաստատուն կանգնի, մեծանա, ուժեղանա, հարազատ ու տաք օջախ դառնա հայոց հալածական գրականության համար, ամուր նեցուկ ու պաշտպան դառնա հայոց խանգարված գրողի համար և բարձր պատվար ամեն չարության ու հալածանքի հանդեպ» (IV, 220): «Կովկասի հայոց գրական ընկերությունն ու իր քննադատները» հոդվածում նա բողոքում է Հակ. Գենջյանի, Սեդրակ Թառայանի, «Մշակի» հարձակումների, անհիմն մեղադրանքների դեմ՝ դրանք համարելով հրեշավոր երևույթ, զարմանալի ու զարհուրելի վարմունք: Ի պատասխան այդ հոդվածի «Մշակը» գրում է, թե սխալվում է Հ. Թումանյանը, «որ «Հորիզոնի» հետ միասին մի վայ-

---

[126] «Մշակ», 1912, N 248:

նասուն է բարձրացրել, թե «Մշակը» հակառակ է հայ գրողների ընկերության»[127]: «Ոչ ոք դեմ չէ Հայ գրողների ընկերության: Ձեզ միայն այն եմ ասում՝ թե «Մշակը», թե Շիրվանզադեն և թե «Каспий» ռուս թերթը.- մենք հեռու կմնանք ձեր ընկերությունից մինչև այն րոպեն, երբ ձեր Ընկերությունը տրամադրություն ցույց կտա ընդունել և ընտրել գրական մարդկանց և ոչ պատահական դիլետանտներին»[128]:

Վեճի առիթը Շիրվանզադեի ոչ այնքան բարյացակամ վերաբերմունքն էր ընկերության վարչության կազմի նկատմամբ: «Баку» լրագրի Թիֆլիսի թղթակից Կարա-Դարվիշը, նկարագրելով նորակազմ ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը, խեղաթյուրում էր փաստերը, գրելով, թե ժողովականները չեն կամեցել քվեարկել և վարչության կազմում տեղ տալ «իսկական գրող» Շիրվանզադեին: Փաստի խեղաթյուրման պատճառները զուտ անձնական էին՝ պայմանավորված Կարա-Դարվիշի առաջարկությունների մեծ մասի և վարչության կազմում նրա թեկնածության մերժումով: Ինքը՝ Շիրվանզադեն մի կարճ նամակով հերքում է այդ սուտը, որով ոգևորվել էր «Մշակը»: Նա գրում է. «Ես ինքս չեմ կամեցել քվեարկել և նույնիսկ ներկա չեմ եղել այդ ժողովին: Ես գրել էի նաև, որ երբեք և ոչ մի տեղ ցանկություն չեմ հայտնել նորակազմ ընկերության մեջ որևէ պաշտոն ստանձնելու»[129]: Շիրվանզադեն, իհարկե, մասնակցել էր ընկերության կազմակերպման աշխատանքներին, իհարկե, միշտ էլ արտահայտել էր իր «խորին համակրանքը դեպի գրողների ընկերությունը»[130], որի շահերը մոտ համարելով իր սրտին, խոստանում էր երբեք չմերժել և հնարավորին չափ օգտակար լինել նրան: Սակայն նա գտնում էր, որ նորաստեղծ միավորումը պետք է լինի զուտ գրողների, միայն գրականությամբ զբաղվողների ընկերություն, անտեսելով այն փաստը, որ հայ գրականության մեջ դժվար էր գտնել որևէ գրող, որն ստիպված չլիներ իր ընտանիքի ապրուստը հայթայթել գրականության հետ կապ չունեցող որևէ աշխատանքով: «Ինչ վերաբերում է այն բանին,- շարունակում է նա,- որ ես չեմ ուզում անմիջական մասնակցություն ունենալ ընկերության գործերում, այս այսպես կլինի մինչև այն օրը, երբ նա, վերջապես, կդառնա զուտ գրողների ընկերություն... Առայժմ նա, դժբախտա-

---

[127] Նույն տեղում, N 255:

[128] Նույն տեղում:

[129] «Հորիզոն», 1912, N 251:

[130] Նույն տեղում:

բար, այդպես չէ: Գոնե նրա նորընտիր վարչության կազմը ինձ համար անհասկանալի մի խառնուրդ է: Եթե բնական է, որ բժիշկների ընկերության ղեկը բժիշկների ձեռքումը լինի, կամ ինժեներների ընկերության ղեկը ինժեներների ձեռքում, հապա ինչո՞ւ չպիտի և գրողների ընկերության ղեկը գրողների ձեռքում լինի: Չգիտեմ, գուցե ես մոլորված եմ, բայց ինձ թվում է, որ յուրաքանչյուր արվեստագետ իր արվեստի համար պետք է լինի խստապահանջ, նույնիսկ բծախնդիր ոչ միայն ներքին բովանդակության, այլև արտաքինի, այլև ձևի վերաբերմամբ...»[131]: Բոլոր ընդդիմախոսներին պատասխանում է դարձյալ Հովհ. Թումանյանը. «Հայ գրողը եթե ուզում է գրականության մեջ զգույշ լինի ու խստապահանջ - թող էդպես լինի իր գրչի ու գրականության վերաբերությամբ» (IV, 219),- իրավացիորեն նկատում է նա:

Որքան էլ արդարացի հիմքեր ունենար Շիրվանզադեի առաջարկը, այնուամենայնիվ գործնական տեսակետից հայ իրականության համար անիրագործելի էր և սխալ: Հովհ. Թումանյանի հետ միասին Շիրվանզադեի հետ բանավեճի մեջ մտավ նաև Ա. Ղազարյանը և փորձեց նրան համոզել, որ մինչև «զուտ» գրողների ընկերություն ստեղծելը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև «զուտ գրողներ», իսկ դրա համար պետք էր հիմնել մի այնպիսի միավորում, որը հնարավորություն տար հայ գրողին գրականությունը մասնագիտություն դարձնելու և միայն դրանով զբաղվելու: Բանավիճելով Շիրվանզադեի հետ, Ա. Ղազարյանը հարցնում է. «կարո՞ղ է պ. Շիրվանզադեն գեթ մի հատիկ հայ գրող ցույց տալ, որ գրականությամբ պարապելով հանդերձ եղած չլինի կամ ուսուցիչ, կամ գործակատար, ժամանակավոր վաճառական, բժիշկ, իրավաբան, ինժեներ... մի բան, որ ուրիշ ազգերի մեջ բացառություններ կարող են համարվել, այնինչ մեր մեջ դրանք սովորական երևույթներ են»[132]:

Նույնքան անիրավացի էր նաև Տիգրան Նազարյանը, երբ իր «Կովկասյան հայ գրողների ընկերության առիթով» հոդվածում հրապարակայնորեն նկատողություն էր անում Սեդրակ Մանդինյանին Գրական ընկերությանը անդամագրվելու համար, երբ այդ անդամակցությունը «առնվազը, չէ թախանձվել»[133]: Վերջինս գրավոր իր զարմանքն է հայտ-

---

[131] Նույն տեղում:
[132] «Հորիզոն», 1912, N 251:
[133] «Մշակ», 1912, N 265:

նում, թե մի՞թե այդքան հարազատ, երազած ու ցանկալի ընկերությանը անդամագրվելու համար պետք է սպասել ինչ-որ հատուկ հրավերի: Իր պատասխանում նա հարցնում է. «...ինչո՞ւ **առաքինություն** պիտի համարվի վաղուց ցանկալի Ընկերության չանդամագրվելը»[134]: Մինչդեռ Տիգրան Նազարյանը «մահացու մեղք», «էտիկայի հակառակ» բան էր համարում բանաստեղծ և մանկավարժ Գևորգ Բարխուդարյանին չհրավիրելը, նրան համարելով մեր գրականության հսկաներից մեկը և այն, որ իբր ընկերությունը «ամենաընդարձակ բոյկոտ» է հայտարարել «Աղբյուրին» ու «Տարազին»: Տ. Նազարյանի հոդվածին նս անդրադառնում է Հովհ. Թումանյանն իր «Հրավիրելու իրավունք չկա» հոդվածով, ուր նա մեկ անգամ ևս հիշեցնում է ընկերության կանոնադրությունը: Թումանյանը գրում է. «պ. Մանդինյանը կարող է հարցնել.- բայց ո՞վ պետք է հրավիրեր, կամ ո՞վ իրավունք ուներ հրավիրելու, երբ մեջտեղը ոչ հարսանիք կա, ոչ հոբելյանական հանդես, ոչ ազգային խնջույք, այլ պետական օրենքով հաստատված որոշ կանոնադրությունով մի ընկերություն, որին անդամ գրվելու համար պետք է ենթարկվել գաղտնի քվեարկության. իսկ որտեղ կա գաղտնի քվեարկություն, էնտեղ կա ընտրության հետ միասին և չընտրվելու վտանգը կամ սև քվեներ ստանալու անախորժ դեպքը: Էս տեսակ հանգամանքներում մի՞թե հրավիրում են մարդկանց որևէ աշխարհքում, և վերջապես ո՞ւմ են հրավիրել մեզանում: Ոչ ոքի» (IV, 221):

Ընկերության անդամության իրավունքի հետ կապված վեճերը վերջին անգամ հանգամանորեն քննարկվում են նոյեմբերի 25-ի ժողովում: Ինչպես վկայում է այդ օրվա արձանագրությունը՝ Հ. Թումանյանը բացատրում է կանոնադրության առաջին կետը՝ ովքեր կարող են լինել Հայ գրողների կովկասյան ընկերության անդամ. «մանավանդ այդ հարցը այժմ մամուլի մեջ վեճի առարկա է դարձել: Մեր կանոնադրության առաջին կետի հիման վրա ընկերության անդամ կարող են լինել նրանք, որոնք հայոց մեջ աշխատում են գրականության, գիտության և մամուլի ասպարեզներում: Այսպիսով, պարզվում է, որ ընկերությունը ընտրյալների մի կաճառ չէ, հայկական ակադեմիա չէ, այլ մի հաստատություն, որի հարկի տակ կարող են ժողովվել խոշոր ու տաղանդավոր մարդկանցից սկսած մինչև ամենահամեստ աշխատավորն այդ ասպարեզում՝ փոխադարձ օգնության և բարոյական-գեղարվեստական զարգացման նպա-

[134] Նույն տեղում:

տակով ճիշտ այնպես, ինչպես ռուսաց գրական ընկերության մեջ, ուր Տոլստոյի, Տուրգենևի, Չեխովի և մյուս մեծերի հետ միասին գրված են շատ համեստ անուններ: Եթե մենք խիստ ենք լինելու և խտրական, ես կցանկանայի, որ այդ լիներ ընկերության բարոյականի վերաբերմամբ և աշխատենք նրա բարոյական պատկերը տանել մաքուր, անաղարտ, բարձր ամեն նեղ կուսակցական միտումներից: Եվ արդեն առանց այդ պայմանների չի կարող լինել գրական-գիտական մթնոլորտ, չի կարելի երևակայել գրական-գիտական մի հաստատություն»[135]:

Հարցի շուրջ ծագած տարաձայնությունները շարունակվում են նաև ժողովում: Հ. Գենջյանը բողոքում է այդ սկզբունքի դեմ, պահանջելով, որ ընկերության մեջ մտնեն միայն պրոֆեսիոնալ գրողները: Արշակ Հարությունյանը առարկում է, ասելով, թե հայերը ռուսների և այլ ազգերի օրինակով չեն կարող զուտ պրոֆեսիոնալ ընկերություն կազմել, քանի որ հայության մեջ գրականությունը որպես պրոֆեսիա չի ապահովում իր մշակներին: Արշակ Ղազարյանը առաջարկում է մի տարի ժամանակամիջոց ընդունել իբրև չափանիշ անդամագրության հարցում: Հովհ. Թումանյանը առարկում է, պնդելով, որ ժամանակը չի կարող չափանիշ ծառայել. «...էսօր դուրս եկած մի գեղարվեստական գրող կարող է այնպիսի մի երկ տալ, որ միանգամից կորոշի իր տեղը գրականության մեջ, կամ մի ուրիշը կտա գիտական ուսումնասիրություն, երրորդը դուրս կգա մամուլի մեջ այնպիսի թափով ու հոդվածներով, որ միանգամից կհամոզի, որ ինքը հրապարակախոսական մի խոշոր ընդունակություն է: Մի՞թե սրանց պետք է ասենք՝ սպասեցեք մի տարի, որ քեզ ընդունենք մեր ընկերության մեջ»[136]: Թումանյանի այս կարծիքին հավանություն է տալիս ժողովականների մեծամասնությունը:

Ընկերության հանդեպ թշնամաբար էր տրամադրված «Ընկեր» թերթը, որի ելույթները հատկապես գռեհիկ բնույթ էին կրում: Այնտեղ տպագրված «Արևելյան գերեզմանատներ» հոդվածում ասվում էր, թե հայ հասարակական բոլոր ընկերությունների գործունեությունը մի «ծիծաղելի ու ցավալի տրագիկոմեդիա է»[137]: Այս խոսքերը վերաբերում էին հատկապես գրողների ընկերությանը, մանավանդ որ նույն թերթի վերջին

---

[135] ԳԱԹ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության ֆոնդ, N 40:
[136] Նույն տեղում:
[137] «Ընկեր», 1912, N 32:

էջում տեղադրված էր անստորագիր «Դարձյալ մի անպետք հիմնարկություն» հաղորդումը, որտեղ խիստ հոռետեսորեն էր գնահատվում ընկերության հիմնադրման փաստը[138]: Սակայն այսպիսի հարձակումները ի վերջո չէին կարող որևէ նշանակություն ունենալ, քանի որ դրանք կորչում էին այն մեծ ոգևորության մթնոլորտում, որն ստեղծվել էր ընկերության հիմնադրման կապակցությամբ: Հովհ. Թումանյանի կոչը, որ լույս տեսավ «Հորիզոնում» և «Մշակում», լայն արձագանք գտավ և մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Կոչում ասվում էր. «Արդեն բացված է Հայ գրողների ընկերությունը: Վերջապես իրականություն է դառնում մեր լավագույն գրական հասարակական գործիչների վաղեմի իղձը՝ համախմբված տեսնել հայ մտքի ու գրչի մշակներին: Այսպիսով, հայ գրողն այսօր ունի մի հիմնարկություն, որին նա կարող է ապավինել կարիքի ժամանակ և մի ժամադրավայր, ուր հայ գրականության հարցերն ու խնդիրները կարող են պարզաբանվել ու հանգել բանավոր լուծման:

Վարչությունս հայտարարելով Ընկերության բացումը՝ սրտագին կոչ է անում հայ գրականության բոլոր ճյուղերի - գեղարվեստական գրականության, գիտության և հրապարակախոսության ասպարեզում գործողներին, ուր էլ նրանք լինեն, համախմբվելու նորակազմ Ընկերության շուրջը և միահամուռ ուժերով նվիրվելու ազգային գրականության բարգավաճման» (IV, 411):

Թումանյանի կոչը հասավ բոլոր հայաշատ կենտրոնները և հայության ամենատարբեր հատվածներին, ուրախացրեց ու ոգևորեց հայ մտավորականությանը, բայց նաև մտահոգեց: Պետերբուրգից Խաչենցին գրում է. «...մենք շատ ենք ուրախ այսպիսի գեղեցիկ անհրաժեշտության ու նրա վերաբերմամբ արտահայտված լավատեսության համար, եթե սակայն հայրենի սառն իրականությունը չգա վաղը նրա գլխին ջուր մաղելու»[139]: Հովհաննես Թումանյանը նամակ ստացավ Ալ. Ծատուրյանից. «Անհուն ուրախությունս եմ հայտնում, որ հայ գրչի մշակների միության բարձր գաղափարն այսօր արդեն մարմնացած, իրական հողի վրա է դրված: Սրտագին ողջույններ և բարեմաղթություններ անդրանիկ «Հայ

[138] Նույն տեղում:
[139] «Հորիզոն», 1912, N 235:

գրողների ընկերության», որի ծնունդն այնքան ջերմ փափագել ու երազել է ամեն մեկը մեզանից՝ իր չարքաշ կյանքի սև ու մութ օրերում...»[140]:

Բաքվից, Յին Նախիջևանից, Վլադիկավկազից, Արդահանից, Զաքաթալայից ընկերությանը անդամագրվելու ցանկություն են հայտնում բազմաթիվ գրական գործիչներ և գրողներ: Ողջույնի հեռագրերի և նամակների մեծ մասը ուղղվում էր անձամբ Յովհ. Թումանյանին: Ն. Յերթևեզյանի նամակում կարդում ենք. «Յամարձակություն ունեմ ի դեմս Զեզ շնորհավորելու Յայ գրողների միության գեղեցիկ գործը, որով միայն հնարավոր է առաջ տանել գրական կյանքի արգասավոր գործը»[141]: Ղազվինից Ան. Ղազարյանը գրում է. «Սիրելի բանաստեղծ, ողջունելով Զեր նախագահությամբ նորակազմ Յայ գրական ընկերության հաջող քայլերը և սրտիս շատ մոտ ընդունելով «աչքից ընկած» մեր գրականության փթթիլը՝ ուրիշ խոսքով ազգային կուլտուրայի վերակենդանանալը և դարավոր խավար համոզմունքների դեմ համախմբված մաքառումը տեսնելով ես ևս գալիս եմ անդամագրվելու այդ սրբազան գործին»[142]:

Նոյեմբերի 12-ին Բաքվի հայ գրողների ժողովը ողջունում է Թիֆլիսի Յայ գրողների կովկասյան ընկերությանը, համոզված լինելով, որ այն կդառնա «մի դպրոց, որը կբարձրացնե հայ գրողի գրական արժեքը, նրա մտքի մակերևույթը, վերջապես նրան կոգևորե և ասպարեզ կքաշե գրելու»[143]: Ժողովականները որոշում են ընդունում կազմակերպել գրողների ընկերության մասնաճյուղ:

Շնորհավորանքներից բացի, գրողների նորաստեղծ միությունը ստանում է նաև նյութական օժանդակություն, որը նույնպես համընդհանուր ոգևորության արդյունք էր: Այդպիսով, հնարավորություն էր ստեղծվում ամրացնել ընկերության նյութական հիմքերը, ստեղծել գրական ֆոնդ: 1912 թ. նոյեմբերի 25-ի՝ ընկերության երկրորդ ժողովի օրակարգի չորս խնդիրներից մեկը «Գրական ֆոնդի կանոնադրության քննությունն էր»[144]: Բայց բանավիճային բնույթ ունեցող ընթացիկ հարցերի առատության պատճառով գրական ֆոնդի խնդիրը հետաձգվում է հաջորդ՝ դեկտեմբերի 2-ի ժողովին, որի օրակարգի առաջին երկու հարցերն էին.

[140] «Յորիզոն», 1912, N 251:
[141] ԳԱԹ, ԹՖ, N 99/21:
[142] Նույն տեղում, N 99/22:
[143] «Յորիզոն», 1912, N 256:
[144] «Յորիզոն», 1912, N 261:

1. Վարչության զեկուցումը գրական ֆոնդի մասին.

2. Ընկերության 1913 թ. նախահաշվի քննությունն ու հաստատումը[145]:

Ժողովին ներկայացված նախահաշվից պարզվում է, որ ընկերության նյութականը պիտի գումարվեր անդամավճարներից, շաբաթական դասախոսություններից, երեկույթների, ներկայացումների ու համերգների եկամուտներից և այլն: Հասույթի 25 %-ը պետք է լիներ հիմնական դրամագլուխ, 10 %-ը պետք է առանձնացվեր իբրև գրական ֆոնդի անձեռնմխելի գումար, մնացածն օգտագործվեր ընկերության անդամներին փոխարինաբար տալու, նպաստների, գրասենյակային ծախսերի և այլ նպատակների համար: Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ Հ. Թումանյանը նյութականի՝ գրական ֆոնդի հարցը քննելիս շեշտը դնում էր բարոյական կողմի վրա: Այս առումով հետաքրքիր են այն տարաձայնությունները, որոնք ծագեցին հարուստներին դիմում անելու հարցի շուրջ: Լեոն գտնում էր, որ ընկերությունը հաճախ ստիպված կլինի դիմումներ անելու. «...հենց դիցուք այնպիսի մի դեպքում, երբ մեր ընկերներից մեկը կտառապի հիվանդությամբ և հարկավոր կլինի նրան անմիջական օգնություն ցույց տալ»[146]: Մինչդեռ Հովհ. Թումանյանը, պնդելով, որ «ընկերությունը ոչ միայն նյութապես պետք է բարձրացնել, այլև բարոյապես»[147], առաջարկում է դրամական օգնություն չխնդրել առհասարակ որևէ անհատ մարդուց: Ժողովը ընդունում է Թումանյանի առաջարկը: Գրական ֆոնդի հարցը քանիցս արծարծվում է Ավ. Արասխանյանի մահվան կապակցությամբ, որը տեղի ունեցավ 1912 թ. դեկտեմբերի 3-ին: Դեկտեմբերի 6-ին, Ս. Գևորգ եկեղեցում Գրական ընկերության նախաձեռնությամբ կատարված հոգեհանգստից հետո, Գայանյան օրիորդաց դպրոցի դահլիճում Հ. Թումանյանի նախագահությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունն ընտրում է թաղման կարգադիր հանձնաժողով, որի մեջ մտնում է ընկերության վարչությունն ամբողջությամբ (Ա. Քալանթար, Տ. Նազարյան, Արշ. Հարությունյան, Ն. Աղբալյան ու Դ. Դեմիրճյան): Այս հանձնաժողովն առաջին նիստում նպատակահարմար է գտնում «հավերժացնելու համար հանգուցյալի հիշատակը, հիմնել գրական ֆոնդ, որ կարող է կազմվել թե հատուկ նվիրատվություններից և թե պսակների

[145] ԳԱԹ, Հայ գրողների կովկասյան ընկ. ֆոնդ, N 40:

[146] Նույն տեղում:

[147] Նույն տեղում:

համար հատկացված գումարներից... ֆոնդը կհիմնվի հայոց գրական ընկերության մեջ»[148]: Դեկտեմբերի 9-ին, Ավ. Արասխանյանի թաղման օրը, դումայի դահլիճում նշանակված էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երկրորդ ժողովի շարունակությունը, որտեղ քննվելու էին գրական ֆոնդի կանոնադրությունն ու նախահաշիվը: Մեծ ուշադրությամբ է լսվում Հովհ. Թումանյանի ելույթը: Ժողովը որոշում է ընտրել մասնաժողով՝ քննելու գրական ֆոնդի կանոնադրությունը, այն տպագրելու և տարածելու անդամների մեջ: Դեկտեմբերի 23-ի նիստի գլխավոր հարցը դարձյալ գրական ֆոնդի խնդիրն է, որը սակայն հետաձգվում է վարչության անդամների մեծ մասի, այդ թվում նաև Հովհ. Թումանյանի բացակայության պատճառով: Ի վերջո, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 1913 թ. մարտի 2-ի ժողովում հաստատվում է գրական ֆոնդի՝ հիշյալ մասնաժողովի կողմից մշակված կանոնադրությունը և ընդունվում է որոշ փոփոխություններով ու նոր ծանոթագրություններով:

Հովհ. Թումանյանի կազմակերպչական մեծ տաղանդի շնորհիվ Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունն իր ստեղծումով իսկ մեծ աշխուժություն առաջացրեց, քանի որ նոր խոսք ու զրույց բացվեց գրականության մասին: Շատերը սկսեցին գրականությունը դիտել որպես ազգի ձևավորման, նրա գոյության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող գործոն: Ընկերության դերի ու նշանակության մասին պարբերական մամուլում լույս տեսան բազմաթիվ հոդվածներ, որոնց մեջ դրվում էր ընկերությանը համազգային օգնություն ցույց տալու խնդիրը: Հովհ. Թումանյանը ևս այս շրջանում գրում է հոդվածներ, որտեղ գրականությունը դիտում է որպես ազգի գոյության հիմնական պայմաններից մեկը, դնում է ազգային մեծ գրականության ու արվեստի ստեղծման պահանջ:

Այսպիսով, Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունն իր գոյության հենց առաջին օրերից դառնում է հայ գրականության ընթացքը կանխորոշող կարևոր գործոն և դա՝ առաջին հերթին Հովհաննես Թումանյանի անդուլ ջանքերի շնորհիվ:

*

* Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններից կատարված մեջբերումները, բացի հատուկ նշվածներից, քաղված են բանաստեղծի երկերի ակադե-

[148] «Հորիզոն», 1912, N 270:

միական հրատարակությունից (Երկերի ժողովածու, (գիտական հրատարակություն) վեց հատորով, Երևան, 1940-1959): Մեջբերումների աղբյուրները նշվում են բնագրում, փակագծերի մեջ՝ ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը («Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ»-ի 4-րդ հատորի (Երևան, 1985) խմբագրություն):

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», 4, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1985, էջ 128-156

ՋՈՒԼԻԵՏԱ ԱՎԵՏՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ 1908 Թ. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Թումանյանի հարուստ գրական ժառանգության մի առանձին բաժինն են կազմում նրա ստացած նամակները, որոնց ընդհանուր թիվը անցնում է երկու հազարից: Նրանք նոր փաստերով ու մանրամասներով լրացնում են բանաստեղծի կյանքի ու ստեղծագործության տարեգրությունը, լուսաբանում նրա գրական-հասարակական գործունեության անհայտ կողմերը:

Ովքե՞ր են Թումանյանի թղթակիցները: Ծանոթ և անծանոթ մարդիկ, նաև նրա մտերիմները, որոնց բանաստեղծը օգնել է կյանքի շատ հարցերում և որոնք, ինչպես ինքն է վկայում, «դժար ժամանակները» ոչ միայն հոգեկան ու բարոյական նեցուկ են եղել նրան, այլև հաճախ օգնել նյութապես՝ շատ ծրագրեր իրականացնելու:

Վաստակաշատ թումանյանագետ Ա. Ինճիկյանը իր «Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, 1869-1899» գրքում հանգամանորեն անդրադառնալով բանաստեղծի և նրա սրտակից ընկեր-բարեկամների՝ Ան. Աբովյանի, Ա. Առաքելյանի, Գ. Վանցյանի, Ա. Ղլտճյանի, Փիլ. Վարդազարյանի, Ա. Զարգարյանի, Մ. Տեր-Անդրեասյանի, իշխանուհի Մ. Թումանյանի և շատ ուրիշների փոխհարաբերություններին, գրում է. «...Մի խումբ ընկերների մշտական հորդորներին անսալով միայն՝ համաձայնվեց ժողովածուն (խոսքը բանաստեղծությունների առաջին գրքի մասին է - Ջ. Ա.) հանձնել տպագրության, հանձնելուց հետո էլ հաճախ տարակուսելով՝ արժե՞ արդյոք»[149]:

Հովհ. Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին գիրքը արժանացավ ջերմ ընդունելության: Ոգևորված անդրանիկ գրքի հաջողությունից, Թումանյանը շուտով ձեռնարկեց երկրորդ գրքի հրատարակությանը, որի տպագրության գործին օգնեցին Փիլ. Վարդազարյանը և, վերջինիս առաջարկությամբ, նրա մորաքրոջ որդի Ա. Զարգարյանը: Գիրքը լույս տեսավ 1892 թ. նոյեմբերին, Մոսկվայում: Հետագայում բանաստեղծի տաղանդի ջերմ երկրպագուների՝ Փիլ. Վարդազարյանի, Մ. Թումանյանի և Ա. Զարգարյանի նյութական աջակցությամբ հրատարակվեցին

[149] Տե՛ս **Ա. Ինճիկյան,** Հովհ. Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 264:

նաև այլ ժողովածուներ՝ Փիլ. Վարդազարյանի միջոցներով «Դաշնակնե-րը 1893 և 1896 թթ., Մ. Թումանյանի հրատարակությամբ՝ բանաստեղ-ծությունների 1903 թ. հանրահայտ ժողովածուն և «Մանկական գրադա-րան» պատկերազարդ մատենաշարի 14 գրքերը:

Այժմ մի քանի խոսք 1908 թ. ժողովածուի հրատարակության հետ կապված հարցերի մասին:

* * *

«Բաքվեցիք գիրքս տպում են, և մի շատ դժար ժամանակը վրա հա-սան մարդիկը...»,- գրում է բանաստեղծը Փիլ. Վարդազարյանին, 1908 թ. ապրիլին (V, էջ 312): Արդ, ովքե՞ր էին «բաքվեցիք», որոնց ջանքերով տպագրվեց 1908 թ. ժողովածուն:

Հովհ. Քաջազնունու, Մ. Տեր-Անդրեասյանի և Ե. Թաղիանոսյանի 1907-1908 թթ. Թումանյանին հասցեագրած նամակներից պարզվում է, որ Բաքվի հայոց հրատարակչական մասնաժողովի 1907 թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստում առաջարկվել է բանաստեղծից գնել տպված և անտիպ աշ-խատությունների մի ժողովածու հրատարակելու իրավունքը: Սեպտեմ-բերի 29-ին Հովհ. Քաջազնունին Թումանյանին տեղեկացնում է այդ մա-սին: Նրա նամակում կարդում ենք. «Արդեն տպագրված բանաստեղծութ-յուններից (թե' գրքում և թե' պարբերական հրատարակություններում) և այն բանաստեղծություններից, որ մինչև հիմա լույս չեն տեսած, կազմել մի հատոր ժողովածու մեր ընտրությամբ... իբրև հոնորար վճարել քեզ հիսունական ռուբլի ամեն մի տպագրական թերթից՝ թե մինչև հիմա տպագրված և թե դեռ անտիպ ոտանավորների համար՝ անխտիր: Ի հա-շիվ այդ գումարի այժմ նեթ տեղափոխել քեզ 300 ռ., իսկ մնացածը լրաց-նել ամսական հիսուն ռուբլի վճարելով, սկսած այս տարվա դեկտեմբերի մեկից»[150]:

Մ. Տեր-Անդրեասյանի ավելի ուշ գրած նամակից հայտնի է դառնում նաև, որ մասնաժողովն ի վերջո որոշել է տպագրական թերթին վճարել ոչ թե 50, այլ 75 ռ. և մնացած 900 ռ. բանաստեղծին ուղարկել միանվագ, որով ժողովածուից ստացված եկամուտը կազմել է 1200 ռուբլի:

Ժողովածուն կազմելը հանձնարարվել է Հովհ. Քաջազնունուն: Խմբագրական ժողովի կողմից պատրաստվել է ժողովածուի մեջ զետեղ-

---

[150] Տե'ս ԳԱԹ, ԹՖ, N 1194:

վելիք ստեղծագործությունների ցուցակը, որն ուղարկել են բանաստեղծին և խնդրել ցուցակի մեջ մտած նյութերը ուղարկել:

Տեղին է հիշեցնել, որ Թումանյանը չափազանց խստապահանջ է եղել ժողովածուների մեջ մտնող իր ստեղծագործությունների ընտրության հարցում և, չնայած նյութական նեղ վիճակին, երբեք զիջումներ չի արել հրատարակիչներին: Այսպես, երբ 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի համար ընտրված ցանկը ներկայացրել են բանաստեղծին, նա, Մ. Թումանյանի վկայությամբ, խիստ քննադատել է հրատարակիչների ընտրությունը և «շատ բան դուրս է գցել, փոխարենը քիչ բան ավելացրել»[151]: Այս առումով բացառություն չի կազմել նաև Բաքվի ժողովածուն: Վերը հիշատակված ցուցակի և արդեն տպագրված գրքի ցանկի համեմատությունից պարզվում է, որ Թումանյանը այս դեպքում նույնպես կատարել է բավականաչափ փոփոխություններ: Գրքի «Երգեր» բաժինը ցուցակում սկսվում է «Երկու սև ամպ» բանաստեղծությամբ, մինչդեռ բանաստեղծը դրանից առաջ դրել է երկու տասնյակից ավելի ոտանավորներ, մի մասը նախորդ հրատարակություններից («Նախերգանք», «Գութանի երգը», «Հին օրհնություն», «Է՜յ, աստղեր, աստղեր», «Համերգ», «Մի որոնիր», «Ո՞հ, խնայեցեք», «Ա՜խ, ես երանի», «Սարերում», «Ուրու», «Երգչի վրեժը», «Կանչ», «Երբ խոսում էիր», «Ես սիրել եմ»), մյուս մասը պարբերականներից՝ «Տրտունջ» («Մուրճ», 1904, N 9), «Հայ ուխտավորին» («Տարազ», 1893, N 4), «Ժամանակն անվերջ, տիեզերքն անհուն» («Հուշարար», 1907, N 1):

Նամակներից հայտնի է դառնում նաև, որ բանաստեղծի պահանջով ժողովածուից հանվել է «Հատվածը» և փոխարենը դրվել «Քրիստոսն անապատում» բանաստեղծությունը: Այս փոփոխությունն, ի դեպ, «սրտի կսկիծով» են կատարել հրատարակիչները՝ «Հատվածը» համարելով շատ ավելի բարձրարվեստ գործ[152]: Թումանյանը հատուկ պահանջել է նաև, որ «Հայոց վիշտը» բանաստեղծությունն անպայման դրվի ժողովածուի մեջ: «Պոեմներ» բաժնում պետք է լինեին «Դեպի Անհունը» և «Պոետն ու Մուսան», որոնք, սակայն, ինչպես վկայում են հրատարակիչները, դուրս են մնացել ժողովածուից բանաստեղծի «մեղքով»: Կարելի է ենթադրել, թե բանաստեղծը նպատակ է ունեցել հիշյալ պոեմները հրա-

---

151 Հմմտ. «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 476:

152 Հմմտ. ԳԱԹ, ԹՖ, N 1194:

տարակության հանձնել միայն վերամշակումից հետո: Իրոք, մեկ տարի անց՝ 1909 թ., երկու պոեմն էլ հեղինակի կողմից վերանայված ու մասնակի փոփոխություններով տպագրվել են «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայում:

«Թարգմանություններ» բաժինը Թումանյանը լրացրել է Գյոթեի «Վարդը» և «Ծաղիկները» բանաստեղծություններով, որոնք նա հավանաբար խմբագրական մասնաժողովին է ուղարկել Մ. Տեր-Անդրեասյանի հիշեցումից հետո: Վերջինս իր 1908 թ. հունիսի 26-ի նամակում խորհուրդ է տվել ընկերոջը «քունջ ու պուճախից» հանել մնացած գործերը, ավարտել «Սասունցի Դավիթը» և հիշեցրել Գյոթեից կատարած մի թարգմանության մասին[153]:

Այժմ մի քանի խոսք «Հսկան» («Ուժը») բալլադը ժողովածուի մեջ զետեղելու մասին: Էդ. Ջրբաշյանը «Տեքստաբանական դիտողություններ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության մասին» հոդվածում[154], ըստ երևույթին նույնիսկ ծանոթ չլինելով Մ. Տեր-Անդրեասյանի 1908 թ. մայիսի 8-ի նամակին, միանգամայն ճիշտ է ուրվագծում «Հսկան» բալլադի ստեղծագործական պատմությունը: Հիշյալ նամակն այժմ գալիս է հաստատելու գրականագետի եզրահանգումները: Մ. Տեր-Անդրեասյանը Թումանյանին հայտնում է, որ խմբագրական ժողովում կարդացել է «Հասկերում» տպագրված բալլադը[155], անչափ հավանել և նպատակահարմար գտել զետեղել գրքում, եթե բանաստեղծը կատարի որոշ ոճական շտկումներ և կրճատի վերջին չորս տողը: Այնուհետև նամակագիրը նշում է իր դիտողությունները, որոնք բերում ենք ստորև.

1. Ո՞վ էր գլխից ձեռ վեր ***կալած*** (գավառաբանություն)

2. ***մարդի բանակ*** (խորթ ձև է)

3. Ամպեր***են,*** թաքուստներ***են*** (արևմտյան)

4. Ժայռ***եղեն*** սար. «եղեն» վերջավորությունը ցույց է տալիս համանման առարկաների համախումբը, այստեղ անտեղի է:

5. Բարոյախոսությունը թույլ է, ավելի լավ է դուրս գցել:

Բանաստեղծը ընդունում է վերջին երեք դիտողությունները և կատարում ոճական նաև ուրիշ շտկումներ: Այսպես՝ «Հասկերում» տպագր-

---

[153] Հմմտ. ԳԱԹ, ԹՖ, N 1126:
[154] Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, N 3, էջ 116-117:
[155] Տե՛ս «Հասկեր», 1908, N 4:

ված բալլադի 39-րդ տողը՝ «Կորեք, իսկույն, **ավազակներ**» դարձնում է՝ «Կորեք, իսկույն, **դուք մարդուկներ**», 106-րդ տողը՝ «Չի են **խաղցնում**, նիզակ ճոճում»՝ «Չի են **քշում**, նիզակ ճոճում», 189-րդ տողը՝ «Մի **ժայռեղեն** սար առավ մեծ»՝ «Մի **ահագին** սար առավ մեծ», այնուհետև կրճատում է բալլադի վերջին վեց տողը.

Հանկարծ... փլվեց սարն ահագին,
Ինքն էլ մընաց նրա տակին,
Ու կատարվեց էն խոսքն ահա,
Թե ուժեղից ուժեղը կա,
Ու չկարծե երբեք ոչ ոք,
Թե ինքն անհաղթ մի բան է ջոկ:

Այս տեսքով երկը ավարտված չհամարելով, Բաքվի ժողովածուում տպագրելիս, բանաստեղծը «Կովկասի առասպելներից» ենթավերնագրից հետո ավելացնում է՝ «Հատված»: Հետագայում Կ. Պոլսի ժողովածուն կազմելիս Թումանյանը նորից անդրադառնում է այս ստեղծագործությանը և կատարում ոճական նոր ուղղումներ. 99-րդ տողը՝ «Դուրս թափվեցին թաքուստներ***են***»՝ դարձնում է «Դուրս թափվեցին թաքուստնե-ր***ից***», 100-րդ տողը՝ «Վըրա տըվին, ելան վըրեն»՝ ***«Ելան վըրեն, դեսից, դենից»,*** 133-րդ տողը՝ «Գնաց իրեն մորը պատմեց»՝ «Գնաց ***հսկան*** մորը պատմեց», այնուհետև փոխում է բալլադի վերնագիրը, դարձնելով «Հսկան» և վերջից կրճատում ևս 32 տող: Այս փոփոխություններից հետո Կ. Պոլսի ժողովածուի մեջ նա հանում է նաև «Հատված» նշումը: Այս կապակցությամբ Էդ. Ջրբաշյանը գրում է. «Թումանյանը կրճատման միջոցով ավարտուն տեսք է տալիս նախկինում հատվածի բնույթ ունեցող ստեղծագործությանը... Դրանով բանաստեղծը ընդգծում, առաջին պլան է բերում ստեղծագործության հումանիստական գաղափարը»[156]: Այժմ Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության III հատորի համապատասխան բաժնում իբրև «Հսկան» բալլադի հիմք ընդունված է 1922 թ. Կ. Պոլսի ժողովածուում տպագրված տարբերակը:

Ըստ կազմողի ներկայացրած ցուցակի, ժողովածուի մեջ պետք է մտներ նաև Մ. Յու. Լերմոնտովի «Մծիրի» պոեմը: Այդ կապակցությամբ Մ. Տեր-Անդրեասյանը խորհուրդ է տվել բանաստեղծին մի վերջին ան-

---

[156] Տե՛ս **Էդ. Ջրբաշյան,** Տեքստաբանական դիտողություններ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության մասին, Երևան, 1968, էջ 117:

գամ խմբագրել իր թարգմանությունը, կատարել ուղղումներ՝ նկատի ունենալով իր՝ նոյեմբերի 24-ի նամակում նշված դիտողությունները: Հիշատակված նամակը չի պահպանվել, սակայն ձեռքի տակ ունենալով 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի Մ. Տեր-Անդրեասյանին նվիրած օրինակը, որտեղ վերջինս մատիտով բազմաթիվ նշումներ է արել, և «Մծիրիի» 1908 թ. տպագրության նմուշը (օտիսկ), պարզեցինք, որ բանաստեղծը իրոք որոշ ուղղումներ անելուց և խմբագրելուց հետո է «Մծիրին» ուղարկել Ե. Թաղիանոսյանին: Նա ոչ միայն առանձին ոճական շտկումներ է արել իր թարգմանության մեջ (հաշվի առնելով Մ. Տեր-Անդրեասյանի նշումները), այլև լրացրել է 3-րդ գլխի վերջից պակաս թարգմանած հինգ տողը, որոշ փոփոխություններ կատարել 26-րդ գլխում: Այսպես. այդ գլխի 3-րդ տողը՝ «Դու հրամայիր դիակս տանելու» դարձրել է՝ «**Պատվեր տուր այնժամ դու ինձ** տանելու», 10-րդ տողը՝ «Դու հրամայիր ինձ այնտեղ թաղեն»՝ «Դու հրամայիր ինձ այնտեղ **տանեն**» և այլն: Չնայած այս ամենին, Մ. Տեր-Անդրեասյանի նամակից պարզվում է նաև, որ խմբագրական նիստերից մեկում որոշվել է «Մծիրին» դուրս թողնել ժողովածուից:

Բաքվի ժողովածուի «Երգեր» բաժինն ունի ընդհանուր թվագրություն՝ 1887-1907: Ինչո՞ւ են այսպես թվագրել հրատարակիչները: Բանն այն է, որ Թումանյանը շատ ոտանավորներ ժամանակին չի թվագրել, իսկ այդ մասին հրատարակիչների տված հարցերին պատասխանել է. «Ո՞վ է հիշում...»[157]: Այդ պատճառով Ե. Թաղիանոսյանի առաջարկությամբ թվագրության միօրինակություն մտցնելու նպատակով ընտրել են վերը հիշված ձևը:

Ինչպես նախորդ ժողովածուների հրատարակության ժամանակ, այս անգամ ևս բանաստեղծը անձամբ հետևել է սրբագրության աշխատանքներին, պահանջելով իրեն ուղարկել տպագրված թերթերը: Այդ կապակցությամբ ահա թե ինչ է գրում Ե. Թաղիանոսյանը իր 1908 թ. ապրիլի 18-ի նամակում. «Սրբագրությունը Ձեզ ուղարկելը կառաջացնի շատ անհարմարություններ և դժվարություններ, և չափից դուրս կդանդաղեցնի գործը: Մենք բոլորս հատուկ խնդրում ենք Ձեզ հավատալ, որ մենք առանձին սիրով ու խնամքով վերաբերվել ու վերաբերվում ենք Ձեր երկերին... Հայտնում եմ Ձեզ իմ խորին հարգանքը և սրտանց փափագս սեղ-

---

[157] Հմմտ. ԳԱԹ, ԹՖ, N 194:

մել մի օր Ձեր ձեռքը, որ այդքան գոհարներ է նվիրել մեր աղքատիկ գրականությանը»[158]:

Չնայած հրատարակիչների հավաստիացումներին, բանաստեղծը տպագրության ընթացքում լինելով Բաքվում, միջամտել է գրքի հրատարակությանը: Այդ մասին դստերը՝ Աշխեն Թումանյանին, գրած նամակում կարդում ենք. «Իմ գրքում բաներ էին փոփոխել: Տպագրությունը կանգնեցրի. նորից տպել եմ տալի փոխած տեղերը» (V, էջ 315):

Գիրքը պետք է ունենար նաև առաջաբան: Որպես այդպիսին ընտրված էր Ավ. Աhարոնյանի հոդվածը բանաստեղծի երկերի մասին[159]: Սակայն Թումանյանի մի նամակում արած ակնարկից (V, էջ 227) երևում է, որ հեղինակը գոհ չի եղել հիշյալ հոդվածից, և երևի դա է պատճառը, որ ժողովածուն հրատարակվել է առանց առաջաբանի:

Օգոստոսի վերջին ավարտվում է գրքի տպագրությունը: Մ. Տեր-Անդրեասյանի սեպտեմբերի 24-ի նամակից իմանում ենք, որ նա Թումանյանին է ուղարկել գրքի 17 օրինակ և խնդրել, որ բանաստեղծը մի-մի օրինակ հանձնի «Մշակ», «Գործ», «Յովիվ», «Тифлисский листок» պարբերականների խմբագրություններին՝ գրախոսելու:

Բայց բանաստեղծն այնքան էլ գոհ չի եղել ժողովածուի հրատարակությունից, քանի որ դրա մեջ, այնուամենայնիվ, սպրդել են որոշ վրիպակներ ու սխալներ: Այդ մասին 1909 թ. հուլիսին Ա. Չոպանյանին հասցեագրած նամակում նա կես կատակ, կես լուրջ գրում է. «Այնտեղ (բանտում - Ձ. Ա.) ձեռքս ընկավ Բաքվում հրատարակված իմ բանաստեղծությունների գիրքը, ուշադիր կարդացի և զարմանքով տեսա, որ ամբողջ գիրքը փչացրել են մարդիկ և փոխանակ հրատարակիչների, դարձել են իմ խայտառակիչները»[160]:

Կարծում ենք այս հարցում բանաստեղծն այնքան էլ արդարացի չէր:

*

* Յովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններից կատարված մեջբերումները, բացի հատուկ նշվածներից, քաղված են բանաստեղծի երկերի ակադեմիական հրատարակությունից (Երկերի ժողովածու, (գիտական հրատարա-

[158] Տե՛ս ԳԱԹ, ԹՖ, N 633:
[159] Տե՛ս «Մուրճ», 1904, N 1:
[160] Տե՛ս «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հտ. 1, էջ 379:

կություն) վեց հատորով, Երևան, 1940-1959)։ Մեջբերումների աղբյուրները նշվում են բնագրում, փակագծերի մեջ՝ ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը («Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ»-ի 4-րդ հատորի (Երևան, 1985) խմբագրություն)։

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 4, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1985, էջ 157-163

ԱՐԾՐՈՒՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ

Համաշխարհային գրականության պատմությունն արձանագրել է մի հետաքրքրաշարժ փաստ, որը, սակայն, քիչ է ուսումնասիրված: Միևնույն հայացքների և գրական նախասիրությունների տեր գրողներն անցյալում միշտ էլ ձգտել են միավորվել գրական խմբակցությունների մեջ, որ համատեղ խորհեն ստեղծագործական աշխատանքի այս կամ այն հարցի շուրջը, կարծիքներ փոխանակեն: Հայտնի է Գոնկուր եղբայրների (Էդման և Ժյուլ) խմբակցությունը Ֆրանսիայում, որի անդամները՝ Զոլան, Դոդեն, Հյուսիմասը և այլք, հաճախ հավաքվում էին Գոնկուրների տանը «Ամբար» կոչված վերնահարկում և զրուցում գրականության, արվեստի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Փարիզում գործել է և տիկին Անելոյի սալոնը, որի մշտական հաճախորդներն էին Հյուգոն, Շատոբրիանը, Վինյին և ուրիշներ: Համբավ է ունեցել «Պառնաս» բանաստեղծական խմբակը, որը հետևում էր «արվեստն արվեստի համար» սկզբունքին: Ռուսաստանում Պուշկինի կենդանության օրոք գործում էր «Արզամաս» գրական խմբակը: Նման խմբակներ էին ստեղծել Ստանկևիչը, Գերցենը, Ակսակովը, Նիկիտինը և ուրիշներ, ընդգրկելով մեծ թվով գրողների ու քննադատների (Կռիլով, Ժուկովսկի, Բելինսկի, Օգարյով, Դոստոևսկի, Սալտիկով-Շչեդրին և ուրիշներ):

Մի քիչ այլ է եղել պատկերը հայ գրականության մեջ: Հայ գրողներն անցյալում որպես կանոն աշխատել են մեկուսի, կտրված գրական միջավայրից: Հիշենք թեկուզ Աբովյանին, Պռոշյանին, Սունդուկյանին, Րաֆֆուն, Դուրյանին, Մուրացանին, Փափազյանին, Նար-Դոսին և էլի ուրիշների: Այդ երևույթից դժգոհ Հովհ. Թումանյանը 1899 թ. Ծատուրյանին գրել է. «Դժբախտաբար մեր գրողների մեջ կապ ու հարաբերություն չկա, այնինչ մենք ունենք ընդհանուր ցավեր ու շահեր, որ կարևոր են դարձնում այդ հարաբերությունը, մենք զգացմունքներ ու մտածմունքներ ունենք, որ միայն իրար կարող ենք հայտնել ու խոսել, Թիֆլիսում գտնվողներս հաճախ մտածել ենք այդ մասին, և մինչև անգամ անցյալ տարի մի տասը ժողով արինք: Մոտիկ ապագայում, հարկավ, գլուխ կգա»:

Բայց, այնուամենայնիվ, մեզ մոտ ևս, թեև որոշ ուշացումով 20-րդ դարի սկզբից երևան եկան գրական խմբակներ, սալոններ ու ասուլիսներ, օրինակ՝ 1906 թ. սալոն բացվեց Թիֆլիսում: 1913 թ. «Ասուլիս» անունով խմբակ էր ստեղծվել Պոլսում, որը կազմակերպում էր երեկոներ նվիրված Վարուժանին, Սիամանթոյին, Զոհրապին: Խորհրդային առաջին տարիներին (1922-1923 թթ.) երևան եկան «Մուրճ», «Դարբնոց» և «Քուրա» առաջին խմբակները Երևանում, Թիֆլիսում և Մոսկվայում: Ստեղծագործական այդ խմբակների թվում էր 1899 թ. Թիֆլիսում Թումանյանի կազմակերպած «Վերնատունը»: 1888 թվին Թումանյանը ստեղծել էր մի այլ խմբակ, որի մասին վկայում է նրա մտերիմ ընկեր Արսեն Ղլտճյանը: Այդ առաջին «Վերնատունը», որ «ցարդ մնացել է անծանոթ ու անհայտ», ընդգրկել է հինգ գրականասերների՝ Հ. Թումանյան, Դ. Շահլամյան, Ա. Առաքելյան, Գր, Վանցյան, Ա. Ղլտճյան: Հավաքույթները տեղի են ունեցել Թիֆլիսում Դաթիկո Շահլամյանի բնակարանում, բացի այդ, դարասկզբին «Վերնատանը» զուգահեռ Աղայանը, Թումանյանը, Իսահակյանը, Շիրվանզադեն, Շանթը, Դեմիրճյանը և ուրիշներ հաճախում էին նաև իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի հինգշաբթիներին, կարդում իրենց նոր գրվածքները, քննարկում: Միշտ էլ Թումանյանի համար գրական աշխատանքը նեղ հասկացողություն չէր և սերտորեն առնչված էր հասարակության կյանքի ու խնդիրների հետ: Մեծ նշանակություն տալով գրողների փոխադարձ կապերին, նա անձամբ տալիս է լավագույն օրինակը՝ լայն կապեր հաստատելով ո՛չ միայն թիֆլիսահայ, այլև ռուսահայ և արևմտահայ գրողների հետ: Նրա ստեղծագործությունը սնվում էր մարդկանց հետ ամենօրյա շփումից, կենդանի զրույցներից: Նա հաճախադեպ էր և «բանավոր կյանքում»՝ բազմատեսակ կապերի ու առնչությունների մեջ: Նա առանձնասենյակային գրող չէր և երբեք չէր ներփակվում փղոսկրյա աշտարակի մեջ: Թումանյանը մշտապես զգում էր ընկերների կարիքը, սովորություն ուներ կարդալ գրվածքները, ճշտել ու ստուգել իրեն արված դիտողություններով: Նրա տունը հյուրընկալ հավաքատեղի էր գրողների, արվեստագետների, մշակութային գործիչների համար:

Թումանյանի հետ հանդիպումը մեծ դպրոց էր հատկապես երիտասարդության համար: Դ. Դեմիրճյանը այսպես է հիշում իր առաջին այցը. «1895-96 թիվն էր... արդեն հանդես էի եկել իբրև բանաստեղծ, շտապում էի վայելել տաղանդավոր բանաստեղծի ծանոթությունը: Շատ շուտով եկավ այդ բաղձալի օրը, Ավետիք Իսահակյանը վերջապես ներկայաց-

րեց ինձ Թումանյանին: Արդեն իսկ մի բան էր այդ 17 տարեկան աշակերտի համար... Առաջին տպավորությունը... այն էր, որ Թումանյանը հարատև ոգևորության մեջ էր: Նրա ժպտուն աչքերում կարդացվում էր լայնորեն կյանք նետված և հաղթանակած բանաստեղծի գիտակցությունը... Այդ օրվանից ես զգացի, որ Թումանյանը նոր բանաստեղծության կենտրոնաձիգ և կենտրոնական ուժն է»:

Սկզբում Թումանյանի տանը հանդիպում էին «գրական երեքը»՝ Թումանյանը, Իսահակյանը և Դեմիրճյանը: Առաջին հանդիպումները, իհրավի, վճռորոշ եղան: Նրանց կապում էր «նոր տենչանքների ու սպասելիքների նույնությունը»: Դա ապագա խմբակի հիմքն էր: Գնալով հանդիպումները դարձան հաճախակի ու նպատակային, ընդգրկելով նոր անդամների՝ Ղ. Աղայանին, Լ. Շանթին, Ն. Աղբալյանին: Պատվավոր տեղ էր հատկացվում Ղ. Աղայանին, որը Թումանյանի մտերիմն էր, բոլորի «սիրելի բարեկամը», գրական հին սերնդի ներկայացուցիչն ու «երիտասարդ ծերը», որին և «նահապետ» անունը տրվեց: Բնականաբար անհրաժեշտություն առաջացավ գրական երեկոներին անուն տալ, որոշվեց անվանել «Վերնատուն». Թումանյանի բնակարանը գտնվում էր Բեհբության փողոցի շենքի վերնահարկում: Թերևս որոշ սիմվոլիկ նմանություն էր դիտվում այդ հանդիպումների և Քրիստոսի աշակերտների վերնատան հավաքույթների միջև: Խմբակը կնքվեց 1900 թ., բայց այն փաստորեն գործում էր մեկ-երկու տարի առաջ: «Վերնատանը» մասնակցում էին, իհարկե, ուրիշ գրողներ, այլ մասնագիտության տեր մարդիկ ևս՝ արվեստագետներ, պատմաբաններ, լեզվաբաններ, նկարիչներ: Որպես հյուրեր հաճախ ներկա էին լինում Պ. Պռոշյանը, Մուրացանը, Վրթ. Փափազյանը, Կոմիտասը, Գ. Բաշինջաղյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Լեոն, Հ. Հակոբյանը:

Ի՞նչ նպատակ ուներ «Վերնատունը»: Լեոյի կարծիքով, այն ուներ ուսումնառության նպատակ: Ունկնդիրներն սկզբում զրուցում էին գրականության բազմապիսի հարցերի շուրջը, վիճում, մտքեր փոխանակում: Հաճախ ամբողջ երեկոներ էին նվիրվում դասականների երկերի ընթերցմանն ու քննարկմանը: Հատուկ պարապմունքներ նվիրվեցին Սոֆոկլեսին, Էսքիլեսին, Եվրիպիդեսին, Շեքսպիրին, Գյոթեին, Բայրոնին, Հայնեին, Պուշկինին, Լերմոնտովին: «Կարդում էինք ժողովուրդների ֆոլկլորից,- հիշում է Իսահակյանը,- և հիանում էինք ժողովուրդների անկեղծ ստեղծագործություններով՝ ռուսական բիլինաներով, սիրիական պոեմներով, մեր «Սասունցի Դավթով» և շատ ուրիշներով: Մեր բոլորի սիրածն

էր Սայաթ-Նովան, որին բարձրացրինք հանճարների դասին, ունեցանք պաշտամունք նրա հանդեպ, մեր բոլոր խնջույքներում երգում էինք նրա տաղերը... Մենք վերակենդանացրինք նրան, տարածեցինք նրա համբավը»:

Վերնատնեցիները ունեին գրական կյանքի վրա ներգործելու նպատակներ ևս: 1902 թ. Փ. Վարդազարյանին ուղղված մի նամակում Թումանյանը, խոսելով «գրական եռանդուն կյանք» սկսելու անհրաժեշտության մասին, գրում է. «Պետք է մի նոր հոսանք առաջ բերել, նոր գրական հասկացողություններ, ճաշակ, լուրջ վերաբերմունք, պատկառանք դեպի գրիչը, գրչի անպայման մաքրություն»:

Ուրեմն և «Վերնատունը» նոր տիպի գրական կազմակերպություն էր, ուր սովորելով դասականներից, թափանցելով նրանց արվեստի գաղտնիքների մեջ, անդամները ձգտում էին մշակել իրենց սկզբունքներն ու ըմբռնումները: Դա երևում է պարապմունքների ընդհանուր բնույթից: Նրանցում շոշափվում էին գրականության բազմաթիվ հարցեր, ստանում նոր լուսաբանություններ: Վերնատնեցիների ուշադրության կենտրոնում էին գրական կենդանի կյանքը, ստեղծագործական բուն ընթացքը, գրողների առջև դրված հրատապ խնդիրները՝ գրականություն և արդիականություն, ժողովուրդ և գրականություն, լեզու և ոճ, ստեղծագործության ձև և բովանդակություն և այլն:

Վերնատնեցիները սահմանագծվում էին անցյալի տարաշխարհիկ գրողներից, «Մշակի» լիբերալ ուղղությունից, բայց բարձր էին գնահատում հայրենասեր գրողներին՝ Աբովյանին և Րաֆֆուն, ընդգծում հայ դասականների ժողովրդայնությունն ու մարդասիրությունը: Յավանական է, որ 90-900-ական թվականներին Թումանյանի հոդվածներն ու ելույթները Շեքսպիրի, Սայաթ-Նովայի և մյուս գրողների վերաբերյալ մտահղացվել են «Վերնատան» պարապմունքներում: Այդտեղ անցկացվող զրույցները թափանցել են Իսահակյանի, Դեմիրճյանի, Շանթի, Լեոյի և ուրիշների այդ և հետագա շրջանի ելույթները, նամակները և հուշերը:

Երբեմն էլ «Վերնատանը» տեղի են ունեցել բուռն բանավեճեր:

«Յիշում եմ, մի բանավեճ սկսվեց իմ և Աղայանի միջև,- գրում է Դեմիրճյանը,- պատճառը ես էի, որ չգիտեմ մեր զրույցի ինչ մտքից անցա գրական հին և նոր սերունդների հակամարտության խնդրին:

- Ոչ մի հակամարտություն էլ չկա այս ձեր սերնդի և մեր սերնդի միջև,- ասաց Աղայանը հեղինակավոր ձայնով և առանձին շեշտով:

Ես պնդեցի, որ կա և ընդհանուր մտքերից անցա կոնկրետ բացատրությունների՝ օրինակ բերելով ուղղակի իրեն՝ Աղայանին և մեր «Վերնատան» մյուս անդամներին: Թումանյանը գոհունակ նայեց Շանթին և քթի տակ ժպտաց: Այնուհետև քանի գնաց՝ մեր վեճը տաքացավ: Աղայանն սկսեց անհանգիստ նստել, վեր կենալ, հաղթ մարմինը վրա բերել, կայծակ ու շանթ թափել ինձ վրա: Նա զարմացած էր իմ հանդգնության վրա, զայրանում էր, որ չեմ համոզվում, և այնպես էր անհանգիստ, կարծես ես կարող էի վտանգել նրա ամբողջ գրական գործունեությունը: Թումանյանը ժպտում էր շարունակ և չէր միջամտում: Ես զգացի, որ մի տեսակ կատարում եմ նրա և Շանթի պատվերը և խոսում եմ նաև նրանց կողմից: Վերջապես Թումանյանը մի կատակով ընդհատեց ինձ, ես լռեցի, Աղայանն սկսեց մշմշալ և գլուխը տանել-բերել:- Դու բանի մտիկ... սա ինչեր է ասում...

Այնուհետև շատ անգամ Թումանյանը հիշեցնում էր ինձ և Շանթին իմ հանդգնությունը և ծիծաղելով կրկնում էր՝ «Նա կարծում է, թե աշխարհքն էլի էն է»:

«Վերնատանը» բացի դասականների երկերից, քննվում էին նաև ժամանակակիցների նոր գրվածքներ: Ամենայն հավանականությամբ այդտեղ են նայվել Թումանյանի «Դեպի անհունը», «Թմկաբերդի առումը», «Փարվանա» պոեմների նախագծերը, «Մծիրիի» թարգմանությունը, Իսահակյանի և Շանթի առանձին բանաստեղծություններ, որ լույս էին տեսնում «Մուրճում» և «Տարազում», Դեմիրճյանի «Կյանքի տեսիլը» և այլ գործեր:

«Վերնատան» լուրջ երեկոներին հաջորդել են տանտիրոջ առատ սեղանի շուրջը կենդանի զրույցները, ուրախ կատակները, երգն ու արտասանությունը: Բոլորի հիացմունքն է առաջացրել Ղազարոս Աղայանը, որը կատարել է Քյորօղլու ասպետական երգերը իր թարգմանությամբ: Իսկ ավելի հաճախ Թումանյանը կենդանի զրուցում էր, պատմում Լոռու կյանքից, խոսքը համեմելով լիաթոռ հումորով և ժողովրդական բառ ու բանով: «Վերնատունը» ամուր մտավ նրա անդամների կենցաղի մեջ, որպես մի նվիրական հավաքատեղի. «Անմոռանալի ժամեր ենք անցրել վերնատանը,- հիշում է Իսահակյանը,- իմաստավորված, բովանդակալից, ներշնչող պահեր»: Տարիներ անց Լ. Շանթը մի առանձին սիրով է հիշել գրական բարեկամների հետ հանդիպումները:

«Վերնատան» օրերի նվիրական պահերի մասին ժողովրդական նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը գրում է. «Նրա տունը արվեստի մարդոց ժամադրավայրն էր... այդ տանն էր, որ հայ արվեստը բարձրացնելու ձգտումներն ու հույզերն իրար են խառնվում»:

«Վերնատունը» իր գոյությունը ընդհատեց 1906-1907 թթ.: Դրանից հետո Թումանյանի տունը, իհարկե, շարունակեց մնալ գրական հանդիպումների հավաքատեղի, սակայն վերնատնեցիներին և այդ թվում Հովի. Թումանյանին սպասվում էին գործունեության նոր շրջանակներ: Հայ հասարակական բարդացող կյանքը թելադրում էր այլ պահանջներ, առաջ քաշում գործունեության նոր ծրագրեր ու խնդիրներ, որոնց համար «Վերնատան» շրջանակներն արդեն նեղ էին:

«Վերնատան» գործունեությունն անցավ բանավոր և մեզ հասավ հիմնականում ժամանակակիցների հիշողությունների մեջ: Այնուամենայնիվ, անտարակույս է, որ այն բարերար ներգործություն ունեցավ 20-րդ դարի սկզբի հայ գրական-ստեղծագործական կյանքի վրա:

«Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում»,
1990, N 5, էջ 24-26:

ԾՈՑԱՏԵՏՐ N 8 (3)

< > - Սուրանկյուն փակագծերի մեջ դրված են «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 5-ի խմբագրության վերականգնած և ըստ տրամաբանության անհրաժեշտ տառերն ու բառերը:

* - Այս նշանով տողատակ բերվում են «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 5-ի խմբագրության ծանոթագրությունները և հայատառ թուրքերեն գրառումների թարգմանությունները:

1. Ինձ համակրում են՝ I 14.
Գիրգիդյան
Օր. Գյուզալյան
Բարխուդար
Աստվածատուր
Գարիծելյան
Նազարեթյան
Ես երաշխավոր եմ՝
Վարդուհի Գարիծելյան

2. 1897 թ. հուլիսի 6-ին, առավոտյան ժ. 7-ին ընտանիքով Թիֆլիսից դուրս եկանք դեպի Լոռի:

3. 1899 թ. հուլիսի 16-ին քեռի Սիմոնը պատմեց.

Մի ծիտ բռնել էին, դրել մի ոսկե ղափաղում, որ երգի, ուրախանան: Սա հենց միալար ձեն էր տալիս՝ վա՜յ վաթան, վա՜յ վաթան: Բերին, սրա ղափաղն ավելի սիրունացրին, շաքար ուտացրին, շաքարի հաց: Էլի՝ վա՜յ վաթան, վա՜յ վաթան: Ղանեցին թե՝ սրան բաց թողեք, տեսնենք ուր է գնում, սրա վաթանը ո՞րն է: Գնաց, մտավ ջրափերի չայլղը - խոտերի մեջ: Էն օրվանից երգում է՝ վա՜յ վաթան: Մի քանիսն ասում են (Խանբիձեն), թե էն օրվանից սկսեց երգել՝ ա'յ վաթան, ջա'ն վաթան, ջա'ն վաթան: Ասում էին, որ սա տորոլ է (торол), Արտույտը:

4. **(Բաղո բիձու պատմածը)**

Թռլոնը երգում է՝ Սիքտի-սիքմատի, ղուչդի-թուղմատի, սիք, վերջումը սիք:

Իբրև թե մկան հետ են ընկել: Մուկը նրան ...ել է ու մտել ծակը [սիրեց, խաբեց, թողեց ինձ, գնաց, ետ չեկավ] ինքը մնացել է, խաբվել է: Էն

օրվանից երգում է դավաճանության կամ խորթ-օտար տարրի հետ սիրային կապի ողբերգությունը:

Եվ <1 անընթ.> ասում է, թե բոլորս էլ մեղքի գործով աշխարհ եկած բաներ ենք և այլն: Թռլոնն ասում է՝ առաջ ես, մուկը թե՝ չէ, դու մի թռչուն ես, կանես ու կթողնես, հետո ես ի՞նչ անեմ: Համաձայնում են. մուկը անում է, թռլոնն ետ է մտիկ անում, որ ծակն է մտել(1):

5. Աղաբեկանց Արութի ասածը մեր երկաթուղու վրա.
Թիֆլիզ շեհարընտան յարըբ գեալիր մաշինա,
Տամուրլարի բասար, գիտար,
Ինջեների պլան վերերիմ, քեասար, գիտար,
<1 տող անընթ.>
Գեազեր, ստանցիալարտա բիր-բիր տուրար,
Նաչալլիկ ղուլլուղլարի բույրեր*:

6. Ղոշա թելլար տալընջա վարտըր,
Գեալտի գէչտի Լոռու միալի,
Թորփաղա գիրտի ատը Շիալի,
Բույուրուր գեալիր Փամբակ, Ղարաքիլիսա:

Շիարտան գեթըրարըմ շաքարի, ղանդի,
Չոխ հունտուր ղուրուփտըլար զամլունըն բանտի,
Ղարաքիլիսատան չխար, գեատար Ղշլաղքեանտի,
Յըմարտան գեատար մաշինա յոլի**:

---

* Թիֆլիս քաղաքից սուրալով
Գալիս է գնացքը,
Երկաթգծով կտրում, անցնում է,
Ինժեների պլանով կարճ ճանապարհով է անցնում,
<1 տող անընթ.>
Գալիս է, կայարաններում մեկ-մեկ կանգնում,
Պետի ծառաներին հրամայում:

** Մեջքին ունի զույգ հյուսեր,
Եկավ-անցավ Լոռու թաղով,
Շիալի անունով հողի մեջ մտավ
Հրամայելով գալիս է Փամբակ, Ղարաքիլիսա:

Քաղաքից կբերեմ շաքար ու ղանդ,
Շատ են ամրացրել զուլումի շղթան,
Ղարաքիլիսայից դուրս կգա կմտնի Ղշլաղ գյուղը,
Մեր մոտից է անցնում գնացքի ճամփան:

7. Ուստումզտա վար Չատի գյոլի,
Փամբակտա չխար գիրար Ալեքսանդրապոլի,
Գեջա գյունդուզ գիազար գիտար,
Թունելլարի տաշար գիտար:

Ալեքս - չխար, Ղարսի ղալա գիտար,
Աղաբակ օղլում էյլարմ բիր ղալա քարիփ,
Օքախլարտա օքուրելլար իչելլար շարբաթ շարխի,
Ուստաքի ղամեարտա քիմշի ուլուտը քիմշի ղարիբ
Յարըփ թազա գեալար գյորմամիշա մաջա գեալար[*]:

8. (Գրիգորն է լսել Ախալքալաք)

Փարվանա (կրակի թիթեռ) թագավորը մի աղջիկ է ունենում. ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Դա գալիս է, կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջը, այրվում(2):

9. Գոմեշը - օ՜օ՜:

10. Թիֆլիսեցիների բարբառ

Маскарад - մասխարեք

11. Սովորական բանաձևեր, որ ամեն մեկը գործ է ածում ամեն ժամանակ.

Մեր ընկած հոգևորականությունը.
Մեր աղքատ գրականությունը.
Արասխանյանցի «Մուրճը»
(Չեն ասում Սպա<նդարյանի> «Նոր-Դարը», Արծրունու «Մշակը», Նազարյանի «Տարազը»)
Մեր կեղտոտ մամուլը.
Մեր խեղճ գրողները.

---

[*] Մեր վերևում կա Չատի լիճը,
Փամբակից ելնում է, մտնում Ալեքսանդրապոլ,
Գիշեր-ցերեկ թափառում է, գնում
Թունելները մտնում-անցնում,

Ալեք<պոլից> դուրս է գալիս, Ղարսի ճամփան բռնում,
Աղաբակ աղայիս կկանգնեցնեմ մի ամրոց գովելի,
Սենյակներում կնստեն, կխմեն օշարակ <1 անհասկ. բառ>
Վերևի կտուրներում ո՞վ էր <1 անհասկ. բառ>
Ո՞վ էր ղարիբը,
Արդյոք նորից կգա՞: Ինձ չտեսած կգնա՞:

12. Սրա թայի քար էլ չկա - (շատ է մեծ տարիքով)

13. Մի քոռի ասում են՝
- Կնիկդ մեռել է,- թե՝
- Ասենք քոռ եմ, բա գիշերն է՞լ չեմ տեսնում, որ կողքիս չի:

14. Գլուխը ժաժ տալը
Օսեփ աղի՝ բոշի կնկա <1 անընթ.> փոշին
Օսանենց Ղազարի հարսանիքը Գագոլի կնկա կշտին Օծնա տան-ուտերը քթոցի տակ:

15. Օծնեցի Կոկոլի տրեխ պահելը ամպի թուշին:

16. Ծմակի կուկուն կտրացնել պտի:

17. ցրվում-ցնորվում
-
կաս կարմիր - կայծ կարմիր
-
Կնդրուկ
-
Ծերությունից դեղնել էր
-
Օձի խորովածուտացրեց
-
Դու նոր կկենաս, քանի որ կա այս աշխարհքը նոր ու հին
-
Սանձի փոխարեն գավազան է բռնել
<1 անընթ.> այնպես բռնել, ինչպես <2 անընթ.>
-
լա'ց ու թաց անել
-
թամբդ լիքը կենա

18. **Ֆելիետոն**
Ո՞վ են Անգլիայի պարծանքները.
Քոռ Միլտոնը
Քաչալ Շեքսպիրը

Չոլախ Բայրոնը

19. Իմ հիշողություններն արյունոտ են, նրանք զարկված են սրով:

-

Իմ ուրախությունը քեզնով է կյանք առնում, քեզանով ապրում:

-

Դու սիրում ես գովեստներ, դրանով էլ պակսեցնում ես նրանց թիվը:

-

Էս աշխարհը ոգի չունի, հիմքը [դրած] գերեզմանի վրա:

-

Երկինք-գետինք չափող թևեր

-

Մարդու կյանքը սրտի մեջ է:

-

(Նա էն մարդկանցից է, որ շան հետ հաչում են, գիլի հետ ուտում)

-

Արել ա իր ձեռքով, թող լա իր աչքով:

-

Լվի աչքից արին եմ առնում (էնպես շնորհք ունեմ):

*

Պահվում է Թումանյանի թանգարանում, N 1029 / Թ-2617:

Ծոցատետրի N 2 գրառումը թվագրված է «1897 թ. հուլիսի 6», N 3-ը՝ «1899 թ. հուլիսի 16»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մյուս նյութերը ևս վերաբերում են 1897-1899 թվականներին:

1. Այս բանահյուսական նյութը Թումանյանը մշակել է և հրատարակել «Թռլոնն ու մուկը» վերնագրով (տե'ս Յովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1990, էջ 192, 421, 571):

2. «Փարվանա» լեգենդի առաջին գրառումներից է (տե'ս նույն տեղում, էջ 121, 385, 558):

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», h. 5, Երևան, ՅՅ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1998, էջ 251-255, 396

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1901 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

«Աշխարհքում եթե մի քանի լավ բաներ կան - մեկն, անշուշտ, ճանապարհորդությունն է: Ճանապարհորդելով մարդու և' աչքն է բացվում, և' սիրտը»[161]:

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Անցյալ դարի առաջին տարիները Թումանյանի ստեղծագործական վերելքի շրջանն էին: 1903 թ. ժողովածուն նրա բանաստեղծական ոգևորության խոշոր բռնկումներից էր, նվաճում, գեղարվեստական տեսողության զորացման, բանաստեղծի տաղանդի հասունացման արտահայտություն, արվեստի կատարելության դրսևորում, բյուրեղացում: Ստեղծագործական որոնումների շրջանը հանգեցրեց լավագույնի հայտնաբերմանը, մարդագիտության ոլորտում հետաքրքրական բացահայտումներին:

XX դարասկզբի այդ արտասովոր ներշնչանքն ու ոգևորությունը, արվեստի նոր հորիզոնների նվաճումը չէր կարող պայմանավորված չլինել բանաստեղծի կյանքի հանգամանքներով: Այդ վերելքը Թումանյանի ապրած կյանքի բնականոն արտացոլքն էր: Ստեղծագործական երկամյա տևական (1901-1903 թթ.) ոգևորությունը պայմանավորված էր նաև կենսական լիցքերով, գրական աշխատանքին ուղեկցող հոգեբանական գործոններով:

Ըստ գրականագետ Լևոն Հախվերդյանի՝ XX դարի առաջին տարիները՝ Վերնատան տարիները, Թումանյանի «չգիտակցված երջանկության» տարիներն էին, որովհետև բանաստեղծը չգիտեր, որ այլևս երբեք, մինչև կյանքի վերջը երբեք չի գտնելու հանգիստ աշխատելու հնարավորություն, չի ապրելու ստեղծագործական կյանքի այդպիսի վերելք[162]: Վերջինս պայմանավորող գործոններից է այն, որ այդ տարիներին Թումանյանը շատ է ճանապարհորդել, տպավորվել և ստեղծագործել:

---

[161] **Հովհ. Թումանյան,** Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 9, Երևան, էջ 278 (այսուհետև հատորը և էջը կնշվեն մեջբերումներին կից):

[162] Մեծերը ամենամեծի մասին (Վերնատան անդամները Թումանյանին), կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Լ. Հախվերդյան, Երևան, 1999, էջ 4:

Թումանյանը գրողի համար բարեբախտություն էր համարում ճանապարհորդելու հնարավորությունը, որովհետև միայն այդպես կարելի է հասնել տպավորությունների հարստության, հակառակ դեպքում՝ «...վայ այն բանաստեղծին, որ աղքատ է տպավորություններով» (9, 268): Բանաստեղծն ինքն իրեն «այդ կողմից բախտավոր» չէր համարում: Կյանքն ու պայմանները Թումանյանին աշխարհներ տեսնելու հնարավորություն չընձեռեցին: Թեպետ նրա բարեկամներն ու ընկերները հաճախ էին փորձեր անում նյութական միջոցներ գտնել նրա արտասահմանյան ուղևորությունների համար, սակայն ապարդյուն. երբեմն բանաստեղծն ինքն էր հրաժարվում՝ չկարողանալով անտեսել իր բազմաթիվ պարտատերերին: 1901 թ. այդպիսի մի փորձ արեցին Բաքվի հայ գրասերները, որոնք ամեն ինչ արեցին Թումանյանին նյութապես օժանդակելու համար, որպեսզի նա ուղևորվի Ռուսաստան, բայց չկարողացան: Ինքը՝ բանաստեղծը, Հայաստանի գավառներում շրջելը պակաս կարևոր չէր համարում, քան աշխարհով մեկ շրջելը: Ա. Ղլտճյանին ուղղած նամակում Թումանյանը գրում է. «Ես ու Աղայանցը որոշել ենք գնալ գավառները՝ նյութեր հավաքելու: Ահա քեզ Ռուսաստանից ավելի կարևոր մի բան» (9, 249): Իհարկե, Թումանյանը մեծ ցանկություն ուներ տեսնելու Պուշկինի և Տոլստոյի, Լերմոնտովի և Դոստոևսկու հայրենիքը, սակայն «...ինչպե՞ս կարող եմ Ռուսաստան գնալ՝ ...ետևիցս թողնելով մի այսպիսի մանրապճեղ ընտանիք ու պարտքատերերի բազմություն» (9, 248):

Եվ, իրոք, 1901 թ. Թումանյանին չի հաջողվում ո'չ Ռուսաստան գնալ, ո'չ էլ Ղ. Աղայանի հետ ճանապարհորդել, բայց այդ տարվա ամառը նրա համար դառնում է տպավորությունների հարստացման, ստեղծագործական ոգևորության տարի:

1901 թ. Թումանյանի ուղևորությունների առաջին կանգառը Ուրավելն էր՝ Բելի Կլյուչը, ուր նա հասավ հունիսի 21-ին[163]: Առաջին գիշերը հյուրընկալվում է Կարապետ Գալֆայանին, որը վարձել էր փայտե մի տնակ՝ լվերով լեցուն: Այդ շրջանում Ուրավելում կառուցվող բոլոր տները փայտից էին, քանի որ կառավարությունն իրավունք չէր տալիս քարե տներ կառուցելու: Անքուն «դժոխային» գիշեր անցկացնելուց հետո Թու-

[163] Ժամանման օրը պարզ է դառնում Փիլ. Վարդազարյանին ուղղված հուլիսի 20-ի նամակի թվագրությունից՝ «Այսօր ուղիղ մի ամիս է, որ ես Ուրավել եմ», ինչպես նաև կնոջը՝ Օլգա Թումանյանին ուղղված հունիսի 22-ի գրեթե անընթեռնելի թվագրության համադրությամբ (9, 593):

մանյանը փորձում է ավելի լավ պայմաններով քարե տուն գտնել: Թանկության պատճառով հրաժարվում է 65 ռուբլով վարձով տրվող բնակարանից և 30 ռուբլով վարձում է նախկին հիվանդանոցի՝ հոսպիտալի՝ գրեթե ավերակների վերածված, սակայն նորոգվող ու քարաշեն խոհանոցը: Ընդ որում, տանտերը խոստացել էր օգոստոսի 1-ից հետո վարձը դարձնել 20 ռուբլի: Սակայն երբ ավելի բարեկարգ 65 ռուբլով վարձով տրվող տան տերը ծանոթանում է Թումանյանի հետ և տեղեկանում, որ նա Տեր Թադևոսի որդին է, անմիջապես խնդրում է կես գնով, թեկուզ անվճար մնալ իր տանը, որպեսզի կարողանա գեթ մի քիչ փոխհատուցել Տեր Թադևոսին այն բոլոր լավությունների դիմաց, որոնք նա արել էր Գյառգյառում ուսուցիչ աշխատելիս: Բայց Թումանյանն անվճար տրամադրվող կենցաղային պայմաններից ու հարմարություններից հրաժարվում է, թեև դեռ չէր տեղափոխվել նոր վարձած բնակարանը, սակայն արդեն խոսք էր տվել: Ոչ մի գայթակղիչ առաջարկ չէր կարող սասանել, խախտել Թումանյանի տված խոսքը, որը նրա համոզմամբ միշտ տիրոջ իրավունք ունի խոստացողի նկատմամբ:

Առաջին օրերին Թումանյանն աշխատում է նոր ծանոթություններից խուսափել և հանդիպում էր հիմնականում Կարապետ Գալֆայանին, որի հետ անտառներում զբոսնելիս վիճում և զրուցում էր Աստծո գոյության, ամուսնական կյանքի օգտակարության, «Մշակի» «լրբության» մասին[164]: «Սրտիս ուզած ժամանակ,- գրում է Թումանյանը,- խոսում էի

[164] 1897 թ. Կ. Գալֆայանը Թումանյանի միջնորդությամբ և բարեգործական ընկերության միջոցներով մեկնում է Փարիզ՝ դերասանական արվեստը կատարելագործելու: «Մշակը» տպագրում է (1897, N 6) Արշակ Հարությունյանի «Նամակ խմբագրությանը» հոդվածը, որտեղ ծաղրուծանակի է ենթարկում Կ. Գալֆայանին: Թումանյանն անմիջապես պաշտպանության տակ է առնում երիտասարդ դերասանին՝ դատապարտելով բոլոր նրանց, ովքեր դափնիներով են որոշում տաղանդը, մինչդեռ «հասկացող մարդը երեխայի խզբզանքից կամ տունիկներ շինելուց է կարողանում նկատել ապագա նկարչին ու ճարտարապետին»: Բանաստեղծը պաշտպանության տակ է առնում Ս. Մ. Ծոցիկյանի «Ապագա դերասանը» հոդվածի դրվատական խոսքը Գալֆայանի մասին («Արձագանք», 1897, N 2): Գալֆայանին պաշտպանելով՝ Թումանյանը «Տարազում» տպագրում է իր հրապարակախոսության փայլուն էջերից մեկը՝ «Տաղանդ և բթամտություն» հոդվածը, որը պատասխանն էր Հ. Սևյանի «Թատրոնի շուրջը» հոդվածի, ուր հեղինակը ծաղրուծանակի է ենթարկում Կ. Գալֆայանին՝ ասելով. «...Հայտնվեց այս նորածինը, մեր աչքի առաջ եղած ոչինչը վեց ամիս հետո մի ինչ դարձավ, մի տարուց հետո տաղանդ և այժմ, մոտ երկու տարի՝ «աստղ», «արտակարգ երևույթ» («Մուրճ», 1898, N 10-11, էջ 1578-1579): Թումանյանը պատասխանում է դիպուկ և սուր, իրեն այնքան բնորոշ ասութային արժեք ունեցող բանաձևով՝ «Մի գաղտնի խորհրդով տաղանդի երևույթից միշտ վրդովվում

Շեքսպիրի, Գյոթեի, Նիցշեի ու Բրանդեսի հետ ու կրկին խաղաղ մենակ մտորում, մինչև որ Գալֆայանը գոռում էր դիմացի բլրից - բանաստեղծ հայոց, այստեղ՝ անտառում, քո մուսաները ման են գալիս և այլն, և այլն, և դաչնիկները դուրս էին թափում թամաշա անելու «խելառին» (9, 263):

Թումանյանի, այսպես կոչված, մենակությունը տևում է մեկ-երկու օր: Բանաստեղծը զարմանքով պարզում է, որ այդ քաղաքում ոչ միայն ճանաչված է, այլև սիրված. «...հայտնվեց, որ ես այդ քաղաքում անծանոթ ղարիբ չեմ, հայտնվեցին շատ բարեկամներ, որոնցից շատ շատերին, իհարկե, չեմ ճանաչում» (9, 249): Պարզվում է նաև, որ այդ փոքրիկ քաղաքում իր բոլոր բանաստեղծությունններն անգիր գիտեն, գիտեն նույնիսկ իր ժողովածուների տպագրության տարեթվերը, ուշադիր հետևում են մամուլում նրա յուրաքանչյուր ստեղծագործության հրապարակմանը. «...մի խոսքով, շուտով տարածվեց, որ ես ազգային ջոջ եմ, ոչ թե Վարշավից եկած մի հրեա վաճառական» (9, 250): Թումանյանը այս ասելով, նկատի ուներ իր արտաքինը, հագուստը, «նոր առած գլխարկը», որոնք նրան եվրոպացու էին նմանեցնում:

Ուրալելում տարածված և սիրված է եղել Թումանյանի 1891 թ. գրած «Կանչ» («Եթե կաս, Աստված») բանաստեղծությունը, որն այդ օրերին հեղինակին առանձնապես դուր չէր գալիս, բանաստեղծություն, որը չարին պատժելու կոչ էր Աստծուն, միաժամանակ աղերս ու պահանջ, բանաստեղծություն, որի տպագրությունը «Մուրճում» ժամանակին արգելել էր գրաքննությունը, այդ պատճառով էլ առաջին անգամ ոչ թե մամուլում, այլ ժողովածուում լույս տեսավ: Ի դեպ, բազմաթիվ վկայություններ կան, որ «Կանչը» շատ սիրված է եղել ժամանակակիցների կողմից: Քննադատ և մանկավարժ Գ. Վանցյանը 1893 թ. ապրիլի 8-ին բանաստեղծին հղած նամակում գրում է. «Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում... Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությու-

---

է բթամտությունը» (6, 1994, 110-111), որը միշտ խեղդում է ու աշխատում է խեղդել տաղանդը, բայց երբ չի հաջողում և տաղանդը հարթում է իր ճամփան, անամոթ ճակատով կանգնում ու նրան կուռք է դարձնում: Գալֆայանը 1900 թ. ամռանը եղել էր Պոլսում հյուրախաղերով, «Մշակը» դարձյալ իր հեգնական վերաբերմունքն էր դրսևորել («Մշակ», 1900, N 154): Բնական է, որ «լրբություն» ասելով Գալֆայանը նկատի է ունեցել հենց այդ վերաբերմունքը, որը շարունակությունն էր Պետրոս Ադամյանի հանդեպ հալածանքների: Ադամյանի խաղը «Մշակը» համարել էր անբնական, արվեստական, տգեղ, իսկ տաղանդներին բաժանելով տանելի և անտանելի, Ադամյանին նույնիսկ անտանելի տաղանդ չէր համար («Մշակ», 1879, N 224):

նը բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանը արժանացնելու: ...Ունիս, այո, շատ գեղեցիկ բաներ... բայց «Կանչը» դա գլուխգործոցդ է, դա մի գոհար է»[165]: Նույնն են վկայում Ներսիսյան դպրոցի Թումանյանի դասընկերներ Արամ Առաքելյանը (ՈՒՀ, 4, 314) և մանկավարժ, թարգմանիչ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (ՈՒՀ, 4, 318):

Եթե կաս Աստված,
Մեղմացրու մարդկանց
Կիրքն ամբարտավան:
Եթե Աստված ես դու խաղաղության,
Ինչո՞ւ տակավին
Չես պատժում չարին,
Ո՞ւյժդ է պակասում,
Թե չենք աղերսում,
...Թե՞ դու չըգիտես,
Որ այստեղ, երկրում
Մարդը ժպտերես
Մարդ է գիշատում...
(1, Երևան, 1988, 85, 86)

Այնպես որ, Թումանյանին առանձնապես չի զարմացնում, որ հենց այդ բանաստեղծությունն անգիր գիտեին գրեթե բոլորը: Քաղաքագլխի հետ ծանոթանալուց հետո Թումանյանն էլ ավելի նշանավոր հյուր է դառնում: Սակայն Թումանյանը շատ ավելի ցանկություն ուներ ընթերցանությամբ զբաղվելու, այդ պատճառով էլ իր հետ մեծ քանակությամբ գրքեր էր բերել ու դեռ ափսոսում էր, որ քիչ է բերել: Եվ նա ցավում էր, որ «առաջին օրերը միայն բավական կարդացի» (9, 258): Ուրավելում ստանում էր «Նովոյե օբոզրենիե», «Մշակ», «Տարազ» պարբերականները, կարդում և տրամադրում էր ուրիշներին: Այստեղ էլ նրա տունը դառնում է գրասերների հավաքատեղի. «...Ուրիշներն էլ ինձանից են վերցնում. գրադարանը իմ տունն է» (9, 259):

Հուլիսի 11-ին Թումանյանը տեղափոխվում է նոր սենյակ՝ «անտառի մեջ կամ մոտ»: Թեև Ուրավելը ամառանոցային քաղաք էր, ուներ գետ,

[165] Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, էջ 313 (այսուհետև՝ ՈՒՀ, հատորը և էջը կնշվեն մեջբերումներին կից):

անտառ, աղբյուր, սակայն բավական խոնավ էր ու «ճահճային տեղ» (9, 265): Թումանյանի համար Ուրավելը առանձնապես գեղեցիկ չէր, որովհետև «ընկած է փոսի մեջ, հորիզոն չունի» և որպես ամառանոց իր ժամանակի համար «զուրկ էր բոլոր հարմարություններից» (9, 252): Սակայն Թումանյանը Ուրավել չէր եկել բնությամբ հիանալու: Նա վատառողջ էր և կարիք ուներ հանքային ջրերի բուժիչ ներգործության: Հունիսի վերջին օրերին հիվանդության ընթացքը սրվում է, և բանաստեղծը ընդունում է նախ տաք լոգանքներ, որից հետո՝ սառը, սկզբում՝ օրը երկու անգամ երեքից հինգ րոպե տևողությամբ, հետո՝ մեկ: Ամեն օր հանդիպում էր հանքային ջրերի վերատեսուչներին («բանշչիկներին»)՝ Ակոփ աղային և Ստեփանին (9, 268):

Առողջարանային բուժումը, հատկապես սառը լոգանքները, քաղաքի հոգսերից ու աղմուկից հեռու, սիրով ու ջերմությամբ շրջապատված լինելը, Կարապետ Գալֆայանի ընկերակցությունը բարերար ազդեցություն են ունենում, և Թումանյանը զգում էր՝ «Ձղայնությունս գրեթե անցել է» (9, 255): Մեկ այլ նամակում նա գրում է. «...Ջուրն էլ է օգնում, օդն էլ, բայց մանավանդ ազատ լինելը» (9, 259): Ութ երեխայի հայրը դեռ երբեք իրեն այդքան ազատ չէր զգացել ընտանիքի հոգսերից: Թեև այստեղ էլ տասը օրով նրա խնամքին էր հանձնվել Երվանդ Լալայանի աներոջ՝ Հարություն Հարությունյանի որդին՝ 5-րդ դասարանցի մի գիմնազիստ: Թումանյանը նրան պահում է երկու-երեք շաբաթ: Միայն օգոստոսի սկզբին Հարությունյանի ընտանիքը գալիս է Ուրավել և որպես շնորհակալություն փորձում է թույլ չտալ Թումանյանին մեկ այլ տեղ ճաշել: Սակայն դա ոչ մեկին չէր կարող հաջողվել, որովհետև Թումանյան-մարդը հսկայական այնպիսի դրական էներգիա ուներ, որ միշտ իրեն էր ձգում մեծից փոքր անխտիր բոլորին՝ անկախ դասային, սոցիալական, կուսակցական պատկանելություններից: Այսպես, հուլիսի 10-ին 10-12 ուսուցիչներ, գիմնազիստներ, բժիշկներ և այլ մասնագիտության երիտասարդներ Թումանյանին հրավիրում են խնջույքի՝ բնության գրկում, անտառի փեշին, գետի ափին: Նույն օրը Թումանյանի բեմադրությամբ [«...ռեժիսորն էլ ես էի» (9, 255)] տեղի երիտասարդների և ուսուցիչների մասնակցությամբ բացօթյա ներկայացվում է Վասակ Մադաթյանի մեկ արարվածով «Կըռթ-կըռթ» ե-

ռեքլեզվյան վոդևիլը[166]: Որպես բեմ ծառայում էր պատշգամբը, իսկ հանդիսատեսն ունկնդրում էր հոտնկայս:

Հուլիսի 17-ին՝ առավոտյան ժամը 5-ին ուսանողներն ու գիմնազիստները Թումանյանին քնից արթնացնում են և ուղեկցում ուղիղ Ախալցխա, որտեղ բանաստեղծին, ինչպես միշտ և ամենուր, հրճվանքով են ընդունում: «Թե տեսնես ոնց են պատիվ տալիս այստեղ... ինչ առոքփառոք»,- գրում է Թումանյանը կնոջը (9, 257):

Բայց մի օրում ձիով սար ու ձորերով Ախալցխա գնալն ու Ուրավել վերադառնալը հոգնեցնում է վատառողջ Թումանյանին («ջարդված եմ ես») (9, 258):

Հոգնածությունը դեռ չթոթափած՝ հուլիսի 18-ին Ախալքալաքից ստանում է, ըստ երևույթին, Վահան Տերյանի եղբոր՝ Ղազար Տեր-Գրիգորյանի (Ջավախեցի) հրավերը՝ նամակով: Թումանյանին նոր ուղևորության հեռանկարը չէր հրապուրում՝ թե' հոգնած էր, թե' մեծ ցանկություն ուներ ստեղծագործելու, աշխատելու. «Շատ քիչ եմ պարապում, գրեթե չեմ պարապում, ժամանակ չունեմ, հանգիստ չեն տալիս» (9, 258):

Ուրավելում հանգստացողները հիմնականում ախալքալաքցիներ էին, միայն 4-5 ընտանիք եկել էին Թիֆլիսից ու Բաքվից: Ախալքալաքցիներից Վարդան Շահպարոնյանը, ինժեներ Հովհաննես Կարապետյանը և ուրիշներ մի քանի օր շարունակ ամեն օր այցելում էին Թումանյանին, նրա հետ բարձրանում սարերը Ուրավելի անտառապատ կիրճերով, խորդուբորդ ճանապարհներով, ուղևորվում Ուրավելից 5 կմ վրա գտնվող ավերակները դիտելու[167]:

Հուլիսի 27-ին բաքվեցի քահանա Գեղամյանների ընտանիքն էր Թումանյանին սարեր հրավիրել: Բանաստեղծը չի կարողանում երկար մնալ՝ չնայած հյուրընկալների թախանձանքին, որովհետև չկար մի օր, որ ինքը հյուրեր չընդուներ, այդ օրն էլ՝ «Շտապում եմ, մոտս մարդիկ են գալու» (9, 266),- ասում է նա:

Որքան էլ մարդկանց բազմությամբ շրջապատված՝ Թումանյանը կարոտում էր ընտանիքին, հարազատներին ու ընկերներին: Մեկ ամսվա ընթացքում կնոջը հինգ նամակ է գրում, թեև ստացել էր միայն երկուսը:

[166] Վոդևիլի ձեռագիր մի օրինակ պահվում է Թումանյանի անձնական գրադարանում (տե'ս Հ. Թումանյանի տուն-թանգարան, N 10-682):

[167] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 417 (այսուհետև՝ ԹԺՀ, էջը կնշվի մեջբերումներին կից):

Գրում և առանձնապես սպասում էր երեխաների նամակներին: Այսպես, Ուրավելից երեխաներին գրած մի նամակ պահպանվել է միայն Նվարդ Թումանյանի «Հուշեր և զրույցներում»: Այդ նամակում Թումանյանը սովորեցնում էր երեխաներին ուղևորությունների ընթացքում բնության և մարդկանց կյանքի մասին գրի առնել ամեն ինչ՝ ուրախ և տխուր. «Սիրելի Մուշեղ, Աշխեն և Նվարդ, ձեր հիշատակարաններն այնքան կարճ են, որ ավելի շուտ մոռացարաններ են... Բնությունը - ժողովուրդը, նրանց կերպարանքը, ապրուստը, ձեր կարծիքը այդ բոլորի մասին, ձեզ հետ պատահած ու ձեր մոտիկներին պատահած դեպքերը»[168]:

Երբ և որտեղ էլ եղել է Թումանյանը, երբեք չի մոռացել ժողովրդական բանահյուսական նյութեր ամբարելու, միևնույն լեգենդի, հեքիաթի զանազան տարբերակները ձեռք բերելու, դրանք համադրելու, դրանցում ժողովրդական իմաստությունը հայտնաբերելու գերխնդիրը: Ուրավելը նույնպես բացառություն չէր: Այստեղ հուլիսի 1-ին նա գրի է առնում «Հոգեհանը» լեգենդը, որը պատմում է գիշերով Ղըրխքեսալովը (Կիրքեսալով): Լեգենդը վերաբերում էր Ախալցխայի և Ուրավելի մեջտեղում գտնվող Հոգեհան բարձունքի ստուգաբանությանը, ինչպես Փոցխովի ձորից գեղեցիկ Շամոն ստիպում է իր սիրուց տառապող Համոյին՝ իբրև սիրո հավաստիք իրեն ուսին դրած, սրինգ նվագելով ու պարելով՝ տանել սարի գագաթը, որը, սակայն, դառնում է սիրատենչ և անձնազոհ պատանու գերեզմանը.

- Այժմ քո սերին հավատում եմ ես,
Այս ժամից ահա քոնն եմ հավիտյան,
Ճըչաց աղջիկը, գըրկեց վերջապես,
Գըրկեց Համոյի... դիակն անկենդան:

Թումանյանը հեշտությամբ է գրում այս լեգենդը[169]: Պահպանվել է նրա խոստովանությունն այդ մասին իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին

---

[168] **Նվարդ Թումանյան,** Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1987, էջ 22 (այսուհետև՝ ՆԹ, էջը կնշվի մեջբերումներին կից):

[169] Թումանյանը լեգենդը գրել է Ուրավելում, սակայն վերջնական մշակումն ավարտել է նույն թվի դեկտեմբերին և հանձնել է «Մուրճին» տպագրության՝ ծանոթագրելով նաև Հոգեհան լեռան վրացերեն ու թուրքերեն անունները և այն, որ Փոցխովի ձորը Ախալցխայի ձորն է. «Վրացիք ասում են «Սուլթմեդիա» - հոգին դուրս եկավ, իսկ թուրքերը՝ «Օղլան փաթրալան» - տղա ճաքեցնող» («Մուրճ», 1902, N 12, 35-37):

ուղղված նամակում. «Գիտեք, երբ որ մարդ առողջ է, շուտ է տպավորվում և հեշտ է գրում» (9, 253):

Թումանյանը մտադրվում է ճանապարհորդել մոտակա գյուղերում՝ լեգենդներ և նյութեր հավաքելու, ինչպես նաև աշուղների ու աշուղության մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու համար:

Թումանյանը լսում է, որ մոտակա թուրքաբնակ գյուղում մի աշուղ է ապրում: Անմիջապես հրավիրում է նրան: Թեև աշուղի երգացանկն այնքան էլ մեծ չէր, բայց Թումանյանը նրանից գրի է առնում իր կարծիքով Սայաթ-Նովայի թուրքերեն խաղերից մեկը՝ «Ղադըր մավլամ, դու դըր սան դիլադըմ» («Տե՛ր իմ հզոր, ուզածս այս է քեզանից») սկսվածքով, որն ուղարկում է ընկերոջը՝ Փիլիպոս Վարդազարյանին: Թումանյանը շփոթում էր. նրա գրի առած չափածո ոտանավորը ոչ թե Սայաթ-Նովայից էր, այլ պարսկերեն գրված «Սայադի և Սադաթի» հեքիաթից, որի հեղինակն աշուղ Փասանդին է:

Ուրավելում հիմնականում ապրում էին Էրզրումից գաղթած հայերը, որոնք տեղյակ չէին տեղի հինավուրց ավերակների, սար ու ձորերի, գետ ու լճերի հետ կապված ավանդություններին: Չանգամանք, որ ավելի էր մեծացնում Թումանյանի՝ գյուղերում ճանապարհորդելու ցանկությունը. «Բայց որքա՜ն մեծ բան է, եթե գրողը կարողանա ճանապարհորդել, ուսումնասիրել իր ժողովուրդն, նրա ավանդությունները, լեզուն, ադաթները: Սաստիկ զգում եմ այս կարիքը ամեն անգամ, **երբ լինում եմ ժողովրդի մեջ - ծո՛վ է, ծով**» (9, 264):

Եվ, իրոք, Թումանյանը մտադրվել էր 1901 թ. օգոստոսի սկզբին դուրս գալ Ուրավելից, մի քանի օր մնալ Աբասթումանում, այնուհետև Ախալքալաքի և Շիրակի գավառներով, «եթե հաջողի» (9, 268), Ալեքսանդրապոլից սեպտեմբերի սկզբին, Կարսի երկաթուղով վերադառնալ Թիֆլիս: Մեծ ցանկություն ուներ տեսնել Անին: Ախալքալաքից հրավեր ստանալուց հետո սպասում էր Փիլիպոս Վարդազարյանի նյութական աջակցությանը, որ դուրս գար ամառանոցից, մանավանդ որ վատառողջ էր: Սաստիկ շոգերը խոնավ Ուրավելում անտանելի էին դառնում, և նա ավելի հաճախ էր ջերմում, լեռնային չոր օդի կարիք ավելի շատ էր զգում: Թումանյանն ուզում էր ճանապարհորդել ինչպես լեգենդներ հավաքելու և ժողովրդին մոտ լինելու նպատակով, այնպես էլ Թմկաբերդը տեսնելու համար, որի մասին արդեն լսել էր. «Թմկաբերդի լեգենդան՝ այն կինը, որ ուզեց շահի թագուհին դառնալ» (9, 268):

Ուրավելում շատերը հողատարածքներ են վերցնում ամառանոցներ կառուցելու համար: Թումանյանը մի պահ նույնպես այդպիսի ցանկություն է ունենում: Պատճառը, հավանաբար, Ուրավելի ջուրն էր, որը բարերար ազդեցություն էր ունեցել բանաստեղծի առողջության վրա. «Սաստիկ սիրեցի Ուրավելի ջուրը..., և առհասարակ հրաշքներ է գործում» (9, 271): Այդ մասին պատմում է նաև Նվարդ Թումանյանը. «Մի օր Ուրավելի ձորով բարձրանում է գետի հունքով... երկար ժամանակ մնում է ջրի մեջ... հանկարծ սառնություն զգում... եկավ, հիվանդացավ ու սկսեց ջերմը... Հիվանդ ժամանակ շարունակ հիշում էր գետի ջուրը. «Զարմանալի պարզ էր, վճիտ ու սառը...»,- շատ էր սիրում Ուրավելը: Մտածում էր երկու սենյակ ունենալ Ուրավելում» (ՆԹ, 104):

Թեև Ուրավելը փոքրիկ քաղաք էր, բայց հանցագործություններն այնտեղ քիչ չէին[170]: Այդ պատճառով Թումանյանը մի ատրճանակ էր գնել: Չնայած այդ զգուշությանն ու անհանգստությանը՝ նա իրեն արտաքուստ այնքան ուրախ էր պահում, որ բոլորը համոզվում էին, որ նրա շուրջը միայն ուրախությունն է իշխում. «Այստեղ ինձ շատ են հավանում և իբրև մարդ... ասում են՝ կռվելու անընդունակ ես դու» (9, 269):

...Իսկ հրավերքները անվերջ շարունակվում էին, և միևնույն մարդուն կամ ընտանիքին մեկ անգամ հրավերն ընդունելը չէր գոհացնում. շուրջբոլորը անվերջ ցանկանում էին վայելել Թումանյանի ներկայությունը: Ինչպես հուլիսի 18-ին, այնպես էլ օգոստոսի 4-ին Թումանյանը ճաշի էր հրավիրված գրող Մաղաք Պետրոսյանի տուն, որի կինը Օլգա Թումանյանի ընկերուհին էր՝ «շարունակ հիվանդ»: Հանդիպում է նաև Արտիկի ախալցխացի ընկերներից մեկի հետ:

Ուրավելի բնակիչներն ու հովեկներն այնպես են կապվում բանաստեղծին, որ մի քանի անգամ խանգարում են Ուրավելին հրաժեշտ տալու նրա մտադրությունը: Ախալցխայում նույնպես սրտատրոփ սպասում էին նրան: Օգոստոսի 6-ին կառք են վարձում և ուղարկում Թումանյանի ետևից: Ուրավելցիները թույլ չեն տալիս, որ նա մեկնի, կառապանին տալիս են հետդարձի վճարը և ճանապարհում առանց Թումանյանի: «Էլ քեֆ, ներկայացում, պարեր, մի խոսքով շատ պատվեցին»,- գրում է բանաստեղծը (9, 270): Հարություն Հարությունյանի տանը օգոստոսի 6-ին կազմակերպված այդ խնջույքին ներկա էին ախալքալաքցի երիտա-

[170] Օգոստոսի լույս 1-ի գիշերը թալանել էին Թումանյանի լվացք անողի տունը (9, 269):

սարդներ՝ ինժեներ Հովհաննես Կարապետյանը, Վարդան Շահպարոնյանը և ուրիշներ: Թումանյանն այդ խմբի համար հանպատրաստից, «տեղն ու տեղը» երգիծական ոտանավորներ է հորինում և արտասանում՝ չափածո բնորոշելով ամեն մեկին:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 7-ի առավոտյան դուրս է գալիս Ուրավելից և ուղևորվում Աբասթուման:

Կարելի է միայն պատկերացնել, թե Թումանյանի ներկայությունը մեկ օր ավելի վայելելու համար կառքը ետ ուղարկած ուրավելցիները ինչպիսի ջերմությամբ ճանապարհեցին սիրելի բանաստեղծին. «Ուրավելի անտառները թնդացին երգերով, ուռաներով ու հրացանների որոտով և երկար ձեռքերի վրա բարձրացրած թռցնում էին օդի մեջ» (9, 270): Նույնը վկայում է ականատեսը. «Մենք հանաքներով, ուռաներով ճանապարհեցինք նրան, իսկ նա ժպտալով երկար ժամանակ ձեռքով հրաժեշտ էր տալիս» (ԹԺՀ, 417): Ընդառաջելով Շահպարոնյանի խնդրանքին՝ Թումանյանը խոստանում է այցելել Ախալքալաք:

Դուրս գալով Ուրավելից և հասնելով Աբասթուման՝ Թումանյանը հաստատվում է Վարդազարյանների տանը, ուր պատրաստվում էր մնալ մինչև Ախալքալաք գնալը՝ օգոստոսի 12-13-ը: Վարդազարյանները մտադիր էին ավելի երկար պահել Թումանյանին, թեև նրան սրտատրոփ սպասում էին ախալքալաքցիները: Օգոստոսի 10-ին Փիլիպոս Վարդազարյանի քրոջ՝ Մարուսյայի ուղեկցությամբ Թումանյանն այցելում է Աբասթումանում Ալեքսանդր Երրորդի 1899 թ. վախճանված որդու՝ Գեորգի Ալեքսանդրովիչի պալատ: Տխուր խոհեր են պատում բանաստեղծին մարդու կյանքի անցողիկության վերաբերյալ: «Ամեն բան, ինչպես թողել է, այնպես էլ մնում են. կիսատ թողած Նանսենի ճանապարհորդությունը սեղանի վրա, շորերը իրանց տեղը կախած, հուշատախտակի վրա ինչ-որ խզմզած... Տխուր-տխուր մտքեր են ծագում մարդու հոգում: Տեսնում ես՝ ինչպես անցնում է մարդ և միայն իր հետքն է մնում, և այն էլ նայած կարողացել է թողնել, թե չէ» (9, 272): Ալեքսանդր թագավորի աղջկա սքանչելի այգուց վարդեր է քաղում և իբրև հաշտության նշան ուղարկում կնոջը[171]:

[171] Թումանյանին դուր չէր եկել զոքանչի և աներոջ՝ Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի որոշումը՝ երեխաներին իր կամքին հակառակ տանել Շուլավեր, որովհետև ինքն արդեն Աղբուլաղում ամառանոց էր վարձել նրանց համար երկու ամսով:

Մի շաբաթ Աբասթումանում մնալուց հետո, օգոստոսի 13-ին կամ 14-ին, Թումանյանը մեկնում է Ախալքալաք, որտեղ հասնում է գիշերվա ժամը տասին, և իջևանում է Շահպարոնյանների տանը: Այդ ընտանիքի մասին Թումանյանը գրում է. «Այն տունը, ուր ես հրավիրված էի, ուր մնում էի, մի հրաշալի ընտանիք է՝ Շահպարոնյան» (9, 277): Թումանյանն առաջին իսկ օրվանից տեղի հարուստների հրավերքներից հանգիստ ու դադար չուներ. «ամեն օր ճաշին մի տեղ ենք լինում, ընթրիքին՝ ուրիշ տան՝ շրջապատված շատ լավ մարդկանցով, միանգամայն ամենաքաղցր տպավորություններով եմ թողնելու այս քաղաքը, ուր այնքան սեր ու պատիվ ցույց տվին ինձ» (9, 274):

Այս հանգամանքը նույնիսկ տեղի ոստիկանության ուշադրությունն է գրավում, և նա հետաքրքրվում է, թե ով է այդքան մեծ սիրո և հարգանքի արժանացած մարդը: Թումանյանը նվերներ էր ստանում ոչ միայն Վարդազարյաններից, Մարուսյայից և ընկեր-բարեկամներից, այլև անծանոթ մարդկանցից: Այսպես, մի արհեստավոր արծաթե գրիչ է նվիրում, «որ նրանով գրեմ» (9, 274):

Թումանյանը Ախալքալաք էր եկել՝ անձամբ տեսնելու Փարվանա (Թափարվան) լիճը և Թմկաբերդի ավերակները, որովհետև լեգենդն առաջին անգամ լսելուց հետո միանգամից մտադրվել էր գրել «Փարվանան» և «Թմկաբերդի առումը»: Տարբեր երկերի ժողովրդական տարբերակները Թումանյանին պատմել էր Ջավախեցին, որն իր հերթին օգտվել էր «Հազարան բլբուլի»՝ Գանձայից Պատշինոնց Ավենի, Սաթխեցի Կարոյի պատմած տարբերակներից (ԹԺՀ, 429):

Թումանյանը հինգ օր շարունակ շրջում էր Ախալքալաքի սարերում ու ձորերում, հիանում բնության տեսարաններով. «...Ինչ-որ ուրախ տրամադրություն է ստեղծվում, կարծես ժպտում է երկինքը» (ԹԺՀ, 418): Ականատեսները վկայում են, որ Ախալքալաքն իր սիզավետ խոտերով, ծաղկավետ բլուրներով, վճիտ աղբյուրներով ու ջրվեժներով Թումանյանի վրա խոր տպավորություն է թողնում: Ասում են, որ նա ժպտալով կրկնում էր. «Բիբլիական Եդեմը հենց էս է, որ կա...» (ԹԺՀ, 418):

Ախալքալաքում գտնվելու վեցերորդ օրը Թումանյանը մեկնում է Թմկաբերդ, որը գտնվում էր քաղաքից արևմուտք՝ մոտ 15 կմ հեռավորության վրա, Քուռ գետի անդնդախոր ձորերում: Ճանապարհին բանաստեղծն արտահայտում է թռչելու, թևեր ունենալու և ինքնաթիռի նման սավառնելու երազանքը. «Ա՜խ, ինչ լավ կլիներ, եթե մարդիկ թևեր ունենա-

յին կամ թևերին փոխարինող մի բան...» (ԹԺՀ, 418): Այս ցանկությունը ծնվում էր նաև ձիով գնալու անհարմարությունից: Ախալքալաքից Գյումուրդա գնալու ճանապարհին Թումանյանը Ջալալ Տեր-Գրիգորյանին, Վարդան Շահպարոնյանին և մյուս ուղեկցողներին բացատրում էր Թմկաբերդի ավերակները տեսնելու իր մեծ ցանկությունն ու հետաքրքրությունը, գրողի համար իր ապագա հերոսների, տեղագրության ու միջավայրի հետ ծանոթանալու անհրաժեշտությունը: Կեսլուրջ, կեսկատակ Թումանյանը ասում է. «Չէ՞ որ ես զորքերի ու ճակատամարտի մասին եմ գրում, պիտի անձամբ տեսնեմ՝ բերդի մոտ հարմարություն կա՞ զորք շարժելու...» (ԹԺՀ, 402): Ճանապարհին ոգևորված որոշ հատվածներ է արտասանում «Թմկաբերդի առումից» ու «Հազարան բլբուլից»:

...Հասնում են Գյումուրդա հայկական գյուղը, որը Քուռ գետի ձորաբերանին էր՝ Թմկաբերդի դեմուդեմ: Իջևանում են այդ գյուղում, հանգստանում, որովհետև դեպի Թմկաբերդ ձորն իջնելու համար այլևս ձիու ճանապարհ չկար: Մոտ հարյուր քայլից ձորագլխից բացվում է տպավորիչ տեսարան, ահռելի ձոր՝ 1000-1500 մ բարձրությամբ ցից-ցից ժայռեր, օձապտույտ գլորվող-գալարվող գետ, այգիներ և դեպի արևմուտք փռված մի գեղեցիկ լճակ՝ ճոխ բուսականությամբ: Հենց Գյումուրդայի այդ բարձունքից է Թումանյանը հեռադիտակով դիտում Քուռի հովտի վեհ, ահարկու, բայց և գեղեցիկ տեսարանը, Թմուկ բերդի ավերակները: Ներկաներից Ջ. Տեր-Գրիգորյանը, այդ պահին Թումանյանին նմանեցնելով զորահրամանատարի, լուսանկարում է նրան: Երկար դիտելով վայրի գեղեցկությամբ հմայող բնության տեսարանը՝ Թումանյանը ծոցատետրում նշումներ է անում, պառկում խոտերի մեջ և ժպտալով ասում. «Ախ, թևեր, թևեր... այստեղից ուղղակի կթռչեինք Թմկաբերդ... վայրենի վեհություն, զմայլելի փարթամություն...» (ԹԺՀ, 419-420): Այդ թևերը բանաստեղծական վառ երևակայության թևերն էին, որոնցով նա փորձում էր թափանցել դարերի խորքը և բնության վայրենի վեհության ու զմայլելի փարթամության մեջ հայտնաբերել բնության խորհուրդը:

Մոտ երկու ժամից վերադառնալով՝ Թումանյանը Շահպարոնյաններին խնդրում է պատմել Թմկաբերդի ավանդությունները՝ հույս ունենալով որևէ մանրամասն ավելացնել իր իմացածին: Ավանդության նոր տարբերակի փոխարեն Թումանյանին պատմում են, որ 1860-ական թվականներին մի քուրդ հովիվ ավերակներում պատահաբար գտել էր հայերեն

մի եկեղեցական գիրք ու մի զանգ՝ հայերեն մակագրությամբ, ինչպես նաև այլ իրեր, որոնք հանձնել է Ախալցխայի հոգևոր հայրերին:

Այնուհետև Թումանյանը, շրջագայելով Ախալքալաքում, լինում է Տավշանթափա ծաղկավետ բլրակում, Թափարվան գետակի ժայռոտ մեծ ձորում և Քառասուն աղբերանց ծաղկավետ ձորակում: Մի երկու անգամ էլ գնում է ձուկ որսալու: Թումանյանին պատվելու համար քաղաքի հասարակությունը, հավանաբար, օգոստոսի 21-ին ճաշկերույթ-հանդես է կազմակերպում Թափարվան գետակի ափին՝ Վարդան Շահպարոնյանի քաղաքամերձ շոգեջրաղացի երկրորդ հարկի դահլիճում: Ներկա էին մոտ 150 մարդ: Կանայք եկել էին ազգային տարազով: Թումանյանն արտասանում է Ուրավել այցելած դեպի Փարվանա և Թմկաբերդ իրեն ուղեկցող ախալքալաքցիների խմբի մասին գրած իր բանաստեղծությունը, «որով ներկա եղողներին հմայեց ու պաշեցրեց» (ԹԺՅ, 403):

Շրջակա գյուղերում նույնպես խանդավառություն է առաջանում: Գանձայից և այլ վայրերից հրավերներ է ստանում: Եկել էր Ղազար Տեր-Գրիգորյանը (Ջավախեցի) և Թումանյանին հրավիրում էր Գանձա: Ու թեև Թումանյանը մտադիր էր մերժել հրավերը ու վերադառնալ Թիֆլիս, սակայն Ջավախեցու համառությունը մեծ էր, բացի այդ մեծ էր նաև Թումանյանի ցանկությունը տեսնել Փարվանա լիճը, որը Գանձայից երեք կմ հեռավորության վրա էր: Ավելին, ըստ Ջավախեցու հուշերի, Թումանյանն ինքն էր նամակով խնդրել ուղեկցել իրեն. «Ղազար ջան, գալիս եմ Փարվանի փերիներին տեսնեմ, կգաս Ախալքալաք, որ առաջնորդես»[172]:

Եվ օգոստոսի 22-ին Թումանյանը Ախալքալաքից ուղևորվում է Գանձա: Այդ երեսուն կիլոմետրն անցնելու համար Թումանյանին ձի են առաջարկում: Բանաստեղծին տխրեցնում է այդ տանջալից ճանապարհը ձիով գնալու հեռանկարը, բայց երկաթուղու մասին երազելով, այնուամենայնիվ, ճանապարհվում է:

Գանձան գավառում հայտնի էր իբրև ամենաառատ ու բազմերանգ ծաղիկներ ունեցող բնության, բարձրադիր լեռների միջև ծվարած մի գյուղ: Ամեն ամիս իր հատուկ ծաղկախումբն ուներ, մայիսից մինչև սեպտեմբեր նույնիսկ արտերն ունեին գունավոր փարթամ գորգի տեսք: Թումանյանին ներկայացնում են այն ճանապարհները, որոնք տանում են

---

[172] Այդ նամակը մեզ անհայտ է, նրա բովանդակությունը պահպանվել է միայն Ջավախեցու հուշերում (ԹԺՅ, 429):

Գանձա. և' ամենակարճ 25 կիլոմետրանոց ճանապարհը, որն անցնում է Աբուլ սարով՝ լեռնոտ ու քարքարոտ, բայց գեղատեսիլ, և' երկարը՝ Սաթխայինը՝ դաշտավայրով, սակայն ոլորապտույտ. նրա երկարությունը 35-40 կմ էր: Բանաստեղծին առաջարկում են ընտրել՝ որ ճանապարհով գնալ, որով վերադառնալ: Նախ, Թումանյանը, նայելով գեղեցիկ, բայց շատ աշխույժ ձիուն, վախեցած կարկամում է. «Չէ, Ղազար ջան, չէ, էդ խելառի հետ գլուխ չունեմ ես (ձիուս մասին էր խոսքը), ինձ համար էշի երիշով մի խելոք ձի գտիր, որ Հիսուսի պես հանգիստ նստեմ վրան, դու էլ Պետրոս առաքյալի նման առաջ ընկիր ու հարթ, հանգիստ ճանապարհով տար ինձ Երուսաղեմ» (ԹԺՀ, 430): Գտնվում է «խելոք ձին», և Թումանյանն ընտրում է երկար ճանապարհը, որպեսզի հնարավորություն ունենա ծանոթանալու գավառի ավելի մեծ մասին: Երբ հասնում են Ջիգրաշեն գյուղին, Թումանյանը հետաքրքրվում է անվան ստուգաբանությամբ: Պատասխան չստանալով՝ հանձնարարական է տալիս. «Բա չես ամաչում, գրականությամբ պարապող մարդ, ամեն օր անցնում ես էս գյուղի մոտով ու մինչև հիմա չգիտես նրա անվան ծագումը: Անշուշտ, մի հետաքրքրական ավանդության հետ կապված կլինի, անպատճառ կիմանաս ու մանրամասն կգրես ինձ» (ԹԺՀ, 431): Անցնելով Ղավուրմա, Օրնձալար գյուղերով, հասնում են Սաթխա, որտեղից գիշերով նրանց խմբին միանում են երկու ուսուցիչ, որոնցից մեկը նստում է բանաստեղծի ձիու գավակին, մյուսը՝ Ջավախեցու: Մեծ ու Փոքր Արագյալ գյուղերն անցնելուց հետ ձիերից իջնում են և ոտքով բարձրանում Ս. Հովհաննու սարը: Թումանյանի վատառողջ լինելն իրեն զգալ է տալիս. նրա խնդրանքով մի քանի անգամ հանգստանում են: Թողնելով հասուն արտերի ոսկե շղթան՝ հաղթահարում են Թումանյանի համար ոչ այնքան դյուրին ճանապարհը և հասնում սարի գագաթին, որտեղից բացվում է սքանչելի տեսարան՝ Փարվանա լիճը: Թումանյանի հիացմունքը բնության այդ տեսարանով դառնում է վարակիչ, փոխանցվում մյուսներին՝ այն աստիճան, որ Ջավախեցու մեջ նկարիչ լինելու անզուսպ ցանկություն է առաջանում, որպեսզի կարողանար կտավի վրա անմահացնել Թումանյանի՝ բնության նկատմամբ պաշտամունքի այդ անմոռանալի պահը, բնության անսահման գաղտնիքների մեջ թափանցելու բանաստեղծի ձգտումը. «Ո՞վ կարող էր թափանցել... այդ գաղտնիքը, եթե ոչ միայն մեծ բանաստեղծը, որ Պուշկինի արձանի պես ձեռքերը խաչած կրծքին՝ որպես բնության սքանչելի գեղեցկությունը լրացնող զարդերից մեկը, իր բարձր հասակով քա-

րացել էր Ս. Հովհաննու կատարին ու արծվի խորաթափանց հայացքը հառել էր դիմացը նազանքով խլվլացող, հմայիչ այդ լճի խորքերը» (ԹԺՀ, 432): Բնության կախարդող տեսարանի, ծաղիկների շշմեցուցիչ բուրմունքի առաջացրած խորհրդավոր լռությունը հանդգնում է խախտել Հովի. Թումանյանը. «Ես կարծում էի, թե Լոռուց գեղեցիկ տեղ չկա աշխարհում... Ձեր Ջավախքն անցավ Լոռուց... էն էլ առանց ծառ ու թփի» (նույն տեղում): Երկար նստում են Ս. Հովհաննու կատարին: Թումանյանը ոգևորված մերթ հատվածներ է արտասանում իր բանաստեղծություններից, մերթ անեկդոտներ պատմում տեսած-ապրածից: Նրան շրջապատողները դեռ երբեք Թումանյանին այդպես վերացած չէին տեսել. «Փարվանի «փերիները» գերել էին Լոռվա կտրիճին» (նույն տեղում):

Երբ գիշերվա ժամը 3-ին հասնում են Վահան Տերյանի հայրական տունը, տեսնում են ոտք դնելու տեղ չկա: Գյուղի բոլոր ուսուցիչները, ուսանողները, լսելով Թումանյանի գալու լուրը, երկար սպասելուց հետո պարզապես մնացել էին գիշերելու այնտեղ. քնած էին թախտին, հատակին և ամենուր: Հաջորդ օրը կեսօրին 10-15 հոգով ճամփա են ընկնում Փարվանա: Տեղացիների վկայությամբ՝ լիճը, որ միշտ պարզ ու վճիտ է եղել, այդ օրը Թումանյանին դիմավորել է կատաղած՝ «ծագը կորցրած վագրի պես» մռնչալով, հուժկու ալիքներով: Ծրագրված էր Թումանյանին նավակով տանել լճի խորքը՝ Փարվանա իշխանի սպիտակ ապարանքը տեսնելու, սակայն փոթորկված լիճը, որից նույնիսկ «ծառս էին լինում» եկվորների ձիերը, թույլ չի տալիս: Լճի հուզմունքը փոխանցվում է Թումանյանին. «Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում» (ԹԺՀ, 434):

Մինչդեռ վերադարձի ճանապարհին բանաստեղծը լուռ էր: Հավանաբար, արդեն խորհում էր Փարվանա դստեր, անշեջ սիրո և հանուն այդ սիրո թիթեռներ դարձող Փարվանա կտրիճների մասին, որովհետև տեղ հասնելով՝ անմիջապես առանձնանում է և հենց Տերյանների տանն է սկսում շարադրել «Փարվանան»: Դուրս գալով սենյակից՝ բոլորի համար արտասանում է «Փարվանայի» նախերգանքն ամբողջությամբ.

Բարձրագահ Աբուլն ու Մթին սարեր
Մեջք մեջքի տված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին Ջավախքից էլ վեր՝

Բռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ...

Եվ անմիջապես ստեղծագործական թռիչքի պահի բերկրանքը լիուլի վայելած բանաստեղծն անցնում է թամադայական իր պարտականություններին՝ զգալով, որ ստեղծել է իր լավագույն, անմահ գործերից մեկը: Լսածի ու տեսածի տպավորությունները, ներշնչանքն ու ապրվածը ակնթարթորեն մի կախարդական ուժով վերածվել էին բնության ու մարդկային հոգու գեղեցկությունների հոգեբանական առումով դեռևս անորսալի գեղարվեստական պատկերի: Իրականությունը որպես հոգեբանական ազդակ միահյուսվելով բանաստեղծի գեղարվեստական երևակայությանը, ձևավորում է երկրային ու հեքիաթային գեղեցկության հանդեպ մարդ արարածի հիացմունքը, նրա երազանքի ու անդիմադրելի ձգտման հարատևությունը:

Ստեղծագործական հզոր թռիչքի պահը չի խանգարում Թումանյանմտածողին սեղանի շուրջը խոսք ու զրույց բացել Նիցշեից, Տոլստոյից, քրիստոնեական վարդապետությունից, կյանքից, գրականությունից ու փիլիսոփայությունից: Թումանյանի հիմնական զրուցակիցը դառնում է Վահան Տերյանի հայրը՝ Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանը, որի բանիմացությունը գիտական, փիլիսոփայական աշխատություններից, ռուս դասականներից զարմացնում է բանաստեղծին[173]: Գանձայում անցկացրած երեք օրերի ընթացքում Թումանյանը անչափ մտերմանում է նրա հետ: Վահան Տերյանը գրում է. «Շատ անգամ հորս հետ խոսելով՝ լուսացնում էին ողջ գիշերը, և երկուսն էլ չէին կշտանում» (ԹԺՀ, 436):

Մոտ երկու շաբաթ մնալով Ախալքալաքում, որը նրա համար անցավ «երկու օրի նման», Թումանյանը հեռանում է հարուստ տպավորություններով՝ իր բաժանումով տխրեցնելով բոլոր նրանց, ովքեր վայելում էին իր ներկայությունը. «Իմ տանտիրուհին ինձ ճամփու դրեց մի հեռացող որդու նման և առհասարակ ամբողջ ընտանիքը» (9, 277):

---

[173] Վահան Տերյանի հայրը դպրոց չէր ավարտել, սակայն ինքնակրթությամբ ձեռք էր բերել գիտելիքների հսկայական պաշար: Ինքնուրույն սովորել էր ռուսերեն, իսկ Ալֆրեդ Դրեյֆուսի դատավարության օրերին, արդեն 60 տարին անց լինելով, սկսել էր ֆրանսերեն սովորել, որպեսզի Զոլայի ելույթները բնագրով կարդար: Նրան շատ էր հուզել այն հանգամանքը, որ վերջինս իր համարձակ ելույթների համար մեղադրվել և դատապարտվել էր մեկ տարվա ազատազրկման, թեպետ անցնելով Անգլիա՝ խուսափել էր բանտարկությունից:

1901 թ. օգոստոսի 27-ին Թումանյանն ուղևորվում է Ալեքսանդրապոլ: Ղարախաչի սարերում փոթորկի ու ծյան պատճառով ստիպված մնում է կայարանում: Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 28-ի առավոտյան, հասնում է Ալեքսանդրապոլ, իջևանում հյուրանոցում. «Բայց մի ժամ տևեց հյուրանոցը» (9, 277): Գալիս է Ավետիք Իսահակյանը՝ քույրերի հետ և միասին կառքով հասնում են Ղազարապատի իրենց կալվածքը: Հանդիպման պահին՝ ողջագուրումից անմիջապես հետո, Թումանյանը խնդրում է ուղևորություն կազմակերպել դեպի Անի, որը Ղազարապատից 25 կմ տարածության վրա էր: Թումանյանը և Իսահակյանը դիմում են Հովհաննես Կոստանյանին, որպեսզի վերջինս ուղեկցի իրենց Անի, քանի որ նա բազմիցս եղել էր Անիում, ուսումնասիրել, պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդել ակադեմիկոս Ն. Մառին Անիի և նրա շրջակայքի մասին, աջակցել էր Անիի պեղումների նախապատրաստական աշխատանքներին, Անիի մասին բավականաչափ նյութեր ուղարկել Ղ. Ալիշանի «Այրարատի» համար: Բնականաբար, Հ. Կոստանյանն ուրախությամբ համաձայնում է, և երեք բանաստեղծները օգոստոսի 30-ին ուղևորվում են Անի: Իսահակյանը նշում է. «Օհաննեսը անհամբեր էր, ուզում էր շուտով տեսնել Անին» (ԹԺՀ, 13): Ճանապարհին կանգ են առնում Ղազարապատում՝ Ավ. Իսահակյանի մորը տեսնելու համար: Այդ երկու օրվա ընթացքում Թումանյանը ջրաղացպանից և գյուղացիներից գրի է առնում հեքիաթներ ու ժողովրդական երգեր, հարցուփորձ անում «Հազարան բլբուլի» մասին: Այդ շրջանում երկաթուղին հասնում էր մինչև Աղին. երթևեկում էին միայն բեռնատար գնացքներ: Աղինից այցելուները սովորաբար ոտքով էին գնում, հասնում Արփաչայ և անցնելով գետը՝ բարձրանում Անի: Այդ ճանապարհով ուղևորվեցին նաև բանաստեղծները, որոնք ճանապարհին բավական ժամանակ ունեին զրուցելու Անիի պատմությունից, ճարտարապետությունից, արաբների արշավանքներից, կործանարար երկրաշարժից...: Եվ երբ բարձր-բարձր զրուցելով հասնում են Անիի պարիսպներին ու բուրգերին՝ Ավագ դռանը, լսում են հրազենի կրակոց: Գիշերով ավերակ քաղաքի մեռելային լռությունը խախտեց նաև դուրս թափված թափառող շների հաչոցը: Ավ. Իսահակյանը հիշում է. «Մթության մեջ պայթեց հրացանը, որի գնդակն անցավ մեր երեքիս առաջով, եթե մի քայլ առաջ լինեինք, ով գիտե ինչ պիտի լիներ մեր վիճակը» (ԹԺՀ, 14): Շփոթված բանաստեղծների վրդովմունքին և բացականչություններին դարպասների միջև հայտնված վանատան պահապանը՝

հրացանը ձեռքին, բացատրում է, որ վանահոր քաղաք գնալու պատճառով ավերակներում միայնակ է մնացել և քանի որ դաշտային աշխատանքներն էլ վաղուց էին ավարտվել՝ ոտնաձայներ լսելով կարծել է՝ ավազակներ են: Ավ. Իսահակյանը բառացի վերարտադրում է այդ զրույցը.

«- Տո՛,- ասաց Օհաննեսը ծառային, բերդանկա հրացանը տեսնելով,- մի գյուլլով երեք բանաստեղծի պիտի սպանեի՞ր:

- Լավ պրծաք, ըսել է՝ ձեր վերջը չէր եկեր,- ամենայն անտարբերությամբ պատասխանեց ծառան» (ԹԺՀ, 14):

Պատահական հրազենի կրակոցից փրկված՝ հաջորդ օրը Թումանյանն ընկերների հետ քայլերն ուղղում է Մայր եկեղեցի, լինում է պալատում, աշտարակում, Ծաղկոցաձորում, Հռոմոսի նշանավոր վանքում, հիանում նրա՝ սքանչելիք համարվող նախագավիթով: Հովհ. Կոստանյանը նկարում է Հովհաննես Թումանյանին և Ավետիք Իսահակյանին Աշոտ Ողորմած թագավորի դամբարանի աջ ու ձախ կողմերում կանգնած: Անին իր հոյակապ ճարտարապետությամբ մեծ տպավորություն է թողնում. «Օհաննեսը հիացմունքով և ուշով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող: Լուռ, մտասույզ թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված, կանգնում էր հրաշակերտ շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուներին, կամարներին, քանդակներին, ապա աչքերը գոցում և ականջները լարում, կարծես մի երաժշտություն էր լսում ո՛չ սովորական, ո՛չ այս աշխարհից»,- վկայում է Ավ. Իսահակյանը (ԹԺՀ, 14): Մյուս ականատեսը՝ Հովհ. Կոստանյանը, ավելացնում է. «Թումանյանը հաճախ այդ հուշարձանների առաջ կանգնած բացականչում էր. «Ի՜նչ հոյակապ ճարտարապետություն, որքա՜ն բարձր մշակույթ է եղել, որքան ճաշակ, եռանդ և աշխատանք, և դարերից հետո նայում են էնպես, կարծես երեկ են շինվել» (ԹԺՀ, 463):

Դեռ Անին չտեսած՝ Թումանյանը ցանկություն ուներ դրամա գրել Հովհաննես Սմբատ Բագրատունու (1021-1047) կյանքից, որը, թեպետ «թանձրամիտ ու թանձրամարմին», գրասեր ու իմաստասեր մարդու համբավ ուներ: Կարելի է միայն պատկերացնել, թե որքան դառնացած, հայրենիքի փառավոր անցյալի կորստյան վիշտը հոգում, ծանրացած սրտով է Հայոց ազգային բանաստեղծը հեռացել Հայոց երբեմնի փառավոր մայրաքաղաքի ավերակներից: Երբ Անիի պարիսպներից դուրս է եկել, մի վերջին անգամ հետ է նայել և ասել. «Ինչքան մարդ պետք է անբան-անասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա...

Մի՞թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա... Այսօր զարգացման ի՞նչ աստիճանի հասած կլիներ մեր արվեստը, եթե թուրք-թաթար ցեղերը չքայքայեին մեր ժողովրդին» (ԹԺՀ, 14-15):

Արևը մայր չմտած՝ Թումանյանն ընկերներով հասնում է Անին: Քանի որ բեռնատար գնացքը դեռ չկար, խարույկ են վառում և թեյի սեղանի շուրջ հավաքում շրջակա գյուղերի բնակիչներին, նրանց հետ զրուցում Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթգծի, ցարիզմի վերաբերմունքի, աշխատանքային պայմանների և այլնի մասին:

Սեպտեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Անիից Ալեքսանդրապոլ հասած բանաստեղծներին դիմավորում են և նույն օրը՝ սեպտեմբերի 2-ի երեկոյան նրան ուղեկցում են քաղաքային ակումբ Մխիթարյան միաբանության 200-ամյա հոբելյանին նվիրված միջոցառմանը: Մխիթարյանների գործունեության մասին զեկուցել է Պ. Մոճոռյանը, ներկայացրել են երկու վոդևիլ, եղել է ասմունք, համերգ՝ դերասան Խաժակի, երաժիշտ-դաշնակահար Նիկ. Տիգրանյանի և այլոց մասնակցությամբ[174]:

Անի կատարած առաջին ուղևորությունից հետո Թումանյանը սեպտեմբերի 2-ին խոստովանում է. «Հոգնած եմ ու ծանրաբեռնված տպավորություններով... Աշխարհքում եթե մի քանի լավ բաներ կան - մեկն, անշուշտ, ճանապարհորդությունն է: Ճանապարհորդելով մարդու և' աչքն է բացվում, և' սիրտը: Իզուր չեն ասել, թե շատ կարդացողը չի իմանալ, շատ ման եկողը կիմանա: Մանավանդ գրողի համար» (9, 279):

Անիից վերադարձած բանաստեղծները քաղաքից ստացած իրենց տպավորություններն արտահայտում են Վենետիկի մխիթարյանների միաբանությանն ուղղված շնորհավորական հեռագրում՝ շեշտելով. «Ճանապարհորդելով... մենք անդադար հիշում էինք ձեր բազմավաստակ միաբանությունը, որ պանդխտության մեջ երկու հարյուր տարի շարունակ երգեց ու պատմեց մեր տխուր հայրենիքն ու նրա ավերակները...» (9, 279): Ընդգծում էին նաև մխիթարյանների մշակութային մեծ ավանդը՝ առաջինը մայրենի լեզվով եվրոպական հանճարներին հային ծանոթացնելը և երախտագետ սրտով ողջունելով պանծալի հոբելյանը. «Համբուրում անմահ Մխիթարա և նրա մեծանուն հետնորդների շիրիմները» (9, 280):

[174] «Մշակ», 1901, N 192:

Սեպտեմբերի 4-ին Թումանյանը գնացքով հասնում է Ղարաքիլիսա, որտեղ նրան դիմավորում են Թումանյանի համագյուղացիներից Մամիկոնյան Երվանդը և Թումանյանի հորաքրոջ թոռը՝ Տիրուհին: Ղարաքիլիսան Թումանյանի այս ճամփորդության վերջին կանգառն է, որտեղից Թումանյանը վերադառնում է Թիֆլիս:

«Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, N 3, էջ 60-76

Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)

1888

1887-1888 ուստարվա կեսեր, Թիֆլիս.- «Հնգյակի» անդամները (Հովհաննես Թումանյան, Արսեն Ղլտճյան, Դաթիկո Շահլամյան, Արամ Առաքելյան, Գրիգոր Վանցյան) պարբերաբար հավաքվում են Շահլամյանի սենյակում՝ Թումանյանի սենյակից մեկ հարկ վերև:

Կարդում ու քննարկում էին Թումանյանի բանաստեղծությունները:

Ա. Ղլտճյանը հիշում է. «Որքան էլ «Վերնատունը» դեր խաղացած լինի Օվանեսի կյանքի և ստեղծագործության բնագավառում, այնուամենայնիվ այստեղ չէր, որ կոփվեց նրա բանաստեղծական տաղանդը, և այդ վերնատունը չէր, ուր նրա պատկերն ուրվագծվեց: Այդ բանը տեղի ունեցավ Դաթիկո Շահլամյանի առանձնասենյակում, և Ծիրանավորի անպաճույճ, բացօթյա գարեջրատների սեղանների վրա, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ իրար միացրած հասարակ տախտակներ՝ իրենց այսպես կոչված իշառտնուկ նստարաններով: <...>

Երբ առանձնանում էինք Դաթիկոյի սենյակում, առաջին հերթին մանավանդ Դաթիկոն, հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ոտանավորներից. նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում: Երբեմն կարծում էր, որ մեր գովեստներով իրեն ու իրեն ոտանավորները ծաղրում ենք: Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծություններով, այլ խոսքով՝ դեռ իր արժեքը չգիտեր ու իրեն համարում էր սովորական ոտանավորներ գրող և ոչ ավելին: <...>

Որքան էլ ջահել, սակայն ճաշակի ու զգացմունքի տեր պատանիներ էինք, Օվանեսին սկսեցինք սիրել, գնահատել և իր կոչման գիտակցության բերել: Նա, մանավանդ այն ժամանակներում, շատ քաշվող էր, համեստ, միևնույն ժամանակ շատ հպարտ էր, ինքնասեր ու դյուրազգաց: Մեր բոլորի անկեղծ ու սրտացավ վերաբերմունքը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել մեր Օվանեսը, ուստի որոշ ժամանակ անց արդեն ինքն էր առաջ բերում իր բանաստեղծությունների փոքր տետրակը: Ժամանակի ընթացքում շատ անգամ նա հարկադրված եղավ իր այդ տետրակի պատկերը փոխել նորանոր ստեղծագործություններով ու տարբերակներով: Նա աշխատում էր լեզվի վրա, խմբագրում ոճը, փոփոխություններ

անում՝ հնարավորին չափ բարբառային ազդեցություններից ազատվելու համար»:

ԹԺՀ, 270-271

<Մարտի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Վանքի եկեղեցում մասնակցում է Գևորգյան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ Դավիթ Ներսիսյանի թաղման արարողությանը, ուր կատարում է տիրացուի պարտականություն:

Թաղման արարողության ժամանակ Թումանյանը ծանոթանում, ապա բարեկամանում է Արսեն Ղլտճյանի հետ. հետո նրանց միանում են Դավիթ (Դաթիկո) Շահլամյանը, Արամ Առաքելյանը, Գրիգոր Վանցյանը՝ չորսն էլ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներ, բավական կարդացած ու բանիմաց երիտասարդներ: Իրենց հավաքատեղին դարձնելով Շահլամյանի բնակարանը՝ նրանք ամեն շաբաթ կազմակերպում էին երեկույթներ, զրուցում գրական հարցերի շուրջ, խորանում հայ և համաշխարհային դասական գրականության մեջ, բարձրաձայն ընթերցանություններով ծանոթանում ժամանակի պարբերական հրատարակությունների կարևոր հրապարակումներին: Այդ հավաքույթներին քննության ու վերլուծության առարկա էին դառնում նաև Թումանյանի ստեղծագործությունները: Արամ Առաքելյանը հիշում է. «Նշանակված օրը հավաքվեցինք Շահլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառությանն ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն ներս գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կարած: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ, և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի հետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարոն», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները»: Մի քանի հավաքույթ նվիրելով այդ ստեղծագործությունների քննարկմանը՝ ընկերներն առաջարկում են մի ժողովածու կազմել դրանցից և հրատարակել:

ԹԺՀ, 268-271, 286-289

1890

Դեկտեմբերի 16.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին Նուխիից:

Հարցնում է «Բանաստեղծությունների» տպագրության մասին: Խնդրում է գրքեր ուղարկել՝ բաժանորդներին հանձնելու:

ՌԻՀ 4, 291

Դեկտեմբերի 18, Թիֆլիս.- Ստանում է Գր. Վանցյանի դեկտեմբերի 16-ի նամակը:

ԳԱԹ ԹՖ, 2016

1891

Հունվար, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Խնդրում է իր գրքի բաժանորդագրությունից ստացած գումարները ուղարկել: Նամակի բովանդակության մասին տեղեկությունը՝ Գրիգոր Վանցյանի փետրվարի 8-ի նամակում:

ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Փետրվարի 8.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին:

Գրում է, որ Թումանյանի նամակին պատասխանելու համար պիտի Արամի հետ գրագրություն բանար, խնդրեր նրան՝ ուղարկել բաժանորդագրությունից ստացված գումարը:

Ուզում է Ղլտճյանի հասցեն: Հարցնում է Դավիթ Շահլամյանից:

ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Փետրվարի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Վարդաշենից:

Հայտնում է, որ Արամի հետ երկար նամակագրությամբ ճշտել է Թումանյանի գրքերի վաճառքի հետ կապված հարցերը: Գրում է գրքերի բաժանորդաթերթերի մասին: Նամակում հիշատակվում են Ղլտճյանը և Դավիթը:

ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Նոյեմբերի 12.- Ա. Ղլտճյանի նամակը Թումանյանին:

Թումանյանի անհայտ նամակի պատասխանն է: Խոստանում է ուղարկել գրքերի վաճառքից գոյացած գումարը: Գրում է, որ ներկայացում է պատրաստում: Թումանյանից գրքեր (պիեսներ) է ուզում: Նաև տեղեկություններ Վանցյանի մասին: Հարցնում է Մուշեղից:

ԳԱԹ ԹՖ, 1560 (381/5 լր.)

1892

<Փետրվարի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Նամակ Դերբենդ՝ Գրիգոր Վանցյանին (չի պահպանվել):

Հավանաբար շնորհավորել է ընկերոջը ինչ-որ հոդվածի առթիվ: Հայտնել է, որ տպագրության է ուղարկել «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը:

Նամակի բովանդակությունը ըստ Վանցյանի պատասխանի (տե'ս փետրվարի 18):

ԳԱԹ ԹՖ, 2018 (988)

Փետրվարի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին Դերբենդից:

Բանաստեղծի անհայտ նամակի (տե'ս <փետրվարի սկիզբ>) պատասխանն է: Հայտնում է իր զարմանքը «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը շուտափույթ տպագրության հանձնելու առթիվ և մտավախությունը գրքի տպագրության ծախսերի հետ կապված. «Գրքիդ երկրորդ հատորը այդպես շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է. հույս ունես, որ ծախքդ հանես կամ գրքիդ ծախքը հանեցիր...»:

Ուղարկում է ութ բաժանորդի բաժանորդագրության վարձը՝ 4 ռուբլի:

ԳԱԹ ԹՖ, 2018 (988)

Օգոստոսի 12, Ջալալօղլի.- Ստանում է Գր. Վանցյանի նամակը (չի պահպանվել):

Նամակի «հետի թերթը» ուղարկելով Արասխանյանին՝ Թումանյանը գրում է. «Խնդրում է ուշադրություն դարձնել «Մուրճում» տպագրելի յուր «Բոշաներ» հոդվածի մեջ եղած օտարազգի բառերի ճշտության վրա: Այս թերթը պարունակում է նույն բառերը պարզ և մեկին գրած, որ Դուք աչքի

առաջ ունենաք տպագրության ժամանակ, եթե կպատահեն դժվար ընթեռնելի օտարազգի բառեր»:

ԵԼժ, 9, 110

Օգոստոսի 12, Ջալալօղլի.- Նամակ Թիֆլիս՝ Ավ. Արասխանյանին:

Գրում է մոր հիվանդության, Գր. Վանցյանից ստացած նամակի և մի քանի գյուղերում տարածված խոլերայի մասին:

ԵԼժ, 9, 110, 514

Սեպտեմբերի 12, Թիֆլիս.- Նամակ Ա. Ղլտճյանին:

Շնորհավորում է ընկերոջը՝ Արսեն անունով կուսակրոն աբեղա ձեռնադրվելու կապակցությամբ: Գրում է. «Սիրելի ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու. մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրված է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություն ես հանձն առնում: Դու, անշուշտ, քաջ զգում ես այս բոլորը, և ես սրտումս հույս տածելով քո ապագա ազգանվեր և լուսամիտ գործունեության նկատմամբ, համբուրվելով շնորհավորում եմ սրբազան պաշտոնդ և խորասիրտ մաղթում եմ հաջողություն...»:

Տեղեկացնում է, որ Ղլտճյանի համար գրքեր է գնել, պատվիրում է. «Դու աշխատիր գրքեր շատ ունենալ»: Առաքելյանը և Վանցյանը «գրականության մշակ են դարձել»: Մեծ աղմուկ է հանել և անախորժ տպավորություն թողել Գամառ Քաթիպայի «Աստառը» պարսավագիրը Գր. Արծրունու և նրա կնոջ մասին:

ԵԼժ, 9, 110-111, 516

Սեպտեմբերի 25.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է. «Իմ եղբայրները օտարության մեջ...» (տե՛ս հունիսի 26, հուլիս-օգոստոս) բանաստեղծությունից իր ստացած տպավորության մասին. «Կարծես իմ սրտից են բխել այդ խոսքերը. կրկնում եմ, չմոռանաս նախկին ուղղությունդ. չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է: Երգիր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես»:

խնդրում է Թումանյանի գրքից «մի 15 հատ»: Հարցնում է օրիորդ Աննա Սահակյանից, խնդրում է Վրթանես Փափազյանի հասցեն: Հետաքրքրվում է. «Ի՞նչ եղավ հայոց թատրոնի բանը, պիտի կայանա՞ թե ոչ»:

ՈւՀ, 4, 311

1893

Հունվարի երկրորդ կես, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Նամակի հետ գրքեր է ուղարկել: Գրում է, թե «Մուրճի» այդ համարում ոչինչ չունի: Բովանդակությունը՝ ըստ պատասխան նամակի (տե՛ս հունվարի 26):

ԳԱԹ ԹՖ, 2021 (990)

Հունվարի 23.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին:

Խնդրում է, որ իր թարգմանությունները Հրատարակչական ընկերությունը տպագրի, եթե ոչ, թող հանձնի «Աղբյուրին»: Վարձատրություն չի ուզում, միայն մաքուր ու լավ թղթի վրա տպագրեն:

ԳԱԹ ԹՖ, 2021 (990)

Մարտի <14-15>, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Այդ մասին հիշատակություն կա Աղասի Հովվյանի մարտի 16-ի նամակում. «Անցյալ օրը Վանցյանը քեզանից նամակ էր ստացել. գրել էիր. «Աղասու նամակը նրան հասցրու», այնինչ ինձ վրա նամակ չկար ստացված»:

ԳԱԹ ԹՖ, 1534 (795)

Մինչև ապրիլի 8-ը.- Ախալքալաք Գր. Վանցյանին է ուղարկում իր գրքերն ու մի նամակ (չի պահպանվել):

Գրում է, որ Մովսես Կաղանկատվացու գրքերը դեռ չի գնել, բայց կգնի ու կուղարկի: Հարցնում է Վանցյանի՝ «Մուրճում» տպված նամակի մասին. «Ինչի՞ ես հարցնում «Մուրճում» տպած նամակիս մասին. նա ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց, գրիր հարցմանդ պատճառը»,- իր հերթին հարցնում է Վանցյանը:

Տեղեկությունը՝ ըստ Վանցյանի պատասխանի (տե՛ս ապրիլի 8):

ԳԱԹ ԹՖ, 2022 (991)

Ապրիլի 8.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է Ախալքալաքի ընթերցողների՝ Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորից ստացած տպավորության մասին. «Ուզում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ «Կանչի» վրա, սակայն Աղայանցը կանխեց և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա:

«Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում: Это действительно высокохудожественное произведение. Եթե, Յովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո', և ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց ***«Կանչը»*** դա գլուխգործոցդ է, դա մի ***գոհար*** է <...> Ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ գեղարվեստական արվեստով արտաբերված, այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամենահաջողակը «Ախթամարն» է <...> «Անուշիդ» առաջին մասը շատ է ձգձգված և ըստ իս, շատ էլ աջողակ չէ: «Մերժված օրենքը» գեղեցիկ է: Լիրիքականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են, թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում: Թարգմանություններիցդ մի քիչ ձեռ քաշի: Ի վերջո «Գիշերային մտածմունքը», «Խորհրդածությունը» և այլք ընտիր բաներ են»:

Խնդրում է նորություններ գրել «Մշակի» և Յայրիկի մասին: Իր «Սենյակս» գործի անհաջողությունից զարմացած է, մտածում է, թե թարգմանության լեզուն է վատ, բայց բովանդակությունը անպայման գովելի է: Շնորհակալություն է հայտնում ուղարկած գրքերի համար, տեղեկացնում է, որ 2-3 օրում Աղասին գրքերից 10-ն է հասցրել վաճառել, բայց կարծում է, թե դժվար բոլորը կարողանա վաճառել, քանի որ գրքերից մի քանիսը ներկոտ են:

ՈՒՅ 4, էջ 313-314

<Ապրիլի վերջ - մայիսի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Խոստանում է առաջիկայում ավելի մանրամասն գրել:

Նամակի մասին տեղեկությունը պահպանվել է Վանցյանի պատասխանում (տե'ս մայիսի 30). «Շնորհակալություն երկրորդ բաց նամակիդ համար»:

ԳԱԹ ԹՖ, 2024 (993)

Մայիսի 24.- Ձ. Տեր-Գրիգորյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է, որ ստացել է «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը: Մանրամասն շարադրում է գրքից ստացած տպավորությունները: Առաջին գրքի հետ համեմատած՝ «մեծ առաջադիմություն» է նկատում, մասնավորապես ընդգծում է, որ «բուն ժողովրդական ոգով խմորված երկերի» կողքին բանաստեղծին «ուրիշ հարցեր էլ են հուզում». «...Միայն ժողովրդական բաներ գրել կարելի էր տալ ավելի նվազ շնորհք ունեցող մեկին: Իսկ իմ անկեղծ խորհուրդն է տաղանդդ ***բազմակողմանի*** զարգացնել»: Շատ է հավանում բնության ***«նկարագրությունները»,*** հատկապես նրա համար, որ դրանք ***«օբյեկտիվ»*** են, այսինքն՝ բանաստեղծը ներկայացնում է ոչ թե բնության «ազդեցություններից առաջացած զգացմունքները, հոգեկան տրամադրությունները», այլ բնությունն այնպես, ինչպես որ կա, մի հանգամանք, «որ գեղարվեստական մեծ նշանակություն ունի»: «Սիրո երգերի» գլխավոր արժանիքը համարում է այն, որ «հերոսուհիները» հաճախ հանդես են գալիս «բնության ծոցում». «Այն հոգեկան տրամադրությունը, որ առաջ է գալիս բնության տեսարանի և սիրելի, համակրելի, բնությունը համահավասար սիրող կնոջ ընկերակցության ազդեցությունից, այնքան վեհ և սուրբ է, որ միայն բանաստեղծը կարող է արտահայտել. անկասկած է, որ այդ զգացմունքները երջանիկ են, թևավորում են մեր հոգին և դարձնում են մեզ աստվածանման»: Պոեզիան համարում է «մի լուսատու փարոս». «Բանաստեղծները այդ փարոսի բոցերից պետք է վառեն այն ջահերը, որով ուզում են լույս սփռել ամենուրեք»: Փափագում է իր ընկերոջը տեսնել «միշտ կանգնած բանաստեղծի այս վեհ, վսեմ կոչման վրա»: Եվ ապա. «Սիրելի Հովհաննես, եղիր մեզ համար լուսավորող, պայծառ գաղափարներ տարածող ոգի, սովորեցրու մեզ մտածել և զգալ, ամեն մի լավ բան սիրել, ամեն մի ազնիվ բան համակրել և, իհարկե, ատել, ինչ որ ատելի է, ապրել ոչ թե հաշվով, շահի համար, այլ հավատով: Փայլիր մեզ համար, ինչպես մի առաջնորդող աստղ, այն ժամանակ մենք կգանք քո ետևից դեպի իդեալը, զգալով մեզ բախտավոր, ոգևորված...»:

ՈՒՀ 4, 316-319

Մայիսի 30.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Հարցնում է, թե երբ ուղարկի գրքերի վաճառքից գոյացած գումարը: Խնդրում է իր ուղարկած նամակը տպագրել հաջորդ օրվա «Նոր-Դարում» կամ «Տարազում». որպեսզի օր առաջ Ալեքսանդրապոլն էլ աշխատի Հայրիկից խնդրել, որ նրա ճանապարհը «մեր կողմով» անցնի: Թող իմանան, թե ամառը որտեղ է լինելու: Գրում է, որ ամառվա վերջում կլինի Թիֆլիսում և կհանդիպի Թումանյանին:

ԳԱԹ ԹՖ, 2024 (993)

Սեպտեմբերի 24.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրի է առնում և ուղարկում ուսուցիչների ապահովությանը նվիրված մի քանի ժողովներից ստացած տպավորությունները. «Ուսումնական հարցը կարծեմ առաջինը պիտի լինի, որ պիտի գրավե Հայրիկի ուշադրությունը»: Խնդրում է իր հոդվածի տպագրությունը «Մուրճի» սեպտեմբերի համարին հասցնել, եթե Արասխանյանը չցանկանա, թող հանձնի «Տարազին»:

ԳԱԹ ԹՖ, 2025 (994)

Նոյեմբերի 6.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Առաջարկում է, որ իր հոդվածը (տե՛ս սեպտեմբերի 24) Թումանյանը վերցնի և պահի իր մոտ, քանի որ հոդվածի տպագրությունն այդ պահին միայն վնաս կարող էր բերել:

ԳԱԹ ԹՖ, 2026 (995)

1894

Փետրվարի 10.- Գր. <Վանցյանի> նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Խնդրում է իր կատարած փոխադրությունը հանձնել հրատարակչական ընկերությանը, նամակները հանձնել հասցեատերերին: Խորհուրդ է տալիս Թումանյանին ավարտին հասցնել «Արտավազդը»: Էջմիածնից (Սիմոնից) վատ լուրեր է լսել: Տեղեկություններ է ուզում «Մշակի» և Հայրիկի մասին:

ԳԱԹ ԹՖ, 2027 (997)

<Փետրվարի առաջին կես>.- Գր. Վանցյանի միջոցով Ախալցխա՝ Ա. Առաքելյանին է ուղարկում «Դաշնակների» 100 օրինակ (տե'ս փետրվարի 14):

ԳԱԹ ԹՖ, թիվ 917 (247ա, լր.)

1895

Ապրիլի 25, Թիֆլիս.- Նամակ Ավ. Արասխանյանին:

Խնդրում է իրենց հարաբերությունների մեջ որոշակիություն մտցնելու համար պատասխանել հետևյալ հարցերին, ինչպես՝

«1. Դո՞ւք եք ինձ հեռացրել «Մուրճից», թե ես եմ հեռացել:

2. Դուք ինչպե՞ս իմացաք՝ պ. Վարդազարյանի հետ ես ինչի համար և ինչ պայմանով էի կապվել:

3. 1893 թ. վերջին ամիսներին ինձ տանո՞ւմ էիք Ձեր խմբագրական ժողովներին, թե չէ, և այդ ժողովներում տվե՞լ եք ինձ կարդալու և կարծիք հայտնելու համար, օր. Մելքումյանի քննադատությունը՝ Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մասին, Շաքիրյանի «Մժիրին», Արգահատյանի վեպիկը (մի ինչ-որ երեցի մասին) և այլն, որոնք և օրերով, եթե ոչ շաբաթներով եղել են մոտս:

4. 1894 թ. հունվարին ի՞նչ է ասել Ձեզ պ. Վանցյանը յուր հոդվածի և ինձ գրած նամակի մասին:

5. Խնդրեմ նայեք 1893 թվականի Ձեր չեկերի տետրակին, այնտեղ կա՞ իմ անունով մի չեկ «Սովի ժամանակներից» վերնագրով գրվածքիս համար, որ տպված է «Մուրճի» No 5-ում 1893 թ.:

Եվ 6. Դուք գրում եք, թե ինձ միակ գնահատողն եք եղել և պաշտպանել եք ոչ միայն դրսի մարդկանցից (!), այլև «Մուրճի» գրողներից (սկզբի տարում), խնդրեմ տաք այդ գրողների անունները»:

ԵԼԺ, 9, 155-156

Դեկտեմբերի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Բեռլինից:

Պատմում է Գերմանիայում իր ուսանողական կյանքի մասին: Անդրադառնում է գերմանացիների կենցաղին, սովորույթներին: Հանդիմանում է Թումանյանին լռության համար. «Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես: «Հորիզոն» մի՞թե այլևս չպիտի հրատարակեք:- Բաց արա քնարիդ ձայնը լսենք և ուրախանանք: Գեթ նամակ գրի'ր, երկա'ր, մանրամասն: Թիֆլիսից չենք ստանում համարյա ո'չ լրագիր և ո'չ նա-

մակ. ուստի երևակայիր, որ քու նամակդ եթե բազմաբովանդակ լինի ***ամեն տեսակ*** մեր ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերով, Բեռլինի ամբողջ հայ ուսանողության շնորհակալությանը պիտի արժանանաս»:

ԳԱԹ ԹՖ, թիվ 2029

1902

Մայիսի 22.- Գրաքննչական կոմիտեն արգելում է Թումանյանի «Ղազարոս Աղայան» հոբելյանական հոդվածի (տե'ս մայիսի 19) տպագրությունը:

Բացատրությունը հետևյալն է. «...в виду отступления редакции от программы, напечатание воспретить»:

Արգելված փորձանմուշը պահպանվում է՝ ԹՏԹ, ՓԲ, 40: Տպագրվել է 1911 թ. («Տարազ», թիվ 5-6, էջ 80): Արգելվել էին նաև Գր. Վանցյանի, Տ. Նազարյանի՝ Ղ. Աղայանին նվիրված հոդվածները, որոնք պետք է տպագրվեին «Տարազում»: Պատճառը Ղ. Աղայանի՝ Հնչակյան կուսակցության անդամ և դրա համար բանտարկված լինելն էր:

ԵԼԺ, 6, 132-133

1905

Փետրվարի 24.- Տպագրվում է հայտարարություն Գր. Վանցյանի «Հայ հեղինակներ» դասագրքի վաճառքի մասին:

Հեղինակների շարքում է նաև Թումանյանը:

«Մշակ», 1905, թիվ 31

«Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010

5. ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ԱՂՈԹՔ», «ԿԱՆՉ», «ՓԱՐՎԱՆԱ» ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՂՈԹՔ

Սողոմոնի պես, տեր,
Ես խելք չեմ ուզում,
Ինձ երկար օրեր
Եվ փող տուր բազում:

Մի ձեռք էլ շոր,
Միայն մոդնի, տեր,
Մին էլ մի հաստ փոր,
Տրոստ, ակնոցներ:

Եվ բավական է,
Դու վերեն դիտե,
Թե ինչեր կանե,
Այդ ծառադ գիտե:

*

Գրված է 1887 թ. փետրվարին:

Տիգրան Փիրումյանն իր հուշերում հիշատակում է ԲՄ I-ում տպագրված 13 բանաստեղծություն և, հավանաբար բանաստեղծի զրույցներից քաղած, տեղեկություններ հաղորդում դրանց գրության շարժառիթների և Թումանյանի ներշնչման պահերի մասին: Օրինակ՝ նրա հուշերից տեղեկանում ենք, որ այս՝ «Աղոթք» ոտանավորը գրելու առիթ է ծառայել մի քահանայի բացականչությունը. «Փող է հարկավոր, փող, դուն փող ասա» (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 345):

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Ըստ Արամ Առաքելյանի հուշերի՝ ինքնագիրը եղել է «գրելու թղթի թերթերից կարած» այն տետրում, որը 1888 թ. Թումանյանը ցույց է տվել Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանցի ընկերներին՝ Դավիթ Շահլամյանին, Գրիգոր Վանցյանին, Արամ Առաքելյանին և Արսեն Ղլտճյանին (նույն տեղում, էջ 288):

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 85, այնուհետև՝ ԵԺ I, 247:

Տպագրվում է ԲՄ-ից:

* * *

ԿԱՆՉ

Եթե կաս, աստված,
Եվ չես ստեղծել
Արտասուք ու լաց,
Հեծել, անիծել,

Թե չար նախանձի
Թույնով մահացու
Դու չես վարակել
Պարզությունն հոգու,
Թե դու չես ասել,
Որ կյանքը այսպես
Լինի անսպառ
Տանջանքի հանդես,-
Մեղմացրու մարդկանց
Կիրքն ամբարտավան,
Եթե աստված ես
Դու խաղաղության:

Տե՜ր արագահաս,
Աստված արդարի,
Ո՞ւր ես, եթե կաս.
Ես աղոթք արի,
Բայց սրածության
Ահարկու ձայնից
Խլացավ անդորր
Իմ աղոթքն անբիծ.
Եվ ես, վայրենի
Կրքից կատաղած,
Ամբարիշտների
Քարերից փախած,
Քո անվան հուսով
Կռվեցի երկար,
Պարծեցա քեզնով,
Սակայն դու չեկար:
Էլ ինչո՞ւ եմ ես
Տառապում այսքան,
Եթե աստված ես
Դու անմեղության:

Ինչո՞ւ տակավին

Չես պատժում չարին,
Ո՞ւյժդ է պակասում,
Թե՞ չենք աղերսում:
Թե չարագործին
Դո՛ւ չես տվել սուր,
Որ խաղաղ հոգին
Սարսափի իզուր.
Թե՞ դու չգիտես,
Որ այստեղ, երկրում
Մարդը ժպտերես
Մարդ է գիշատում.-
Դե արի՛ ու տե՛ս.
Զարկի՛ր ու շանթի՛ր,
Եթե աստված ես
Դու վրեժխնդիր:

*

15-16 ինք., ԲՄ II — Եթե դու աստված
ես խաղաղության:
23 — Խլացավ իսկույն
40-ից հետո ինք. — Ինչո՞ւ չես գալիս,
Ո՞ւր ես, եթե կաս,
Թե դու չես տալիս
Խեղճին պատուհաս,

Այս քառատողը ԲՄ II-ում դրված է 53-րդ տողից հետո և սրանով ավարտվում է ոտանավորը:

*

Գրված է 1891 թ. փետրվարին:

ԳԱԹ ԹՖ N 21 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված Մճ-ի արխիվից, վրան մակագրված՝ «Չթույլատրված», որից կարելի է ենթադրել, որ Մճ-ում տպագրությունն արգելել է գրաքննությունը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 76-78, թվագրված՝ «1891 թ. փետրվար», այնուհետև ԲԲ, էջ 22-23, ապա՝ ԵԺ I, 62-63:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Թումանյանի առաջին շրջանի լավագույն բանաստեղծություններից է, որ բարձր է գնահատվել նաև ժամանակակիցների կողմից: Այդ մասին ունենք ոչ քիչ թվով վկայություններ: Օրինակ՝ գրաքննադատ և մանկավարժ Գ. Վանցյանը 1893 թ. ապրիլի 8-ին բանաստեղծին հղած նամակում գրում է. «Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение». Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո', ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոցդ է, դա մի գոհար է» (տե'ս ՈՒՀ 4, 313):

Բանաստեղծության համընդհանուր ջերմ ընդունելության մասին են վկայում նաև Թումանյանի երբեմնի դասընկեր, Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Արամ Առաքելյանը (տե'ս նույն տեղում, էջ 314) և մանկավարժ, թարգմանիչ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (նույն տեղում, էջ 318):

* * *

ԲԱԺՆՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԲՄ I - Բանաստեղծություններ, հ. I, Մոսկվա, 1890

ԲՄ II - Բանաստեղծություններ, հ. II, Մոսկվա, 1892

ԲԲ - Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ԵԺ I, II, III, IV, V, VI - **Հովհաննես Թումանյան,** Երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երևան, 1940-1959

ԳԱԹ - Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան

ԹԺՀ - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969

ԹՖ - Թումանյանի ֆոնդ

ՄՃ - Մուրճ, ամսագիր

ՈՒՀ 4 - Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, 1985

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1-ին, Երևան, 1988, էջ 25, 546-547 և էջ 85-86, 443, 543-544, 565-566

*** * ***

ԲԱԼԼԱԴԻ ԺԱՆՐԸ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թումանյանի չափածո ժառանգության մեջ որոշակիորեն առանձնանում է երկերի մի բավական մեծ խումբ, որոնք իրենց գեղարվեստական նկարագրով և ծավալային հատկանիշներով գտնվում են նրա քնարերգության և պոեմների միջև: Դրանք ժողովրդական ավանդությունների և զրույցների, առակների ու հեքիաթների հիման վրա գրված բազմազան գործերն են, որոնք իրենց տարբերիչ գծերի հետ միասին ունեն նաև որոշ ընդհանուր ժանրային հատկանիշներ: Նախ, բոլոր այդ երկերն ունեն քիչ թե շատ հստակորեն արտահայտված սյուժե՝ մեծ մասամբ այլաբանական կամ ֆանտաստիկ բնույթի, երբեմն էլ իրապատում: Դեպքերի ու կերպարների օբյեկտիվ գծագրումը կատարվում է հեղինակային պատումի և հերոսների խոսքի միջոցով, իսկ բանաստեղծի քնարական վերաբերմունքի ուղղակի դրսևորումներ գրեթե չկան: Նշված և ուրիշ հատկանիշներ մեզ հիմք են տալիս Թումանյանի այդ երկերին տալու մեկ միասնական ժանրային բնութագիր և դրանք համախմբելու «Բալլադներ» ընդհանուր վերնագրի տակ:

Բալլադի ժանրը Թումանյանի ստեղծագործական հետաքրքրությունների շրջանակը մտավ, կարելի է ասել, տարերայնորեն՝ ոչ թե գրական նմուշների ազդեցությամբ, այլ առաջին հերթին ժողովրդական բանահյուսության խոր և բազմազան իմացության շնորհիվ: Եթե իր պոեմների մասին Թումանյանն ասում էր, որ նրանց ժանրային ձևը գոյացել է զգալի չափով Պուշկինից և Լերմոնտովից ստացած ստեղծագործական ներշնչանքով, ապա բալլադների վերաբերյալ նույնը ասել ճիշտ չէր լինի: Այստեղ ելակետը ժողովրդական ստեղծագործությունն էր: Երիտասարդ բանաստեղծն առաջին իսկ քայլերից մեծ տեղ էր հատկացնում ժողովրդի բանավոր հիշողության մեջ դարերով պահպանված զրույցներին և ավանդություններին, որոնց նվիրական իմաստի բացահայտումը նա համարում էր առաջնակարգ ստեղծագործական խնդիր: Թումանյանի համար դրանք ոչ թե «ստացական», «ձեռք բերված» գիտելիքներ էին, այլ նրա էության և մտածողության անբաժան մի մասը: Հետագայում, պայքարելով գրականության և ժողովրդական բանահյուսության փոխհարաբերության մասին պարզունակ և գռեհիկ պատկերացումների՝ այսպես կոչված «հայոց դրամբյանիզմի» դեմ, նա լիակատար իրավունքով գրել

է. «...Ես լոռեցի եմ ու էն գլխից, ոչ «դիպվածով», սիրել ու հետաքրքրվել եմ հեքիաթներով, լեգենդներով, առակներով, և շատերն անգիր գիտեմ դեռ մանկուց» (ԵԺ IV, 98):

Ինչպես երևում է Թումանյանի ստեղծագործական կենսագրությունից, ժողովրդական ավանդությունների մշակումով նա սկսել է զբաղվել դեռ 1880-ական թթ. կեսերից: Այդ մասին կա նրա ուղղակի վկայությունը. «Մի ժամանակ (1885-1887) էդ տեսակ բաներ, ժողովրդական առակներ ու լեգենդներ շատ էի գրում բարբառով և շատ էլ ունեի, բայց, որովհետև չէի պահում, դես-դեն կորան, նրանցից մնացին «Շունն ու Կատուն», մին էլ «Անբախտ վաճառականները» (ԵԺ IV, 119): Սրան պետք է ավելացնել, որ Թումանյանի առաջին տպագիր` ճիշտ է, անստորագիր հոդվածը (1887) կոչվում էր «Մի ավանդություն» և վերաբերում էր Դսեղում հիշվող պատմական մի զրույցի, իսկ նրա առաջին տպագիր բանաստեղծությունը (1890) «Արև և լուսին» ավանդությունն է եղել: Դրանից հետո ավելի քան երեսուն տարի, մեծ կամ փոքր ընդմիջումներով, ժողովրդական զրույցների ու լեգենդների գեղարվեստական մշակումը միշտ եղել է նրա ստեղծագործական աշխատանքի «օրակարգում»: Վերջին գեղարվեստական երկը, որի վրա Թումանյանն աշխատել է մահից մի քանի ամիս առաջ` 1922 թ. ամռանը, «Անբուն Կրկուն» քաղաքական այլաբանությունն էր:

Սակայն չպետք է անտեսվի նաև ռուս և արևմտաեվրոպական գրական ավանդույթի դերը: Թումանյանը լավ ծանոթ էր այս ժանրի բնագավառում Պուշկինի, Լերմոնտովի և ռուս գրականության ամենախոշոր բալլադագիր Վ. Ա. Ժուկովսկու ինքնուրույն և թարգմանական երկերին: «Բանաստեղծությունների» մոսկովյան հրատարակության 2-րդ հատորում (1892) տեղ գտավ վերջինիս «Աքիլլես» դիցաբանական բալլադի թարգմանությունը, որը հետագայում էական վերամշակման ենթարկվեց: 1899 թ. Թումանյանը թարգմանեց Պուշկինի երկու նշանավոր բալլադները` «Օլեգի երգը» և «Ջրահեղձը», իսկ 1906-ին` Մ. Գորկու «Վալախական լեգենդը»: Արևմտաեվրոպական հեղինակների բալլադներին հայ բանաստեղծը հաղորդակից է եղել ռուսերեն թարգմանությունների միջոցով: Օրինակ, «բալլադային» հարուստ նյութ են պարունակում Ն. Վ. Գերբելի կազմած ռուսերեն հայտնի ժողովածուները` «Անգլիացի բանաստեղծները կենսագրականներով և նմուշներով» (1875), «Գերմանացի բանաստեղծները կենսագրականներով և նմուշներով» (1877), որոնք եղել են

Թումանյանի գրադարանում: Մեզ հասել է Շիլլերի «Լողվոր» բալլադի ս-նագիր թարգմանությունը:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ եղած հրապարակումները ցույց են տալիս, որ ժողովրդական ավանդությունների մշակումներին նա շատ տարբեր, խայտաբղետ ժանրային անվանումներ է տվել: Հաճախ դրանք ժանրային հստակ բնորոշումներ չեն, այլ միայն մատնանշում են երկերի ժողովրդական ակունքները: Այսպես, ամենից հաճախ Թումանյանի այդ գործերը հրատարակվել են «Ժողովրդական ավանդություն» ենթավերնագրով («Շունն ու Կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Արև և Լուսին», «Արծիվն ու Կաղնին», «Որբը», «Արտուտի երգը»): «Ազգային ավանդություն» ենթավերնագիրն են ունեցել «Ախթամարն» ու «Աղավնու վանքը», իսկ «Աղջկա սիրտը» ստացել է «արևելյան ավանդություն» բնութագիրը: Մի քանի գործեր կոչվել են առասպելներ, ինչպես «Օրորոցագողը» (ժողովրդական առասպել), «Հսկան» (Կովկասի առասպելներից): «Լեգենդ» անվանումն են ստացել «Անիծած հարսը» (ժողովրդական լեգենդա), «Փարվանան» (լեգենդ), «Հոգեհանը» (լեգենդա), իսկ «Էսպես չի մնա» և «Կաչաղակների ծագումը» բանաստեղծությունները կոչվել են «Հին զրույց»: Առաջին հրատարակության մեջ «Մի կաթիլ մեղրը» ունեցել է «հեքիաթ» անվանումը (հետագայում՝ 1922 թ. Պ. Մակինցյանին բանաստեղծը գրում էր. «Մի կաթիլ մեղրը» առակ է, թեև ռուսները վրան գրել են «сказка» - ԵԺ V, 472), իսկ «Գառնիկ ախպերը»՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթ»: Սյուժետային-այլաբանական բնույթ ունեցող որոշ չափածո գործեր ունեն «ժողովրդական» («Մուկիկի մահը») կամ «ժողովրդականից» («Քաջ Կիվիվը», «Կաքավի ողբը») ենթավերնագրերը:

Մեր դարի սկզբին Թումանյանն իր այդ երկերի համար սկսում է որոնել միասնական ժանրային անվանումներ: Այսպես, «Բանաստեղծությունների» 1903 թ. Թիֆլիսի հրատարակության մեջ նա այդ գործերից ութը («Շունն ու Կատուն», «Ախթամար», «Անբախտ վաճառականներ», «Անիծած հարսը», «Արծիվն ու Կաղնին», «Պողոս-Պետրոս», «Լուսավորչի կանթեղը», «Փարվանա») համախմբեց առանձին բաժնում՝ «Լեգենդներ» ընդհանուր վերնագրի տակ: Նույն «Լեգենդներ» վերնագրով նշված երկերը լույս տեսան նաև առանձին գրքույկով (հրատարակություն Ստ. Լիսիցյանի և ընկ., 1904): Իսկ մի քանի տարի անց՝ 1908 թ. Բաքվի «Բանաստեղծություններ» գրքում նույն գործերը համախմբվեցին մեկ այլ վերնագրով՝ «Ժողովրդական մոտիվներ»: Վերջապես, Թումանյանի կազ-

ման վերջին ժողովածուի մեջ («Բանաստեղծություններ», Կ. Պոլիս, 1922) հիշյալ ութ երկերին ավելացան ևս հինգը («Մի կաթիլ մեղրը», «Հսկան», «Աղավնու վանքը», «Աղջկա սիրտը», «Թագավորն ու չարչին»), և բաժինն ստացավ քառակի անվանում՝ «Լեգենդներ, բալլադներ, առակներ, առասպելներ»:

Թումանյանի երկերի հետմահու հրատարակությունների (այդ թվում նաև ռուսերեն թարգմանությունների) մեջ մեզ հետաքրքրող բաժինը վերնագրվել է կամ «Լեգենդներ և բալլադներ» և կամ «Լեգենդներ, բալլադներ, առակներ» (այդպես է նաև Թումանյանի երկերի առաջին ակադեմիական հրատարակության մեջ):

Սակայն 1969 թ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հրատարակված երկերի քառահատոր ժողովածուի առաջին հատորում վերանայվեց այդ ավանդույթը, և տվյալ բաժինն ստացավ մեկ միասնական անվանում՝ «Բալլադներ»: Հետագայում այդ սկզբունքը ընդունվեց նաև ուրիշ ժողովածուներում, իսկ այժմ կիրառվում է Թումանյանի ժառանգության ներկա գիտական հրատարակության մեջ: Ո՞րն է այդ սկզբունքի տեսական հիմքն ու նպատակահարմարությունը:

Չնայած իրենց ներքին բոլոր տարբերություններին, Թումանյանի այս երկերն ունեն այնպիսի ընդհանուր ժանրային հատկանիշներ, որոնք իրավունք են տալիս դրանք համախմբելու մեկ միասնական վերնագրի տակ: Բայց այդ ժանրային միասնությունը հնարավոր չէ արտահայտել այն ենթավերնագրերով, որ, ինչպես տեսանք, սովորաբար տալիս էր բանաստեղծն իր այդ գործերին: Առհասարակ՝ ավանդություն, լեգենդ, առասպել, զրույց կամ ժողովրդական մոտիվ բնութագրումները գրականության մեջ ժանրային հստակ որակումներ չեն: Դրանք մատնանշում են միայն ստեղծագործության ժողովրդական հիմքն ու աղբյուրը, բայց ժանրային որոշակի բովանդակություն չունեն, քանի որ բանահյուսական այդ նյութերը կարող են գրական մշակման ենթարկվել տարբեր ժանրերով՝ պոեմ, բալլադ, դրամա, վիպական ստեղծագործություն:

Ավանդության և հարանման բանահյուսական նյութերի հիման վրա գրված թումանյանական չափածո երկերը ամենից ավելի մոտենում են բալլադի գրական տեսակին: Վերցնենք, օրինակ, Թումանյանի այն գործերը, որոնք ծագում են ժողովրդական առակներից, մի ժանր, որն իր բնույթով ավելի հեռու է գրական բալլադից, քան նշված մյուս բանահյուսական տեսակները: Ճիշտ է, այս բաժնի գործերից մի քանիսը («Ան-

բախտ վաճառականները», «Արծիվն ու Կաղնին», «Չարի վերջը», «Մի կաթիլ մեղրը», «Մոծակն ու Մրջյունը») ունեն առակային ծագում և, բնականաբար, որոշ համապատասխան հատկանիշներ: Սակայն Թումանյանի մշակմամբ դրանք արդեն առակներ չեն սովորական առումով: Այլաբանությունը և բարոյախոսությունը,- առակի ժանրի այդ երկու հիմնական գծերը,- թեև հանդես են գալիս այդ գործերում, բայց էապես տարբերվում են առակներին բնորոշ դրսևորումներից (բացի, թերևս, «Մոծակն ու Մրջյունը» բանաստեղծությունից): Իսկ «Գառնիկ ախպերը», «Էսպես չի մնա» կամ «Աղջկա սիրտը», անշուշտ, ծագում են հեքիաթային բանահյուսությունից և պահպանում են այդ ժանրի որոշակի գծեր (ինչպես նաև «Հազարան բլբուլը», որը սովորաբար դասվում է Թումանյանի պոեմների շարքը): Սակայն մշակման ենթարկվելով չափածո ձևով, դրանք ձեռք են բերել բանաստեղծական բովանդակության և կառուցվածքի նոր, լրացուցիչ հատկանիշներ: Ե՛վ առակային ու հեքիաթային «տարերքից» ծագող այս երկերը, և՛, մանավանդ, լեգենդի, ավանդության հիման վրա գրված գործերը («Ախթամար», «Անիծած հարսը», «Պողոս-Պետրոս», «Փարվանա», «Հսկան», «Աղավնու վանքը» և այլն) իրենց հիմնական գծերով մոտենում են գրական բալլադի չափանիշներին:

Բալլադը նոր ժամանակների գրականության հենց այն ժանրային տեսակն է, որը ծագել է ժողովրդական լեգենդների, ավանդությունների և զրույցների ստեղծագործական մշակման ճանապարհով: Բալլադը համադրական ժանրային ձև է: Նրա բովանդակության և կառուցվածքի մեջ բնականորեն զուգակցվում են իրականն ու ֆանտաստիկը, առօրեականն ու պայմանական-այլաբանականը, ինչպես նաև պատմողական, քնարական և դրամատիկական տարրերը: Ժանրի այդ համադրական բնույթը շատ լավ է երևում նաև Թումանյանի երկերի օրինակով, որոնք իրենց հիմնական գծերով լիովին համապատասխանում են բալլադի ժանրի՝ նշված և ուրիշ էական հատկանիշներին:

Թումանյանը հայ իրականության մեջ բալլադի, իբրև ինքնուրույն գրական տեսակի, հիմնադիրն ու խոշորագույն վարպետն է: Ճիշտ է, նրանից առաջ ժողովրդական ավանդությունների չափածո մշակման առանձին փորձեր են արել Աբովյանն ու Պատկանյանը, Րաֆֆին ու Հովհ. Հովհաննիսյանը, սակայն նրանք չհասան ազգային բալլադի ինքնատիպ ստեղծագործական նկարագրի բացահայտման: Այդ խնդրի իրականացումը վիճակվեց Հովհ. Թումանյանին, որից հետո հայ գրական բալլադի

հետագա պատմական ընթացքը շարունակեցին Ավ. Իսահակյանը, Ե. Չարենցը, Գ. Սարյանը և ուրիշ բանաստեղծներ:

Դիմելով ազգային բանահյուսության ֆանտաստիկ և այլաբանական սյուժեներին, Թումանյանն, իհարկե, չէր հեռանում իր ստեղծագործության ժողովրդային և ռեալիստական հիմքերից, այլ ցուցադրում էր նրանց գեղարվեստական լայն հնարավորությունները: Նրա բալլադներին լիուլի վերաբերում է այն միտքը, որ բանաստեղծն արտահայտել է 1899 թ. մի նամակում. «Ամեն մի ազգի բանաստեղծություն ժողովրդական լեգենդաներով, ազգային ոգու ստեղծագործություններով է զորանում ու ինքնուրույնության կնիք առնում, հաստատվում, առաջ գալիս, որպես մի ամբողջ ժողովրդի խոսք և դրանով էլ դառնում պատկառելի» (ԵԺ V, 147): Իրոք, Թումանյանի լավագույն բալլադները ամբողջ հայ գրականության պատմության մեջ ազգային-ժողովրդական ոգու լիարյուն գեղարվեստական մարմնավորման անգերազանց օրինակներ են: Իրենց արտահայտած լուսավոր գաղափարներով և հավերժական ընդհանրացումներով դրանք ձեռք են բերում համամարդկային արժեք և նշանակություն:

Պետք է նկատի առնել նաև հետևյալ կարևոր հանգամանքը: Համաեվրոպական գրականության մեջ բալլադի ժանրը նախապես ծագել ու ձևավորվել է ռոմանտիզմի ուղղության ներսում՝ XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի ռոմանտիկ բանաստեղծների ջանքերով, Բյուրգերից մինչև Ժուկովսկի: Եվ այդ իրողությունը իր ուժեղ կնիքը դրեց ժանրի գեղարվեստական նկարագրի վրա: Բալլադն իր խորհրդավոր և ֆանտաստիկ մոտիվներով, անսովորի և բացառիկի հակումով հաճախ համարվել է «զտարյուն» ռոմանտիկական ժանր, նրան դիմելը՝ ռոմանտիզմին «տուրք տալու» արտահայտություն: Սակայն գրականության պատմությունը նաև օրինակներ է տալիս այն բանի, երբ բալլադի ժանրի ֆանտաստիկ, այլաբանական շղարշի տակ արտահայտվել է լիարյուն ռեալիստական բովանդակություն՝ իրական կենսական հարաբերություններով և բնավորություններով: Ռուս գրականության մեջ դրա լավագույն օրինակը տվեց Պուշկինը, մասնավորապես՝ հենց Թումանյանի թարգմանած «Օլեգի երգը», «Ջրահեղձը» բալլադներում: Նույնը կարելի է ասել ազգային-ժողովրդական ոգով տոգորված ուրիշ բանաստեղծների մասին: Թումանյանը պատկանում է նրանց շարքին: Իր լավագույն բալլադներով նա տվեց «ռոմանտիկական ժանրի» ռեալիստական իմաստավորման

փայլուն օրինակներ: Այդ շարքի գործերը՝ «Շունն ու Կատվից» մինչև «Թագավորն ու չարչին», Թումանյանի ռեալիստական արվեստի անբաժան մասն են կազմում: Կենդանական և առարկայական աշխարհի մարդկայնացման, հրաշապատում ձևափոխությունների և այլաբանական կերպարների միջոցով երևան է գալիս կենսական ճշմարտությունն իր ամբողջ հավաստիությամբ, կենդանի բնավորություններ՝ իրենց խոսքով և գործով: Միաժամանակ Թումանյանի երկերը միշտ պարունակում են կյանքի որոշ հավերժական գծեր, համամարդկային ընդհանրացումներ: Այդ բոլորի բազմազան դրսևորումներն են և՛ կենդանիների դիմակի տակ հանդես եկող բնավորությունները («Շունն ու Կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Չարի վերջը», «Արծիվն ու Կաղնին», «Մոծակն ու Մրջյունը»), և՛ ֆանտաստիկ ձևափոխումներն ու չափազանցումները («Անիծած հարսը», «Պողոս-Պետրոս», «Աղավնու վանքը», «Հսկան», «Որբը»), և՛ Թումանյանի ստեղծագործության անվիճելի գագաթների թվին պատկանող «Փարվանան», «Մի կաթիլ մեղրը», «Թագավորն ու չարչին»:

Թումանյանի բալլադները, որոնց թիվը հասնում է շուրջ երեք տասնյակի, սույն հատորի մեջ բաժանված են երկու մասի՝ ավարտված և սևագիր կամ անավարտ գործեր: Առաջին բաժնում տեղադրված ավարտուն երկերն էլ տարբեր ճակատագիր են ունեցել: Նրանց մի մասը գրվելուց և տպագրվելուց հետո նորից ու նորից գրավել է հեղինակի ուշադրությունը, ենթարկվել բազմաթիվ փոփոխությունների («Շունն ու Կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Ախթամար», «Որբը», «Գառնիկ ախպերը», «Հսկան» և այլն): Կամ էլ սկզբից ևեթ երևան է եկել այնպիսի կատարյալ տեսքով, որ հետագայում էական փոփոխությունների անհրաժեշտություն չի զգացվել («Պողոս-Պետրոս», «Փարվանա», «Լուսավորչի կանթեղը», «Մի կաթիլ մեղրը», «Աղավնու վանքը», «Թագավորն ու չարչին» և այլն): Վերջապես, կա նաև բալլադների մի ուրիշ խումբ, որոնք առաջին տպագրությունից հետո մի տեսակ դուրս են մնացել ստեղծագործական տեսադաշտից, որևէ փոփոխություն չեն կրել կամ չեն վերահրատարակվել («Արև և Լուսին», «Օրորոցագող», «Հոգեհան», «Երկինք ու երկիր»): Ըստ երևույթին, Թումանյանը դրանք համարել է անհաջող գործեր, որոնք հիմք չեն տալիս վերամշակման համար: Քառորդ դար անց, անդրադառնալով իր առաջին տպագիր բանաստեղծությանը («Արև և Լուսին»), նա, օրինակ, գրել է, թե դա «անպայման անհաջող է դուրս

եկել» և «դրա համար էլ մնացել է առաջին հրատարակության մեջ» (ԵԺ V, 417):

Թումանյանի բալլադների աղբյուրը եղել են հայկական կամ ընդհանրապես արևելյան ժողովրդական ավանդություններն ու զրույցները, երբեմն էլ՝ հայ հին մատենագրության մեջ եղած հիշատակությունները: Բանաստեղծն իր տրամադրության տակ սովորաբար չի ունեցել ամբողջական ու ծավալուն սյուժեներ, որոշակիորեն գծագրված կերպարներ: Այդ բոլորը նա ստեղծել է ինքնուրույն ճանապարհով՝ պատմական կամ աշխարհագրական որևէ հիշատակության ու սեղմ զրույցի, բնության երևույթի կամ որևէ անվան ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա: Դրա շնորհիվ էլ Թումանյանի բալլադները, իրենց նյութով ու ոգով լինելով խորապես ժողովրդական, միաժամանակ ըստ ամենայնի նոր և ինքնուրույն կերտվածքներ են, արդյունք են ստեղծագործական մեծ աշխատանքի:

Իրենց թեմատիկ հատկանիշներով Թումանյանի այս երկերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Նախ, որոշակիորեն առանձնանում են, պայմանականորեն ասած, մանկական բալլադները: Դրանք հասցեագրված են, ամենից առաջ, «մանկական լսարանին», թեև պարունակում են գաղափարներ ու պատկերներ, որոնք յուրովի հետաքրքիր և ուսանելի են նաև տարեց ընթերցողների համար: Բալլադների այս խումբն սկսվում է դեռ 80-ական թթ. գրված «Շունն ու Կատուն» և «Անբախտ վաճառականներ» բանաստեղծություններով և շարունակվում հաջորդ տասնամյակներում գրված մի շարք ուրիշ գործերով, ինչպես «Գառնիկ ախպերը», «Չարի վերջը», «Հսկան», «Արտուտի երգը», «Ծաղիկների երգը», «Մոծակն ու Մրջյունը» և այլն: Ընդհանուր է սրանց մեջ այն, որ կենդանի պատկերի ուժով (թեև մեծ մասամբ այլաբանորեն) ցուցադրվում են կյանքի զարմանալիորեն ճշմարտացի տեսարաններ, մարդկային բնավորություններ իրենց համոզիչ խոսքով ու գործով, քարոզվում են մարդասիրության և արդարության, հավասարության և ազատասիրության գաղափարներ՝ առանց որևէ ձանձրալի խրատաբանության: Կենդանի պատկերի տրամաբանությամբ էլ բանաստեղծը մանուկ ընթերցողին հանգեցնում է չարի դատապարտման, բարու և աշխատանքի դրվատման մտքին:

Կառուցվածքի սկզբունքներով հիշյալ գործերից շատերը պայմանականորեն կարող են կոչվել «փոքր դրամաներ»: Նրանց մեջ բացար-

ծակորեն գերիշխում է գործող անձանց խոսքը, որը ոչ միայն բացահայտում է բնավորությունների կենդանի երանգներ, այլև, հեղինակային պատումի հետ «դաշնակցած», առաջ է մղում գործողության ընթացքը: Հայտնի է, որ Թումանյանը շատ է խոսել իր դրամատուրգիական նախասիրությունների մասին, որոնք, սակայն, ուղղակի մարմնավորում չգտան որևէ ամբողջական թատերգական ստեղծագործության մեջ: Բայց դրանք իրենց ինքնատիպ արտահայտությունը գտան կենդանի շարժմամբ, գործողությամբ ու դրամատիզմով հագեցած չափածո և արձակ շատ գործերում: Վերջիններիս թվին է պատկանում նաև թումանյանական բալլադների զգալի մասը (բացի վերը թվարկված գործերից, պետք է հիշատակել նաև «Թագավորն ու չարչին», «Մի կաթիլ մեղրը», «Անիծած հարսը» և այլն):

Բալլադների երկրորդ խումբը կազմում են այն երկերը, որոնք արծարծում են մարդու և բնության փոխհարաբերության խնդիրը՝ լուծելով այն մարդասիրության և բնապաշտության դիրքերից: Այդ իմաստով նրանք մերձեցման շատ կետեր ունեն Թումանյանի ուրիշ երկերի, մանավանդ «Դեպի Անհունը» պոեմի և քառյակների հետ: Բանաստեղծը հատուկ նախասիրություն ունի ժողովրդական այն սյուժեների նկատմամբ, որոնց մեջ կյանքի չար ուժերից հալածված էակները վերածվում են թռչունների, դառնում մեծ ու գթառատ բնության մի մասնիկը: Այդ ճակատագիրն է վիճակվում դաժան սկեսրոջից անիծված երիտասարդ կնոջը («Անիծած հարսը»), խորթ մոր քմահաճույքով հայրական տնից վտարված որբերին («Պողոս-Պետրոս»), թուրքի կողմից առևանգված գեղանի աղջկան («Որբը»), Լենկթեմուրի հրամանով գերի քշվող հազարավոր մարդկանց («Աղավնու վանքը»): Բնությունը նրանց համար դառնում է հարազատ գիրկ, փրկում է չար ու դաժան մարդկանց հալածանքից: Այստեղ արտահայտվել է Թումանյանի աշխարհայացքին շատ բնորոշ այն մոտիվը, որը հաճախ նրան մղում էր հասարակական կյանքի ողբերգական հակասությունները լուծելու բնության միջոցով՝ նրա մեջ տեսնելով մարդասիրության, արդարության և ազատության բարձրագույն տիպար ու հանգրվան: Բնությունը մարդկային ձգտումների հավերժացման միջոց է դառնում նաև «Ախթամար», «Աղջկա սիրտը» բալլադներում, իսկ «Արծիվն ու Կաղնին», «Էսպես չի մնա» և այլ գործերում յուրովի արտահայտվել է բնության ու կյանքի հավերժական հոսունության, շարժման գաղափարը: Առհասարակ, բալլադներում ցայտուն կերպով արտահայտ-

վել են Թումանյանի գեղարվեստական մտածողության երկու կողմերը իրենց բնական միասնության մեջ. մի կողմից պատկերի առարկայական, գրեթե տեսանելի կոնկրետություն, մյուս կողմից՝ հավերժական ընդհանրացումներ, ժամանակն ու տարածությունը իրենց անչափելի մեծությամբ ընդգրկելու ձգտում:

Այս բոլոր մոտիվների ամենաբարձր ու կատարյալ արտահայտությունը դարձավ «Փարվանան», որն «Անուշի» և «Թմկաբերդի առումի» հետ կարող է համարվել Թումանյանի էպիկական պոեզիայի գագաթներից մեկը: Բանաստեղծի համար ելակետ են եղել Փարվանա լճի և կրակի մեջ այրվող թիթեռների մասին Ջավախքում պատմվող զրույցները, որ նա նախապես լսել էր իր դասընկեր Գրիգոր Վանցյանից: Այս զրույցների հիման վրա գրելով բալլադ, Թումանյանը մեծապես ընդլայնեց պատմության աշխարհագրական և փիլիսոփայական սահմանները, արտահայտեց իր նվիրական խոհերը մարդու կատարելության և մարդկության զարգացման հեռանկարների մասին: Անշեջ հուրը ոչ միայն բալլադի հերոսներին շարժման մեջ դնող կետ-նպատակն է, այլև վիթխարի ուժի հասցված մի ընդհանրացում, որը խորհրդանշում է մարդկության հավերժական ձգտումը դեպի գեղեցիկն ու կատարյալը: Բարձր իդեալի այդ անվերջանալի մղումն արտահայտվում է արքայադստեր, թիթեռներ դարձած անձնազոհ կտրիճների կերպարներում: Այս դեպքում ևս ֆանտաստիկ ձևափոխությունը Թումանյանի հումանիստական գաղափարների դրսևորման միջոց է: Հայ բանաստեղծն ինքնատիպ մեկնաբանություն է տվել Արևելքի միջնադարյան և նոր ժամանակների արևմտյան գրականության մեջ բազմիցս օգտագործված կրակի և թիթեռի բազմանշանակ պատկերին: Այդ պատկերը կապվում է բարձր իդեալի հավերժական ձգտման հետ, որը մշտապես ապրում է մարդկության սրտում՝ չնայած բոլոր արգելքներին ու դժվարություններին:

Վերջապես, կարելի է առանձնացնել բալլադների մի երրորդ խումբ, որոնք արծարծում են ազգային-հայրենասիրական և քաղաքական կյանքի խնդիրներ, ներկայացնում պատմության դրվագներ՝ ի դաս ժամանակակից սերնդի: Այս խմբի մեջ մտնող գործերի համար («Աղավնու վանքը», «Լուսավորչի կանթեղը», «Մի կաթիլ մեղրը», Թագավորն ու չարչին») հիմնական աղբյուր են ծառայել միջնադարի գրականությունից քաղված առանձին սյուժետային դրվագներ, որոնք իմաստավորվում են արդիականության դիրքերից: Այսպես, Արագածի գագաթին կախված

մշտավառ ջահի ավանդությունը, որը գալիս է վաղ միջնադարից, Թումանյանը ներկայացնում է իբրև ազգային ազատության անմարելի հույսերի խորհրդանիշ: Իսկ «Աղավնու վանքի» համար հիմք է ծառայել միջնադարյան մի հրաշապատում լեգենդ, որի տարբերակները գրի են առնվել XVIII դարի մատենագիր Ղազար Ջահկեցու գրքի, Միքայել Չամչյանի «Պատմություն հայոց» աշխատության և Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենի ուղեգրության էջերում: Այդ աղբյուրներից քաղված դրվագներն ու մանրամասները Թումանյանը վերահյուսել է մի նոր գեղարվեստական ամբողջության մեջ: Բայց լեգենդի ֆանտաստիկ սյուժեն (գերյալ հայերի աղավնի դառնալու պատմությունը) նրան գրավել է ոչ թե իբրև կրոնական հրաշք, այլ որպես հայրենասիրական և հումանիստական գաղափարների հաստատման միջոց:

Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս երկու բալլադների մասին: «Մի կաթիլ մեղրի» ստեղծման համար անմիջական խթան է եղել Վարդանի առակների գրքում տեղ գտած համանման պատմությունը: Սակայն միջնադարյան առակի սեղմ, արձանագրական սյուժեն բալլադում վերածվել է կենսական լիարյուն մանրամասներով հագեցած մի լայնածավալ համայնապատկերի, իսկ երկու գյուղերի կռիվն ի վերջո ձեռք է բերել համընդհանուր արյունահեղ պատերազմի չափեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագումից մի քանի տարի առաջ՝ 1909 թ. գրված այս ստեղծագործության մեջ Թումանյանն ասեք կանխազգում էր մոտալուտ ապագան: Երգիծական մեծ ուժով նա ցուցադրում էր պատերազմի անմարդկային և անհեթեթ բնույթը, նրա բերած անհամար չարիքները, մերկացնում աշխարհի տիրակալների կեղծ-հայրենասիրական դեմագոգիան: «Մի կաթիլ մեղրը» դուրս է գալիս ազգային ու պատմական շրջանակներից և վերաբերում է բոլոր ժամանակներին: Այն կարող է դասվել համաշխարհային հակապատերազմական գրականության լավագույն էջերի թվին և այսօր էլ հնչում է իբրև խորապես հրատապ ստեղծագործություն:

Ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի իմաստավորմանն է ծառայում նաև «Թագավորն ու չարչին» (1917), որի նյութը Թումանյանը քաղել է XVII դարի նշանավոր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, մասամբ էլ նույն դարի հեղինակ Զաքարիա Սարկավագի գրքերից: Շահ Աբասի հրամանով իրականացված հայերի բռնագաղթը, նրանց զրկանքների ու տանջանքների ողբերգական պատմությունը ներքուստ զուգադրվում էր համաշ-

խարհային պատերազմի տարիներին ծավալված հայկական մեծ եղեռնի դեպքերի հետ: Բայց այստեղ ևս Թումանյանն ազգայինից գնում է դեպի համամարդկային խնդիրների արծարծում: Գեղարվեստական մեծ ուժով նա դատապարտում է ամեն կարգի բռնություն, որի պայմաններում հնարավոր չէ «ո՛չ շիտակ խոսք, ո՛չ կյանք, ո՛չ սեր»:

«Թագավորն ու չարչին» Թումանյանի վերջին ավարտուն բալլադն է: Բայց կյանքի վերջին տարիներին էլ նրա միտքն աշխատում էր բանահյուսական նյութերի գեղարվեստական մշակման վրա՝ ձգտելով նրանց բովանդակության ազգային և ժամանակագրական շրջանակների ընդլայնման: Թումանյանը համոզված էր, որ «էդ ճանապարհով միայն գրողը կարող է համամարդկային գրականության մեջ տեղ ունենալ» (տե՛ս **Նվարդ Թումանյան,** էջ 296): Առաջին իսկ քայլերից ղեկավարվելով այդ սկզբունքով, բանաստեղծը կյանքի մայրամուտին էլ երազում էր ավարտել «Հազարան բլբուլ» հեքիաթ-պոեմը, որը, նրա համոզմամբ, պետք է լիներ իր բոլոր նվիրական գաղափարների, մոտիվների ու ձևերի ամենալրիվ ու բարձր համադրությունը: Բանահյուսական հիմք ունեցող մյուս երկը, որը նույնպես մնաց անավարտ, «Անբուն Կըկուն» էր: Այստեղ Թումանյանը նորից անդրադարձավ մոտ 15 տարի առաջ գրած «Չարի վերջը» մանկական բալլադի նյութին, բայց շատ ավելի լայն ստեղծագործական ծրագրով: Բանը միայն ծավալի բազմապատիկ մեծացումը չէր (ավարտելու դեպքում, դատելով պահպանված հատվածներից, դա լինելու էր Թումանյանի ամենածավալուն չափածո երկերից մեկը): Ավելի կարևոր է այն, որ այս դեպքում ևս մեծապես ընդլայնվում են ստեղծագործության թեմատիկ-գաղափարական սահմանները՝ արդարության և հավասարության բարոյախոսական հավաստումից գնալով դեպի քաղաքական երգիծանքի լայն ընդգրկումներ: «Անբուն Կըկուն», նույնիսկ իր առկա մասերով, արդեն դուրս է գալիս բալլադի ժանրային շրջանակներից: Դա նոր ժամանակներում մի յուօրինակ «կենդանական վեպ» ստեղծելու, այն հասարակական-քաղաքական հրատապ խնդիրներով հագեցնելու համարձակ փորձ էր: Իրավացի էր թումանյանագետ Արամ Ինճիկյանը, երբ «Անբուն Կըկուն» համեմատում էր Գյոթեի նշանավոր «Ռեյնեկե աղվես» երգիծական պոեմի հետ (տե՛ս ՈՒՀ 1, էջ 20), որն, ի դեպ, ինչպես վկայել է Աշխեն Թումանյանը, բանաստեղծն իրոք նկատի է ունեցել իր երկը գրելիս:

Ինչպես ուրիշ ժանրերի, այնպես էլ բալլադի բնագավառում Թումանյանն ուներ անհամար մտահղացումներ ու ծրագրեր, որոնք առհասարակ մնացին անհայտության մեջ: Ազգային ժողովրդական ավանդությունների և լեգենդների համապարփակ իմացությունը պետք է հիմք ծառայեր շատ տասնյակ բալլադների ստեղծման, որի համար Թումանյանն ըստ ամենայնի պատրաստ էր: 1923 թ. փետրվարի 6-ին նա ասել է. «Հիմա որ լավացա, էլ ոչ ոք չի պոկի ինձ իմ գրասեղանից: Գարունքի հետ հենց որ աչքերս բացվեն՝ ինչե՜ր եմ թափելու, ինչե՜ր եմ թափելու՝ հեքիաթների, լեգենդների հեղեղ...» (**Նվարդ Թումանյան,** էջ 310): Դրանից մի քանի շաբաթ անց վրա հասած մահը ողբերգական վերջակետ դրեց բանաստեղծի այդ մեծ երազանքին:

Ամփոփելով շարադրվածը, կարելի է ասել, որ բալլադը Թումանյանի ստեղծագործության առաջատար և կենտրոնաձիգ ժանրային ձևերից մեկն է: Նրա ամբողջ գրական ճանապարհի միջով անցնող ու հարատևող հետաքրքրությունը ժողովրդական ավանդությունների նկատմամբ նշանավորվեց բազմաթիվ անզուգական երկերի ստեղծումով, որոնք պատկանում են հայ գրականության չխամրող արժեքների թվին: Թումանյանի լավագույն բալլադները այդ ժանրի դասական նմուշներից են ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային գրական չափանիշներով:

1902

ՓԱՐՎԱՆԱ

I

Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տըված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Ջավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ:

Ասում են՝ էնտեղ, արծըվի նըման,
Ծիծղուն, կապուտակ երկընքի ծոցում,
Նըստում էր էն սեգ սարերի արքան
Իրեն Փարվանա ճերմակ ամրոցում:

Փարվանա արքան մի աղջիկ ուներ.
Ու ոչ մի որսկան դեռ իրեն օրում
Էնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել՝

Իր որսն անելիս Մըթին սարերում:

Աշխույժ մանկությամբ զարդարում էր նա
Ծերության օրերն ու սարերն իր հոր,
Ու ապրում էր ծեր արքան Փարվանա
Իրեն էն քընքուշ ծաղկով բախտավոր:

Մեծ բախտը սակայն առաջևն էր դեռ.
Եկավ էն օրն էլ հասավ երջանիկ,
Ու ղըրկեց արքան ուրախ դեսպաններ
Ամեն մի ամրոց, ամեն արքունիք:

- Ո՞րտեղ է, ասավ, էն քաջը, թե կա,
Իմ չքնաշխարհիկ դըստերն արժանի,
Թող առնի իր ձին, իր զենքն ու զըրահ,
Գա՜, ցույց տա իրեն, իր բախտը տանի...

II

Հագած, կապած զենք ու զըրահ,
Ձիանք հեծած ամեհի,
Ահա եկել հավաքվել են
Կըտրիճները Կովկասի,
Ծեր Փարվանա թագավորի
Ապարանքի հանդիման
Կազմ ու պատրաստ սպասում են
Մոտիկ ժամին մըրցության:
Ըսպասում է ողջ աշխարհքը՝
Եկած, կիտված Փարվանա,
Թե ո՞ր կըտրիճն արդյոք պիտի
Էն սիրունին տիրանա:

Հընչեց փողը: Ահա փունջ-փունջ
Դըրանիկներ, նաժիշտներ,
Ահա աղջիկն իր նազելի
Ու թագավորն ալեհեր:
Հայրը ինչպես մըռայլ մի ամպ,
Աղջիկն անուշ մի լուսին,
Ամպ ու լուսին իրար փարված՝

Դուրս են գալի միասին:
Հառաչում է ողջ աշխարհքը.
Կըտրիճները, քարացած,
Երազների մեջ են ընկնում՝
Էս աշխարհքից վերացած:

- Նայի՛ր, դըստրի՛կ, իշխանազուն
Էս քաջերին լայնալանջ,
Այժմ պիտի հանդես դուրս գան,
Պայքար մըտնեն քո առաջ.
Մեկը իրեն ուժը ցույց տա,
Մյուսը՝ շընորհքն իր բազկի,
Ո՛րը՝ ճարպիկ ձիարշավը,
Ո՛րն էլ՝ թափը իր վազքի:
Իսկ երբ կըռիվն առնի դադար,
Հայտնի լինին քաջն ու վատ,
Ու երբ անցնեն մեր առջևից
Կըտրիճները պայազատ,
Ընտրի՛ր, զարկի՛ր ձեռքիդ խնձորն
Անհաղթներից անհաղթին,
Որ ողջ աշխարհ մայիլ մընա
Անզուգական քո բախտին:

Ասավ արքան, ձեռքը ձըգեց,
Նըշան տըվավ պայքարին,
Այնինչ՝ աղջիկն առաջ եկավ՝
Կարմիր խնձորն իր ձեռին:
- Գուցե, հայրի՛կ, տըկար լավին
Հաղթե մի վես տըմարդի,
Բայց չի կարող լինել երբեք
Նա սիրելին իմ սըրտի...
- Է՛յ, Փարվանա չըքնաղ փերի,
Ի՞նչն է հավան քո սըրտին,-
Խըռնըվում են կըտրիճները,
Խընդրում կրկին ու կրկին:

- Գա՞նձ ես ուզում, ոսկի՞, արծա՞թ,

Անգին քարեր ու գոհա՞ր,
Ա՞ստղ ես ուզում, էլ երկընքից
Վար կըբերենք քեզ համար:
- Ինչի՞ս են պետք ոսկին, արծաթ
Եվ կամ աստղը երկընքի,
Ոչ էլ գոհար եմ պահանջում
Սեր-ընկերից իմ կյանքի:
Ես նըրանից հուր եմ ուզում,
Անշեջ հուրը սըրբազան,
Ով կըբերի անշեջ հուրը,
Նա է ընտրած իմ փեսան...

Ասավ աղջիկն, իրար անցան
Կըտրիճները քաջարի,
Ձիանք հեծած թըռան հապճեպ
Դեպի չորս կողմն աշխարհի:
Թըռա՜ն, շուտով գըտնեն, բերեն
Անշեջ հուրը աղջըկան.
Բայց... տարիք են գալի՜ս, գընո՜ւմ,
Նըրանք չըկան ու չըկան...

III

- Հայրի՛կ, ինչո՞ւ ետ չըդարձան
Էն քաջերը սիրատենչ.
Մի՞թե, հայրի՛կ, ինձ մոռացան,
Էլ չեն բերիլ հուրն անշեջ:

- Ո՛չ, իմ դըստրիկ, կըգան անշուշտ
Ու կըբերեն էս տարի.
Կըռիվներով արյունըռուշտ
Լիքն է ճամփեն քաջերի:
Ո՜վ իմանա, պետք է անցնեն
Մութ աշխարհքից, սև ջըրից.
Ո՜վ իմանա, պետք է փախցնեն
Յոթգըլխանի դևերից:

Անց է կենում դարձյալ տարին.

Նայում է կույսն ամեն օր.
- Ո՜ւր է, հայրի՛կ, ե՞րբ կըգա նա՝
Սարից թըռած ձիավոր:

Միշտ երազում ես տեսնում եմ
Էն հերոսին ապագա,
Յուր կարոտով թըռած իմ դեմ,
Լուսանում է... ու չըկա:

- Կըգա, դըստրի՛կ, իմ թանկագին,
Յեշտ չի բերվում հուրն անշեջ.
Շատ-շատ անգամ բերող հոգին
Ինքն է այրվում նըրա մեջ...

Անց է կենում դարձյալ տարին:
Նայում է կույսն ամեն օր.
Ոչ մի սարից, ոչ մի ճամփում
Չի երևում ձիավոր:

- Յայրի՛կ, հայրի՛կ, մի՞թե չըկա
Էս աշխարհքում անշեջ հուր.
Թառամում է սիրտըս ահա,
Պաղ է էս կյանքն ու տըխուր...

Էլ չի խոսում. մռայլ, տըրտում,
Լուռ է արքան ալևոր,
Սև-սև ցավերն իրեն սըրտում՝
Միտք է անում գըլխակոր:

IV

Էսպես անցան շատ տարիներ.
Տըխուր աղջիկն արքայի
Նայե՜ց, նայե՜ց սարերն ի վեր,
Ճամփաներին ամայի,
Յույսը հատավ... ու լաց եղավ.
Էնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
Որ լիճ կըտրեց արտասուքը,
Ծածկեց քաղաքն ու ամրոց.

Ծածկե՜ց, կորա՜ն, ինքն էլ հետը...
Այժըմ էնտեղ տըրտմաշուք
Խոր Փարվանա լիճն է ծըփում,
Հըստա՜կ, ինչպես արտասուք:
Ու էն վըճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալի մինչ էսօր
Ծեր արքայի ճերմակ ամրոցն
Ու շենքերը փառավոր:

* * *

Ասում են, էն թիթեռները,
Որ գիշերվա խավարում,
Որտեղ ճըրագ, որտեղ կըրակ,
Որտեղ լույս է հենց վառվում,
Հավաքվում են, շուրջը պատում,
Մեջն են ընկնում խելագար,
Ասում են, թե էն Փարվանա
Ջահիլներն են սիրավառ:
Ըշտապելուց թև են առել,
Դարձել թեթև թիթեռներ,
Ու տակավին հուր տեսնելիս`
Մեջն են ընկնում անհամբեր.
Ջանք է անում ամեն մինը,
Շուտով տանի, տիրանա...
Ու այրվում են, այրվո՜ւմ անվերջ
Կըտրիճները Փարվանա:

* * *

1902

ՓԱՐՎԱՆԱ

ՄՃ / «Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս

5 Ասում են` այնտեղ, արծըվի նըման,
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16-18 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:

Մեծ բախտը սակայն առաջին էր դեռ.
Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,
37 Փողը հընչեց: Ահա փունջ-փունջ
39 Ահա աղջիկն իր գեղանի
66-67 Նըշան տա գոռ պայքարին,
Աղջիկն հանկարծ առաջ եկավ
76 Խընդրում նորից ու նորից:

76-ից հետո՝

- Ասա', դստրի'կ, ի՞նչ ես ուզում
Էս աննըման քաջերից
80 Վեր կըբերեն քեզ համար,
83 Ոչ գոհար եմ ես պահանջում
120 Ինքն է այրվում նորա մեջ
133 Այսպես անցան շատ տարիներ:
138-139 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
Որ ծով կըտրեց արտասուքը
141-142 Ծածկե՜ց, կորա՜ն, ինքն էլ մեջը...
Այժմ այնտեղ տըրտմաշուք
145-146 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալի մինչ այսօր
149 Ասում են, այն թիթեռները
155-156 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա
Զահելներն են սիրավառ:

ԲԹ / «Բանաստեղծություններ», Թիֆլիս, 1903

5 Ասում են՝ այնտեղ, արծըվի նըման,
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:
18 Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,
50 Այս քաջերին լայնալանջ,
133 Այսպես անցան շատ տարիներ:
138 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
145 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
149 Ասում են, այն թիթեռները

152 Որտեղ լույս է երևում,
155 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա

ԲԲ / «Բանաստեղծություններ», Բաքու, 1908

5 Ասում են՝ այնտեղ, արծըվի նըման
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:
18 Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,
44 Դուրս են գալիս միասին:
50 Այս քաջերին լայնալանջ,
58 Հայտնի լինեն քաջն ու վատ,
65-66 Ասեց արքան, ձեռքը ձըգեց,
Նըշան տըվեց պայքարին,
70 Հաղթե մի վես տըմարդի,
79 Ա՞ստղ ես ուզում, մենք երկընքից
91 Զիանք հեծան, թըռան հապճեպ
100 Էլ չեն բերի հուրն անշեջ:
133 Այսպես անցան շատ տարիներ
138 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
145-146 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալիս մինչ այսօր
149 Ասում են, այն թիթեռները
155 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա

ՀԳ / «Հայ գրողներ» (քրեստոմատիա), Ա, Ռուսահայ գրողներ, Թիֆլիս, 1909 (առաջին տպ.), 1914 (երկրորդ տպ.)

66 Նըշան տըվավ պայքարին
83 Ոչ գոհար եմ ես պահանջում
91 Զիանք հեծան թըռան հապճեպ
120 Ինքն է էրվում նըրա մեջ
152 Որտեղ լույս է երևում

ԳԳ / Սուրխաթյան, «Գրական գոհարներ» (քրեստոմատիա), Թիֆլիս, 1922

58 Հայտնի լինեն քաջն ու վատ,
79 Աստղ ես ուզում, մենք երկընքից
91 Ձիանք հեծան, թըռան հապճեպ
100 Էլ չեն բերի հուրն անշեջ
120 Ինքն է էրվում նըրա մեջ...
128 Պաղ է էս կյանքն ու տըխուր:
146 Ցույց են տալիս մինչ այսօր
152 Որտեղ լույս է երևում
163 Ու էրվում են, էրվո՜ւմ անվերջ

* * *

ՓԱՐՎԱՆԱ

(«Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր»)

Ակունքը ժողովրդական է: Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Ներսիսյան դպրոցի իր նախկին դասընկեր, հետագայում մանկավարժ և լեզվաբան Գր. Վանցյանից: «Գրիգորն է լսել Ախալքալաք,- գրում է բանաստեղծը ԹԼԱ N 3 ծոցատետրում:- Փարվանա (կրակի թիթեռ): Թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Գալիս է կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջն այրվում» (տե'ս ՈՒՅ 2, էջ 420, 459):

Ընկերոջ պատմածը լսելուց հետո Թումանյանն այցելել է Փարվանա լիճը, նրա մոտակա գյուղերը և այստեղ, հավանորեն, նույն ավանդությունը լսել նաև ուրիշներից: Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Ավ. Իսահակյանը. «...1901 թվի սեպտեմբերին Օհաննեսը Ալեքսանդրապոլ եկավ Աբասթումանից, ուր նա բժշկվում էր: Ճանապարհին կանգ էր առել Ախալքալաքում, այցելել էր Փարվանա լիճը, որի հայտնի լեգենդի մասին վաղուց ի վեր մտորում էր: Լսել էր Թմկաբերդի լեգենդը: Չէր կարողացել գնալ բերդը տեսնելու, սակայն Աբուլ լեռան լանջերից դիտակով նայել էր բերդին, որի բուրգերը հեռվից ազատ ուրվագծվում էին: Խանդավառ խոսում էր Փարվանայի ու Թմկաբերդի լեգենդների մասին. նրա երևակայության մեջ կամացկամաց կենսագործվում էին այդ չքնաղ պոեմները:

Յիշում եմ այսօրվա պես, որ նա «Թմկաբերդի» նախերգանքի առաջին փործը արտասանեց, մեծ հիացմունք պատճառելով ինձ» (ԹԺՅ, էջ 12-13):

Գրված է 1902 թ., Աբասթումանում: Այդ մասին տեղեկանում ենք 1909 թ. հուլիսի 18-ին բանաստեղծի՝ Մ. Թումանյանին հղած նամակից. «Որքան հիշողություններ ու անմոռանալի վայրկյաններ են կապված Աբասթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ, չքնաղ անկյունում,- գրում է Թումանյանը,- այդտեղ ես շատ եմ երազել ու գրել եմ իմ մի քանի լավ բաները: Այդտեղ եմ մշակել «Անուշը», այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ - հա', «Թմկաբերդի առումը» (ԵԺ V, 320):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ N 1354 և N 1355 պահվում են ԲԹ-ի և ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակները, որոնց մեջ Թումանյանն ուղղումներ է կատարել և լուսանցքում արել նաև հետևյալ նշումները. «Մի քիչ ավելացնել ու զարգացնել» (77-79-րդ տողերի կողքին), «Իմ Յերն էլ շատ ունի - մեր երկնքում էլ աստղեր կան» (81-83-րդ տողերի կողքին), «Ավելացնել, զարգացնել իր իդեալը» (85-88-րդ տողերի կողքին), «Աղջկանը ավելի շատ տեղ տալ» (109-111-րդ տողերի կողքին):

Առաջին անգամ «Լեգենդ» ենթավերնագրով տպագրվել է Մճ, 1903, N 1, էջ 33-38, տողատակի հետևյալ ծանոթությամբ. «Փարվանա լիճը գտնվում է

Ախալքալաքից 20 վ. հյուսիս-արևելք: Փարվանա են կոչվում և' այն թիթեռնե-րը, որ թրթռում են ճրագի շուրջը»: Այնուհետև` ԲԹ, էջ 70-76, ԹԼ, էջ 23-29, ԲԲ, էջ 89-95, ՀԳ, էջ 95-100, ԳԳ, էջ 322-327, ԲՊ, էջ 91-97, ապա` ԵԺ I, 292-296:
Արտատպվում է ԲՊ-ից: Ուղղել ենք մի քանի վրիպակ:

* * *

ԲԱԺՆՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԲԹ - Բանաստեղծություններ, Թիֆլիս, 1903

ԹԼ - Լեգենդներ, Թիֆլիս, 1904

ԲԲ - Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ԲՊ - Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1922

ԵԺ I, II, III, IV, V, VI - **Հովհաննես Թումանյան,** Երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երևան, 1940-1959

ԳԱԹ - Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան

ԳԳ - **Սուրխաթյան,** Գրական գոհարներ (քրեստոմատիա), Թիֆլիս, 1922

ԹԸԱ - Թումանյանի ընտանիքի արխիվ

ԹԺՀ - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց` Լ. Մ. Կարապետյան), Երևան, 1969

ԹՖ - Թումանյանի ֆոնդ

ՀԳ - Հայ գրողներ (քրեստոմատիա), Ա, Ռուսահայ գրողներ, Թիֆլիս, 1909 (առաջին տպ.), 1914 (երկրորդ տպ.)

ՈՒՀ1, ՈՒՀ2, ՈՒՀ3, ՈՒՀ4 - Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, Երևան, 1969,

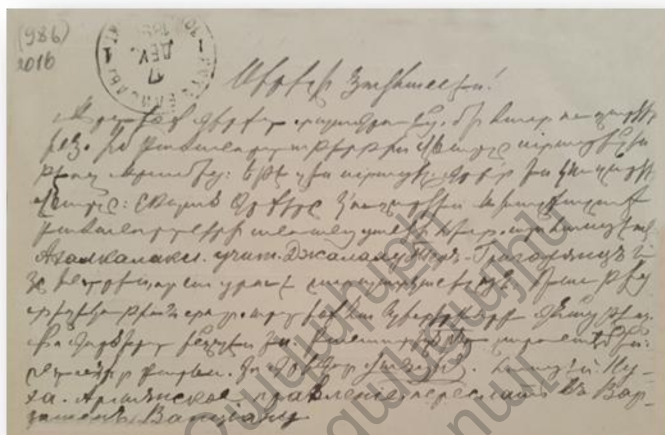
Ֆ - ֆոնդ

Նվարդ Թումանյան - Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 2-րդ, Երևան, 1990, էջ 121-126, 385-387, 499-500, 538-548, 558-559

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(բնօրինակների լուսապատճենումներ)

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Тифлисъ

Его Благородію Оганесу

Гну Туманянцу

Армянская консисторія.

ԱՐԽԻՎ

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Въ Тифлисъ

Въ Армянскую Консисторію

Его Благородию

Оганесу Туманянцъ

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

Յօսէփ II [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

<u>Дербентъ</u>. Александру

Шахиджанянцъ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

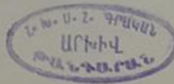
[illegible]

[illegible]

[illegible]

Դերբենդ. — 92 թ.

18 [illegible]

(989)2019

1892թ. 25 Դեկտեմբ. [illegible]

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

(994)
2025

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

Հ. Խ. Ս. Հ. ԳՐԱԿԱՆ
ԱՐԽԻՎ

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Въ Тифлисъ.

Его высокоблагородiю

Оганесу Туманянцу.

Въ контору Общества

Изданiя Армянскихъ

книгъ.

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

[illegible]

(991)2022

[illegible]

9 մայիսի 1893 թ.

[illegible]

Սիրելի՛ Յովհաննէս!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 35-[illegible]

[illegible] 60 [illegible]

[illegible]

[illegible]

Это действительно высоко-художественное произведение.

[illegible]

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

Въ Тифлисъ

Его Оганесу Туманянцу

Въ контору Общ. Издания Армянск. книгъ

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

(993)
2024

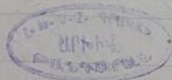
30 Մայիսի 1893թ. Մոսկվա.

Սիրելի հայրենակից!

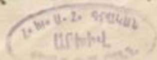
[illegible]

[illegible]

[illegible]

2025

1893թ. [illegible]

[illegible]

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 100. օր. [illegible]

[illegible]

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Въ Тифлисъ

Михайловская улица, домъ Ишханянца. Господину Давиду Шаламяну

Тумоняна

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

8 Հնվ. [illegible] 1895 թ.

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Berlin. Elsasser str. 36-IV. Herrn Wancian

[illegible]

[illegible]

Հասցէն՝ Дербентъ (Даг. обл.)
учителю Армянского учили-
ща. Григорію Восканянцу

[illegible] վերջնական
[illegible]։ Շնորհակալեմ, [illegible]
[illegible]
[illegible]։
[illegible]
[illegible]
[illegible]
— "[illegible]" —
[illegible]։ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]։ [illegible]
[illegible]
[illegible] 16 [illegible]
[illegible]։ [illegible]
[illegible]։ —

[illegible]։

[illegible]

[illegible]

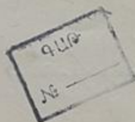
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

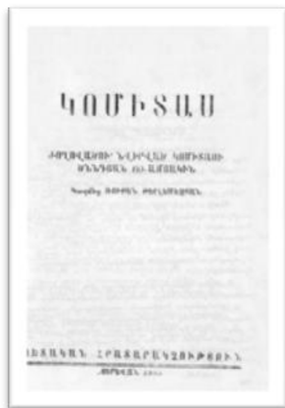
Սիրելի Յարութիւնեան,

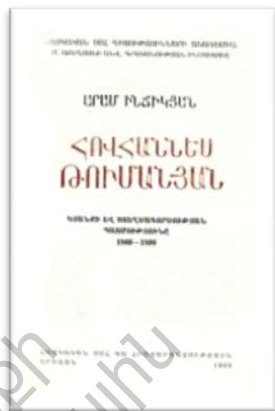
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Նաև Նարբեյ "Հայրենիքի"
այն համարներէն, որ ուղարկուած-
ուած է. յայտնեա "Բազմավէպ"-
ին՝ հայ այն պարբերականներէն մէջ
դասակարգեմ զայն. Բոլոր
"Մասիս"ի խմբագրութեան
հասցէին Նարբէյ նորա.

Նարբէ

ԿՈՄԻՏԱՍ

ԱՐԱՄ ԻՆՃԻԿՅԱՆ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՐԵՎԱՆ-1988

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՔԱՌՅԱԿՆԵՐ
ԲԱԼԼԱԴՆԵՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՀԱՏՈՐ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ՆԱՄԱԿՆԵՐ
1885–1904
ԵՐԵՎԱՆ–1997

ԶԱՐԿ
ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ
№ 5
1906

ԵՐԿԻՐ
Rédaction «Erkir» Tiflis
№ 40
19 ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ 06

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1969

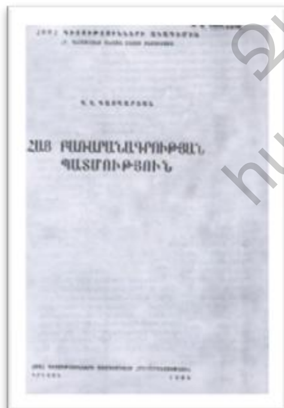

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Բ. Մ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

(8000 հեղինակի 25000 ծածկանուն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

№ 14 1906

ՅՈՅՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՆՈՐ ԴԱՐ – ՖՈՒՏՈՒՐԻԶՄ

4

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

5.90

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

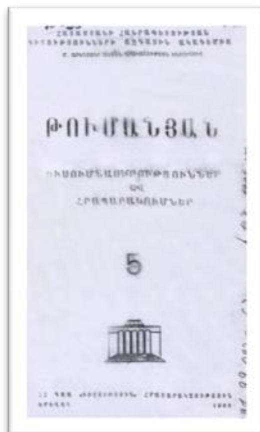
ՀԱՏՈՐ II

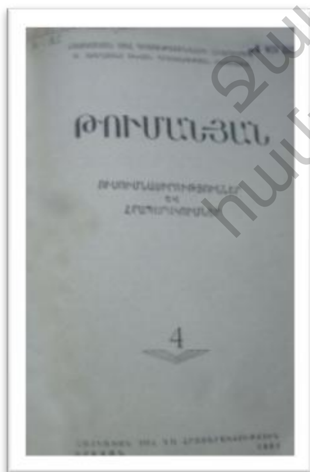
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ - ՏԻԵԶԵՐՔ

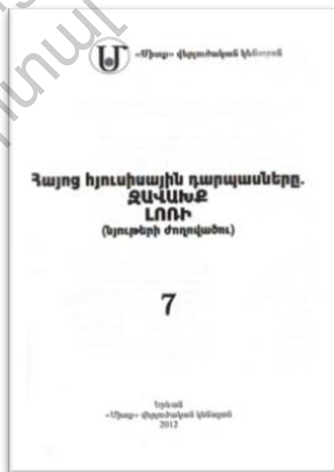
ՆՈՐ-ԴԱՐ

XXIII

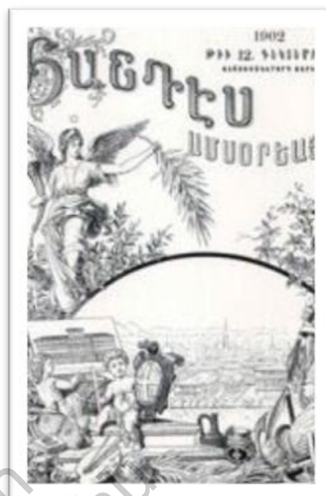

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՎ ՈՎ Է
ՀԱՅԵՐ
Կենսագրական հանրագիտարան
Հատոր երկրորդ
Ճաղարյան-Ֆրիկ
2007

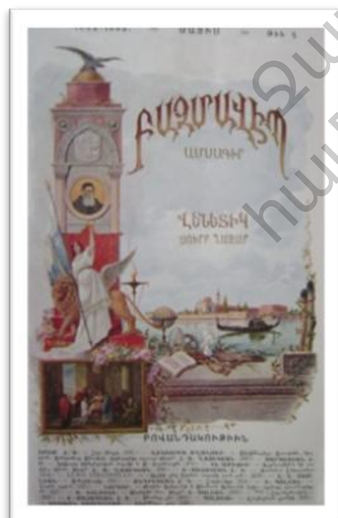

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ
5

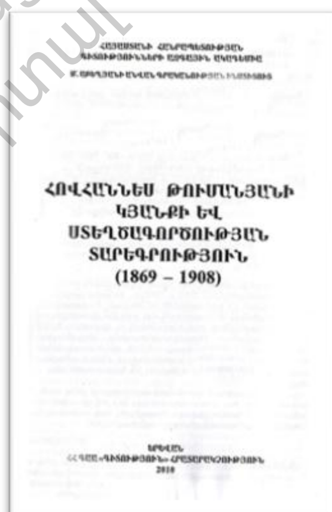

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
4

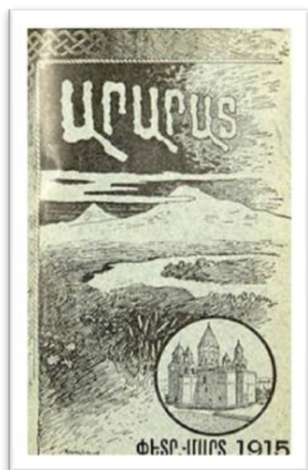

«Միտք» վերլուծական կենտրոն
Հայոց հյուսիսային դարպասները.
ՋԱՎԱԽՔ
ԼՈՌԻ
(նյութերի ժողովածու)
7
Երևան
«Միտք» վերլուծական կենտրոն
2012

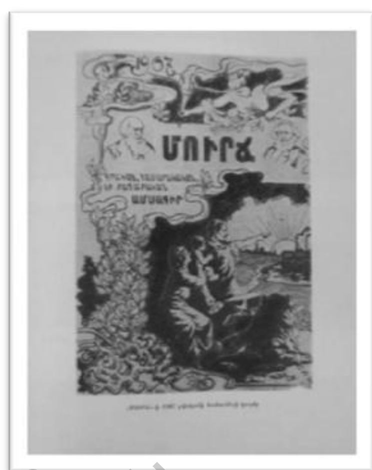

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ
ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ
Վ. ՊԱՐՏԻԶՈՒՆԻ
Հայպետհրատ
Երևան 1963

1902
ՀԱՆԴԷՍ
ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՎԵՆԵՏԻԿ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1869 – 1908)

ԱՐԱՐԱՏ
ՓԵՏՐ.-ՄԱՐՏ 1915

ՄՈՒՐՃ

ՄՇԱԿ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ
ՀԻՄՆԱԴՐՎԵԼ Է 1958 Թ.
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ
ОСНОВАН В 1958 Г.
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

ԲԱԺԻՆ II

ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ, ՀՈՒՇԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ԱՂՈԹՔ», «ԿԱՆՉ», «ՓԱՐՎԱՆԱ» ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Մարանգոզյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 30.09.2016 թ.
Տպաքանակը՝ 400 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
http://www.academhistory.am

Գր. Վանցյանի՝ Ախալքալաքից գրված նամակը Հովհ. Թումանյանին

ԳԱԹ, Հովհ. Թումանյանի ֆոնդ, 2020